FERNAND BRAUDEL.
La Mediteranée et le monde mediteranien à l'époque de Philippe II
Quatrième edition Librairie Armand Colin, Paris, 1979

Fernand Braudel
Mediterana şi lumea mediteraneană în epoca lui Filip al II-lea
Volumul I
Traducere de MIRCEA GHEORGHE Prefaţă de ALEXANDRU DUŢU
EDITURA MERIDIANE BUCUREŞTI. 1985…
Lui Lucien Febvre, mereu prezent, ca semn de recunoştinţă şi afecţiune filială.
Pe copertă:
FRA ANGELICO (către 1400 – 1455) Salvarea unei nave de către Sfântul Nicolae, detaliu, Roma, Museo Vaticano, Pinacoteca
FERNAND BRAUDEL ŞI NOUA CONCEPŢIE DESPRE Istorie
Sinteza lui Fernand Braudel care vede acum lumina tiparului în română este opera unuia dintre cei mai importanţi istorici contemporani şi, în acelaşi timp, opera reprezentativă a unuia dintre cele mai fecunde curente din istoriografia actuală.
Cartea de faţă este opera unei vieţi întregi. Începută în tinereţe, în anii în care autorul a trăit în Algeria şi a contemplat Mediterana „de pe celălalt mal, de-a-ndoaselea", lucrarea menită să-i confere doctoratul s-a modificat şi s-a amplificat de-a lungul anilor. Cercetări sistematice la Simancas şi la Dubrovnic, în arhivele italiene şi în cele franceze s-au însoţit cu o sistematică lectură a literaturii de specialitate, atenţie deosebită fiind acordată studiilor turceşti care-i dezvăluiau aspecte inedite din viaţa economică şi socială a fostului imperiu, mai ales cele scrise sau iniţiate de distinsul profesor Omer

Lutfi Barkan. Autorul le recapitulează el însuşi la sfârşitul expunerii sale cu o minuţiozitate şi probitate exemplare. Materialul s-a acumulat într-o masă impresionantă şi l-a silit pe istoric să-şi pună problema unei noi organizări a tratării. În acest punct, a intervenit, pe lângă reflecţia pătrunzătoare a lui Braudel, care a beneficiat între timp, de un stagiu în Brazilia capabil să-i consolideze o serie de constatări, prin comparaţie, contactul cu filosofi şi istorici care renovau relaţia noastră cu trecutul, Henri Berr, întemeietorul unei „Reviste de sinteză istorică şi îndeosebi Lucien Febvre, întemeietorul curentului grupat în jurul revistei „Annales". Febvre l-a îndemnat pe Braudel să-şi modifice perspectiva şi să scrie în locul unei cărţi despre Filip al II-lea, Spania şi Mediterana, o carte despre Mediterana în timpul lui Filip al II-lea. Accentul a căzut pe spaţiul maritim care fusese un unio centru de civilizaţie şi care era pe cale, tocmai în acest răstimp, să cedeze pasul în faţa Atlanticului. În momentul în care opera a început să se închege, a izbucnit războiul cu lungi ani de prizonierat în oraşul care se aflase în fruntea ligii hanseatice, din altă mare, a Nordului, Lübeck. Aici, istoricul a început să redacteze cartea, fără să dispună de fişele acumulate, asemenea lui Dimitrie Cantemir care a scris Istoria imperiului otoman, în Rusia, sprijinindu-se mai mult pe memorie. În 1945 – 1946, Braudel verifică documentaţia şi textul şi îşi susţine teza de doctorat care apare în 1949. Dar creaţia începută în 1929 şi publicată în 1949 a stăruit în gândirea autorului ei: a fost revăzută şi amplificată în 1966, când a apărut cea de a doua ediţie. Eveniment de seamă în istoriografia contemporană, sinteza aceasta a constituit punctul de plecare pentru o triplă evoluţie: ea a impus atenţiei istoricilor un spaţiu privilegiat de apariţia timpurie a documentelor scrise, o epocă, începuturile modernităţii, şi o viziune înnoitoare a realităţilor economice şi sociale. Din 1946 până în 1968, Braudel conduce, mai întâi alături de L. Febvre, apoi singur, revista „Annales" şi secţia a 6-a a celebrei École pratique de Hautes Études, excelente poziţii pentru a dirija cercetări şi

a forma noi cadre. Din 1950, el devine profesor la Collège de France şi îmbrăţişează în cursul său realităţi tot mai bogate; 6

din acest curs ia naştere cea de a doua sinteză a savantului, direct legată de prima: Civilisation materielle, Economie et Capitalisme du XVe au XVIIIe siècle, apărută în trei volume masive în 1980. Primul volum a văzut de curând lumina tiparului în română: Structurile cotidianului, în traducerea lui Adrian Riza (Editura Meridiane, 1984) 1.

Epocă de lente şi profunde transformări, cea de a doua jumătate a secolului al XVI-lea, ar fi căpătat sub pana unui istoric pozitivist înfăţişarea tradiţională: după o introducere copioasă, în care autorul ar fi subliniat, cu falsă modestie, greutatea asumată (atâtea fapte şi atâtea date!), ar fi urmat o trecere în revistă a surselor şi apoi o limpede şi senină expunere, în capitole separate, pe „săltăraşe”, a vieţii sociale, economice, administrative, a relaţiilor diplomatice şi a celor politice, cu insistenţe asupra tensiunilor şi conflictelor, totul concentrându-se în jurul relaţiilor dintre state şi asupra cercului puterii, cu convingerea lipsită de ezitări că faptele şi datele nu au izvorât decât din deciziile celor care au deţinut puterea politică. Mai înainte de concluzie, autorul ar fi adăugat un capitol de viaţă culturală care ar fi avut înfăţişarea unui guler de frişcă peste o cocă indigestă. Cultura sau civilizaţia s-ar fi prezentat ca o îndeletnicire gratuită a unor visători, desprinsă de efortul tenace şi epuizant, al celor care se osteneau spre binele obştei. Lipsită de perspectivă, împotmolită în reconstrucţia tuturor detaliilor, mai ales a celor nesemnificative, cât şi în vechea servitute a istoriei de a lăuda pe cei puternici, o asemenea expunere s-ar fi adăugat la bibliografia problemei, obosind abuziv ochii celor care s-ar fi apropiat de trecutul Mediteranei. Sinteza lui Braudel a ieşit din serie şi a inaugurat un nou mod de a scrie istoria pentru că a răsturnat perspectiva: Mediterana a devenit un personaj cu biografie, s-a prezentat cititorului cu toate farmecele şi durităţile ei, a

vorbit despre colectivităţile care şi-au dus existenţa în acest spaţiu şi a istorisit marile întâmplări care îşi pierdeau treptat rezonanţa, deoarece scena se muta aiurea. Deliberat, spre sfârşitul cărţii, Braudel introducea un paragraf despre Filip al II-lea, parcă spunându-ne: „am uitat să menţionez că, între timp, regele murise”. În mod evident, din portretul demn de cei mai iluştri pictori spanioli, se poate vedea că istoricul nu are nici cea mai mică intenţie să minimalizeze acest personaj de statură ieşită din comun. Dar autorul a vrut să marcheze faptul că nu despre Filip al II-lea a fost vorba, ci despre o zonă de civilizaţie.

Structura cărţii lui Braudel dovedeşte, cu prisosinţă, că este vorba de o altă istorie decât cea tradiţională. Impresionează masa de documente şi reflecţia pătrunzătoare şi inteligentă a autorului; dar nu într-aceasta constă noutatea. Vorbind despre sinteza lui Arnold Toynbee, istoricul francez arată că orice cititor al autorului britanic are enorm de profitat de pe urma contactului cu A Study of History, „de o bogăţie nemaiîntâlnită de informaţie şi reflecţie, contemplarea vastului orizont istoric dovedindu-se salutară şi chiar savuroasă”. Dar, în ciuda acestei aprecieri, dezacordul este total şi el ne face să înţelegem că ceea ce atrage sau respinge într-o operă a minţii umane nu este masa de fapte şi date şi revărsarea spumoasă a gândirii asupra acesteia, ci viziunea pe care o comunică. Iar viziunea pe care doreşte să o împărtăşească Braudel este întemeiată pe o refacere globală a trecutului şi pe surprinderea firelor care au transmis experienţă din secole îndepărtate acelui moment şi experienţă îmbogăţită nouă celor care citim astăzi reconstituirea istoricului. Or, Braudel afirma răspicat în lecţia lui inaugurală la Collège de France, din 1950, că „asemenea vieţii, istoria ne apare ca un spectacol nestatornic, în mişcare, plin de întrepătrunderea problemelor ce se împletesc strâns şi care poate lua, pe rând 8

sute de chipuri diverse şi contradictorii”. De aceea, istoria nu poate fi privită dintr-un singur unghi. Dar

„tentativele de a reduce multiplul la simplu sau aproape simplu, au însemnat o îmbogăţire fără precedent a studiilor noastre istorice, de un secol încoace. Ele ne-au condus progresiv pe drumul depăşirii individului şi a evenimentului, depăşire de mult timp prevăzută, presimţită, întrevăzută, dar care se împlineşte, pe de-a-ntregul, tocmai sub ochii noştri... Noi nu mai credem în cultul acelor semizei sau, mai simplu, suntem împotriva afirmaţiei unilaterale a lui Treitschke: oamenii fac istoria. Nu, istoria face la rândul ei pe oameni şi plămădeşte destinul lor – istoria anonimă, profundă şi adesea tăcută, al cărui nedefinit, dar imens domeniu a sosit momentul să-l abordăm” 2.

Istoricul se desprinde de fascinaţia declaraţiilor pornite din cancelariile imperiale şi caută să înţeleagă viaţa oraşelor şi a satelor, acestea din urmă adesea scufundate în tăcere. Şi aceasta pentru că el doreşte să surprindă forţele vii, acelea care acţionează de-a lungul secolelor. De aici şi repetate trimiteri la opera lui Marx care „a fost primul care a elaborat adevărate modele sociale şi încă pornind de la durata lungă istorică”, subliniază Braudel, cu alt prilej, chiar dacă îşi exprimă rezerve asupra rolului pe care lupta de clasă îl ocupă în istorie, ca în cel de al doilea volum din opera aceasta dedicată Mediteranei. Autorul arată răspicat că istoria nu poate uita că fiecare individ este o apariţie unică şi că lupta omului cu destinul nu trebuie acoperită de contemplarea mişcărilor profunde: „chiar şi oamenii mari nu ne mai par atât de liberi în deciziile lor, ca în ochii înaintaşilor noştri, dar interesul faţă de viaţa lor nu scade, ci dimpotrivă. Dificultatea nu constă în concilierea, pe planul principiilor, a istoriei individuale cu istoria socială; dificultatea constă „9 în a simţi şi pe una şi pe cealaltă concomitent” 3.

Reconstruire inteligentă şi atentă la bucuriile şi suferinţele umane, istoria revine la ţelurile generoase urmărite de umanişti în scrierile lor; multe din paginile lui Braudel vor aminti cititorului român de meditaţia

înţeleaptă a lui Miron Costin sau de ataşamentul faţă de cei care au crezut în adevărul ce răzbate din scrisul lui Iorga. Istoria încetează să mai fie simplă memorizare de fapte şi date, pentru a deveni scrutare a epocilor care au precedat momentul în care trăim şi pe care dorim să-l înţelegem cât mai deplin. Or, poate fi înţeles prezentul dacă i se amputează fazele care l-au precedat? Putem, oare, înţelege lumea în care trăim dacă nu acordăm atenţie lumii care ne-a precedat şi care ne poate oferi nu numai experienţă, dar ne poate dezvălui forţe încă vii în straturile mai ascunse din natura umană? Noua istorie, interesată cu precădere în natura umană, şi-a afirmat prin această sinteză a lui Braudel mare parte din program şi din ţeluri. De aceea, Lucien Febvre a salutat de îndată cartea, la prima ei apariţie, şi a pledat cu căldură necesitatea sintezei şi a lucrului în echipă capabil să ducă la o sistematică şi integrală restituire a vieţii din trecut; pentru că dacă ar reconstitui mari ansambluri, civilizaţii dispărute sau civilizaţii îndepărtate, atunci specialiştii ar schimba ideile despre istorie ale oamenilor şi atunci „nu am mai auzi, cu un amuzament cam arţăgos, voci candide şi cordiale care ne-ar spune: dumneavoastră care sunteţi istoric, trebuie să ştiţi care este data la care a murit papa Anaclet? dar sultanul Mahmud?… Nu vom acuza pe Braudel că filosofează – ceea ce înseamnă, în gura unui istoric, să nu ne îndoim, o crimă capitală: cartea lui este o culme a erudiţiei. Ea reprezintă cincisprezece ani de muncă susţinută, de cercetări efectuate în toate depozitele de arhive, în toate bibliotecile istorice care au importanţă în lumea mediteraneană şi în lumea iberică. Fapt convingător şi exemplar. Şi nu voi spune, aşa cum nici Fernand Braudel nu ar afirma: problema este rezolvată. Problema de a organiza haosul evenimentelor în funcţie de importanţa lor prezumabilă, de a face puţină ordine în masa indistinctă şi confuză de noţiuni şi de fapte, de permanenţe, de coerenţe şi contingenţe care, cu exigenţă critică şi discriminare, aparţin istoriei. Problema nu este rezolvată. Dar iată că este pusă pe terenul realităţilor, o

dată pentru totdeauna” 4. Aprecierea lui Lucien Febvre conferea cărţii valoarea unei opere reprezentative a curentului înnoitor de la „Annales”. La rândul lui, Braudel a mărturisit, în repetate rânduri, ceea ce datora maestrului său, subliniind, cu modestie, ca în lucrarea de faţă, la începutul celei de a doua părţi, că nu făcea decât să dezvolte direcţii deschise de predecesorul său. Dar după cum spune Delio Cantimori, Braudel este un continuator al lui Febvre, fără să poată fi, însă, confundat cu nimeni şi deci nici cu maestrul său5. Şi aceasta pentru că, mai puţin predispus la generalităţi şi la teorie, Braudel se lasă cuprins de realităţile pe care le studiază şi desprinde, pe parcurs, aspecte generale din masa de fapte care s-a acumulat sub ochii cititorului a mii de documente de epocă. Contribuţiile teoretice, strânse la îndemnul prietenilor săi polonezi şi spanioli, în volumul Écrits sur l’histoire se impun prin precizie, prin elevaţie, prin capacitatea de sintetizare, dar nu au nervul, spiritul incitant, pătrunzător al lui Lucien Febvre din Combats pour l’histoire. În timp ce Febvre şi Marc Bloch au oferit cititorilor cărţi care au demonstrat valenţele unei istorii reînnoite, pornind de la cazuri pline de substanţă, dar particularizate, precum Luther, Rabelais, Margareta de Navara sau societatea feudală occidentală, Braudel s-a îndreptat, de la început şi direct spre sinteză, îmbrăţişând istoria Europei din cea de a doua jumătate a secolului al XVI-lea. O istorie europeană deoarece urmărind destinul statelor mediteraneene, el a adus în discuţie şi majoritatea celorlalte state de pe continent, implicate în confruntările din marea de mijloc. Sinteza îl face să observe elementele care nu s-au schimbat de-a lungul deceniilor, cele care s-au transformat sub impulsul unor mişcări cu aspect ciclic, cele care s-au agitat la suprafaţă nervoase, asemenea valurilor: marea îi sugerează istoricului unde şi straturi, îl atrage mai ales stratul cel mai adânc, cel care imprimă mişcării un anume ritm, fiind o constantă. Îşi va expune ideile despre nivelele temporale în 1958, aşadar după apariţia primei ediţii, când va publica în „Annales” un

studiu care a făcut dată: Histoire et sciences sociales. La longue duree. Apoi, întregul ansamblu, se subsumează unui concept de civilizaţie, pe care istoricul îl discută într-un capitol din Enciclopedia franceză, publicată în 1959: L'histoire des civilisations: le passe explique le present; Asupra acestor aspecte ni se pare că este util să oferim cititorului român câteva date în plus, lăsându-i plăcerea de a descoperi singur, articulaţiile unei construcţii care poate fi corectată în detalii, completată, dar care se impune cu fascinaţie oricărui cititor prin arhitectura ei şi capacitatea de a-i restitui viaţă... Cele trei părţi ale operei înfăţişează cititorului cadrul geografic, cadrul social şi cadrul individual în care s-a desfăşurat viaţa oamenilor din Mediterana secolului XVI. Autorul porneşte de la cercetarea munţilor, a câmpiilor, a deşerturilor, se îndreaptă spre Marea Egee şi Marea Neagră, zăboveşte în preajma insulelor şi urmăreşte „istmurile” într-un capitol care ni se pare magistral, întrucât regăseşte în inima continentului nostru trasee economice şi culturale de primă importanţă, românii aflându-se în istmul care uneşte Balcanii cu Marea Nordului prin Gdańsk; legăturile cu Atlanticul sunt evocate firesc, deoarece epoca aceasta va asista la demarajul puternic al ţărmurilor oceanului, în defavoarea Mediteranei. Consideraţii despre climă sunt urmate de analiza căilor de comunicaţie şi a dezvoltării oraşelor care în Structurile cotidianului vor ocupa un loc de excepţie. De aici, autorul trece la economii, aşadar puternic implantate în geografie, climat, demografie. În această privinţă, Braudel continuă pe L. Febvre care a scris o carte remarcabilă despre geografie şi istorie umană, dar dă noi dimensiuni acestei relaţii fascinante; el foloseşte pentru Balcani pe J. Cvijic, deschizător de drumuri în acest studiu, dezvoltat şi de Victor Papacostea. Intrăm, apoi în contact cu destinele colective, cu cei doi uriaşi – Spania şi Imperiul otoman – dar şi cu viaţa din interiorul altor state care se îndreaptă tot mai mult spre statul-teritoriu, în dauna statului cetate care luase avânt în Renaştere. În cadrul societăţilor, dezvoltate pe un anume

teritoriu, apar civilizaţii, pe care autorul le trece în revistă rapid. Ultimul capitol ne vorbeşte de războaie, permanente pe mare. În sfârşit, intrăm în vâltoarea evenimentelor şi observăm cum creşte supremaţia otomană, cum se încheie Liga sfântă şi se desfăşoară bătălia de la Lepanto, pentru a urmări un descrescendo ce se termină cu un război care nu va mai avea loc. Cititorul are impresia că s-a înălţat din străfunduri spre valuri şi dă dreptate autorului care-l asigură că putea să călătorească şi în sens invers, dinspre evenimente, prin conjuncturi, spre constante.

În orice caz, constantele domină cartea şi îi conferă o notă de deosebită originalitate. Observaţiile pertinente ale istoricului, de un interes general, se desprind tocmai din analiza acestor mişcări încete care par să frâneze însăşi mişcarea, lăsându-şi amprenta asupra deciziilor şi pe care o istorie superficială, neatentă la aceste paliere ale timpului istoric, le-a atribuit unor personalităţi singulare. Aceste constante îi permit autorului să vorbească despre o „economie-monde”, despre tendinţe din 13 existenţa societăţilor care au determinat pe oamenii politici să ia anumite hotărâri. Această „durată lungă” pe care Braudel a „descoperit-o” şi a impus-o în istoriografie a fost una dintre cele mai rodnice contribuţii teoretice din ultimii ani, întrucât a deschis porţile unei noi concepţii a timpului istoric.

În timp ce istoria evenimenţială pe care s-a sprijinit toată istoriografia pozitivistă a stabilit un simplu lanţ de cauzalitate între evenimente, Braudel a demonstrat, prin sinteza sa impunătoare, că un eveniment nu depinde numai de ceea ce l-a precedat imediat. Citind documentele, istoricul a constatat că o serie de elemente umane au viaţă lungă, altele se preschimbă uşor. Braudel a descoperit aceste aspecte deoarece s-a ocupat de o vastă regiune pe un răstimp de câteva decenii; dar el nu se limitează în niciun capitol la o jumătate de secol, aducând mereu în discuţie evenimente şi elemente din secolul XV sau din secolul XVII. Perspectiva aceasta îi permite să observe cum o serie de atitudini şi activităţi nu se schimbă,

în timp ce altele se transformă la distanţe lungi, iar altele aproape de îndată. Dacă ne vom ocupa numai de deciziile politice şi de aspectele militare vom avea impresia că ziua de azi nu mai are nimic din ziua de ieri pentru că între timp a avut loc o ciocnire care s-a soldat cu o victorie şi o înfrângere. Este ceea ce ne spune „istoria bătăliei”, aceea care se lasă furată de întâmplări şi nu are altă grijă decât să povestească, fiind o „histoire historisante”. Dar dacă vom lua în considerare şi alte activităţi, vom vedea cu claritate că ziua de azi menţine activităţile economice de ieri şi că preţurile nu se schimbă decât la intervale considerabile. Schimbarea sugerată de istoria evenimenţială nu s-a petrecut decât la suprafaţă; dincolo de întâmplări, întâlnim activităţile care au persistat, nu numai datorită condiţiilor de relief sau climatice sau demografice, ci şi datorită modului în care oamenii şi-au organizat existenţa. Ca un ceasornicar elveţian, Braudel demontează mecanismul economic şi constată că o piesă nouă, perfecţionată apare cu greu în rulajul vieţii economice. Tonajul vaselor, căile de comunicaţie se schimbă lent, aşa cum încete sunt mişcările comerţului cu mirodenii sau ale comerţului cu grâu. Braudel discută, în acest context, problema extrem de importantă a decăderii Spaniei care a izbutit să-şi lase amprenta asupra unui întreg continent şi asupra altor regiuni îndepărtate ale lumii şi pune în relief rolul tot mai important pe care l-au deţinut treptat în Mediterana corăbiile ţărilor de pe malul Atlanticului. Tot astfel, el se întoarce, în concluzii la eroii săi şi formulează o încheiere care aminteşte de modul tradiţional de a privi problema libertăţii, ca un raport între personalitate şi colectivitate, nu ca relaţie modernă, antagonică, între individ şi societate: omul mare de acţiune este cel care ştie să măsoare cu luciditate registrul pe care-l are la dispoziţie, ne spune istoricul, sugerându-ne câtă doză de romantism este în imaginea eroului care ne este înfăţişat că nu poate cuprinde totul, deoarece este împiedicat de soartă. În faţa omului, conchide Braudel, se află perspectivele deschise de „durata lungă”: este lecţia

istoriei, aceea de a aduce la suprafaţă tendinţele din adâncuri care pot fi folosite. De o deosebită importanţă pentru societăţile cu ritm lent de dezvoltare în trecut, această durată lungă explică rezistenţele opuse programelor imperiale şi anume nu ca forme de letargie, ci ca replică activă de reînnoirea fondului moştenit pentru a contracara inovaţiile ispititoare ce îşi propuneau să subjuge. Durata lungă ne face să întrevedem rezistenţa română în faţa presiunilor externe în alţi termeni decât în cei oferiţi de istoria pozitivistă condamnată să stabilească un ritm exemplar de dezvoltare şi o serie de decalaje. Sursă a rezistenţei, durata lungă apare ca un factor dinamic; 15 este concluzia unui colocviu recent organizat de Michel Vovelle, concluzie importantă şi pentru mai buna înţelegere a istoriei civilizaţiei româneşti6.

Dar în acest punct, durata lungă dobândeşte un alt înţeles decât cel pe care i l-a conferit Braudel, predispus să vadă în acest palier adânc al timpului o mişcare lentă, cu funcţie de frână, de unde şi expresia lui „închisoarea duratei lungi”. Atent mai ales la activităţile economice şi sociale, Braudel a observat că o curbă a preţurilor, o progresie demografică, mişcarea salariilor, variaţia ratei de interes, studiul producţiei, o analiză strictă a circulaţiei, toate acestea reclamă măsuri mult mai largi decât cele oferite de o zi sau un an, măsuri utile istoricului vieţii politice. Cel care doreşte să refacă global viaţa societăţilor din trecut şi să nu se oprească doar la activităţile politice va trece de la timpul scurt, la cel mai puţin scurt, pentru a ajunge la timpul foarte lung care, adaugă Braudel, „dacă există, nu poate fi decât timpul înţelepţilor” 7. Şi el continuă cu o mărturisire: „În cursul unei apăsătoare captivităţi, m-am luptat din greu ca să scap de cronica acelor ani grei, 1940 – 1945”. Or, tocmai în aceşti ani a redactat el Mediterana şi a înţeles că în timp ce vârful piramidei trăia intens clipa, în multe oraşe şi sate oamenii trăiau după alte măsuri, atunci şi întotdeauna. Dar problema este mult mai complicată pentru că ea depinde de observator, de preferinţa pe care o poate el arăta unor

aspecte extrase din scurgerea timpului. Michel Vovelle scria, pe bună dreptate, că o istorie care refuză evenimentul şi se preocupă numai de constante, privilegiază structurile şi nu mai ştie, la un moment dat, cum să iasă dintr-acestea, pentru că aşa cum istoria mai veche se împiedica de mişcările lente, aşa istoria structurală se împiedică de mişcarea cotidiană; Ajungem, astfel, să ne întrebăm dacă este adevărat că evenimentul nu a fost altceva decât o izbucnire a duratei lungi, nu poate fi adevărat şi faptul că evenimentul nu a existat? Aşa s-a întâmplat cu ciuma din 1348 care a provocat o ruptură demografică, dar care, s-a argumentat după aceea, nu a fost atât de dramatică, fapt care, „în urma numeroaselor precizări şi detalii a făcut ca ciuma să fie pierdută din vedere". Pentru a nu intra în impasuri absurde, soluţia, conchide M. Vovelle, este să ajungem la o nouă dialectică a timpului scurt, şi a timpului lung, deoarece mutaţia bruscă nu este proprie numai epocii contemporane, ci şi epocilor mai îndepărtate, dacă se procedează la o justă evaluare a elementelor descoperite. Astfel, o anchetă a lui Paul Bois a constatat că opţiunile politice actuale ale ţăranilor francezi din partea occidentală a ţării îşi au rădăcinile în atitudinea diversă faţă de Revoluţia franceză, constatare care pune în lumină atât existenţa unor atitudini de lungă durată, cât şi virtuţile evenimentului, Revoluţia franceză, care le-a declanşat8. Adăugăm că acelaşi material poate uneori să dezvăluie permanenţe, aşa cum alteori poate arăta cum au loc modificări rapide în mentalităţi: este cazul broşurilor şi almanahurilor engleze din secolul XVII care nu denotă un conformism social, ca alte cărţi populare de aiurea, ci dimpotrivă se dovedesc a fi fost purtătoare ale polemicii revoluţionare8. Din anul în care a apărut studiul lui Braudel despre durata lungă şi până astăzi, conchide Vovelle, invazia structuralistă a avut loc şi istoria nu a murit, astfel că noul concept poate fi socotit că a facilitat îmbrăţişarea domeniului istoriei în specificitatea lui10.

„Noutăţile sunătoare", cum erau denumite evenimentele în secolul XVI, oscilaţiile ciclice şi istoria de

amploare seculară i-au permis autorului să urmărească în opera dedicată Mediteranei o devenire rapidă a evenimentelor, alta mai lentă a structurilor şi alta înceată a permanenţelor. Tema aleasă l-a slujit din plin pe autor, deoarece zona era un prestigios leagăn de civilizaţie, în care Atena, Roma şi Ierusalimul erau încă vii şi în plină acţiune; de altfel, de aceea s-a oprit Braudel la Mediterana şi nu la altă arie geografică. Apoi, scrisă în anii captivităţii, cartea aducea în prim plan aspecte de ansamblu ale civilizaţiei europene, în genul lui Ernst Robert Curtius, care în faţa fanatismului şovin şi a megalomaniei naziste aşeza Evul Mediu latin, o lume clădită prin efortul colectiv al cărturarilor aparţinând la numeroase popoare11. Scrisă în timpul prizonieratului de la Lübeck, cartea lui Braudel ridica problema civilizaţiei, aşa cum în captivitatea de la Arnhem, J. Huizinga redacta o carte despre virtuţile umane, după ce elveţianul W. Kaegl şi românul Nicolae Iorga sublimaseră locul popoarelor mici în cultura europeană12. Mediu de comunicare şi de schimb de bunuri şi valori, Mediterana vădea diversitatea civilizaţiei europene, mai accentuată în părţile Mării Negre pe care Gheorghe Brătianu o evocase într-o sinteză care completa fericit perspectiva operei braudeliene13; de altfel, istoricul român este prezent în cartea de faţă. Legătura dintre Mediterana şi Europa, în gândirea lui Braudel, este dezvăluită şi de o sinteză recentă, coordonată de istoricul francez, în care cei doi termeni se întrepătrund14.

Despre diversitatea Europei şi a Mediteranei autorul vorbeşte limpede în paginile despre istmuri şi căi de comunicaţie, subliniind faptul că Europa are o bogăţie imensă de tradiţii şi culturi şi că lumea mediteraneană a influenţat-o în grade diferite. În mod firesc, în prim plan apare Spania, nu pentru că autorul ar fi rămas ataşat de vechiul său proiect – o carte despre Filip al II-lea, ci pentru că politica şi lumea spaniolă i se dezvăluie mai clar. Vorbind despre începuturile războiului din Cipru, Braudel afirmă cu francheţe că Turcia din secolul XVI rămâne o necunoscută, tot ceea ce ştim fiind perceput din exterior,

din rapoartele oficiale ale emisarilor occidentali. În schimb, Spania apare în plinătatea ei şi de aceea istoricul poate chiar să-i judece acţiunile, ca atunci când 18

observând că pătrunderea în nordul Africii a fost neexplicabil oprită, la începutul secolului XVI, el scrie că Spania nu şi-a îndeplinit misiunea istorică şi a transformat Gibraltarul în frontieră. Dar niciun stat nu a mai reuşit să introducă un ecumenism în această zonă, pe urmele imperiului roman şi ale imperiului lui Justinian. Întemeiat pe ceea ce i-au spus arhivele occidentale, istoricul nu generalizează, ci caută să descopere şi să înţeleagă alteritatea Spaniei, lumea cu care se confruntă şi în funcţie de care se defineşte ea. Este meritul incontestabil şi de primă importanţă al operei lui Braudel, acest efort îndreptat spre înţelegerea „celuilalt", a lumii care continuă să ne fie străină. De aici şi soliditatea şi respiraţia sintezei lui care nu se întemeiază doar pe rezultatele mai multor discipline, ci şi pe această voinţă de a compara. De aceea autorul poate vorbi în capitolul despre mări despre cele „două universuri maritime", despre ansamblul occidental şi cel oriental care comunică între ele, dar se organizează în circuite închise. Efortul de a înţelege pe celălalt înalţă privirile istoricului peste barierele ridicate de prejudecăţi, clişee şi stereotipuri. Paginile care urmează după acest capitol schiţează tendinţe majore din istoria civilizaţiei europene, întrucât explică adâncirea „decalajului" dintre Orient şi Occident, prin pierderea treptată a poziţiei privilegiate ocupate de cel dintâi în civilizaţia lumii, începând cu secolul XIII, şi într-un ritm accelerat, din secolul XVI înainte, când Occidentul cunoaşte progresele tehnicii şi a unui „mod de viaţă ieftin". Dar acest decalaj pe care istoria pozitivistă l-a urmărit senină pe epiderma fenomenelor, vorbind satisfăcută despre societăţi avansate şi societăţi înapoiate, despre o lume dinamică şi o lume care s-a complăcut în lenea istorică, se transformă în această istorie globală în nou mecanism de relaţii. Deoarece, 9 ne spune Braudel, Estul a avut tot mai mult nevoie de progresul tehnic din Vest, aşa cum Occidentul a

dorit să-şi plaseze mărfurile; iar aceste nevoi profunde, aceste rupturi şi restabiliri de echilibruri, aceste schimburi forţate au dat un nou chip Mediteranei şi continentului întreg. Mediterana este marcată, astfel, de o diversitate clară, accentuată de existenţa a două zone net deosebite, dar ea este o arie de civilizaţie unitară, întrucât comunicaţiile şi relaţiile sunt multiple. Autorul va merge mai departe şi la începutul părţii a doua, consacrată destinelor colective, va prezenta o nuanţată istorie a progreselor otomane în Europa şi va aduce în discuţie chiar o formă de organizare înţeleaptă a teritoriilor, o „pax turcica”. Asemenea atitudini se regăsesc tot mai des la istoricii imperiului otoman şi Peter Sugar, de exemplu, susţine, la rândul lui, că otomanii au dovedit o ştiinţă a organizării pe care a acoperit-o, provocând justificate proteste, decăderea imperiului, după moartea lui Soliman magnificul; istoricul american nu contestă caracterul închis al civilizaţiei otomane şi de aceea adaugă că în această lume doar două mari porţi au rămas deschise spre Europa, Dubrovnicul şi principatele române15. Principatele române se impun şi în sinteza lui Braudel cu aceeaşi pondere, istoricul mărturisindu-şi interesul deosebit faţă de Transilvania, prinsă în acea epocă în jocul imperiilor. O asemenea perspectivă îi îngăduie autorului să surprindă asemănări în cele două părţi ale Mediteranei: ocupându-se, în continuarea consideraţiilor despre otomani, de opera legislativă a lui Soliman magnificul, Braudel scrie răspicat că multe sunt asemănările dintre cele două lumi.

Istoria globală a lui Braudel îşi află impulsul în dorinţa de a înţelege alteritatea, de a îmbina unitatea cu diversitatea lumii pe care o studiază. Este ceea ce ne confirmă numeroasele referiri la turci, greci sau la evreii care sunt alungaţi din Spania, printr-un act care a stârnit interesul divergent al istoricilor, fiind, în acelaşi timp, activi la Istanbul. Atât în cazul grecilor, prea puţin cunoscuţi, subliniază autorul, cât şi al evreilor, ceea ce frapează în panorama acestei după-amiezi de secol este

rezistenţa lor, tenacitatea, faptul că aceste colectivităţi au „sâmburele dur”. Din această rezistenţă izbucnesc şi campaniile lui Mihai Viteazul, un principe care luptă pentru a apăra libertatea ţării sale, reunită, în final în cadrul ei firesc. Ultima parte a sintezei lui Braudel ne oferă cadrul european al epopeii lui Mihai Viteazul şi orice cititor român o va citi cu mare profit. Cititorul român ştie, apoi, cât de mult a fost implicat în politica imperialilor Petru Rareş şi câtă atenţie a acordat relaţiilor comerciale Petru Şchiopul. Dar numele lor nu apar în carte, probabil pentru că punctul de greutate al naraţiunii se află în Spania şi nu în Europa Centrală.

Întretăiată de frontiere culturale, Mediterana prezintă o „cicatrice!” pe linia Dunăre-Rin, pe care noi am privit-o ca o „membrană” care a favorizat osmoza formelor sudice şi nordice, cu o serie de puncte de interferenţă intensă în zona Ţărilor de Jos, a Elveţiei, a Austriei, a Dunării de Jos16. O altă „cicatrice” este între Orient şi Occident. De fapt, afirmă Braudel, în partea care tratează conjuncturile, civilizaţiile sunt în mişcare, depind de palierul al doilea al duratei, de conjuncturi, de viaţa marilor organisme statale şi a societăţilor. „Ce este o civilizaţie, se va întreba istoricul în Structurile cotidianului, dacă nu aşezarea unei omeniri anumite într-un spaţiu anumit? Este o categorie a istoriei, un clasament necesar” 17. Aşadar colectivitate, spaţiu, epocă. Dar conţinutul? Ce îmbrăţişează o civilizaţie? Răspunsurile ni le furnizează articolul din Enciclope dia franceză, din 1959, care recapitulează sensurile conceptelor de civilizaţie şi cultură, din secolul XVIII înainte, pentru a stărui asupra concepţiilor lui Guizot, Burckhardt, Spengler, A. Toynbee, Alfred Weber, Philip Baghy, toţi respinşi pentru idealismul lor sau pentru că, aşa cum scrie Braudel, în mai toate expunerile corpurile îşi părăsesc locul şi încep să plutească straniu, ca într-un voiaj interplanetar „în stare de imponderabilitate. Deci, din nou un accent puternic pus pe mediul concret în care este înrădăcinată civilizaţia. Dar Braudel merge mai departe şi ca un conştiincios profesor

prezintă disciplinat planul de muncă pe care l-ar adopta dacă i s-ar cere să scrie A Study of History (sau, vom deduce noi, Mediterana şi Civilizaţia materială). Mai întâi de toate, ar renunţa la o serie de obiceiuri, anume de a vorbi despre o civilizaţie ca despre o fiinţă vie (să ne amintim că acesta a fost principalul refuz opus de Febvre lui Spengler şi Toynbee, acuzaţi, fără menajamente, că prezintă „filosofii oportuniste ale istoriei"); ar renunţa la folosirea oricărei explicaţii ciclice a destinului civilizaţiilor, ar respinge lista restrictivă de civilizaţii admise (aluzie la cele cinci civilizaţii încă vii demarcate de Toynbee: Extremul Orient, India, Ortodoxia, Islamul, Occidentul). Apoi, ar reţine o serie de elemente: o civilizaţie este, mai înainte de toate, un spaţiu, o zonă culturală. „Dacă la coerenţa în spaţiu se adaugă o permanenţă în timp, voi denumi civilizaţie sau cultură ansamblul, totalul acestui repertoriu. Acest total este forma civilizaţiei astfel identificată". Trebuie, de asemenea, reţinut faptul că bunurile culturale circulă şi de aceea definitorii sunt împrumuturile şi refuzurile. Or, aici Braudel revine pe linia Dunăre-Rin, frontieră prin excelenţă a ariilor culturale. În sfârşit, pentru a încheia planul de lucru, istoricul va menţiona faptul că va acorda atenţie tuturor elementelor oferite de disciplinele învecinate, ca geografia, demografia, economia, statistica. „Susţin, în fine, că nu există civilizaţie în lipsa unei puternice armături politice, sociale, economice care, de altfel, îşi pune amprenta asupra vieţii morale, intelectuale, în sensul bun sau rău, şi chiar asupra vieţii religioase". 22

De aici, istoricul s-ar îndrepta spre elementele statornice, pentru a reconstitui structuri.

Este evident că, pe urmele lui Lucien Febvre, Braudel respinge construcţiile hrănite de acea Geistesgeschichte care a ignorat sau minimalizat realităţile cotidiene, aspectele materiale ale civilizaţiei, orientându-se, mai categoric decât predecesorul lui, spre cadrul palpabil al civilizaţiei – spre mediul geografic, activităţile prozaice, cu precădere spre aspectele economice. Două consecinţe are

această orientare: pe de o parte, marile ansambluri nu mai apar ca forme difuzate de câteva centre şi acceptate de toată lumea, ci ca o sumă de înfăptuiri în medii concrete; pe de altă parte, suspiciunea faţă de generalităţile nefundate, îl face să reducă locul pe care Febvre îl acorda justificat mentalului colectiv. Braudel afirmă limpede că „primul nostru gest este de a crede în heterogenitatea, în diversitatea civilizaţiilor lumii” şi orice cititor va adera la acest gest de respect faţă de realizările atât de bogate ale minţii umane. Apoi, istoricul merge mai departe şi cu sensibilitatea lui faţă de realizările „celuilalt” subliniază importanţa pe care o deţine într-o istorie corectă studiul relaţiilor internaţionale, a mecanismului care a favorizat împrumuturile şi a provocat respingerile. În acest punct, el va constata, cu satisfacţie, că acest „elenism modern” care este cultura franceză a, oferit Europei o lumină în comun împărtăşită, fapt confirmat de o simplă călătorie „în Polonia sau în România”. În sfârşit, el va adăuga noile transformări rapide şi profunde declanşate de lanţul revoluţiilor de la cumpăna secolelor XVIII-XIX, care au făcut ca omul însuşi să se preschimbe18. Expunerea ne arată cu prisosinţă că cercetarea realităţilor l-a îndemnat pe istoric să caute aspectele inedite ale activităţii umane, de o varietate fermecătoare. 23 Dar dincolo de aceste constatări extrem de importante devin stimuli în conştiinţa şi subconştientul oamenilor şi transformarea lor, în această sferă mentală, în motive ale acţiunii umane” 22.

În cea de a doua privinţă, dorinţa de a surprinde constante şi permanenţe a hrănit studii care s-au orientat repede spre structuralismul neinteresat în durată şi în dinamică. Dar acest structuralism a estompat sau a acoperit cu totul prezenţa umană. Numeroase studii au inundat paginile revistei „Annales” în anii ’60 şi 70, abordând realităţi din trecut într-o viziune lipsită de mişcare şi ele au ridicat justificat întrebarea: „această istorie dilatată şi structuralizată, această antropologie a tuturor timpurilor şi tuturor locurilor, construită pornind de la toate structurile ce pot fi formalizate mai este ea

istorie?… Dacă am vrea să spunem o răutate, am zice că această istorie explică totul, cu excepţia duratei, evoluţiei, schimbării" 23 Intervenţia directă a oamenilor în drama evenimentelor a devenit neclară şi un istoric de talia lui Lawrence Stone pleda de curând reîntoarcerea la istoria narativă, mai curând decât dezvoltarea unor cercetări care nu au dus decât la acumularea unor cantităţi inutile şi imense de hârtie verzuie în birourile istoricilor dornici să cuprindă totul în cantităţi sau la prezentarea unor cazuri care nu elucidează devenirea24. S-a vorbit despre o strivire a istoriei de către geografie şi de primejdia care pândeşte pe istoricii „non-evenementiels", predispuşi să scrie istoria a ceea ce nu se schimbă, a nisipului şi a zăpezii sau chiar, mai utopic, istoria letargiei pitulate în mişcare25.

Excesele la care au ajuns studiile structuraliste s-au datorat şi unui alt proces intelectual: selectând doar câteva activităţi din registrul amplu al acţiunii umane, istoricul a trecut la generalităţi fără să-şi dea seama că, în felul acesta, sfărâma ierarhia activităţilor care nu sunt toate de aceeaşi natură şi calitate. În viziunea tradiţională s-a făcut întotdeauna o clară 26

demarcare între cele de „sus" şi cele de „jos". Or din momentul în care reproducerea biologică şi explorarea necunoscutului au fost considerate la fel de importante şi au fost aduse pe acelaşi plan, s-a tulburat însuşi chipul umanităţii. Pe urmele lui Braudel, autori de studii recente au reluat dictonul german „omul este ceea ce el mănâncă" pentru a compromite cercetarea exclusivistă a activităţilor spirituale; dar luat excesiv în serios, dictonul a îngustat dramatic ecranul de observaţie al istoricului şi a simplificat natura umană, favorizând invazia banalului şi expunerea plicticoasă, mai mult, alungând din istorie pe acei oameni care, pentru a desăvârşi o operă capabilă să înnobileze natura umană, au uitat să mănânce.

Opera lui Braudel este reprezentativă pentru şcoala de la „Annales" dar ea nu este opera tip; atunci când vorbim despre paradigmele „Analelor" nu putem pierde

din vedere mentalităţile27 Pentru că depăşirea nivelului înşelător al evenimentelor nu s-a datorat numai analizei structurilor economice şi sociale, ci şi structurilor mentale puse în valoare de lucrări fundamentale ca cele ale lui Jean Delumeau despre atitudini mentale colective din secolele XIV-XVIII, ale lui Robert Mandrou despre raporturile dintre nivelele culturale cu implicaţiile lor asupra acţiunii politice, ale lui Jacques Le Goff, Georges Duby, Alphonse Dupront, Pierre Chaunu, Michel Vovelle, pentru a cita numele cele mai cunoscute. Robert Mandrou a înfăţişat, de altfel, diversitatea activităţilor umane într-o carte care a pornit de la însemnări manuscrise ale lui Lucien Febvre2? Aceste lucrări au permis cititorului să vadă cu claritate că nivelul evenimentelor este adeseori un dans al aparenţelor, tocmai pentru că au evidenţiat faptul că dincolo de evenimente se află gândire, sensibilitate, comportament uman care aparţin momentului, dar şi profunzimilor. Coborârea în adâncuri descoperă constante ce sc. 27 datoresc condiţiei materiale în care îşi desfăşoară omul viaţa, precum şi unor permanenţe din natura umană, dezvăluită de mituri, arhetipuri, convingeri profunde.

Excesiva precauţie de a nu reveni la „filosofia oportunistă a istoriei" l-a făcut pe Braudel să vorbească despre baroc după ce s-a ocupat de turci şi de evrei, revendicându-l ca o expresie a civilizaţiei mediteraneene. Dar barocul nu este o simplă expresie a unei lumi, ci este un stil cu dimensiuni universale, de vreme ce s-a întins din Anglia până în Rusia. Nimeni nu va nega impulsurile mediteraneene în formarea şi afirmarea acestui stil, dar atunci când vorbim despre un stil avem în vedere o schemă mentală care apare în lumea formelor artistice, dar este prezentă şi în acţiunea politică sau socială. Mai mult, dacă este adevărat că o civilizaţie apare ca o unitate în diversitate, putem vorbi despre baroc fără să menţionăm rezistenţele, acceptările parţiale sau imitarea impulsurilor pornite din Italia şi din Spania? Pentru că, discuţii recente au pus în valoare barochizarea culturilor sud-est europene, mai ales a celei române28. Şi atunci care este semnificaţia

mediteraneană a barocului? Faptul că a pornit din Italia sau faptul că a îmbrăţişat lumea mediteraneană în forme diverse?

Barocul este un caz, dar mult mai grăitoare sunt capitolele în care substanţa umană nu apare în lumină tocmai pentru că în politica preţurilor, construcţia navelor sau destinul metalelor preţioase nu străbat mai evident mentalităţile oamenilor din secolul XVI. Lipsa este cu atât mai greu resimţită cu cât expunerea este fermecătoare, revendicându-se de la nobila aspiraţie a oricărui cărturar de a încerca să implice în scrisul lui pe cititor cu toată fiinţa lui. Şi Braudel izbuteşte frecvent şi în cele mai aride capitole tocmai pentru că se adresează nu numai inteligenţei, ci şi sensibilităţii cititorului său. Afirmând cu regret că meseria istoricului nu are admirabila supleţe a romanului, autorul introduce stăruitor şi cu succes în expunerea 28

lui valenţele literare. Sub acest aspect istoria globală a lui Braudel este o reuşită, literatura mlădiind savanta prelegere despre o lume apusă şi instalând-o în imaginarul nostru cu atâta vigoare, încât mulţi cititori vor prefera istoria lui Braudel unei incursiuni pur literare în frământata lume de acum patru secole.

Sinteza lui Braudel pune în lumină un inspirat mod contemporan de a aborda trecutul şi un mod necesar de a reconstitui lumea apusă pentru a-i restabili relaţiile cu lumea în care trăim noi. Istoria care ştie să descifreze efemerul şi permanenţa, declaraţia oficială şi frământarea care plămădeşte acţiunea, unitatea şi diversitatea modului de trai şi a modului de existenţă dincolo de biologic, devine fără îndoială o parte din viaţa sufletească a contemporaneităţii. Deoarece o atare istorie nu mai este acceptată doar pentru motivul că ne arată ce s-a întâmplat acum câteva secole sau ce putem noi învăţa de la înaintaşii noştri, ci ne dezvăluie felul în care trecutul se insinuează în viaţa noastră şi ne cenzurează sau ne îndeamnă să îl depăşim. Istoria devine ştiinţă a prezentului. Acesta este motivul pentru care sinteza lui Braudel a devenit un punct

de plecare pentru noi discuţii şi noi cercetări. Orice sinteză, scrie autorul în prefaţa din 1963, citându-l pe Pirenne, relansează cercetările particulare. Mediterana a cunoscut această izbândă, deoarece între prima şi a doua sa apariţie bătălia istoriografică fusese câştigată împotriva istoriei tradiţionale şi în centrul atenţiei stăruia problema pe care Braudel dorise să o reliefeze, anume relaţia dintre timpul scurt, nervos impresionant, şi timpul lent, greu de sesizat, dar plin de greutate. Dovezile ecoului de excepţie şi prelungit al acestei sinteze ni-l dă revista editată de Centrul Fernand Braudel din statul New York, Review, o publicaţie care continuă cercetarea sistemelor economice mon-29 diale precum şi opere de mare răsunet la rândul lor.

DUŢU

NOTE

5

30

31

6 Hmoi P. 336!! longue duree ta

9. Problema este temeinic expusă de Günther Lottes, Popular Culture în England (16 – 19 Jahr-hundert), „Francia", Paris, 11, 1984, p. 640 – 667

10. Michel Vovelle, op. cit., p. 343.

11. De văzut, în acest sens, primul capitol al cărţii

Literatura europeană şi evul mediu latin în trad. română la Edit. Univers, 1970, şi eventual, introducerea noastră.

12. Mai pe larg în capitolul Nicolae Iorga şi lecţia înaintaşilor din cartea noastră Călătorii, imagini, constante, Editura Eminescu, 1985.

13. În acest sens studiul lui Pompiliu Teodor, Gheorghe I. Brătianu – istoricul, „Anuarul Institutului de Istorie şi Arheologie A.D. Xenopol", Iaşi, XX, 1983, p. 233 – 247, în care este subliniat faptul că la mer Noire. Des origines à la conquête ottomane, publicată postum, în 1969, dar avându-şi punctul de plecare într-un curs susţinut în anii în care Braudel îşi redacta sinteza, în 1942

– 1943, „se integrează unui curent de gândire ce fusese impulsionat de cartea lui Lucien Febvre care continua să fascineze scrisul istoric. Rien que la terre était encore, il y a vingt ans, une anticipation: Cest maintenant plus que jamais la mesure de l'actualite. Afirmaţia istoricului mărturisea natura demersului întreprins, dar în aceiaşi măsură valoarea unei gândiri ce se asocia pe o cale independentă viitoarelor demersuri ilustrate de Fernand Braudel". De altfel, revista „Annales" a publicat trei recenzii ale scrierilor lui Gh. Brătianu, toate semnate de Marc Bloch – vezi Lucien Boia, L'historiographie roumaine et l'école des Annales. Quelques interferences, „Analele Universităţii Bucureşti – Istorie", 1979, p. 31 – 40. Pe un plan mai general, de văzut studiul lui Pompiliu Teodor, Noi orientări în istoriografia română în deceniul trei al secolului XX, „Studia Universitatis Babeş-Bolyai – Historia", 1981, p. 46 – 62, ultimul capitol al cărţii lui Al. Zub, De la istoria critică la criticism, Editura Academiei, 1985, lucrarea lui Vasile Cristian despre evoluţia istoriografiei universale.

14. L'Europe, Collection Arts et Metiers Graphiques.

Neuchitel-Geneve-Paris, 1984, 250 p.

15. Peter F. Sugar, Southeastern Europe under Ottoman Rule, 1354 – 1804, University of Washington

Press, 1979 (A History of East Central Europe.

v)

16. În cartea Modele, imagini, privelişti, Editura Dacia, 1979.

17. Structurile cotidianului vol. Il p. 361.

18. Écrits sur l'histoire, p. 255 – 314.32

19. Obiecţia am ridicat-o şi în comentariile noastre în marginea cărţii Structurile cotidianului din „Luceafărul", 1985, 2, ian. 12, p. B.

20. Op. cit., p. 227.

21. Op. cit., p. 319 şi urm. Istoricul francez a publicat recent o carte cu acest titlu despre ideologii şi mentalităţi.

22. Aaron Gurjewitsch – intervenţie la masa rotundă pe tema Antropologiei istorice organizată de August

Nitshke la Congresul de istorie de la Stuttgart, august 1985. De văzut şi cartea istoricului sovietic Das Weltbild des mittelalterlichen Menschen, München, 1980.

23. Jean Marie Domenach Enquête sur Les idées contemporaines, Seuil, 1981, p. 37. Dar istoria nouă, subliniază autorul, a cucerit două poziţii esenţiale: în primul rând, istoria politică, diplomatică şi „batailleuse” a lăsat locul istoriei pe care o ascundea, acea fantastică activitate la nivelul solului, unda de istorie stagnantă denumită de

Braudel „viaţa materială” şi care priveşte 80

90 din populaţie; în al doilea rând, noua istorie a dezvăluit mistificările ideologice în care cei puternici îşi învăluie dominaţia – p. 35.

24. The Revival of Narrative: Reflections on a New

Old History, „Past and Present”, 85, 1979. Problema a fost reluată la recentul Congres de Istorie de la Stuttgart, prin raportul lui Wolfgang J. Mommsen: Narrative History and Structural History – Past, Present, Perspectives, în: Rapports, vol. II, p. 839 – 842.

25. Gilles Lapouge, Le sânge de la montre. Utopie et histoire, Flaminarion, 1982, citat de Sorin Antoni, Un modele d’utopie à l’oeuvre dans les principautes danubiennes în Culture and Society edited by Al. Zub, Editura Academiei, 1985, p. 87.

Despre atenţia acordată numai anumitor aspecte de către istoricii de la „Annales” vorbeşte şi Georg Iggers, New Directions in European Historiography, Wesleyan University Press, 1975.

26. Despre paradigmele structuraliste a scris Traian

Stoianovich, French Historical Method. The Annales Paradigm, Cornell University Press, 1976, aspect discutat în articolul nostru Mentalites, duree et le paradigme des Annales, „Revue Roumaine d’Histoire”, 1979, 1, p. 175 – 180; am reluat problema în cartea Literatura comparată şi istoria mentalităţilor, Editura Univers, 1982.

27. Vezi Robert Mandrou, Introduction à la France moderne. Essai de Psychologie historique, 1500

1640, Albin Michel, 1961, cu cele trei părţi ale

33 sale: măsurile oamenilor – omul fizic şi omul psihic –, mediile sociale – solidarităţile fundamentale şi solidarităţile temporare –, tipurile de activităţi umane – activităţile prozaice, depăşirile, evaziunile.

28. De văzut contribuţiile române apărute în revista

„Baroque”, Montauban, 11, 1983, sub titlul: La tentation du baroque dans Les cultures du Sud-Est.

29. Pentru lecţia inaugurală la Collège de France, din 1973, Le Roy Ladurie a ales tema l'histoire immobile, istoria Franţei între secolele XIV-XVIII, privită mai ales demografic şi etnografic, pentru a surprinde „devenirea sau mai curând nedevenirea celor mulţi”, ce anume a dat stabilitate existenţei lor.

30. Amănunte în cartea noastră Călătorii, imagini, constante, capitolul: Intercomunicare la Atena.

31. Écrits sur l'histoire, p. 314.

PREFAŢĂ

la prima ediţie

Până astăzi nu s-a descoperit în Lumea Nouă nicio Mediterană ca aceea care există în Europa, Asia şi Africa.

J. ACOSTA, Histoire naturelle des mondes, 1538, p. 94

Am iubit cu patimă Mediterana – desigur, pentru că am venit din Nord ca atâţia alţii, după atâţia alţii – şi i-am consacrat cu bucurie ani îndelungaţi de studiu, pentru mine mult mai mult decât întreaga mea tinereţe. Sper, în schimb, că o fărâmă din această bucurie şi o bună parte din strălucirea ei să lumineze şi paginile cărţii de faţă.

Ideal ar fi, fără îndoială, să dispunem de personajul nostru după plac, în felul romancierilor, să nu-l pierdem o clipă din vedere şi să evocăm fără contenire prezenţa sa ilustră. Dar, din păcate, sau, dimpotrivă, din fericire, profesiunea noastră nu posedă admirabila înmlădiere a ficţiunii. Cititorul care intenţionează să se apropie de această carte aşa cum aş dori eu, trebuie deci să contribuie cu propriile sale amintiri, cu imaginea sa personală despre Marea Interioară, să coloreze cu ele

textul pe care i-l ofer, să mă ajute să recreez această vastă prezenţă, ceea ce eu m-am străduit cât am putut… Cred că marea, aşa cum o putem vedea şi iubi astăzi, rămâne documentul cel mai important asupra vieţii sale trecute, şi dacă n-am reţinut decât această învăţătură din prelegerile profesorilor mei de geografie de la Sorbona, pot spune însă că am reţinut-o cu o 35 obstinaţie care dă sens întregii mele construcţii. Se va considera, poate, că un exemplu mai simplu decât Mediterana mi-ar fi îngăduit să marchez mai uşor, de bună seamă, legăturile istoriei cu spaţiul, cu atât mai mult cu cât, la scară umană, Marea Interioară din secolul al XVI-lea este mult mai întinsă decât astăzi; personajul său este complex, stânjenitor, unic. Ea scapă măsurii şi categoriilor noastre. Nu e cazul să încerci a scrie o istorie simplă, ca, de pildă, „s-a născut în…” după cum nu se poate să istoriseşti pur şi simplu cum s-au petrecut lucrurile… Mediterana nici măcar nu este o mare, ci un „complex de mări” împovărate de insule, tăiate de peninsule, înconjurate de ţărmuri sinuoase. Viaţa ei este asociată cu cea a uscatului, poezia ei, în cea mai mare parte este rustică, marinarii care o cutreieră sunt, în clipele lor de răgaz, ţărani. Ea este adunarea măslinilor şi a viţei-de-vie, dar şi a bărcilor înguste cu lopeţi, sau a navelor pântecoase ale negustorilor, iar istoria ei nu trebuie să fie separată de lumea uscatului care o învăluie precum argila nu trebuie desprinsă de mâinile olarului care o modelează. Lauso la mare e ţente n terro („Adu laude mării, dar nu te dezlipi de pământ”), spune un proverb provensal.

Nu vom afla, aşadar, fără strădanii ce personaj istoric poate fi Mediterana; va fi nevoie de multă răbdare, de numeroase demersuri şi, fără îndoială, nu vor lipsi unele greşeli inevitabile. Nimic nu este mai precis decât Mediterana oceanografului, geologului sau chiar a geografului. Acestea sunt domenii recunoscute, etichetate, jalonate. Dar Mediterana istoriei? Sute de opinii avizate ne atrag atenţia că ea nu este cutare sau cutare lucru, că nu este o lume ce-şi ajunge sieşi ori, cu atât mai puţin, un

domeniu limitat. Vai de istoricul care crede că această problemă preliminară nu are importanţă, că Mediterana este un personaj ce nu trebuie definit fiindcă a fost caracterizat deja demult, un personaj limpede, uşor de recunoscut îndată şi pe care îl poţi înţelege decupându-i 36

Istoria generală după linia punctată a contururilor geografice. Căci, se pune întrebarea, ce valoare au aceste contururi pentru cercetările noastre?

S-ar putea scrie oare istoria mării, chiar şi numai pentru cincizeci de ani, limitând-o între porţile lui Hercule la un capăt şi la celălalt, de culoarul marin ale cărui împrejurimi erau deja străjuite de vechiul Ilion? Aceste probleme de încadrare, primele ce se ridică le implică pe toate celelalte, căci a delimita înseamnă a defini, a analiza şi, după împrejurare, a alege sau a adopta o filosofie a istoriei.

În sprijinul nostru aveam o cantitate prodigioasă de articole, memorii, cărţi, publicaţii „cercetări, unele de istorie pură, altele, nu mai puţin interesante, scrise de vecinii noştri etnografi, geografi, botanişti, geologi; tehnologi… Nu există în toată lumea un teritoriu mai bine cercetat şi inventariat decât cel al Mării Interioare şi al ţărmurilor pe care le luminează cu scânteierile ei. Dar, trebuie spus, chiar cu pericolul de a părea ingrat faţă de predecesorii noştri, această cantitate uriaşă de lucrări îl striveşte pe cercetător ca o ploaie de cenuşă. Prea multe dintre ele vorbesc un limbaj de altă dată, învechit în numeroase privinţe. Subiectul lor nu este vastitatea mării, ci cutare plăcuţă a mozaicului său, şi nu atât imensa ei viaţă frământată, cât gesturile prinţilor şi ale celor bogaţi – o pulbere de fapte mărunte fără nimic comun cu viguroasa şi lenta istorie care ne preocupă. Prea multe dintre aceste studii trebuie reluate, reaşezate la scara ansamblului, răscolite pentru a li se reda viaţa.

Este imposibil, totodată, să alcătuieşti o istorie a mării fără cunoaşterea precisă a întinselor izvoare din arhivele sale. Până în prezent, sarcina pare peste puterile unui istoric izolat. Nu există stat mediteranean, în secolul

al XVI-lea, care să nu-şi aibă arhiva, în general bine înzestrată cu documente scăpate din 37 incendiile, asediile, catastrofele de orice fel, documente ale aceluiaşi timp al istoriei; trebuie avut în vedere impactul cunoaşterii şi Reformei. marcalul Pare acea „utilitate”, în sens stilistic pe care o Viaţă n cercetători şi în acelaşi timpo cerea istoriei. Nu mă voi extinde asupra farmecului, a ispitelor pe care le oferea un asemenea subiect. Ambiguităţile, adică dificultăţile şi cursele sale deja le-am evocat. Aş mai adăuga-o şi pe aceasta, şi anume, faptul că, printre lucrările noastre de istorie, niciun ghid temeinic nu mi-a oferit sprijinul său. Un studiu istoric asupra unui spaţiu lichid comportă, de aceea, tot farmecul, dar, desigur, şi toate primejdiile noutăţii. Talerele balanţei fiind amândouă încărcate din greu. am avut oare dreptate ca, în cele din urmă, să înclin unul dintre ele spre partea râs

eului şi, lipsit de prudenţă, să consider că aventura merita efortul de a fi înfruntată?

Scuza pe care o prezint este însăşi istoria acstei cărţi. Gând am conceput-o în 1923, ea se prezenta sub forma clasică, desigur mai prudentă, a unui studiu consacrat politicii mediteranene a lui Filip al II-lea şi profesorii mei de atunci au aprobat-o cu tărie. Ei o vedeau rânduindu-se între limitele acelei istorii diplomatice destul de indiferente faţă de progresele geografiei, puţin grijulie, ca, prea adesea, însăşi viaţa diplomatică, faţă de economie şi problemele sociale, destul de dispreţuitoare la adresa faptelor de civilizaţie, religie şi, de asemenea, faţă de literatură şi artă – aceşti martori însemnaţi ai oricărei istorii autentice... – şi care, închistată în prejudecăţi, îşi interzicea orice privire dincolo de birouri şi cancelarii asupra vieţii adevărate, fecunde şi Viguroase. Să explici politica Regelui Prudent, însemna, înainte de toate, să stabileşti responsabilităţile suveranului şi ale consilierilor săi în elaborarea acestei politici, aflată la dispoziţia împrejurărilor schimbătoare, să determini marile şi micile roluri şi, totodată, să reconstitui harta generală a politicii mondiale a Spaniei, fată. de 39 care lumea mediteraneană

nu a reprezentat

1

decât un sector şi, desigur, nu totdeauna cel privilegiat.

Începând cu anul 1580, forţa Spaniei era de fapt respinsă dintr-odată către Oceanul Atlantic; este perioada când, conştient sau nu de pericol, întinsul imperiu al lui Filip al II-lea trebuia să ţină piept şi să-şi apere existenţa primejduită. O puternică mişcare de basculare îl împingea către destinele sale oceanice. Să te interesezi de acest joc subteran, de „fizica” politicii Spaniei şi să preferi aceste cercetări etichetării responsabilităţii unui Filip al II-lea sau unui Don Juan de Austria, să gândeşti, în plus, că aceştia, în ciuda iluziilor lor, au fost de multe ori concomitent unelte şi „actori, înseamnă să depăşeşti de-acum cadrul tradiţional al istoriei diplomatice. În sfârşit, să te întrebi dacă lumea mediteraneană nu va fi avut, dincolo de acest joc îndepărtat şi intermitent al Spaniei (destul de şters, dacă lăsăm de o parte marele act pasional de la Lepanto), propria sa istorie, destinul şi viaţa sa, ce meritau altceva decât rolul unui fundal pitoresc, însemna să cazi în ispită în faţa imensului subiect care, în cele din urmă, m-a prins.

Aş fi putut oare să nu-l observ? Cum să urmăreşti din arhivă în arhivă documentul revelator fără să deschizi ochii asupra acestei vieţi variate şi forfotitoare? Faţă de atâtea îndeletniciri fructuoase, cum să nu te întorci către această istorie economică şi socială, revoluţionară, pe care un mic grup de cercetători se străduiau să o promoveze în Franţa la o demnitate ce nu-i era refuzată nici în Germania, nici în Anglia, nici în Statele Unite, nici chiar în apropiata Belgie sau în Polonia? Să înţelegi istoria Mediteranei în ansamblul ei complex, era totuna cu a le urma sfatul, însemna să te adăposteşti îndărătul experienţei lor, să mergi în ajutorul lor, să lupţi pentru o formă nouă de istorie, regândită, formulată la noi şi vrednică să treacă şi dincolo de hotare, o istorie expansionistă, desigur, conştientă de îndatori40

rile şi posibilităţile sale, dornică totodată, fiind

obligată să se despartă de ele, să sfărâme formele vechi, cu mai multă sau mai puţină îndreptăţire, dar, la urma urmelor, nu are importanţă. Era o ocazie bună ca punând mâna pe un personaj deosebit, să profiţi de densitatea, cerinţele, rezistenţele şi cursele sale şi, totodată, de elanul său pentru a încerca să construieşti o istorie diferită de cea pe care o predau profesorii noştri.

Orice operă se simte revoluţionară, se vrea o cucerire şi se străduie să fie ca atare. Dacă Mediterana ne-a obligat doar să ieşim din obişnuinţele noastre, ea ne-a adus deja un serviciu.

Această carte se împarte în trei părţi, fiecare reprezentând în sine o încercare de explicare a întregului. Prima parte supune discuţiei o istorie cvasi-imobilă, aceea a omului în raporturile sale cu mediul înconjurător; o istorie care se scurge, care se transformă lent, alcătuită adesea din reveniri insistente ale ciclurilor mereu reîncepute. N-am vrut să neglijez această istorie, aflată aproape în afara timpului, în contact cu lucrurile neînsufleţite, şi nici să mă rezum, în ceea ce o priveşte, la acele tradiţionale introduceri geografice, inutil plasate la începutul atâtor cărţi de istorie, cu peisajele lor minerale, cu ogoarele şi florile lor descrise în grabă şi despre care apoi nu se mai vorbeşte niciodată, ca şi cum florile n-ar reveni în fiecare primăvară, turmele s-ar opri în drumul lor, iar navele n-ar pluti pe o mare reală care se schimbă cu fiecare anotimp.

Deasupra acestei istorii împietrite se distinge o istorie lent ritmată pe care aş numi-o bucuros, dacă expresia n-ar fi fost abătută de la sensul său adevărat, o istorie socială, o istorie a grupurilor şi a colectivităţilor. Modul în care aceste valuri de adâncime pun în mişcare totalitatea vieţii mediteraneene reprezintă ceea ce ni-a preocupat în a doua parte a cărţii, unde am studiat, succesiv, structurile economice, statele, societăţile; civilizaţiile, încercând, în cele din urmă, pentru a face mai vizibilă concepţia mea despre istorie, să demonstrez cum toate aceste forţe din adâncuri au fost folosite în domeniul

complex al războiului, căci războiul, după cum ştim, nu este un domeniu de responsabilităţi pur individuale.

A treia parte, în sfârşit, cea a istoriei tradiţionale, sau, eventual a istoriei pe măsura nu a umanităţii, ci a individului, istoria evenimenţială a lui Paul Lacombe şi François Simiand: o agitaţie de suprafaţă – talazurile pe care marcele le ridică prin frământarea lor intensă – o istorie cu oscilaţii scurte, rapide, nervoase. Ultrasensibilă prin definiţie, cel mai mic pas pune în alarmă toate instrumentele sale de măsura. Dar fiind astfel, ea este cea mai pasionată dintre toate, cea mai bogată în adevăr omenesc şi totodată cea mai primejdioasă. Să nu avem încredere în această istorie încă fierbinte, aşa cum au simţit-o şi au trăit-o contemporanii ei, în ritmul vieţii lor, scurtă ca şi viaţa noastră. Ea este pe măsura mâniilor, visurilor şi iluziilor lor. În secolul al XVI-lea, după Renaşterea propriu-zisă va urma Renaşterea celor săraci şi umili, pasionaţi să scrie, să povestească, să vorbească despre alţii. Această preţioasă documentaţie este destul de deformată şi invadează timpul îndepărtat, ocupând aici un loc dincolo de adevăr. De fapt istoricul, citind hârtiile lăsate de Filip al II-lea, transpus în locul şi în situaţia acestuia se află transportat într-o lume ciudată căreia pare că i-ar lipsi o dimensiune, o lume de pasiuni, desigur, oarbă ca orice lume vie, ca a noastră de pildă, nepăsătoare la evenimentele profunde, aceste ape curgătoare deasupra cărora lunecă barca noastră, întocmai celei mai bete corăbii. O lume periculoasă, dar din care am îndepărtat vrăjile şi farmecele, fixând, 42

În prealabil, acele mari curente ascunse, adesea tăcute, al căror sens nu se dezvăluie decât atunci când cuprindem o perioadă întinsă de timp. Evenimentele răsunătoare nu sunt adesea decât momente, decât manifestări ale acestor vaste mişcări şi nu se explică decât prin ele. În felul acesta am ajuns la o descompunere a istoriei în planuri etajate, sau, poate, la distingerea în cadrul noţiunii de timp, cu care operează istoria, a unui timp geografic, a altuia social şi a altuia individual –,

eventual, la o disociere a omului într-un şir de personaje. Acest lucru poate mi se va ierta cel mai puţin chiar dacă aiirm că decupajele tradiţionale fracţionează şi ele istoria vie şi fundamental unică, chiar dacă susţin, împotriva lui Ranke sau Karl Brandi, că istoria-povestire nu este doar o metodă sau metoda obiectivă prin excelenţă, ei totodată şi o filosofie a istorie, şi chiar dacă spun – şi apoi demonstrez – că aceste planuri nu intenţionează să fie decât modalităţi de expunere, că nu mi-am interzis niciun drum oare ne duce de la unul la altul.

Dar ce rost are să pledez? Dacă mi se reproşează că am asamblat greşit elementele acestei cărţi, sper totuşi că se vor găsi fragmente alcătuite acceptabil, potrivit bunelor principii ale lucrărilor noastre. Sper, de asemenea, că nu mi se vor imputa prea marile mele ambiţii, dorinţa, nevoia mea de a vedea lucrurile în mare. Poate că istoria nu trebuie condamnată să studieze doar grădinile împrejmuite cu ziduri, în acest oaz, n-ar greşi ea oare faţă de una dintre sarcinile sale prezente, printre care se numără şi aceea de a răspunde la întrebările neliniştitoare ale momentului, de a se menţine în legătură cu ştiinţele atât de tinere, dar atât de expansioniste, ale omului? Este posibil un umanism actual, în 1946, fără 43 o istorie ambiţioasă, conştientă de responsabilităţile şi de imensele sale forţe? „Spaima faţă de marea istorie a ucis marea istorie”, scria Edmond Faral în 1942. Fie ca să reînvie! 1.

Mai, 1946

1 Lista datoriilor mele este lungă. Pentru a fi explicită, ar fi nevoie de un volum. Voi menţiona din ea ceea ce este esenţial. Gândul meu recunoscător se îndreaptă către profesorii mei de la Sorbona de acum douăzeci şi cinci de ani: Albert Demangeon, Emile Bourgeois, Georges Pages, Maurice Holleaux, Henri Hauser, căruia îi datorez prima mea orientare spre istoria economică şi socială şi a cărui vie prietenie a fost pentru mine o îmbărbătare constantă. La Alger, am beneficiat de ajutorul amical al lui Georges Yver, Gabriel Esquer, fâmile-Felix Gautier, René Lespes; am avut plăcerea, în 1931, să

audiez aci cursurile minunate ale lui Henri Pirenne.

Mulţumesc în mod special arhiviştilor spanioli care m-au ajutat în cercetările mele şi care mi-au fost primii profesori în hispanism: Mariano Alcocer, Angel de la Piaza, Miguel Bordonau, Ricardo Mag-dalena, Gonzalo Ortiz... îmi amintesc cu plăcere de ei toţi şi de discuţiile noastre de la Simancas, capitala „istorică” a Spaniei. La Madrid, Francisco Rodríguez Marin m-a primit cu amabilitatea sa princiară... Mulţumesc în mod egal arhiviştilor din Italia, Germania şi Franţa pe care i-am copleşit cu solicitări pe parcursul cercetărilor. Fac între mulţumirile mele un loc aparte lui M. Truhelka, astronom reputat şi incomparabil arhivist din Dubrovnik, care mi-a fost un mare prieten în timpul peregrinărilor mele prin arhive şi biblioteci.

Lista colegilor şi studenţilor mei din Alger, São Paulo şi Paris de al căror ajutor am beneficiat este, de asemenea, foarte lungă şi răspândită în întreaga lume. Mulţumesc în chip deosebit lui Earl J. Ha-milton, Marcel Bata Wlon, Robert Richard, André Aymard, care, în împrejurări foarte diferite, mi-au asigurat concursul lor.

Dintre camarazii din captivitate, doi au fost implicaţi în munca mea, maestrul Adde-Vidal, avocat la Curtea de Apel din Paris şi Maurice Rouge, urbanist şi istoric în timpul său liber. Nu uit, în sfârşit, ajutorul pe care niciodată nu şi l-a precupeţit micul grup de la Revue historique (Maurice Crouzet şi Charles-Andră Julien) pe vremea când Charles Be-mont şi Louis Eisemnann ne ocroteau aici tinereţea agresivă. Am ţinut seamă, în cursul ultimelor corecturi, aduse cărţii, de observaţiile şi sugestiile pe

care mi le-au prezentat Marcel Bataillon, Emile Coornaert, Roger Dion şi Ernest Labrousse.

Ceea ce datorez Analelor, învăţăturii şi spiritului lor, constituie partea majoră a datoriilor mele. Se ştie că încerc să mă achit de ele cât pot mai bine. Înainte de război luasem, doar un prim contact cu Marc Bloch. Totuşi pot spune, cred, că niciun element al gândirii sale nu mi-a rămas străin.

Pot adăuga, în fine, că fără solicitarea afectuoasă şi energică a lui Lucien Febvre această muncă nu s-ar fi terminat atât de curând. Încurajările şi sfaturile sale m-au scos dintr-o îndelungată nesiguranţă în legătură cu temeinicia lucrării mele. Fără el, desigur, aş fi reluat o dată în plus cercetările şi dosarele. Inconvenientul prea marilor întreprinderi este că uneori te pierzi în ele cu delectare.

PREFAŢA

a ediţia a doua

Am ezitat mult dacă să reeditez Mediterana. Unii prieteni mă sfătuiau să nu schimb nimic în ea, niciun cuvânt, nicio virgulă, ajungând să-mi spună că ar exista chiar un avantaj în a nu modifica un text devenit clasic.

Se cuvenea oare să le dau crezare? Sub povara crescândă a cunoştinţelor noastre şi datorită avântului disciplinelor umaniste învecinate, cărţile de istorie îmbătrânesc astăzi mult mai repede decât până acum. În scurtă vreme, vocabularul pare deja învechit, ceea ce reprezenta noutatea lor devine un adevăr public; concluzia obţinută este pusă iarăşi în discuţie.

În plus, Mediterana nu datează din 1949, anul publicării sale, nici chiar din 1947, când a fost susţinută ca teză de doctoiat la Sorbona. Ea era fixată în linii mari, dacă nu şi scrisă în întregime, din 1939, la sfârşitul celei dintâi perioade de admirabilă înflorire a Analelor lui Marc Bloch şi Lucien Febvre, al căror rod direct este. De aceea cititorul nu se va înşela în privinţa anumitor argumente din prefaţa la prima ediţie; ele combat poziţii vechi, astăzi uitate, în lumea ştiinţifică, însă, nu în domeniul învăţământului. Polemica noastră de ieri continuă cu nişte umbre.

Am avut deci foarte curând certitudinea că o nouă ediţie ar implica o serioasă şi chiar o completă aducere la zi şi că nu mi-ar fi su46

eficient, pentru a o justifica, să furnizez hărţile, schiţele, graficele şi ilustraţiile pe care asprimea timpurilor din 1949 îmi interzisese să le public. Corectările, adăugirile, refacerile sunt uneori

considerabile, cu atât mai mult eu cât a trebuit să ţin seama nu numai de noile informaţii, ci, în egală măsură, ceea ce adesea duce mai departe, şi de problemele noi. A fost necesar să rescriu mai multe capitole de la un cap la altul.

Orice sinteză, după cum spunea mereu Henri Pirenne, relansează cercetările particulare. Acestea n-au lipsit după apariţia cărţii mele. Ieri alcătuiau un alai, astăzi mă îngrădesc. Mi-ar trebui pagini după pagini pentru a semnala munca imensă care s-a realizat după 1949, în domenii care se referă direct la această lucrare – cărţi şi studii, publicate sau nu, scrise de Omer Lutfi Barkan şi elevii săi, de Julio care Barroja, Jean-François Bergier, Jacques Berque, Ramón Carande, Álvaro Castillo Pintado, Federico Chabod, Huguette şi Pierre Chaunu, Carlo M. Cipolla, Gaetano Cozzi, Jean Delumeau, Alphonse Dupront, Elena Fasano, René Gascon, José Gentil da Silva, Jacques Heers, Emmanuel Le Roy Ladurie, Vitorino Magalhâes Godinho, Hermann Kellenbenz, Henri Lapeyre, Robert Mantran, Felipe Ruiz Martin, Frederic Mauro, Ruggiero Romano, Raymond de Roover, Frank Spooner, Iorjo Tadic, Alberto Tenenţi, Ugo Tucci, Valentin Vásquez de Prada, Pierre Vilar şi, în sfârşit, lucrările grupului format de regretatul José Vicens Vices şi de minunaţii săi elevi. Am participat, adesea de foarte aproape, la elaborarea acestor lucrări.

În sfârşit, am adăugat eu însumi numeroase informaţii la cele din prima ediţie în cursul cercetărilor şi lecturilor continuate în arhivele şi bibliotecile din Veneţia, Parma, Modena.

Florenţa, Genova, Neapole, Paris, Viena, Simancas, Londra, Cracovia, Varşovia. JU-I

unei cărţi can” k T în imediat în ilJ & K” oase

Îşi§

cfficispre.

această dial ce justifici 3111

este

e Proble de l sale’s

? a ce iar celelalte timpul lung. Evident structuri diferite după cum itături diferite, iar durata SS junctun, la rândul ei capitolelor astei

19 iunie 1963

tografie ai secţiei aW atoMH de car-Etudes, sub conducerea, ui? la geole des Hautes mulţumesc domnişoare? Marţi Tw Bun – nanne Mahn, lui A Tenentv M? oameni Matorul dat la verificarea hw-M”. Keul Ptru ajvt-manuscrisel Dr venllcarea bibliografiei şi corecturile

AŢA o ediţia a treia aGesei edia a rânduri de seri.

1 X01 Pe care as? se prezintă fă de t editori Vdy să le aduc tă astăzi inH dificultătil?

aawsst mea. Ceea ce Se întâmplă Prea încet părerea bucur cu naivitate, adică fără cum aş fi redat Spaniei Llă ţ + nere. ™ şi zona Mării Interică anii feşitt din captivanţi de care istoria tă –, Cel P1111

siseră. era tradiţională le lip.

16 martie 1976

La ediţia a patra

8 iunie 1979

uystt

DJ

tip

—.

r.

e văr rt

—:! r, I’V: fA

5 ciu? oi-ur:.

v

„Ct

Partea întâi FOLUL MEDIULUI

I3 r: 3IIMKÂIGA.1

Această primă parte, după cum anunţă şi titlul ei, se plasează sub semnul unei anumite geografii, atentă mai ales la datele umane. Ea reprezintă totodată, şi chiar în

cea mai mare măsură, investigarea unei anumite istorii.

Dacă informaţiile datate cu precizie ar fi fost mai numeroase, nu ne-am fi mulţumit cu o cercetare de geografie umană, strict limitată la anii 1550 – 1600, fie şi orientată către urmărirea amăgitoare a unui anumit determinism. Având în vedere că aceste mărturii erau incomplete, că istoricii nu le-au cules în mod sistematic şi că recolta noastră, cu toată amploarea ei, rămânea totuşi insuficientă trebuia cum-necum să interpolăm şi, pentru a lumina acest scurt moment al vieţii mediteraneene dintre 1550 şi 1600, să implicăm imagini, peisaje, realităţi care aparţin altor epoci – anterioare sau posterioare – şi chiar prezentului. Totul contribuie de atunci, străbătând spaţiul şi timpul, la evidenţierea unei istorii desfăşurate lent, care dezvăluie valori permanente. În acest proces, geografia încetează să mai fie un scop în sine, pentru a deveni un mijloc: ea ajută la regăsirea celor mai lente dintre realităţile structurale, la organizarea unei aşezări în perspectivă potrivit liniei de fugă a celei mai lungi durate1. Geografia căreia îi putem cere totul, ca unei istorii, avantajează astfel o istorie aproape imobilă, cu condiţia, desigur, de a-i urma lecţiile, de a-i accepta diviziunile şi categoriile.

Lumea mediteraneană este cel puţin dublă. Ea se compune mai întâi dintr-o serie de penin

Fernand BRAUDEL, „Histoire et scienees sociales, la longue duree”, în Annales, E.S.C., oct. -dec.

1958, p. 725 – 753.5

sule compacte, muntoase, tăiate de şesuri importante: Italia, Peninsula Balcanică, Asia Mică, Africa de nord, Peninsula Iberică. În al doilea rând, marea îşi strecoară între aceste continente în miniatură întinsele sale spaţii, mai complicate, fărâmiţate, căci Mediterana, mai mult decât o masă maritimă unică, este un „complex de mări”. Acestea sunt cele două scene – peninsulele şi mările – pe care le vom cerceta în primul rând pentru a fixa cadrul general al vieţii oamenilor. Dar ele nu sunt suficiente.

Pe de o parte, spre sud, Mediterana este rău izolată de imensul deşert care se întinde, fără întrerupere, din Sahara până în deşertul Gobi, până la porţile Beijingului. Din sudul Tunisiei până în sudul Siriei, acest deşert se deschide direct la mare, aşa încât, mai mult decât un vecin, el este un oaspete, supărător uneori şi pretenţios totdeauna. Deşertul reprezintă astfel unul dintre chipurile lumii mediteraneene.

Pe de altă parte, spre nord, Europa continuă lumea mediteraneană; ea primeşte din partea acesteia multe lovituri apoi le întoarce, la fel de numeroase şi adesea decisive. Europa nordică, de dincolo de măslini, este una dintre realităţile constante ale istoriei mediteraneene. Şi tocmai ascensiunea acestei Europe, legată de Atlantic, va hotărî, odată cu sfârşitul secolului al XVI-lea, întregul destin al mării.

Capitolele I-III înfăţişează astfel diversitatea mării şi îi desfăşoară întinderea în depărtare. În aceste condiţii se poate oare vorbi despre o unitate fizică a mării? (capitolul IV, 7 Climatul), sau. despre o unitate umană şi, prin o o z z e forţa lucrurilor, istorică (capitolul V, Drumuri şi oraşe)? Acestea sunt etapele unei lungi introduceri care îşi propune să schiţeze faţetele şi chipul lumii mediteraneene pentru a-i stăpâni şi a-i înţelege mai bine, dacă este posibil, destinul complex.

Îi

În i; – îi.f

!; – l (; îi v:

PENINSULELE: MUNŢI, PODIŞURI, CÂMPII

91: îi la

Cele cinci peninsule ale Mării Interioare se aseamănă între ele. Dacă ne gândim la relieful lor, observăm că ele se împart simetric între aglomerări de munţi, câteva câmpii, coline rare şi podişuri întinse. Fără a considera că doar într-un asemenea mod îi putem cerceta părţile componente, să le dislocăm potrivit acestor indicaţii simple. Fiecare element al acestor forme de puzzle este alipit la o anumită familie, aparţine unei tipologii

incontestabile. Să lăsăm atunci peninsulele ca lumi autonome pentru a nu cerceta decât analogia materialelor din care sunt alcătuite sau, altfel spus, să risipim cuburile jocului şi să comparăm ceea ce este comparabil. Chiar şi pe planul istoriei o astfel de mărunţire şi rearanjare va aduce câteva clarificări.

1. MAI ÎNTÂI MUNŢII

Mediterana se defineşte ca o mare strânsă între pământuri. Totuşi trebuie să facem o deosebire între aceste pământuri ce înconjoară şi strâmtorează marea. Nu este oare Mediterana în primul rând o mare între munţi? Este im59 portant să subliniem energic acest lucru pe planul istoriei, întrucât, uităm de obicei să notăm atât faptul în sine, cât şi numeroasele sale consecinţe.

Caracteristici fizice şi umane

Geologii ştiu acest lucru şi îl explică: Mediterana, spun ei, este situată în întregime în zona cutărilor şi falierilor terţiare care traversează Lumea Veche, de la Gibraltar până în Insulânda şi Filipine: ea reprezintă tocmai o parte a acestei zone. Cutări recente, unele de vârsta Pirineilor, altele de vârsta Alpilor, au reluat şi au folosit sedimentele unei Mediterane secundare, mult mai întinsă decât a noastră, mai ales depozite calcaroase uriaşe, uneori groase de peste 1.000 metri. Destul de des, aceste cutări violente au ajuns să se ciocnească de fundamentele unor roci dure şi vechi care au fost uneori înălţate (de ex. Kabylia) sau, alteori, s-au încorporat în lanţuri muntoase puternice, cum este cazul masivului Mercantour şi cel al numeroaselor masive centrale din Alpi sau Pirinei. Şi mai frecvent, însă, ele s-au prăbuşit – fenomenul fiind însoţit, mai mult sau mai puţin, de o activitate vulcanică – şi au fost acoperite din nou de apele mării.

Deşi întrerupţi de bazinele maritime, munţii comunică între ei de la un capăt la altul al genunilor lichide şi se organizează în sisteme coerente. O platformă a legat Sicilia şi Tunisia, o alta, platforma beţică, a existat între Spania şi Maroc; o platformă egeeană s-a întins din Grecia până în Asia Mică (dispariţia sa este atât de

recentă, geologic vorbind, încât ea ar coincide cu potopul biblic) ca să nu mai vorbim despre, continente, cum ar fi, de pildă, Tirenida din care n-au rămas drept mărturii, decât insule şi fragmente prinse de ţăr-Mi „în

Indonezia (N. tr.) j. iau; 9 âr muri. Se poate presupune, fără îndoială, că aceste ipoteze geologice – căci ipoteze sunt1 – corespund realităţii, dar incontestabilă, în orice caz, rămâne ideea unităţii arhitecturale a acestui spaţiu mediteranean ai cărui munţi

2. CUTĂRILE TECTONICE ALE REGIUNII MEDITERANEENE

Masivele hercinice sunt haşurate, cutările alpine sunt îne-grite, iar dungile albe indică direcţia lanţurilor muntoase. La sud, platforma sahariană în alb, mărgineşte Mediterana din Tunisia până în Siria. Către est se întind rupturile tectonice ale Mării Moarte şi Mării Roşii. Spre nord, în alb, se desfăşoară câmpiile din interiorul şi din exteriorul lanţului alpin. Linia punctată marchează întinderea maximă a vechilor gheţari.

reprezintă „scheletul": un schelet supărător, exagerat de mare, omniprezent, care străpunge peste tot pielea.

Astfel, munţii sunt pretutindeni prezenţi în jurul mării, în afară de câteva întreruperi neînsemnate, cum sunt strâmtoarea Gibraltarului, pragul Naurouze, culoarul Ronului şi strâmtorile care conduc din Marea Egee la Marea Neagră. Nu există decât o singură lacună, însă considerabilă, aceea care se întinde din sudul Tunisiei până în Siria, pe mai multe mii de kilometri – platforma sahariană, mai mult sau mai puţin ridicată şi atingând direct marea. Să adăugăm prezenţa lanţurilor muntoase, înalte, întinse, interminabile: Alpii, Pirineii, Appeninii, Alpii Dinarici, Caucazul, munţii Anatoliei, munţii Libanului, Atlasul, Cordiliera spaniolă. Aşadar, personaje foarte puternice şi foarte pretenţioase, datorită fie înălţimii, fie formelor compacte, fie văilor lor greu accesibile, adânci, cu pereţi abrupţi. Toţi îşi întorc spre mare chipurile lor impunătoare şi aspre2.

Astfel universul Mediteranei nu înseamnă doar

aceste franjuri care sunt peisajele cu viţă-de-vie şi măslini şi satele sale urbanizate, ci şi, foarte aproape, lipită de ea, regiunea înaltă, masivă, această lume, căţărată pe munţi, înţesată de metereze, cu casele şi cătunele ei răzleţe, „aceste norduri pe verticală” 3.

Iernile sunt aspre. Zăpada cade din belşug în Atlasul marocan când Leon Africanul, străbătându-l în timpul iernii, are ghinionul să i se fure bagajele şi veşmintele4... Dar ce călător al ţinutului mediteraneean n-a cunoscut oare avalanşele din anotimpul rece, drumurile blocate, peisajele siberiene şi polare, aflate la câţiva kilometri de ţărmul însorit, casele locuitorilor din Muntenegru, strivite sub zăpadă sau, în Kabylia, trecătoarea Tirourdat, loc de întâlnire al unor viscole puternice, unde, într-o singură noapte, cad până la 4 metri de zăpadă? Schiorii din Chrea ajung într-o oră în Algerul acoperit de trandafiri în timp ce 120 kilometri mai departe, în Djurdjura, aproape de pădurea de cedri din Tindida, indigenii, cu picioarele goale, se scufundă în zăpada care le ajunge până la brâu.

Cine, de asemenea, nu cunoaşte acele zăpezi întârziate până în miezul verii şi care, cum zice un călător, „răcoresc ochii” 5? Ele brăzdează cu alb vârful masivului Mulhacen, în vreme ce la picioarele sale, Granada îşi dă duhul, învăpăiată de dogoare; zăpezile se anină de Taiget, deasupra câmpiei tropicale a Spartei, se păstrează în văile munţilor libanezi sau în „gheţăriile” din Chrea6... Ele explică îndelungata istorie, în regiunea mediteraneană, a

62

„Apei de zăpadă”, oferită de Saladin lui Richard Inimăde-Leu şi din care prinţul Don Carlos bău până i se trase moartea din pricina ei în timpul unui iulie călduros din 15687, în temniţa palatului din Madrid. În Turcia, în secolul al XVI-lea ea nici măcar nu era un privilegiu al celor bogaţi. La Constantinopol, dar şi prin alte părţi, la Tripoli, în Siria, de pildă, 8 călătorii semnalează negustori de apă de zăpadă, bucăţi de gheaţă, sorbeturi care se obţin în schimbul a câtorva parale9. Belon du Mans ne relatează că zăpada din Brussa era adusă la Istanbul cu corăbiile10.

O găseai aici în tot timpul anului, ne spune şi Busbec, care se miră când îi vede pe ieniceri bând-o în fiecare zi la Amassya, în Anatolia, în tabăra armatei turceşti11. Comerţul cu zăpadă este atât de important, încât paşalele se amestecă în exploatarea „minelor de gheaţă": Mehmet paşa, de pildă, se zice în 1578, ar fi câştigat din ele până la 80.000 de ţechini pe an12.

În alte părţi, apa de zăpadă era un lux: în Egipt, la Cairo, unde ştafete rapide de cai o cărau din Siria, la Lisabona, unde era adusă de foarte departe13, la Oran în fortăreaţa spaniolă unde, soseşte din Spania cu brigantinele Intendenţei14, în Malta, unde Cavalerii, dacă le dăm crezare, mureau în lipsa transporturilor de zăpadă provenită din Neapole, bolile lor cerând imperios „acest leac suveran" 15. Totuşi în Italia la fel ca în Spania ea pare destul de răspândită. Apa de zăpadă justifică în Italia meşteşugul timpuriu al îngheţatelor şi şerbeturilor16. La Roma vânzarea sa este atât de rentabilă, încât devine obiectul unui monopol17, în Spania, zăpada este îndesată în puţuri şi păstrată; până în vară18. Pelerinii apuseni în drum spre Ţara Sfântă se minunează când, în 1484, văd pe coasta siriană cum stăpânul corăbiei: lor: primeşte drept cadou „un sac plin eu zăpadă, a cărui vedere în această ţară şi în luna iulfe, trezeşte echipajului cea mai vie 63 uimire" 19. Pe aceeaşi; coastă a Siriei, un veneţian, în 1553, se miră că „Mores" ut nos ultimur saccharo item spargunt nivem super cibos et sua edulia20, „presară zăpadă pe bucatele şi mâncărurile lor aşa cum noi punem zahăr".

În inima fierbintei regiuni mediteraneene, aceste ţinuturi ale zăpezii sunt de o puternică originalitate. Prin colectivităţile lor umane instabile, prin masivitatea lor, ele se impun câmpiilor şi ţărmurilor, tuturor acelor plăsmuiri sclipitoare dar mărunte, exact în măsura în care, vom reveni asupra acestui lucru, regiunile „fericite" au nevote; de oameni şi, întrucât negoţul este abundent, de căi de comunicaţie. Se impun câmpiei, dar o şi înspăimântă. Călătorul caută să ocolească obstacolele, de-plasându-se

pe orizontală din câmpie în câmpie, din vale în vale. El trebuie totuşi la un moment dat să străbată unele trecători ori de-fileuri cu o faimă sinistră, dar se foloseşte de ele cât mai puţin cu putinţă. Călătorul de altă dată rămânea mai ales prizonierul câmpiilor, grădinilor, al luncilor scânteietoare, al vieţii îmbelşugate a mării...

Într-adevăr, istoricul seamănă întrucâtva cu acest călător. El zăboveşte la şes, decor de teatru, unde evoluează puternicii zilei; nu pare deloc dornic să se aventureze în munţii înalţi din apropiere; cu atât mai mult ar fi mirat să-i descopere, cu cât n-a părăsit niciodată înainte oraşele şi arhivele lor. Şi totuşi cum să nu-i observe pe aceşti actori incomozi, aceşti munţi semisălbatici unde omul creşte ca o plantă viguroasă, şi veşnic semipustii, căci omul îi părăseşte neîncetat? Cum să-i ignore de vreme ce adesea ei înaintează până în mare, în lungi faleze povârnite21? Munteanul este un tip de om cunoscut în întreaga literatură mediteraneană, încă de la Homer cretanii îi sfidează pe sălbaticii munţilor lor şi Telemac, reîntors în Ithaca, evocă Peloponezul acoperit cu păduri unde el trăise printre ţărani murdari, „mâncători de ghindă” 22.64

Să definim muntele

Ce înseamnă, exact, un munte? Să dai o definiţie simplă, de exemplu, ansamblul formelor de relief mediteranean ce depăşesc 500 metri altitudine, reprezintă o precizare inutilă. De fapt, limitele umane, nesigure, greu de transpus pe hartă trebuie să ne preocupe. Raoul Blanchard ne-a avertizat de altfel cu mult timp în urmă: „O definiţie limpede şi uşor de înţeles a muntelui este aproape imposibil de formulat” 23.

Să spunem că munţii sunt zonele sărace ale lumii mediteraneene rezervele sale de „proletari”? în linii mari ar fi adevărat. Dar în secolul al XVI-lea există multe alte regiuni sărace şi sub 500 de metri altitudine, dacă n-ar fi, de pildă, decât stepele Aragónului său, în Italia, mlaştinile din Le Marche... în afară de asta, numeroşi munţi sunt, dacă nu bogaţi, cel puţin destul de ospitalieri şi relativ

populaţi. Unele văi foarte înalte ale Pirinejlor catalani absorb chiar, „în parte, propria lor emigraţie, dintr-un sat în altul” 24. Destui munţi, de asemenea, sunt bogaţi pentru că sunt ploioşi, căci, potrivit cuvintelor lui Arthur Young, în climatul mediteranean solul are o mică importantă: soarele şi apa fac totul”. Alpii, Pirineii, Riful, Kabylia, toate aceste lanţuri muntoase, expuse vântului Atlanticului, sunt tot atâtea ţinuturi înverzite în care cresc ierburi bogate şi copaci viguroşi 25. Există şi munţi bogaţi datorită subsolului lor, după cum alţii sunt neobişnuit de populaţi ca urmare a refugierii locuitorilor nemunteni, fenomen repetat de sute de ori.

Căci muntele este un adăpost împotriva soldaţilor sau piraţilor: toate documentele dezvăluie acest lucru, începând cu Biblia26. Câteodată adăpostul devine definitiv27. Este ceea ce, dovedeşte exemplul pusto-valahilor, goniţi din meglenoromâni (N. tr.).

câmpii de ţăranii slavi şi greci, şi rătăcind de-atunci, în cursul întregului Ev Mediu, prin ţinuturi neocupate din Balcani, din Galiţia până în Serbia şi la Marea Egeei, împinşi necontenit şi împingând la rândul lor pe alţii28. Aidoma cerbilor „în repeziciune, ei coboară munţii ca să smulgă vreo pradă”... notează un călător din secolul al XII-lea29. De-a lungul întregii Peninsule, „până-n Matapan şi în Creta şi-au târât turmele de oi şi straiele negre, cele mai înalte lanţuri muntoase, Hemus şi Pind, fiindu-le şi cele mai bune adăposturi. Din aceşti doi munţi ei descind brusc în istoria Imperiului Bizantin la începutul secolului al XI-lea” 30. Şi tot în jurul acestor munţi îi surprinde secolul al XIX-lea ca păstori, agricultori şi, mai ales, conducători ai acelor caravane de catâri care sunt cele mai importante mijloace de transport în Albania şi Grecia de nord31.

Sunt numeroşi, aşadar, munţii care fac excepţie de la regula sărăciei şi pustietăţii despre care, totuşi, se găsesc atât de multe mărturii la călători şi la alţi martori din secolul al

XVI-lea. Sunt pustii ţinuturile Calabriei de nord pe care o traversează, în 1572, trimisul

Veneţiei spre a-l întâlni pe Don Juain de

Austria la Messina32; Sierra Morena: în Oastir lia33 şi Sierras de Espadan şi def Bemia3, în ţinutul Valenciei, asupra cărora se fac cercetări, în 1564, când există temeri de agitaţie ia morisci şi de un război care s-ar putea: „perr petua în această regiune înaltă, greu accesi bilă, unde rebelii din 1526 rezistaseră: deja în faţa pedestraşilor germani; şi mai pustii încă, veşnic pustii sunt acei munţi sălbatici şi: ple şuvi din inima Siciliei şi atâţia alţi munţi „ici şi colo, insuficient udaţi de ploi, neprielnici până şi păstoritului35...”: – mi

Dar acestea sunt cazuri extreme. Pentru igepr graful J. Cvijic315, muntele centrului –, balcanic (putem extinde, sau nu, observaţiile sale) este domeniul aşezărilor dispersate, ai popularii de 66

tip cătun, câmpia fiind, dimpotrivă, domeniul aşezărilor de tip sat. Distincţia este valabilă pentru Ţara Românească şi, mai ales, pentru Ungaria' cu satele ei extrem de întinse din pustă; de asemenea, pentru Bulgaria de nord unde cătunele, pe jumătate pastorale odinioară, sunt cunoscute sub numele de kolibe. Ea este întemeiată şi pentru vechea Serbie, Galiţia şi Podolia.

Numai că niciodată o generalizare nu este valabilă decât în linii mari. În multe cazuri e greu să marcăm cu precizie pe hartă zona satelor de la poale – adesea adevărate oraşe – şi cea a cătunelor din munţi cafe au doar câteva case, adăpostind uneori o singură familie. Un studiu amănunţit al aceluiaşi autor despre hotarele sârbobulgare între Kumanil şi

Kumanovo37 stabileşte cvasi-imposibilitatea unei delimitări precise.

Şi apoi, cum să extinzi această realitate a lumii balcanice la întregul univers mediteranean, la apropiata Grecie38, la acel Occident pătruns de viaţa mării, care a trăit cu spaima piraţilor, departe şi deasupra cânipiei, adesea pustiită şi în plus nesănătoasă? Ne gândim la marile sate căţărate pe munţii din Corsica, Sardinia, Sicilia, Provence, din Kabylia, din Rif: totuşi, fie într-un

cătun minuscul, fie într-un sat important, populaţia munteană pare pierdută, de obicei, într-un spaţiu prea întins, cu posibilităţi reduse de comunicare, oarecum asemănătoare cu aceea din primele centre locuite din Lumea Nouă, înecate şi ele, într-un teritoriu vast, în mare parte nefolositor39 sau ostil şi deci, lipsite, din cauza lui, de acele contacte şi schimburi fără de care nu poate exista o civilizaţie reîmprospătată40. Munteanul este obligat să trăiască prin el însuşi în ceea ce priveşte esenţialul, cum-necum să pt-bducă totul, să cultive viţă-de-vie – griulşi măslinul, chiar dacă ” solulsau climatul nu sunt favorabile. Societatea, civilizaţia, economia, 7 toate au un caracter arhaic şi de sărăcie1?

Se poate deci vorbi, în mare, de o diluare a popularii muntelui şi, în plus, de o civilizaţie atenuată, incompletă, consecinţă a insuficienţei aşezărilor omeneşti. Heinrich Decker a putut studia într-o carte remarcabilă42 civilizaţia artistică a Alpilor; da, însă Alpii sunt Alpi, adică un lanţ muntos ieşit din comun prin resursele, disciplina socială a locuitorilor lui, prin înalta calitate a colectivităţilor umane şi numărul drumurilor sale importante. Nu la Alpi trebuie să ne referim când vorbim despre munţii lumii mediteraneene, ci, mai degrabă la Pirinei, la violenta lor istorie şi la cruzimea lor primitivă. Dar Pirineii sunt şi ei în parte privilegiaţi; s-ar putea, la nevoie, vorbi de o civilizaţie pirineană, dându-se acestui cuvânt vechiul său înţeles de civilizaţie de calitate. O regiune despre care vom mai vorbi adesea, Pirineii catalani, a văzut născându-se din secolul al XI-lea până în secolul al XII-lea, o viguroasă arhitectură romanică43, menită să supravieţuiască, cu totul ciudat, până în ser colul al XVI-lea44. Desigur. Dar în Aures, în Rif, în Kabylia?

Munţi, civilizaţii şi religii

De obicei muntele este o lume în afara civilizaţiei care este opera oraşelor şi a ţinuturilor de şes. Istoria sa constă în faptul de a nu avea o istorie, de a rămâne, relativ frecvent, izolat de marile curente civilizatoare ce se răspândesc între timp încetul cu încetul. Capabile să se

întindă până departe pe orizontală, acestea se dovedesc neputincioase în plan vertical, în faţa unui obstacol de câteva sute de metri. De aceea, pentru lumile suspendate ale munţilor care aproape ignoră oraşele, Roma însăşi, în ciuda uimitoarei sale longevităţi, a însemnat destul de puţin45, poate, doar, prin taberele de soldaţi pe care imperiul a trebuit 61

să le organizeze, din necesităţi de securitate, ici şi colo, la marginea masivelor muntoase nesupuse; Leonul, la poalele munţilor Canta-brici, Djemilah, în faţa rebelilor din Atlasul berber, Timgad şi anexa lui, Lambese, unde era cantonată Legiunea a III-a Augusta... Tot astfel, limba latină n-a triumfal nicăieri în masivele ostile din Africa de nord, Spania sau din alte părţi, iar locuinţa latină rămâne o locuinţă de şes46; în pofida câtorva infiltraţii locale, muntele rămâne ferecat pentru ea.

Mai târziu, când Romei Cezarilor îi urmează Roma papală, problema continuă să fie aceeaşi. Numai acolo undq acţiunea sa a putut să se repete cu insistenţă, a reuşit biserica să îmblânzească şi să-i convertească la creştinism pe aceşti păstori şi ţărani munteni independenţi. Şi ea a sacrificat acestui scop un timp nemăsurat. În secolul al XVI-lea misiunea era departe de a fi îndeplinită, atât pentru catolicism, cât şi, de altfel, pentru islamism, care s-a izbit de aceleaşi obstacole: berberii din Africa de nord, ocrotiţi de culmile lor, nu sunt decât puţin, sau incomplet câştigaţi de religia lui Mahomed, la fel şi kurzii din Asia47. Între timp în Aragón, în ţinutul valencian sau pe pământul Granadei, muntele rămâne, dimpotrivă, o zonă de dizidentă religioasă, de continuitate musulmană48, tot astfel cum înaltele coline sălbatice, „neîncrezătoare” ale Luberonului protejează rămăşiţele tradiţiilor valden-se49. Pretutindeni, în secolul al XVI-lea, regiunile muntoase sunt slab ataşate de religiile dominante ale mării, pretutindeni există un decalaj, o rămânere în urmă a vieţii munteneşti.

Tradiţiile sectei creştine întemeiate de Pierre Valdo la sfârşitul secolului al XII-lea, înrudită, prin refuzul

bisericii ca organism constituit şi prin predicarea accesului direct la Biblie, cu preceptele de mai târziu ale calvinismului (N. tr.).

O dovadă în acest sens este însăşi uşurinţa cu care, atunci când împrejurările permit, religiile noi fac în aceste ţinuturi, masive, deşi nestatornice cuceriri. În lumea balcanică a secolului al XV-lea, versante întregi ale munţilor trec la Islam, în Albania şi Herţegovina, în jurul Sarajevo-ului, dovadă, mai presus de orice, că erau slab legate de bisericile creştine. Acelaşi fenomen se va repeta în timpul războiului din Candia, în 1647: un număr important de munteni cretani, solidarizându-se atunci cu turcii, se vor lepăda de religia creştină. Tot astfel, în secolul al XVII-lea, în faţa presiunii ruseşti, Caucazul va trece la mahomedanism şi va crea, pentru folosinţa proprie, una dintre cele mai virulente forme al islamismului50.

În munţi, civilizaţia rămâne, aşadar, o valoare puţin sigură. Iată textul atât de ciudat al lui Pedraca din a sa Historia eclesiastica de Granada, alcătuită în timpul lui Filip al IV-lea: „Nu este de mirare, scrie el, că locuitorii din Alpujarras (munţi foarte înalţi din Regatul Granadei) şi-au abandonat credinţa lor străveche. Cei care locuiesc în aceşti munţi sunt cristianos vie jos; prin vinele lor nu curge nicio picătură de sânge necurat şi sunt supuşi unui rege catolic. Totuşi, în lipsă de călăuzitori şi ca urmare a oprimărilor la care sunt expuşi, ei sunt atât de necunoscători a ceea ce ar trebui să ştie pentru a dobândi mântuirea veşnică, încât abia le rămân câteva urme ale religiei creştine. Putem oare crede că dacă, astăzi, ferească Dumnezeu, necredincioşii ar pune stăpânire pe ţinutul lor, aceşti oameni ar şovăi multă vreme până să-şi părăsească credinţa şi să îmbrăţişeze religia învingătorilor?” 51.

Vechea denumire a Cretei (N. tr.), vechi creştini au „creştini adevăraţi”, formulă utilizată în acea vreme pentru a-i desemnape spa.

niolii puri din punct de vedere etnic. (N. tr.)…

Astfel se schiţează o geografie a tendinţelor religioase, separată de universul muntenesc, care trebuie să fie mereu descoperită, cucerită şi recucerită. Această observaţie dă sens multor fapte mărunte prezentate de istoria tradiţională.

Când Sfânta Tereza (care visa în copilărie să fie martirizată de moriscii din Sierra de Guadarrama52) a întemeiat la Duruelo prima mănăstire de călugări carmeliţi reformaţi, faptul, deşi mărunt, trebuie reţinut. Casa era proprietatea seniorului de Ávila. „O tindă destul de modestă, o cameră ca mansardă, o bucătărioară – iată, scrie sfânta, din ce era alcătuită această frumoasă clădire. După ce am cântărit-o, mi-am dat seama că tinda poate să devină o capelă, mansarda un cor şi camera un dormitor”. Tot într-o astfel de „cocioabă desăvârşită”, Sfântul Juan de la Cruz se instala cu un însoţitor, părintele Antonio de Heredia, care putu să i se alăture din toamnă, aducând un diac, pe fratele José. Trăiră acolo, în mijlocul zăpezilor iernii, ducând o viaţă monastică extrem de frugală, dar nu claustrată: „adeseori mergeau cu picioarele goale pe drumuri rele, predicând ţăranilor evanghelia, ca unor sălbatici” 53.

Tot un capitol de istorie misionară ne permite să întrevedem viaţa religioasă a Corsicii din secolul al XVI-lea, exemplu cu atât mai semnificativ, cu cât, câteva veacuri mai înainte, populaţia corsicană fusese creştinată de franciscani. Ce urme va fi lăsat această primă cucerire catolică? Numeroase documente din momentul când Compania lui Iisus descinde în insulă pentru a-i impune legea şi ordinea romană, descrie uimitoarea viaţă spirituală a Io – cuitorilor săi: „Preoţii, atunci când ştiu să citească, nu cunosc nici latina, nici gramatica şi, ceea ce este mai grav, ignoră ceremonialul tainei bisericeşti. îmbrăcaţi de foarte multe

71

Ordinul Iezuit. (N. tr.).

j ori ca nişte mireni, ei sunt ţărani care muncesc la câmp sau în pădure şi îşi cresc copiii în văzul întregii lumi.

Creştinismul enoriaşilor lor este ciudat, ei nu cunosc Crezul şi Tatăl nostru; unii nu ştiu să-şi facă semnul crucii şi superstiţiile au întâietate. Insula este idolatră, barbară, pe jumătate în afara creştinătăţii şi a civilizaţiei. Oamenii sunt aspri cu semenii lor, fără milă. Se petrec omoruri chiar şi în biserici, iar preoţii nu şovăie să se fo' – losească de lance, pumnal şi flintă, armă nouă care s-a răspândit în insulă către mijlocul secolului, şi aţâţă conflictele… în acest timp; în bisericile ruinate apa ploilor curge în şur voie, cre, ştie iarba, îşi fac culcuş şerpii… Să ţinem seama de exagerarea firească pentru misionarii chiar şi cei mai bine intenţionaţi; tabloul rămâne totuşi adevărat; el mai are însă o trăsătură care îl completează: acest neam de oameni, pe jumătate sălbăticit, este capabil de elanuri mari, de pasiuni spectaculoase. Când soseşte câte un predicator străin, biserisa este invadată de munteni, ultimii veniţi rămân afară sub ploaia torenţială, iar păcătoşii vin să se spovedească până la miezul nopţii54. La fel, în ţinuturile musulmane, datele pe care le avem despre cuceririle marabiţilor în munţii din Sous, în secolul al XVI-lea, provenind de la hagiografii epocii – mai ales Ibn Askar – ne fac să înţelegem atmosfera de miraculos în care trăiau sfinţii şi admiratorii lor. „Îi găsim amestecaţi într-o lume de intriganţi, de nebuni şi de naivi” 55.

Nu e de mirare dacă folclorul acestor regiuni muntoase dezvăluie o credulitate primitivă. Practici magice şi superstiţii stânjenesa aici viaţa cotidiană, favorizează entuziasmele, ca şi cele mai vătămătoare înşelătorii56. O nuvelă a dominicanului Bandello57 ne transportă într-un sătuc din Alpii Breşeiei către începutul secolului al XVI-lea: câteva case, izvoare.

În text, în limba latină, Credo şi Pater (N. tr.). 7!

O fântână, sure mari în care se păstrează nutreţul şi în mijlocul micii sale comunităţi, un preot ce se îndeletniceşte cu sfinţirea caselor, şurile grajdurilor, propovăduirea cuvântului sfânt şi care este pildă prin virtuţile sale. Dar când o munteancă tânără vine să scoată apă din fântâna casei parohiale, el se aprinde de dorinţă.

„Sunteţi ameninţaţi de cele mai mari nenorociri, le explică el enoriaşilor, o pasăre, un grifon şi un înger nimicitor se vor năpusti asupra voastră ca pedeapsă pentru păcatele ce le aveţi. Când vor apare o să trag clopotele. Închideţi ochii şi staţi nemişcaţi”. Zis şi făcut: nimeni nu mişcă până la a doua bătaie a clopotului... Şi Bandello nu crede nici măcar că trebuie să dea asigurări de veridicitate povestirii sale.

Bineînţeles, acesta nu este decât un exemplu simplu, mărunt, ce trebuie reintegrat în dosarul enorm al superstiţiilor ţărăneşti pe care istoricii încă nu l-au deschis cu adevărat. Mari şi virulente epidemii „diavoleşti” traversează de la un cap la altul vechile populaţii ale Europei, ţinându-le în nesiguranţă, mai ales în ţinuturile muntoase, întârziate datorită gravei lor izolări. Vrăjitorii, farmece, magii primitive, liturghii negre, toate acestea reprezintă înflorirea unui străvechi subconştient cultural de care civilizaţia Occidentului nu reuşeşte să „se desprindă”. Munţii sunt refugiul privilegiat al acestor culturi aberante, rămase din epoci îndepărtate şi aflate încă în actualitate după Renaştere şi Reformă. Într-adevăr, la sfârşitul acestui secol al XVI-lea, cât de numeroşi sunt munţii „vrăjiţi” din Germania până în Alpii milanezi sau piemontezi, din Masivul Central, în efervescenţă revoluţionară şi „diavolească”, până la soldaţii tămăduitori din Pirinei, din Franchecomte, până în ţara bască! în Rouer-gue, în 1595, „vrăjitorii domnesc asupra mulţimii şi ignoranţei locuitorilor”, în lipsa unor biserici apropiate, Biblia însăşi este aici ne-73 cunoscută şi pretutindeni „sabatul” se prezintă ea o revanşă socială şi culturală, o revoluţie în spirit, în lipsa unei revoluţii sociale urmărite cu luciditate58. Diavolul călătoreşte, evident, de-a lungul şi de-a latul tuturor ţărilor Europei la sfârşitul secolului al XVI-lea şi chiar în timpul primelor decenii din secolul următor; prin trecătorile înalte ale Pirineilor am impresia că el îşi deschide chiar şi porţile Spaniei. În Navarra, în 1611, Inchiziţia loveşte cu severitate o sectă cu peste 12.000 de adepţi care „adoră Diavolul, îi ridică altare şi discută prieteneşte cu el despre orice” 59. Dar să lăsăm

acest subiect uriaş la o parte. Acum ne interesează doar problema unei disparităţi, a unei rămâneri în urmă în detrimentul ţinuturilor de la munte.

Libertatea ţinuturilor de muntem

Incontestabil, viaţa de şes şi a oraşelor pătrunde cu dificultate în aceste lumi de pe culmi. Ea se infiltrează aici, s-ar zice, picătură cu picătură. Ceea ce s-a întâmplat cu creştinismul nu s-a întâmplat doar cu el. Astfel, regimul feudal – ca sistem politic, social, economic, instrument de: justiţie – a lăsat în afara zonei sale de influenţă cea mai mare parte a ţinuturilor de munte. Iar dacă le-a atins, nu a putut s-o facă decât imperfect, fapt adesea semnalat în cazul munţilor din Corsica şi Sardinia şi care s-ar putea verifica, de asemenea, în Lunigiana, pe care istoricii italieni o consideră un fel de Corsică, de insulă continentală între Toscana şi Liguria61. El poate fi verificat pretutindeni unde insuficienţa materialului uman, slaba sa densitate, risipirea lui nu au permis instalarea statului, a limbilor dominante, a marilor civilizaţii.

O cercetare asupra vendettei ar conduce la observaţii de acelaşi ordin: ţinuturile vendettei (toate ţinuturi de munte, să nu uităm) sunt acele zone pe care Evul Mediu nu le-a frământat, unde nu a pătruns cu ideile sale de justiţie feudală62; ţinuturile berbere, Corsica şi Albania de exemplu. În legătură cu studiile asupra Sardiniei, Marc Bloch63 observă că Evul Mediu a cunoscut aici „o societate larg seniorializată, nu feudalizată”, datorită faptului că insula a fost „mult timp izolată de marile curente de influenţe care străbăteau continentul”. Asta însemna a pune accentul asupra insularităţii Sardiniei care a reprezentat, într-adevăr, o forţă hotărâtoare a trecutului sard. Dar, alături de ea, nu mai puţin puternică, a existat forţa muntelui. La fel, dacă nu şi mai mult decât marea, el poartă răspunderea pentru izolarea oamenilor. El produce, până în vremurile noastre, la Orgosolo şi în alte părţi, pe acei proscrişi patetici şi cruzi, revoltaţi de instalarea statului modern şi a carabinierilor. Etnografi şi cineaşti au fost cuceriţi de această realitate emoţionantă. „Cine nu

fură, afirmă un personaj dintr-un roman sard, nu este, bărbat” 64. Şi un altul: „Legea mi-o fac eu însumi şi iau ce mă interesează” 65.

În Sardinia, ca şi în Lunigiana sau în Calabria, la fel ca pretutindeni unde datele (atunci când le avem) ne dezvăluie un hiatus în raport cu marile curente ale istoriei – dacă arhaismul social (cel al vendettei între altele) se menţine, faptul este datorat înainte de orice, simplului motiv că muntele este munte, adică un obstacol. Şi mai e totodată un adăpost, un tărâm pentru oamenii liberi, căci tot ceea ce civilizaţia (ordine, socială şi politică, economie monetară), impune drept constrângeri şi dependenţe, nu mai apasă aici asupra omului. Prin aceste locuri nu există o aristocraţie rurală, cu adânci şi puternice rădăcini („seniorii din Atlas”, creaţii ale Maghzenului, datau de curând); în secolul al XVI-lea în Haute Prodenumirea guvernului sultanului din Maroc 75 (N. tr.).

vence, nobilul de ţară, cavaler salvatje trăieşte în mijlocul ţăranilor săi, defrişează la fel ca ei, nu se dă în lături nici „să cărăuşească”, nici să sape pământul, mei să care eu măgarul său lemne sau bălegar; el este o ruşine permanentă „în ochii aristocraţiei din restul provinciei, esenţial citadină precum cea din Italia” 66. Aici nu există cler bogat, opulent, invidiat şi, cu atât mai puţin, ridiculizat. Preotul este la fel de sărac ca şi enoriaşii săi67. Nu există o reţea adevărată de drumuri urbane, deci nici administraţie, nici oraşe în înţelesul deplin al cuvântului şi, să adăugăm, nici poliţişti. În ţinuturile de la şes, societa – Ţ tea este încorsetată, apăsătoare, clerul – profitor, nobilimea – orgolioasă şi justiţia – eficientă. Muntele rămâne refugiul libertăţilor, al democraţiilor, al „republicilor” ţărăneşti”.

„Locurile cele mai prăpăstioase au fost totdeauna azilul libertăţii”, spune doct baronul de Tott în Memoriile sale68. „Străbătând coasta Siriei, notează el69, vezi despotismul turcilor întinzându-se pe tot ţărmul şi oprindu-se către munţi, în faţa primei stânci, în faţa primei trecători uşor de apărat, în timp ce kurzii, druizii,

mutualişii, stăpâni ai Libanului şi ai Anti-Libanului îşi păstrează aici fără întrerupere independenţa”. Sărman despotism al turcilor! Stăpân al drumurilor, trecătorilor, oraşelor, câmpiilor, ce va fi însemnat el pentru regiunile muntoase din Balcani şi din alte părţi, din Grecia, din Epir, din Creta unde skafioţii, de pe crestele lor, sfidează orice autoritate încă din secolul al XVII-lea, sau cele din Albania unde, mult mai târziu, se (va desfăşura viaţa lui Ali Paşa de Tebelen? Oare Walibe, instalat la Monastir, prin cucerirea turcească din secolul al XV-lea, a guvernat vreodată? Autoritatea se înglobează, în principiu, sate greceşti şi albaneze, dar fiecare dintre acestea e o fortăreaţă, un miG grup în

cavaler de pădure (lb. provens. – N. tr.).:

76

dependent, la nevoie, un cuib de viespi70. E de mirare, în aceste condiţii, că munţii Abruzzi, partea cea mai înaltă, cea mai întinsă şi cea mai sălbatică a Appeninilor, a putut scăpa dominaţiei bizantine, celei a Exarhatului Ra-vennei, apoi celei a Romei pontificale, deşi ei reprezintă partea continentală a zonei de influenţă a Romei iar statul pontifical se insinuează către nord, prin Umbria, până în valea Padului71? Este atunci de mirare, că în Maroc, bled es siba, ţinutul nesupus Sultanului este, în esenţă, muntos? 72.

Uneori, asemenea libertăţi munteneşti s-au păstrat destul de vizibil încă, viguroase, până în zilele noastre, în ciuda presiunii administraţiilor moderne. În nordul Atlasului maroean, notează Robert Montagne73, „satele care se rânduiesc pe pantele însorite ale torenţilor, în apropierea livezilor de nuci imenşi, udaţi de apele clocotitoare, ale Atlasului, nu cunosc case de chikhs sau khalifats. Zadarnic ai căuta să deosebeşti în aceste văi locuinţa săracului de cea a bogatului. Fiecare dintre micile cătune formează un stat separat pe care-l administrează un consiliu. Adunaţi pe o terasă, îmbrăcaţi în veşminte de lână cafenie, notabilii discută între ei ore întregi problemele satului: nimeni nu ridică glasul şi n-ai putea,

privindu-i, să descoperi cine este preşedintele”. Toată această libertate este ocrotită atunci când cătunul se află la o altitudine suficientă şi destul de lăturalnic faţă de marile drumuri, când, deci, este greu accesibil (caz întrucâtva rar astăzi, dar mai frecvent altă dată, înainte de înmulţirea reţelelor rutiere). Aşa se explică de ce Nurra, deşi legată de restul insulei sarde printr-o câmpie uşor de străbătut, a rămas multă vreme în afara contactului cu drumurile de cărăuşie. Pe o hartă din secolul al XVIII-lea se putea citi următoarea legendă, înscrisă de inginerii piemontezi: „Nurra, populaţii necu-77 eerite care nu plătesc niciun fel de taxe” 74.

Resursele şi bilanţul muntelui

Astfel muntele refuză marea istorie, atât poverile, cât şi avantajele ei, ori le acceptă şovăind. Şi totuşi, viaţa îşi asumă misiunea să amestece la nesfârşit locuitorii înălţimilor cu cei ai ţinuturilor din câmpie. Nu există în lumea mediteraneană acei munţi ferecaţi care se află, de regulă, în Extremul Orient, în China, Japonia, Indochina, în India, până în peninsula Malacca75 şi care, neavând niciun fel de comunicare cu şesul, sunt nevoiţi să se constituie în tot atâtea lumi autonome. Muntele mediteranean se deschide drumurilor şi pe aceste drumuri se circulă, oricât ar fi ce de povârnite, de întortocheate şi desfundate. Ele sunt „un fel de prelungire a câmpiei”, a puterii sale peste ţinuturile muntoase76. De-a lungul lor, sultanul Marocului îşi împinge trupele sale de harkas. Roma îşi trimitea legiunile, regele Spaniei, trupele de tercios, iar Biserica, misionarii şi predicatorii ei ambulanţi77.

Viaţa mediteraneană este efectiv atât de puternică, încât, la nevoie, ea poate, sfărâma în numeroase puncte rezistenţa reliefului ostil. Dintre cele douăzeci şi trei de trecători ale Alpilor, propriu-zişi, şaptesprezece erau folosite încă de către romani78... în plus, muntele este adesea suprapopulat sau, cel puţin, prea populat faţă de resursele sale. „Optimum-ul popularii” este aici repede atins şi dupăşit şi trebuie, periodic, să-şi deverseze spre câmpie surplusul de oameni. Nu pentru că resursele sale

ar fi neglijabile, căci nu există munte care să nu aibă terenurile sale arabile pe fundul văilor sau pe terasele amenajate de-a lungul pantelor. Ici şi colo, în calcarele neroditoare, există mase de flişuri sau de marne de pe care se recoltează grâu, secară sau orz. Uneori chiar pământul este fertil pe zone întregi: Spoleto se află în mijlocul unei câmpii destul de întinse şi relativ bogate; Aquíla, în Appeninii 78

Abruzzi, cultivă şofranul. Cu cât mergi mai spre sud, cu atât se ridică şi limita superioară a culturilor şi a arborilor utili. În Appeninii din nord, castanii urcă astăzi până la 900 de metri; la Aquíla, griul, orzul ajung la 1 680 de metri, la Cosenza, porumbul, acest nou venit al secolului al XVI-lea, atinge cota de 1 400 iar ovăzul pe cea de 1.500 metri; viţa-der-vie se caţără de-a lungul pantelor Etnei până la 1 100 metri iar castanii ajung până la 150079. În Grecia, griul suie până la 1.500 metri iar viţa-de-vie până la 1250 metri80. În Africa, limitele sunt şi mai îndepărtate.

Unul dintre avantajele muntelui este astfel acela de a oferi resurse variate, de la măslini, portocali şi duzi de pe pantele joase până la adevăratele, păduri şi la păşunile din înălţimi. Culturilor li se adaugă foloasele creşterii animalelor, a berbecilor, oilor şi caprelor, desigur, dar şi a bovinelor. Relativ mai numeroase decât astăzi, acestea erau foarte răspândite odinioară prin Balcani, chiar în Italia şi în Africa t de nord. Din această cauză muntele este tă „râmul lactatelor şi brânzeturilor81 (nave întregi cu brânză srrdă se exportau în secolul al XVI-lea, în toată lumea mediteraneană occidentală), al untului proaspăt sau rânced, al cărnii fierte sau fripte... Cât despre locuinţa munteană, ea este aproape totdeauna o casă de păstori sau de crescători de animale, făcută mai mult pentru vite decât pentru oameni82. În 1574, Pierre Lescalopier, străbătând munţii Bulgariei, preferă să doarmă „sub un pom” decât în casele ţărăneşti de chirpici unde animale şi oameni locuiesc „sub acelaşi acoperământ... într-o asemenea murdărie (într-un mod atât de dezgustător) încât nu am

putut suporta duhoarea” 38. Să adăugăm că pădurea în această epocă este mai deasă decât astăzi84. Ne-o putem imagina după modelul Parcului Naţional din Val di Corte, în Appeninii Abruzii, cu fagii săi groşi urcând până la 1 400 de metri, cu mulţimea sa 79 de fiare, urşi şi pisici sălbatice. Resursele muntelui Gargano în lemn de gorun procură mijloace de trai unei populaţii de tăietori şi negustori de lemne, aflaţi de ceţe mai multe ori în slujba constructorilor de nave ragusani. Aceste păduri sunt la fel de disputate între satele muntene şi împotriva seniorilor proprietari ca şi păşunile alpine. Cât despre semipădurile care sunt mărăcinişurile, acestea servesc drept teren de păscut, uneori şi pentru grădini şi livezi şi îşi au vânatul şi albinele lor85. Alte avantaje: mulţimea izvoarelor, abundenţa apei, atât de preţioasă pe aceste pământuri din sud şi, în sfârşit, minele şi carierele. Într-adevăr, în munţi se găsesc toate resursele subsolului mediteranean.

Dar aceste avantaje nu sunt strânse laolaltă în fiecare canton. Există munţi cu castani (Ce-veni, Corsica), în care, se găseşte preţioasa „pâine de copac” 86, aceea a castanilor, înloGU-ind, ia nevoie, pâinea de grâu. Există munţi cu duzi, precum cei pe care i-a văzut Montaigne în jurul oraşului Lucea în 158187, sau cei din ţinutul muntos al Granadei. „Aceşti oameni din Granada, explică agentul spaniol Francisco Gasparo Corso lui Euldj Ali, „rege” al Algerului în 156988, nu sunt periculoşi. Cum ar putea ei izbândi împotriva Regelui Catolic? Le lipseşte meşteşugul armelor. Toată viaţa n-au făcut altceva decât să sape, să păzească turmele de animale, să crească viermi de mătase...”. Există şi munţi pe care cresc nuci. Sub asemenea nuci centenari, în nopţile cu lună, în vatra satului, se celebrează marile serbări ale reconcilierii din Marocul berber de astăzi89.

Bilanţul muntelui nu este deci atât de neînsemnat cât s-ar fi putut presupune a priori.

Se poate trăi în munţi, dar nu cu uşurinţă. Câtă trudă reclamă munca pe aceste costişe care nu îngăduie folosirea animalelor domestice. Numai cu mâna goală

trebuie să transformi locurile pietroase, să opreşti pământul care a-lunecă la vale de-a lungul pantelor şi, dacă e 89

cazul, să-l ridiei din nou, până în vârf, şi să-l susţii prin bariere mărunte de pietre. Penibilă muncă şi fără sfârşit! Dacă încetează, muntele se reîntoarce la sălbăticie şi totul trebuie făcut de la capăt. În secolul al XVIII-lea, când catalanii încep să populez ze înaltele tărâmuri pietroase ale masivului de coastă, ei sunt uimiţi să descopere în mijlocul mărăcinilor, măslini uriaşi încă roditori şi baraje de pietre goale; dovadă că, de fapt, cucerirea lor era o recucerire90.

Muntenii la oraş

Această viaţă aspră91, cât şi sărăcia, speranţa unei vieţi mai plăcute, atracţia unor salarii avantajoase îi incită pe munteni să coboare: baixar sempre, mountar no, să cobori totdeauna, să nu urci niciodată, spune un proverb catalan92. Resursele muntelui, în ciuda varietăţii lor, nu sunt nicicând prea abundente. De îndată ce stupul devine aglomerat93, el nu mai face faţă şi, paşnic sau nu, trebuie să roiască. Toate mijloacele îi sunt permise muntelui pentru a nu se înăbuşi. Ca Auvergne şi, îndeosebi, Cântai, până de curând, înlătură toate gurile inutile, bărbaţi, copii, meşteşugari, u-cenici, cerşetori94.

E o istorie frământată şi dificil de urmărit, dar nu din lipsa documentelor; există chiar prea multe, căci din clipa în care părăseşte spaţiul muntos, cel al istoriei obscure, omul atinge, odată cu câmpiile, şi oraşele, domeniul arhivelor organizate. Munteanul, coborând prima oară sau repetând coborârea, găseşte totdeauna în vale pe cineva care-i face o „fişă” de semnalare, un crochiu mai mult sau mai puţin vesel. Stendhal a văzut la Roma ţăranii din provincia Sabina de ziua înălţării: „Ei coboară din munţii lor pentru a celebra marea 81 sărbătoare în catedrala Sfântului Petru şi ca să asiste la funzione95. Sunt îmbrăcaţi în scurte de postav zdrenţuite, picioarele le sunt înfăşurate în obiele prinse cu sfoară împletită; ochii lor buimaci se ascund sub pletele negre în dezordine; îşi

poartă pe spate pălăriile de fetru, decolorate de soare şi ploaie într-un negru roşiatic. Ţăranii aceştia sunt însoţiţi de familiile lor, nu mai puţin sălbatice decât ei9 i... Locuitorii munteni dintre Roma, lacul Turano. Aquíla, şi Ascoii reprezintă după opinia mea, fidaua A Stendhal, destul de bine starea morală a Italiei către 1400” 97. În Macedonia, Victor Bérard întâlneşte în 1890 tipul clasic al albanezului, în costumul său pitoresc de călăreţ şi de oştean98. La Madrid, Théophile Gautier se încrucişează cu negustori de apă, tineri mu-chachos galicieni în veste de culoarea tutunului, cu pantaloni scurţi, ghete negre şi pălărie ascuţită” 99. Erau oare îmbrăcaţi astfel şi în secolul al XVI-lea când puteau fi întâlniţi pe tot cuprinsul Spânei (bărbaţi şi femei) în acele ventas despre care vorbeşte Cervantes, întovărăşiţi de vecinii lor asturieni? 100. Unul dintre aceştia, Diego Suărez, care avea să fie soldat şi cronicar al splendorilor Oranului de la sfârşitul secolului al XVI-lea, îşi povesteşte aventurile, fuga sa, pe când mai era copil, din casa părintească, sosirea pe şantierele Escorialului unde lucrează doar puţin timp, găsind mâncarea după gustul său, el plato bueno. Dar rude de ale sale, venind din munţii Oviedo, sosesc la rândul lor, desigur pentru a lua parte, ca atâţia alţii, la lucrările agricole de vară din Castilia Veche şi el ttfer buie să fugă ceva mai departe ca să nu fie recunoscut101, întregul teritoriu al provinciei Castilia Veche este străbătut la nesfârşit de imigranţi munteni veniţi din nord şi care uneori se întorc în nord. Această Montana, care continuă Pirineii, din Biscaya în Galicia, îşi

I

1 1

I

I

I

I

slujbă, liturghie (lb. ital.

— IST. tr.). hanuri (lb. spân. – N. tr.).

hrăneşte rău locuitorii. Mulţi sunt datornici, precum acei maragatos102, despre care vom mai vorbi, sau ţăranii cărăuşi din partido Reinosa care se îndreaptă spre sud cu carele încărcate cu cercuri şi doage de butoaie, urcând apoi din nou în satele şi oraşele din nord eu grâu şi vjn103.

De fapt, nu există măcar o singură regiune mediteraneană în care să nu mişune aceşti munteni de neînlocuit în viaţa oraşelor şi câmpiilor, plini de culoare, ciudaţi, adesea, prin îmbrăcăminte, şi totdeauna prin obiceiuri…

Spoleto, a cărui câmpie muntoasă o traversa Montaigne în 1581 mergând în pelerinaj la Loretto, este un centru de imigranţi destul de bizari, negustori de mărunţişuri şi vânzători pricepuţi în toate meşteşugurile de revindere şi mijlocire care pretind experienţă, fler şi nu prea multe scrupule. Bandello, îi descrie pe neaşteptate într-una din nuvelele sale: palavragii, vioi şi obraznici, având mereu o replică pregătită, niciodată în lipsă de argumente, convingători ori de câte ori îşi dau silinţa să fie. Spoletanii, afirmă el, se pricep cel mai bine să-i tragă pe sfoară pe toţi fraierii şi amărâţii, dându-le binecuvântarea Sfântului Pavel, să facă avere din şopârle şi vipere cărora le-au smuls dinţii, să cerşească şi să cânte în pieţe, să vândă praf de bob ca unguent pentru râie. Cu un coş prins în jurul gâtului şi trecut sub braţul stâng, ei se plimbă prin toată Italia, îmbiind cumpărătorii în gura mare104…

Oamenii din Bergamo105, cărora la Milano li se zice de obicei oamenii din Contado, nu sunt nici ei mai puţin cunoscuţi în Italia secolului al XVI-lea. Unde nu-i găseşti? Ei sunt hamalii porturilor, la Genova şi în alte părţi. La scurtă vreme după Marignano bergameţărani din Leon, regiune din nord-vestul Spaniei (N. tr.).

district, teritoriu lb. spân. – N. tr.). „(aici) comitat (lb. ital. – N. tr.).

zii vin să repopuleze fermele milanezilor lăsate în părăsire în timpul războiului106. Câţiva ani mai târziu, Cosimo de Medici încearcă să-i atragă la Livorno, oraşul

frigurilor, în care nu voia nimeni să trăiască. Bărbaţi aspri, greoi, mătăhăloşi, zgârciţi, rezistenţi la oboseală, „ei cutreieră lumea întreagă”, notează Bandello107 (găsim chiar, lucrând la Escorial, un arhitect Giovan Battista Castello zis el Bergamascom), „dar nu cheltuiesc niciodată mai mult de patru quattrini pe zi şi nu se culcă în pat ci pe paie...”. Odată îmbogăţiţi, se gătesc de sărbători, îşi dau aere şi nu sunt nici mai generoşi, nici mai puţin grosolani şi ridicoli. Adevărate personaje de comedie, ei sunt prin tradiţie soţi groteşti pe care nevestele; îi trimit la „Corneto”. Astfel este acel necioplit dintr-o nuvelă a lui Bandello care are totuşi scuza, dacă poate fi considerată o scuză, că şi-a luat nevasta de la Veneţia, dintre femeile care în spatele pieţii San Marco vând dragoste pentru un bănu (109.

Un asemenea portret nu se transformă însă în caricatură? Munteanul devine cu uşurinţă, sursa de distracţie a domnilor din oraşe şi de la şes. E suspectat, trezeşte teama, ajunge ţinta batjocurii. În Ardèche, încă pe la 1850, muntenii coborau în câmpie doar pentru ocazii deosebite. Soseau pe catâri înzorzonaţi, în haine măreţe de ceremonie, femeile erau supraîncărcate de lanţuri de aur, strălucitoare şi inutile. Costumele se deosebeau şi ele de cele din câmpie deşi, atât unele cât şi altele, aveau specific regional, şi rigiditatea lor arhaică avea darul să aţâţe veselia sătencelor cochete. Ţăranul de la şes nu nutrea decât ironie faţă de mojicul de la munte iar căsătoriile între fa-miile lor erau rare110.

În felul acesta se ridică o barieră socială şi culturală care încearcă să înlocuiască imperfecta barieră geografică, trecută mereu în nenumărate feluri. Munteanul ori coboară eu turmele – acesta fiind unul dintre cele două

momente ale transhumantei –, ori merge să se angajeze în ţinuturile de şes în toiul muncilor de vară – o emigraţie sezonieră, destul de frecventă şi mult mai cuprinzătoare decât se presupune îndeobşte: savoiarzi111, îndreptându-se spre Ronul inferior, munteni din Pirinei,

angajaţi pentru seceriş, aproape de Barcelona, sau ţărani corsicani ajungând în fiecare vară în Maremma toscană112... Uneori munteanul se stabileşte definitiv la oraş sau ca ţăran pe ogoarele de la poale: „câte sate provensale sau chiar comtadânc nu amintesc cu străduţele lor întortocheate, în pante repezi, cu casele lor înalte, micile oraşe din Alpii meridionali113 de unde au venit locuitorii lor? Până mai ieri, în timpul muncilor de vară, aceşti munteni soseau în grupuri întregi, tineri şi tinere, până pe câmpiile şi ţărmurile din Basse-Provence unde, omul venit din Cap, „le ga-vot”, nume în realitate generic, este cunoscut dintotdeauna drept „tipul de muncitor rezistent la oboseală, fără eleganţă vestimentară şi obişnuit cu o hrană simplă” 11”.

Aceleaşi observaţii, chiar mai precise şi mai vii, se pot face dacă cercetăm câmpiile din Languedoe şi imigraţiile neîntrerupte care se scurg către ele din nord, din Dauphine şi, mai numeroase încă, din Masivul Central, Rouer-gue, Limousin; Auvergne, Vivarais, Velay, Ce-vennes... Acest curent se îndreaptă spre Languedocul mediteranean şi îl depăşeşte periodic în direcţia bogatei Spânii. Cortegiul se organizează în fiecare an, aproape în fiecare zi, alcătuit din ţărani fără pământ, meşteşuguri fără ocupaţie, zileri agricoli veniţi pentru seceriş, culesul viilor sau treierat, copii părăsiţi, pungaşi şi prostituate, preoţi ambulanţi, mistici vagabonzi, cântăreţi, în sfârşit, păstori cu turme întinse... Foametea de la munte este principala cauză a acestor migraţii... La

din aşa-numitul Comitat Venaissin, ţinut din

85 vechea Franţă, dep. Vaucluse (N. tr.).

baza exodului recunoaşte un istoric, se află în toate cazurile o evidentă comparaţie a nivelului de trai în avantajul şesurilor mediteraneene” 115. Aceşti sărmani se duc şi se întorc, mor pe drum sau în spitale dar, în cele din urmă reîmprospătează populaţiile din vale, menţinând aici timp de secole un tip aberant de om al nordului, relativ înalt, cu ochi albaştri şi părul blond...

I

Li

Cazuri tipice de diaspora munteană

Transhumanta este de departe cea mai puternică dintre aceste mişcări de la munte la şes dar ea înseamnă un dus şi un întors. O vom studia pe îndelete mai târziu.

Celelalte forme de expansiune munteană nu: au nici aceeaşi amploare, nici aceeaşi regularitate. Nu se observă decât cazuri particulare. Vom fi obligaţi să le studiem cu ajutorul unor modele reprezentative cu excepţia, poate, a migraţiilor „militare”, căci toţi munţii sau aproape toţi sunt aidoma „cantoanelor elveţiene” 116. Pe lângă hoinarii şi aventurierii care urmează armatele fără să primească soldă, cu singura speranţă a bătăliei şi a prăzilor, ei fur –, nizează soldaţi pentru trupele regulate, aproape tradiţional rezervaţi cutărui sau cutărui prinţ. Corsicanii luptă în slujba regelui Franţei, a Veneţiei sau Genovei. Soldaţii din ducatul de...; Urbino şi cei din Romagna pe care seniorii lor îi vând cu contract, se opresc în genere la Veneţia. Când stăpânii trădează, cum s-a întâmplat în 1509 cu ocazia bătăliei de la Agnadel117, ţăranii abandonează, pentru a-i urma, cauza republicii lui San Marco. Există permanent la Veneţia nobili ai Romagnei exilaţi, împovăraţi de crime, care cer Romei iertarea şi înapoierea bunurilor118, în schimbul cărora merg în Ţărilede-Jos spre a servi cauza Spaniei şi a catolicismului! mai este nevoie să-i 86

citām pe albanezi, pe palicarii din Moreea, sau „boii Anatoliei” pe care Algerul şi alte oraşe ca el îl scot din munţii săraci ai Asiei?

În ceea ce o priveşte, istoria albanezilor ar merita o cercetare aparte119. Sensibili la patima pentru „sabie”, broderii de aur şi onoruri120, ei îşi părăsesc munţii, mai ales ca soldaţi, în secolul al XVI-lea îi găsim în Cipru121, la Veneţia122, la Mantova123, la Roma, la Nea-pole124, în Sicilia, până la Madrid unde merg să-şi expună planurile şi revendicările, cer butoaie cu pulbere sau drepturi de pensie, aroganţi, inflexibili, totdeauna gata de bătaie. Ca urmare, încetul cu încetul, Italia s-a închis în faţa lor. Ei se

îndreaptă atunci spre Ţărilede-Jos125, Anglia125, Franţa din timpul războaielor religioase – soldaţi aventurieri, urmaţi de neveste, copii şi preoţi127. Regenţii Algerului128 şi ai Tunisului îi resping ca şi, mai târziur ţările boierilor moldoveni şi valahi… Atunci ei se aruncă în slujba Porţii Otomane, cum făcuseră la început, cum vor face, masiv, în secolul al XIX-lea. „Unde e sabia, acolo e credinţa”: ei sunt de partea celor care-i întreţin. Dacă e cazul, „luând, ca în cântece, puşca pentru paşă şi sabia pentru vizir” 129, ei se stabilesc pe cont propriu şi devin tâlhari la drumul mare. Începând din secolul al XVII-lea, un mare număr de albanezi, în majoritate ortodocşi, se răspândesc pe pământul grecesc unde se instalează ca pe un teritoriu cucerit. Chateaubriand nu va putea să nu-i remarce în 1806130.

Istoria Corsicii, a Corsicii extrainsulare, nu este mai puţin bogată în învăţăminte. Ea îşi revendică pretutindeni meritele, mai mult sau mai puţin cu temei. „Câţi insulari nu devin iluştri în Spania”… exclamă de Bradi131: – de Lecas, alias Vázquez a fost ministru sub Filip al II-lea (faptul este exact, Cervantes însuşi i-a adresat chiar nişte versuri). De Bradi continuă: şi adevăratul Don Juan este corsican, 7 născut din mamă şi din tată corsican; ni se dă chiar numele lui şi al părinţilor săi. La fel se ridică prblema şi pentru Cristofor Columb dacă nu s-a născut cumva la Galvi!

Dar fără să ajungem la Don Juan, putem identifica un mare număr de corsicani autentiei care, fie ca marinari, geambaşi, negustori sau muncitori agricoli, când nu devin chiar regi ai Algerului132, paşale sau renegaţi în slujba sultanului, trăiesc în preajma lumii mediteraneene.

O emigraţie, tot seculară, i-a împrăştiat şi pe muntenii milanezi. Aminteam de bergamezi, supuşi ai Veneţiei. Dar nu se află trecătoare în Alpi care să nu aibă gloata sa oricând gata de plecare. De multe ori există o a doua patrie unde exilaţii se strâng laolaltă. Meşteşugarii marchitani din Val Vigezzo se regăsesc după tradiţie în Franţa, uneori pentru a se stabili definitiv aici. Astfel sunt

cei din neamul Mel-lerio, astăzi bijutieri în Rue de la Paix133.

Locuitorii din Tremezzo preferau Renania. Din rândurile lor provin familiile Majnoni şi Brentano, bancheri în Frankfurt134. Începând din secolul al XV-lea, emigranţii din Val Mă-sino au luat drumul Romei135. îi aflăm în drogheriile şi brutăriile Oraşului Etern, şi, de asemenea, la Genova. Din cele trei „pievi” ale lacului Como – mai ales Dongo şi Grade-vona – bărbaţii ajung până la Palermo ca hangii. De aici rezultă, în Val di Brenzio136 o înrudire destul de ciudată şi urme vizibile în ceea ce priveşte costumul şi găteala femeilor. Plecările de acest fel sfârşesc adeseori prin reîntoarceri. În secolul al XVI-lea întâlnim astfel la Neapole un număr însemnat de nume tipic milaneze137 dar, spunea în 1543 consului G.F. Osorio, aceşti lombarzi care vin să muncească aici CU miile, când au câştigat ceva bani se întorc să-i ducă la Milano...” 138. Zidari – muratori – lombarzi, fără îndoială oameni din Alpi, construiesc palatul din Aquíleia în

parohii (lb. ital. – N. tr.).

154313S, şi odată cu venirea iernii, se duc acasă. Dacă însă ar trebui să-i urmăm pe aceşti zidari sau tăietori în piatră, întreaga Europă ar intra în discuţie sau, în mod sigur, întreaga Italie. Din 1486 nişte „lapicide lombardi munceau la construirea Palatului Dogilor din Veneţia140.

Chiar o ţară atât de continentală, atât de închistată ca Armenia nu scapă de acest destin inevitabil al oricărei regiuni muntoase. Nu credem defel în legenda armeană a sultanilor Murat care, prin numele lor originar, Murat-jan, ar fi originari din Karabagh, în Caucaz141. Ea se dovedeşte, supusă examinării mai puţin verosimilă decât cea a lui Don Juan corsican. Dar cunoaştem, există, incontestabil, o dias-pora armeană, către Constantinopol, Tiflis, Odessa, Paris, cele două Americi... Un loc însemnat îi revine în înflorirea marii Perşii şahului Abbas, la începutul secolului al XVII-lea. Ea i-a furnizat, între altele, negustorii călători142 de care avea nevoie şi care vor ajunge atunci143 până la bâlciurile din Germania, pe

cheiurile Veneţiei şi în prăvăliile din Amsterdam144. Alţii, înaintea lor, încercaseră să stabilească această reţea şi eşuaseră. Dacă ei au reuşit, aceasta s-a datorat mai puţin faptului că erau creştini şi mai mult împrejurării că munceau din greu, erau rezistenţi şi foarte cumpătaţi, într-un cuvânt, adevăraţi munteni. „Când se întorc din lumea creştină, notează Tavernier, care i-a cunoscut bine, ei aduc tot felul de fleacuri şi obiecte mărunte din Veneţia şi Ntirnberg, oglinjoare, inele din alamă şi emaii, perle false cu care îşi plătesc proviziile pe care le iau din sate…145. Se întorc acasă cu averi mari în bani lichizi, la Zolpha, bogata colonie armeană din Ispahan, pentru a duce aici o viaţă la fel de fastuoasă ca persanii, îmbrăcându-şi somptuos nevestele în brocarturi pietrari lombarzi (lb. ital. – N. tr.).

de Veneţia şi împodobindu-şi caii cu hamuri bătute în aur şi argint. E adevărat că pot acţiona pe două planuri comerciale şi că, nemulţumiţi de Europa, ei fac negustorie în India, Tonkin, lava, Filipine” şi în întregul Orient, cu excepţia Ohinei şi a Japoniei” 146. Fie că merg ei înşişi – Tavernier călătoreşte din Surat şi Golcond însoţit de fiul unui mare negustor din Zolpha – fie că se folosesc de filiala pe care o stabilesc în marele oraş din apropiere, „banianii”, aceşti mari negustori hin). duşi, emisari avansaţi ai comerţului asiatic în capitala persană. Unii armeni au nave şi în Oceanul Indian147.

Această emigraţie de la sfârşitul secolului al XVI-lea şi începutul secolului al XVII-lea explică apariţia în Armenia a unei Renaşteri de tentă veneţiană. Dar oare nu pentru că şi-a depăşit atât de mult limitele în avantajul ca şi în detrimentul său a încetat Armenia, din secolul al XIV-lea, să reprezinte „un stat” sau, cel puţin, un mediu uman cu un potenţial înalt? Ea s-a pierdut în însăşi izbânda sa.

Viaţa muntenească – o primă istorie a lumii mediteraneene?

Muntele este tocmai aceasta: o fabrică de oameni în folosul altora. Viaţa sa risipită, cheltuită fără chibzuinţă, hrăneşte întreaga istorie a mării148. Poate, la început,

chiar el a produs această istorie întrucât viaţa muntenească pare să fi fost în mare măsură cea dintâi viaţă a lumii mediteraneene a cărei civilizaţie, „aidoma celei din Orientul Apropiat sau Asia Centrală maschează şi disimulează prost temeliile pastorale” 149 care evocă o lume primitivă de vânători şi crescători de animale, o viaţă de transhumantă şi de nomadism, cu, icicolo, câteva culturi grăbite pe lazuri, o viaţă legată 9$

de ţinuturile muntoase, foarte repede amenajate de oameni.

Care este explicaţia? Poate gama largă a resurselor muntelui şi, de asemenea, faptul că şesurile au fost la început tărâmuri ale mlaştinilor şi malariei, sau locuri prin care se încolăceau apele nehotărâte ale fluviilor. Câmpiile locuite, imaginea de astăzi a prosperităţii, au fost rezultatul târziu, trudnic al multor veacuri de eforturi colective. În Roma antică, în vremea lui Varro, era încă vie amintirea timpurilor când pe Velabre se mergea cu barca. Numai treptat ocuparea s-a extins de pe culmi către platourile joase, bântuite de friguri şi scânteind de ape moarte.

În această privinţă, dovezile nu lipsesc. Iată, împrumutată din studiul lui P. George150, harta aşezărlor preistorice de pe Ronul inferior. Toate locuinţele identificate sunt situate în ţinuturi muntoase, calcaroase care domină despre. siunea deltei la est şi la nord. Abia peste câteva milenii vor începe, odată cu secolul al XV-lea, lucrările de asanare a mlaştinilor Ro-nului151. La fel în Portugalia, urmele preistorice lipsesc în bazine şi-n văi. În schimb, începând cu epoca bronzului, munţii erau populaţi; despădurirea lor nu este recentă ca în Europa centrală. În secolele IX şi X se trăia încă pe culmi, localităţile care datează din această epocă – a regilor de Austria şi Leon – sunt, aproape întotdeauna, şi ca din întâmplare, căţărate mai sus faţă de satele actuale152. Exemplul portughez ne conduce dincolo de limitele lumii mediteraneene. Dar iată chiar în inima ei, Toscana, un ţinut die, câmpii înguste, fireşte mlăştinoase, tăiate de văi între coline tot mai înalte,

pe măsură ce mergi spre răsărit şi sud. În acest ţinut, există oraşe. Primele dintre acestea, cele mai vechi, unde le găsim oare? Tocmai la ultimul etaj, deasupra pantelor acoperite astăzi de podgorii şi livezi de 91 măslini. Acolo se află oraşele etrusce, toate

I

oraşe-oppida, căţărate în spinarea colinelor: Hochruckenstădte cum le numeşte A. Philipp-son153, Pisa, Lucea, Florenţa, care sunt, dimpotrivă, oraşe de câmpie, apar târziu, în epoca romană154. Şi mult timp încă, în jurul Florenţei, mlaştinile vor rămâne ameninţătoare155. De altfel, în secolul al XVI-lea câmpia toscană nu este cu totul desecată. Din contră, se remarcă în ansamblu o creştere a apelor vătămătoare. Mlaştinile câştigă teren la Val di Chiana şi la marginea câmpiei inundate a lacului Trasimene. Frigurile se înteţesc în Maremma, în câmpia Grosseto cultivată cu grâu, unde toate eforturile politicii Medicilor nu reuşesc să determine cultura intensivă a griului pentru un export de anvergură156.

Între câmpie şi munte opoziţia este deci şi o problemă de vârstă istorică. Studiile agrare ne-au învăţat să distingem în Europa centrală şi occidentală pământurile vechi de cele noi.

Atland şi Neuland din lucrările istoricilor şi geografilor germani, cele dintâi cucerite de agricultorii neolitici, iar celelalte desţelenite de colonizarea medievală şi modernă. Pământuri vechi şi pământuri noi: în lumea meditera neană aproape că s-ar putea spune: munţi şi câmpii. Şi, i. îi „te

NOTE îi...

rit; – l:

1. N-am crezut că trebuie să insist asupra acestei probleme controversate. A. PHILIPPSON, în Das Mittelmeergebiet, 1904 (ed. a 4-a, Leipzig, 1922) este evident învechit. Pentru lămuriri geologice mai noi, vezi cărţile clasice, precum cea a lui Serge von BUBNOFF, Geologie von Europa, 1927; de asemenea, o carte cuprinzătoare, de răsunet general în ciuda titlului său: W.

von SEIDLITZ Diskordanz und Orogenese am Mittelmeer, Berlin, 1931; sau H. STILLE, Beitrage zur Geologie der westlichen Mediterrangebiete, hrsg. im Auftrag der Gesellschaft der Wissencetăţuie, fortăreaţă (lb. lat. – N. tr.).

92:

schaften, Göttingen, 1927 – 1935; sau multe dintre studiile de amănunt precum: ASCHAUER şi J.S. HOLLISTER, Ostpyrenăen und Balearen (Beitr. zur Geologie der westl. Mediterrange-biete, nr. 11), 208 p., Berlin, 1934; Wilhelm SIMON, Die Sierra Morena der Provinz Sevilla, Frankfurt, 1942; sau acest foarte recent studiu al lui Paul FALLOT şi A. MARIN despre Cordilierii din Rif, publicat în 1944, de Institutul de geologie şi mineralogie din Spania (vezi Academia de ştiinţe, şedinţa din 24 aprilie 1944, comunicarea lui M. JACOB). Mă retrag în faţa nenumăratelor informaţii care ar fi necesare din lucrările lui P. BIROT, J. BOUR-CART, G. LECOINTRE… întoarcerea la ipoteza, aparent demodată, a platourilor şi continentelor dispărute, mi-a fost sugerată de Edou-ard LE DANOIS, L'Atlantique, histoire et vie d'un ocean, Paris, 1938. Cartea limpede şi dinamică a lui Raoul BLANCHARD, Geographie de l'Europe, Paris, 1936, pune accentul pe familia munţilor mediteraneeni pentru care el propune numele colectiv de Dinarici. Despre Dinaricii propriu-zişi, vezi Jacques BOURCART, Nouvelles observations sur la structure des Dinarides adriatiques, Madrid, 1929, P. TERMIER, A la gloire de la terre, ediţia a 5-a cuprinde un capitol despre geologia Mediteranei occidentale. Repet că n-am vrut să stărui asupra acestor probleme geologice şi geografice ale ansamblului mediteranean a căror explicaţie poate fi aflată în lucrările generale. Stadiul problemelor şi bibliografia la zi, în manualul lui P. BIROT şi J. DRESCH, La Méditerranée et le Moyen Orient, 2 vol., Paris, 1955 – 1956.

2. Acest caracter compact al munţilor, numiţi Dinarici, este bine pus în lumină de R. BLANCHARD, op. cit., p. 7 şi 8, M. LE LANNOU, Pătres et paysans de la

Sardaigne, Paris, 1941, P. 9.

3. Expresia aparţine lui Strzygowski. În Grecia, remarcă A. PHILIPPSON, op. cit., p. 42, poţi adesea, urcând, să depăşeşti zona portocalilor şi a măslinilor, să străbaţi toate zonele vegetale europene şi aproape să atingi zăpezile veşnice.

4. LEON AFRICANUL, Description de l'Afrique, tierce pârtie du Monde, Lyon, 1556, p. 34.

5. Preşedintele Charles de BROSSES, Lettres lamilieres écrites en Italie, Paris, 1740, vol. 1, p. 100".

6. Am putea mări lista cu multă uşurinţă: Mercantour în spatele Nişei, Olimpul, „cu coroana sa verzuie de zăpadă" (W. HELWIG, Braconniers de la mer cu Grece, Leipzig, 1942, p. 164); zăpezile din Sicilia, semnalate de Eugene FORMENTIN în cartea sa Voyage en Égypte, Paris, 1935, p. 156; şi „acest înspăimântător deşert de zăpadă", aproape de Erze-rum, despre care vorbeşte contele de SER-CEY (Une ambassade extraordinaire en Perse en 1839 – 1840, Paris, 1928, p. 46), în legătură cu munţii Armeniei. Vezi, de asemenea, cel puţin la Gabriel ESQUIER, Iconograpfiie de l'Algérie, Paris, 1930, uimitoarea litografie a lui Raffet asupra retragerii din Constantine, în 1836, care ai crede că se referă la campania din Rusia; sau acele amănunte pe care le dă H.C. ARMSTRONG (Grey Wolf, Mustafa Kemal), 1933, p. 68 a traducerii Mustapha Ke-mal, 1933), despre cei 30.000 de soldaţi turci, surprinşi de iarnă la frontiera turco-rusă în timpul războiului din 1914 – 1918, care mor îngrămădiţi unii peste alţii ca să se încălzească şi pe care-i descoperă, mult mai târziu, patrulele ruseşti. Asupra persistenţei zăpezii africane, vezi remarca lui P. Diego de HAEDO, în Topogra-phia e historia general de Argel, Valladolid, 1612, p. 8, verso: „... en las montanas mas altas del Cuco e del Labes (donde todo el ano esta la nieve)". Căderi abundente de zăpadă au salvat Granada în 1568 (Diego de MENDOZA, Guerra de Granada, Biblioteca de autores españoles, t. 21, p. 75.

7. Despre Don Carlos, cea mai bună carte rămâne aceea a lui Louis Prosper GACHARD, Don Carlos et

Philippe II, 1867, ed. a 2-a, 2 vol. Problema este reluată de Ludwig PFANDL, Johanna die Wahnsinnige, Freiburg-im-Breis-gau, 1930, p. 132 şi urm. Trebuie respinsă teza lui Viktor BIBL, Der Tod des Don Carlos, Wien, 1918.

8. Voyage faict par moy Pierre Lescalopier, manuscris H. 385, École de Médecine de Montpel-lier, f° 44 şi 44 v°, publicată cu tăieturi de Édouard CLERAY sub titlul „Le voyage de Pierre Lescapolier Parisien de Venise a Constantinople l an 1574”, în Revue d'histoire diploma-tique, 1921, p. 21 – 55.

În munţii mai înalţi din Cuco sau din Labes (unde tot timpul anului există zăpadă)” (lb. spân. – N. tr.).

95

9. Salomon SCHWEIGGER, Ein neive Reisbeschrei-bung auss Teutschland nach Constantinopel und Jerusalem, Nürnberg, 1639, p. 126.

10. BELON DU MANS, Les observations de... singularites, Paris, 1553, p. 189.

11. Lettres du Baron de Busbec, Paris, 1743, vol. 1, p. 164; vol. 2, p. 189.

12. Salomon SCHWEIGGER, op. cit., p. 125.

13.J. SANDERSON, The Travels of John Sanderson in the Levant (1584 – 1602), 1931, p. 50, n. 3.

14.B.M. Add. 28488, f 12, către 1627.

15.A.N.A.E.B.1 890, 22 iunie 1754.

16. În legătură cu îngheţatele şi sorbeturile, vezi

FRANKLIN, Dictionnaire historique des arts, p. 363 – 364; Enciclopedia Italiana, treceani, art. „Gel ato”.

17. Jean DELUMEAU, La vie économique o Rome.

1959, vol. 1, p. 398. Propunerea unui impozit pe zăpadă, în A.d. S. Napoli, Sommaria Con-sultationum, 7, tos 418 – 420, 19 iulie 1581.

18. ORTEGA Y GASSET, Papeles sobre Velázquez y. Goya, Madrid, 1950, p. 120.

19. Petrus CASOLA, Viaggio a Gerusalemme, 1494

(editată la Milan, 1855), p. 55.

20. Museo Correr, Cicogna 796, Itineraire de Cradenigo, 1553.

21. Vezi o scrisoare din 1552 a lui Villegaignon către regele Franţei: „Întreaga coastă maritimă de la Gaetta la Neapole şi de la Neapole în Sicilia este închisă de munţi înalţi la poalele cărora se află o plajă bătută de toate vânturile mării, la fel cum – aţi spune – coasta Picardiei este bătută de vântul din aval. Numai că aceasta are văi în care te poţi retrage, cealaltă, nu...”, comunicare a abatelui MARCHAND sub titlul „Documents pour l’histoire du regne de Henri II”, în: Bulletin historique et philosophique du Comite des travaux historiques et scientifiques, 1901, p. 565 – 568.

22.V. BERARD, Les Navigations d’Ulysse, vol. II.

Penelope et les Barons des îles, 1928, p. 318, 319. Cum să nu-i observăm pe aceşti munteni, astăzi ca şi în trecut? mai mult, emigranţi muntenegreni ajungând în America; mai de curând, soldaţi în războiul de independenţă al turcilor, tovarăşi ai lui Mustafa Kemal şi despre care H.C. ARMSTRONG (Mustafa Kemal, op. cit., p. 270) i-a descris atât de pitoresc: ostaşi de strânsură ai „armatei verzi” din Edhen, „sălbatici, cu figuri crude” ostaşii lui Mustafa Kemal recrutaţi printre muntenii din Lazica

(coasta de sud a Mării Negre), „uriaşi sălbatici... zvelţi ca pisicile”, păstrându-şi prin privilegiu vechile lor costume naţionale şi dansurile, dansul „Zebek”. Semnalăm exemplul kurzilor: asupra corturilor lor negre, a turtelor în care intră mai mult paie decât grâu, a brânzei lor de capră, a vieţii lor în general, vezi câteva note ale contelui de SERCEY, op. cit., p. 216, 288, 297.

23. Prefaţă la Jules BLACHE, L’homme et la Montagne, op. cit., p. 71.

24. Pierre VILAR, La Catalogne dans l’Espagne moderne, vol. I, 1962, p. 209. Expresia lui Arthur Young este citată ibid., pagina 242.

25. Rif şi Atlas, „unde mâncarea obişnuită este expeditivul terci de făină, bob şi ulei”, vezi Ju-les BLACHE, op. cit., p. 79 – 80.

26. Iosua, II, 15 – 16. După eşecul complotului său

din Florenţa, Boundelmonti caută adăpost în Appeninii toscani (Augustin RENAUDET, Machiavel, Paris, 1941, p. 108). Cretanii ca să scape de piraţi şi de navele turceşti, se refugiază în munţii insulei lor (B.N., Paris, Ital... 427, 1572, f° 199, v°).

27. Este punctul de vedere al lui Paul VIDAL DE LA

BLACHE, în Principes de geographie humaine, Paris, 1922, p. 42, Printre exemplele date, Carpaţii transilvăneni, unde se reconstituie poporul român, Balcanii, unde, la fel, deşi pe o scară mai mică, se reconstituie poporul bulgar, Caucazul etc...

28. Îndre BLANC, La Croaţie occidentale, 1957, p. 97.

29. Benjamin de TUDELA, Voyage du celebre Benjamin autor du monde, commence, Van MCLXXIII, trad. de Pietre BERGERON, La Haye, 1735, p. 10.

30. Victor BERARD, La Turquie et l hellenisme contemporain, 1893, p. 247.

31.F.C.H.L. de POUQUEVILLE, Voyage en Grèce.

1820, vol. 3, p. 8 şi 13, în V. BERARD, op. cit., p. 79 – 83 şi 247. Despre valahi şi aromâni există o literatură bogată. Câteva precizări în Jules BLACHE, op. cit., p. 22; J. CVIJIC, La Pâninsule Balkanique, Paris, 1918, p. 115, 178 (nota 1), 202 – 203.

32. Luca Muchieli, 25 oct. 1572, Relazioni, A.d. S. Venezia, Collegio Secreta, filza 18.

33. Don Quijote, episodul cu Cardenio, „la razon que os ha traido (întreabă cavalerul), a vivir y a morir en estas soledades como bruto animal”.

— Motivul care ne-a adus să trăim şi să murim în aceste pustietăţi ca nişte simple animale (lb. spân. – N. tr.).

34 Discorso sopra le duc montagne di Spadan e di Bernia (1564 sau 1565), Simancas, Estado 329. De raportat la acest document, după opinia mea, B.N. Paris Esp. 177: Inconstruction a vos Juan Baptista Antonelli para que vays o recunoscer el sitio de la Sierra de Vernia (s.d.).

35. Vezi remarcile lui Paul DESCAMPS, Le Portugal, la vie sociale actuelle. Paris, 1935, în legătură cu Sierra de

Estrella, p. 123 – 124, cu viaţa sa păstorească mai puţin dezvoltată decât cea din nord.

36. Asupra acestei probleme, vezi cele două pagini admirabile ale lui Paul VIDAL DE LA BLACHE, op. cit., p. 188 – 189. Ideile lui J. CVIJIC despre acest subiect sunt expuse, într-un mod destul de tern, în cartea publicată în limba franceză La Peninsule Balkanique, Paris, 1918. În privinţa cătunelor muntene, Paul VIDAL DE LA BLACHE notează: „Tocmai despre aceste populaţii, scria Constantin Porfirogenetul: ei na pot suferi ea două căsuţe să fie apropiate una de alta”, op. cit., p. 188.

37”. Grundlinien der Georaphie und Geologie von

Mazedonien und Alt-Serbien”, în: Petermanns Mitteilungen aus J. Perthes Geographischer An-stalt, Ergânzungsheft nr. 162, 1908.

38. Simpaticul tablou al „satului-oraş” din Grecia în J. ANCEL, Les peuples et nations des Bal-kans, Paris, 1926, p. 110 – 111. Ca dovadă grăitoare, vezi în Martin HURLIMANN, Griechen-land mit Rhodos und Zypern, Zürich, 1938, p. 28, splendida fotografie a satului grec Arachova, la 942 metri altitudine, deasupra unei privelişti de ogoare cultivate în terase, pe povârnişurile Parnasului. Este un sat cunoscut prin ţesăturile sale.

39. Paul ARQUE, Geographie des Pyrenees françaises, 1943, semnalează că spaţiul cultivat din Pirineii francezi, după calculul inspectorului general Thierry „se poate compara cu suprafaţa unui departament de dimensiuni mijlocii”. Observaţia este revelatoare, dacă este adevărată.

40. Asupra Corsicii, vezi scrisoarea mustrătoare a lui F. Borromeo către episcopul de Ajaccio (14 nov. 1581, Vittorio ADAMI, I Manoscritti della Biblioteca Ambrosiarta di Milano, relativi alla storia di Corsica, 1932, vol. 3, p. 81). În cuprinsul acestor reproşuri din scrisoare

Instrucţiuni către voi, Juan Baptista Antonelli, ca să porneşti în recunoaşterea locurilor din Sierra de Vernia (lb. spân. – = N. tr).

este evocată viaţa itinerantă a episcopului, care ui se

deplasa cu mica sa caravană de animale de povară peste munţi. Comparaţi cu dificultăţile de călătorie ale sfântului Carlo Borremeo, ce-i drept, în Alpi, în 1580, sau cele ale episcopului de Dax în timpul iernii, străbătând munţii înzăpeziţi ai Sloveniei (scrisoarea sa către rege din ianuarie 1573, vezi Ernest CHAR-RIERE, Negociations de la France dans le Levant, Paris, 1840 – 1860, vol. 3, p. 348 – 352). Să circuli pe timp de iarnă prin munţii de lângă Ragusa. este o încercare „ale cărei urmări sunt, de obicei, foarte neplăcute pentru sănătate”, chiar mortale (12 nov. 1593), document publicat de Vladimir LAMANSKY în Secrets d'état de Venise, 1884, p. 104. Înainte de 1923, încă mai trebuiau trei zile pentru a aduce mărfuri din Vianna de Castelo, la gura râului Lima (P. DESCAMPS, op. cit., p. 18)

41. René MAUNIER în Sociologie et Droit romain.

Paris, 1930, p. 728, vede în Eamilia kabylă, su pusă autorităţii capului familiei, o familie pa triarhală de tipul gens romană, puternic transformată, desigur. În legătură cu arhaismul ecq

nomic, semnalat adesea, vezi Charles MORAZE.

Introduction à l'histoire économique, 1943, p.

45 – 46. Despre ceea ce J. CVIJIC numeşte

„Patriarhalitatea perfecţionată” a regiunilor dinarice, vezi La Peninsule balkanique, p. 36.

Îmi place mai mult expresia sa de „insule muntoase” (ibidem, p. 29). Muntenegru, această fortăreaţă, şi alte ţinuturi muntoase, spune el, s-au comportat „din punct de vedere social ca nişte insule”. În legătură cu Zadruga. alt exemplu de arhaism social, vezi R. BUSCH

ZANINER, Albanien, Leipzig, 1939, p. 59.

42. Barockplastik în den Alpentăndern, Wien, 1944.

Despre mediul social din Alpi, vezi importan

tul studiu, discutabil şi discutat, al lui A.

GÜNTHER, Die Alpentăndische Gesellschaft, Jena, 1930. Observaţii interesante la J. SOLCH, „Raum und Gesellschaft în den Alpen”, în: Geogr. Zeitschr., 1931, p. 143 – 168.

43. Vezi frumoasele studii ale lui J. PUIG I CA-DAFALC, L'arquitectura romanica a Catalu-nya (în colaborare), Barcelona, 1909 – 1918; Le premier art roman, Paris, 1928.

44.P. ARQUE, op. cit., p. 69.

45. În Beţica, Roma reuşeşte să se impună în regiunea joasă, de-a lungul fluviilor, mai mult decât în regiunea podişurilor. Vezi G. NIE-MEIER, Siedlungsgeogr. Untersuchungen în Niederandalusien, Hamburg, 1935, p. 37. În nord-vestul muntos al Spaniei, favorizat de depărtarea sa faţă de Roma, aceasta pătrunde târziu şi în mică măsură. Vezi R. KONETZKE, Geschichte des spanischen und portugiesischen Volkes, Leipzig, 1941, p. 31.

46. Albert DAUZAT, Le village et le paysan de France, 1941, p. 52.

47. Contele de SERCEY, op. cit., p. 104. „Se vede totuşi (de vreme ce dansează) că femeile kurde, deşi musulmane, nu sunt sechestrate".

48. Vezi mai departe capitolele despre morisei; partea a II-a, capitolul al V-lea şi partea a III-a capitolul al III-lea.

49. În centrul unor sate ale Luberonului, aşezări ca

Lourmarin, Cabrieres, Merindol şi încă vreo alte douăzeci în care proliferează fauna sălbatică – mistreţii, vulpile şi lupii – sunt refugii pentru protestanţi (J.L. VAUDOYER, Beantes de la Provence, Paris, 1926, p. 238). Să nu-i uităm pe acei valdenşi din statele savo-yarde şi pe cei din Appenini, în regatul Neapo-lelui. Statharismul, scria Marc BLOCH, „a ajuns un fel de sectă obscură de păstori de munte", în Annales d'Histoire sociale, 1940, p. 79.

50. Muridismul. Vezi L.E. HOUZAR, „La Tragedie circassienne", în: Revue des deux Mondes, 15 iunie 1943, p. 434 – 435.

51. Francisco BERMUDEZ DE PEDRACA, Grenada.

1637, f° 95, V. Citat şi tradus de Reinhart-Pieter A. DOZY, căruia îi revine meritul de a fi găsit acest minunat

text (Histoire des Musulmans a' Espagne, 1861, vol. 2, p. 45, nota 1). Totuşi, abatele de VAYRAC (Etat present de l'Espagne, Amsterdam, 1719, vol. 1, p. 165) susţine că aceşti oameni din Alpujar-ras, deşi creştini, sunt în fond morisei care şi-au păstrat „vechiul lor mod de trai, îmbrăcămintea şi limba lor specifică, un amestec monstruos de arabă şi spaniolă”).

52. Sfânta, copil fiind, se îndreaptă chiar, într-o zi, cu fratele său către munte. În speranţa de a fi martirizată, în: Gustav SCHNtJRER, Ka-tholische Kirche und Kultur in der Barockzeit, 1937, p. 179; Louis BERTRAND, Sainte Thărise, Paris, 1927, p. 46 – 47.

53.E. BAUMAN, L'armeau d'or des grands Mystique, Paris, 1924, p. 203 – 204.

54. În legătură cu deficienţele vieţii religioase din

Corsica există un dosar important: scrisoarea cardinalului de Tournon către Paul al IV-lea din 17 mai 1556 cerând corectarea abuzurilor, vezi Michel FRANCOIS. „Le rdle du Cardinal

„François de Tournon dans la politique fran Caise en Italie, de janvier a juillet 1556”, în Mâlanges... de l'École Française de Rome, vol. 50, 1933, p. 328; Ilario RINIERI, „I vescovi della Corsica”, în: Archivio storico di Corsica, 1930 – 1931, p. 344 şi următoarele; Pa

— Dre Daniele BARTOLI, Degli uomini e de-fatti della Compagnia di Gesii, Torino, 1847, vol. 3.

— O: p. 57 – 58; abatele S.B. CAS ANO VA, Histoire de l'Église corse, Ajaccio, 1831, p. 103 şi următoarele.

55.R. MONTAGNE, Les Berberes et le Maghzen dans le Sud du Maroc, Paris, 1930, p. 83.

56. Dar de unde să aflăm despre bogăţie folclorică a acestor munţi? Vezi, spre exemplificare, frumoasa poveste despre terieli pe care o relatează Leo FROBENIUS în Histoire de la civi-lisation africaine. Paris, 1936, p. 263 şi următoarele, în legătură cu ţinutul babyl a cărui existenţă îndelungată o dezvăluie, consacrată marilor vânători, nu agriculturii. Unde să găsim, în aceeaşi ordine de idei, o culegere de cântece munteneşti? Despre viaţa religioasă

din Alpi şi localizarea ereticilor, vezi G. boTERO, Le relaţioni universali, Venezia, 1599, vol. 3, cap. 1, p. 76. Despre vizitarea cardinalului Borromeo în Mesolina, ibidem, p. 17.

57. vol. IV, partea a 2-a, Novelle, Londra, 1791, vol. 2, p. 25 – 43. Anecdota se situează în Val di Sabbia care face parte din Prealpii din Brescia.

58. Aceste remarci îmi sunt sugerate de lucrarea lui

Emmanuel LE ROY LA DURIE, Les paysans de Languedoc, în curs de tipărire, p. 407.

59.A.d. S.V. Senato, Dispacci Spagna, Madrid, 6 iunie 1611, Prinli către doge.

60. Ea este sesizată de contemporani. Loys LE ROY

„Lv. În De l'excellence du gouvernevnent royal, Pa râs, 1575, p. 37, scrie: „Regiunea plină de munţi, de stânci şi păduri, favorabilă păşunilor, unde ol A

f: sunt mulţi oameni săraci, cum este cea mai mare parte a Elveţiei, este cea mai propice democraţiei... Ţinuturile de şes... unde tră„V"! iese mai mulţi oameni bogaţi şi nobili, este rj mai potrivită aristocraţiei". Jean BODIN în Les six livres de la République, 1583, Paris, tză p. 694, relatează că Leon Africanul se miră de robusteţea muntenilor din Monte Megeza, fsi în timp ce locuitorii din câmpie sunt mărunţi. IV „Forţa şi vigoarea lor fi fac pe munteni să iu-lbească libertatea populară, cum am arătat despre elveţieni şi grizoni". Evul mediu corsican, observă Lorenzi de BRADI în La Corse invn connue, Paris, 1927, p. 35, ste o perioadă gran100

dioasă de libertate. „Corsicanul nu îngăduie să i se ia produsul muncii. Laptele caprelor sale, precum şi roadele ogorului său erau numai ale lui". Şi H. TAINE, în al său Voyage aux Pyrenees, Paris, 1858, p. 138, scria: „Libertatea s-a dezvoltat aici dintotdeauna, trufaşă şi sălbatică".

61. Arrigo SOLMI, „La Corsica", în: Arch. st. di

Corsica, 1925, p. 32.

62. Pentru orientare generală, vezi cartea pătrunzătoare, dar cu caracter juridic, a lui Jacques

LAMBERT, La vengeance privee et le fonde-ments du droit internaţional, Paris, 1936. În aceeaşi ordine de idei; iată această remarcă a lui Michelet despre Dauphiné, unde niciodată „feudalitatea nu a fost atât de împovărătoare ca în restul Franţei”. Şi cea a lui H. TAINE, op. cit., p. 138: „Există aici documente din B6 arn în care se menţionează că în vechime, în Beam nu se afla niciun stăpân”. Despre războaiele sângeroase din Muntenegru şi Albania superioară, vezi Ami BOUE, La Turquie d’Europe, Paris, 1840, vol. 2, p. 395 şi 523.

63. Marc BLOCH, La Société feodale, Paris, 1939, vol. 1, p. 377. De asemenea, vezi observaţiile întemeiate ale lui Marc BLOCH: „La Sardaig-ne”, în: Melanges d’histoire sociale, vol. 3, p. 94

64. Maurice LE LANNOU, „Le bandit d’Orgosolo”, în: Le Monde, nr. 16 – 17 iunie 1963. Filmul aparţine lui Vittorio de Seta, cercetarea etnografică a fost condusă de Franco CAGUETTA, traducerea franceză: Les Bandits d’Orgosolo, 1963. Romanele vizate sunt ale scritoarei Grazia DELEDDA, La via del male, Roma, 1896 şi II dio dei viventi, Roma, 1922.

65. Ibidem.

66. Fernand BENOIT, La Provence et le Comtat Venaissin, Paris, 1949, p. 27.

67. În partea muntoasă a ţinutului milanez, vezi

S. PUGLIESE, „Condizioni economiche e finanziarie della Lombardia nella prima metă del secolo XVIII”, în: „Mise. di Storia italiana, seria a 3-a, vol. 21, 1924.

68. Mémoires sur les Turcs et las Tartares, Amsterdam, 1784, vol. 2, p. 147. „... adăpostul libertăţii sau, adaugă el, cuibul tiraniei” în legătură cu stabilirea genovezilor în Crimeea.

69. Ibidem, vol. 1, p. XXI.

70. Vezi Franz SPUNDA. în Werner BENNDORF.

Das Mittelmeerbuch, Leipzig 1940, p. 209 – 210.

71.A. PHILIPPSON, „Umbrien und Etrurien”, în

Geogr. Zeitschr., 1933, p. 452.

72. Alte exemple: Napoleon nu poate stăpâni ţinutul

muntos din preajma Genovei, refugiu pentru rebeli, cu toate hăituielile organizate aici. (Jean BOREL, Genes sous Napoleon I-er, Paris, Neuchitel, 1929, p. 103); către 1828, poliţia turcă nu reuşeşte să stăpânească dezvoltarea banditismului populaţiilor de pe muntele Ararat (Contele de SERCEY, op. cit., p. 95); ea nu reuşeşte, de altfel, nici astăzi să protejeze mai bine bogăţiile forestiere ale muntelui împotriva turmelor de animale domestice (Hermann WENZEL, „Agrargeographische Wand-lungen in der TQrkei", în Geogr. Zeitschrift., 1937, p. 407). La fel în Maroc: „În realitate în sudul Marocului", scrie R. MONTAGNE în op. cit., p. 134, „autoritatea sultanului se oprea în câmpie".

73. Ibidem, p. 131.

74.M. LE LANNOU, Pătres et paysans de la Sardaigne, 1941, p. 14, nota 1.

75.J. BLACHE, op. cit., p. 12. În legătură cu această opoziţie, vezi Pierre GOUROU, L'homme et la terre en Extreme-Orient, Paris, 1940, şi recenzia cărţii aparţinând lui Lucien FEBVRE, în: Annales d'histoire sociales, vol. 13, 1941, p. 73. Paul VIDAL DE BLACHE, op. cit., p. 172.

76.R. MONTAGNE, op. cit., p. 17.

77. Mă gândesc la călătoriile lui Sixt al V-lea în tinereţe şi la maturitate după indicaţiile lui Ludwig von PASTOR, Geschichte der Papste, Freiburg-im-Breisgau, 1901 – 1931, vol. 10, 1913, p. 23 şi 59. S-ar putea întocmi o schiţă a lor.

78.W. WOODBURN HYDE, „Roman Alpine rou

ţes", în: Mémoires of the American philosophical society, Philadelphia, vol. 10, partea a 2-a.

1935. La fel, Pirineii n-au constituit o barieră, aşa cum se presupune, M. SORRE, Ce og. Univ., vol. 7, partea I, p. 70; R. KONETZKE, op.:

cât., p. 9.:

79. Richard PFALZ. „Neue wirtschagftsgeographische: i

Fragen Italiens", în: Geogr. Zeitschr., 1931, p. 133.

80.A. PHILIPPSON, Das Mittelmeergebiet, p. 167...

81. Victor BERARD, în: La Turquie et l'Hellenisme contemporaine, p. 103, arată, ieşind din Albania: „După trei zile de hrană cu brânză de capră..."

82.P. ARQUE, op. cit., p. 68.

83. Pierre LESCALOPIER, op. cit., i° 44 şi 44 v°.

84. Existau păduri pe pantele Vezuviului. Despre păduri, în general, vezi observaţiile, totdeauna utile, ale lui Theobald FISCHER, în: B. zur 10

103

physischen Geogr. cier Mittelmeevländer be-sonders Siciliens, 1877, p. 155 şi următoarele. În legătură cu pădurile din Neapole, Calabria şi Basilicata, în 1858, vezi Eugenio ALBERI, Relazioni degli ambasciatori veneti durante îi. s. XVI, Firenze, 1893 – 1863, v. 2, 39, p. 271. Şi astăzi există încă numeroase rămăşiţe ale vechilor păduri, adevărate păduri-relicve. Pentru Corsica, vezi enumerarea acestora în prefaţa lui Philippe LECA la cartea lui A. ARBITRECCIA, Guide bleu de la Corse, Paris, 1935, p. 15; de acest ultim autor, vezi şi La Corse, son evolution au XIX-e siècle et au debut du XX-e siècle, 1942, p. 95 şi următoarele.

85. Contele Joseph de BRADI, Mémoire sur la Corse.

Orléans, 1819, p. 187, 195 şi următoarele.

86.P. VIDAL DE LA BLACHE, op. cit., p. 88, 139.

178. Excelente observaţii, în D. FAUCHER, Principes de Geogr. agraire, p. 23. „Poporul măiuncă pâine de copac", aproape de Lucea; MONTAIGNE, Journal de voyage en Italie, Paris, 1932, p. 237.

87. MONTAIGNE, op. cit., p. 243.

88. Relación de Io que yo Fco Gasparo Corso he hecho en prosecución del negocio de Argel, Simancas E o 333 (1569).

89. MONTAIGNE, op. cit., p. 234 – 235.

90. Franceschi CARRERAS Y CANDI, Geographia general de Cataluñya, Barcelona, 1913, p. 505; Jaime CARRERA PUJAL, H. politica y economică de Cataluña, Barcelona, 1946, vol. 1, p. 40. La fel, BELON DU MANS, op. cit., p. 140, v°, notează că în munţii Ierusalimului

existau culturi în terase pe care le-a găsit abandonate.

91. Mă gândesc, printre alte exemple, la viaţa din

Haute Provence: „Ferma din Haute-Provence, scrie Marie MAURON („Le Mas provençal”, în Maisons et villages de France, 1943, prefaţă de R. Cristoflour, p. 222) care suportă ierni lungi, groaza de avalanşe, viaţa izolată timp de luni întregi, având drept orizont, îndărătul geamurilor înzăpezite, limitarea la proviziile sale de furnică, grajdul şi o muncă solitară…”

92. Maximilian SORRE, Les Pyrenees mediterraneennes, Paris, 1913, p. 410.

93. Acest surplus de populaţie care impune exodul spre câmpii este semnalat în ancheta geografică a lui H. WILHELMY Hochbulgarien, Kiel, 1936, p. 183. Dar există şi alte motive ca, de exemplu, viaţa care place sau nu place omului. Vezi A. ARBITRECCIA, în Philippe LECA, La Corse… p. 129. care, tot în legătură cu

&

Corsica, mai notează: „Absenţa drumurilor, precum în alte părţi tocmai prezenţa lor, provoacă emigrarea”.

94.J. BLACHE, op. cit., p. 88, după Philippe AR-BOS, L'Auvergne, Paris, 1932, p. 86.

95. Adică la liturghie.

96. Promenades dans Rome, ed. Le Divan, Paris, 1931, vol. 1, p. 182 – 183.

97. Ibidem, p. 126. Un tablou identic, dar în legătură cu Caucazul, în Souvenirs ale contelui ROCHECHOUART, Paris, 1889, p. 76 – 77, cu ocazia cuceririi Anapei de către ducele de Richelieu: războinicii circasieni, unii înveşmântaţi în fier şi înarmaţi cu săgeţi, evocă secolele XIII şi XIV.

98. Victor BERARD, La Turquie et l hellenisme contemporain, passim.

99. Voyage en Espagne, 1845, p. 65, 106. Despre Ios gallegos, secerători şi emigranţi, vezi Los Es-panoles pintados por şi mismos, Madrid, 1843. În această culegere se află El Indiano de Antonio Ferrar del Rio, EI Segador, EI Pastor transhumante şi El maragato de GIL Y CURRASO,

El aguador, de ABERRAMAR...

100. La Toledo, la hotelul Sevillanului există două mocetonas care sunt gallegas (în: La ilustre fregoha, Ed. Garnier, p. 71). Galicienii şi asturienii efectuează în Spania muncile cele mai grele, mai ales în mine. Vezi J. CHASTENET, Godoi, prince de la Paix, Paris, 1943, p. 40. Despre secerătorii gallegos în Castilia, în secolul al XVIII-lea, vezi Eugenio LARRUGA, Memorias politicos y economicas sobre Ios frutos, comercio, fabricas y minas de España, Madrid, 1741, vol. 1, p. 43.

101. Diego Suárez, manuscris al ex-guvernatorului general al Algeriei, după copia comunicată cu amabilitate de Jean Cazenave, f° 6.

102. Vezi mai departe vol. 1

103. Jesus García FERNANDEZ, Aspectuos del paisaje agrario de Castilia la Vieja, Valladolid, 1963, p. 12.

104. Matteo BANDELLO, Novelle, vol. 7, p. 200 – 201.

Spoletanii servesc drept soldaţi, mai ales în străinătate, vezi L. von PASTOR, op. cit., XVI, p. 267. Despre îndrăzneala lor, vezi M. BANDELLO, op. cit., vol. 1, p. 418.

105.M. BANDELLO, op. cit., vol. 2, p. 385 – 386.

Sărăci a îi obligă pe bergamezi să emigreze. Sobri din fire, ci se îndoapă ca lupii când sunt la alţii. Nu există niciun loc în lume în care să nu se afle un bergamez. La Neagalicieni (lb. spân. – N. tr.).

104

pole, supuşii veneţieni stabiliţi în oraş sunt mai ales bergamezi. Vezi E. ALBERI, op. cit., Appendice, p. 351 (1597).

106. Jacques HEERS, Genes au XVI-e siècle. Activité économique et problem.es sociaux, Paris, 1961, vol. 4, p. 241. La fel, după revenirea lui Francesco Sforza, numeroşi ţărani sosesc la Milano, venind din Brescia.

107. Op. cit., vol. 9, p. 337 – 338.

108.L. PFANDL, Philippe II, trad. franc, Paris, 1942.

Bergamezi sunt şi celebrul Colleoni şi iezuitul Jean

Pierre MAFFEE, autorul lucrării l'histoire des îndes, Lyon, 1603.

109. Op. cit., vol. 4, p. 335. E vorba de un brescian stabilit la Verona.

110. Rezultat al unei cercetări personale. Într-adevăr, această opoziţie a satelor din munţi şi a celor de la şes ar putea fi regăsită şi mai spre nord. Gaston ROUPNEL o semnalează în Le vieux Garain, Paris, 1939, pentru coasta burgundă, către Gevrey şi Nuits-Saint-Georges. „Muntenii" poartă încă, prin 1870, bluze largi în târgurile regiunilor de la poalele munţilor.

111.P. GEORGE în la region du Bas-Rhône, Paris.

1935, p. 300 vorbeşte despre cete de savoiari mergând, în primii ani ai secolului al XVII-lea, în Arles pentru seceriş.

112. GROTANELLI, La Maremma toscana. Studii storici ed economici, vol. 2, p. 19.

113.P. GEORGE, op. cit., p. 651.

114. Fernand BENOIT, op. cit., p. 23.

115. Emmanuel LE ROY LA DURIE, op. cit., p. 97 şi următoarele.

116. Este imposibil să enumerăm toate exemplele cunoscute. Pentru Spania, predomină recrutările în regiunile muntoase şi sărace, vezi Ra-mon CARANDE, Carlos V y sus banqueros, Madrid, 1949, p. 14 (ţinuturile muntoase din Valencia şi munţii din Leon). Th. LEFEBVRE, Les Pyrenees atlantiques, 1933, p. 286 (3.000 de soldaţi originari din Guipúzcoa şi Navarra luptau la Pavia). Despre Pirineii aragónezi, vezi Fernand BRAUDEL, La Méditerranée... ed. 1, 1949, p. 47, 48.

117. Piero PIERI, La crisi militare italiana nel Rinascimento, Napoli, ed. I, 1934, p. 523.

118.H. de Maisse către rege, Veneţia, 6 iunie 1583;

A. E. 31 fos 29 V şi 30.

119. Cu titlu de orientare bibliografică, vezi: R.

BUSCH-ZANINER, Albanien, 1939. Despre migraţiile albaneze determinate de foamete în timpul Evului Mediu către câmpiile din Metohidja şi Podrina, cf. J.

CVIJIC, op. cit., p. 150. Despre succesul lor miraculos în Imperiul Otoman în secolul al XIX-lea, ibidem, p. 17. La Biblioteca Comunală din Palermo există un document inedit al lui MONGITORE ANTO-NINO, Memoria de Greci venuti dall'Albania în Sicilia, Qq E 32, f° 81. În legătură cu albanezul mare băutor de vin, vezi M. BANDELLO, op. cit., vol. 4, p. 350 – 351. Despre albanezii solicitatori ai creştinătăţii: un document printre foarte multe altele, Jean de Pallas, consul la Ragusa, către Marele Comandor din Leon, Neapole, 3 aprilie 1536, A.N.K. 1632.

120. Victor BERARD, La Turquie... op. cit., p. 164.

121. În Cipru, unde sunt soldaţi din tată în fiu. (Fr.

Steffano LUSIGNANO DI CIPRO, Corograffia et brève historia universale dell'isola de Ci-pro, Bologna, 1573, B.N. Paris, 4° G 459).

122. Ei constituie o parte importantă a armatei veneţiene, vezi o serie de documente p.p. V. LAMANSKY, op. cit., p. 549, nota.

123. Matteo BANDELLO, op. cit., vol. 3, p. 329 şi următoarele.

124. Museo Correr, Dona delle Rose, 21, f° 80, în legătură cu marile sate albaneze din Apulia, 1598. La începutul secolului fiind adesea temuţi, li s-a interzis (3 iunie 1506) să iasă înarmaţi din oraşele şi satele fortificate. Vezi Ludwig von THALLOCZY; Die albanische Diaspora", în Illyrisch-albanische Forschun-gen, 1916, p. 339.

125.O. DE TORNE, „Philippe et Henri de Guise", în

Revue historique 1931, vol. 2, p. 324.

126. În 1540, vezi G. LEFEBVRE PONTALIS, Correspondance politique d'Odet de Selvo, 1888, p. 64, 65, 351, 354.

127.A.H.N. Lo 3189, 1565, Inchiziţia din Valladolid, ciudata afacere a lui Guillermo de Modon.

128.D. HAEDO, Topographia... p. 122, verso, semnalează la Alger pe arnăutul Mami şi „un renegado tambien albanes y arnaut como el", p. 122. verso.

129. Victor BERARD, La Turquie... p. 26.

130. Itineraire de Paris a Jerusalem, Paris, 1831, vol.

1, p. 111 şi 175.

131. La Corse inconnue, p. 44, cu indicarea unui număr de corsicani, iluştri în afara insulei.

Podranina, R.S.F. iugoslavia (N. tr.)

„De asemeni un renegat albanez şi arnaut tot ca el” (lb.

spân. – N. tr.).1°6

107

132 Cum este Hassan Corso, vezi: J. CAZENAVE, „Un Oorse, roi d’Alger 1518 – 1556”, în Afri-que latine, 1923, p. 397 – 404.

133. Giuseppe MELLERIO, Les Mellerio, leur origine, leur histoire, Paris, 1895. Despre emigraţia din Alpii milanezi, vezi Carlo Antonio VIANELLO, „Alcuni documenti sul consolate dei Lombardi a Palermo”, în Archivio Storico Lombardo, 1938, p. 186.

134.A. VIANELLO, op. cit., p. 186.

135. Ibidem.

136. Ibidem, p. 187.

137. Ibidem.

138.G. F OSORIO, console dei Lombardi alia camera dei mercanti di Milano, Napoli, 27 sept 1543, vezi: A. VIANELLO, op. cit., p. 187.

139.A.d. S. Napoli, Sommaria Partium 240, fos 111

113, 15 i anuarie 1534, cu nume de muratori.

140.A.d. S. Venezia, Notatorio di Collegio, 13, f° 121.

12 octombrie 1486.

141. După un articol din presă, „Eriwan die Haupstadt der Armennier” în: Frankfurter Zeitung, 9 august 1940.

142. Jean Baptiste TAVERNIER, Les six voyage qu’il a ţaits en Turquie, en Perse et aux îndes, Paris, 1681, vol. 1, p. 380 şi următoarele.

143. Atunci, adică odată cu secolul al XVII-lea. În secolul al XVI-lea, la Constantinopol şi în estul mediteranean, ceasul armenilor nu sunase încă. (N. IORGA, Pointes de vue sur l’histoire du commerce de l’Orient à l’époque moderne. Paris, 1925, p. 23). În secolul

al XVII-lea, dimpotrivă, armenii fac negoţ până în Mediteran a occidentală, O navă, „Armeanul negustor” aduce grâu la Livorno (Mémoires du Che-valier d'Arvieux, Paris, 1735, vol. 1, p. 13). Despre rolul armenilor în disputa pentru locurile sfinte, în 1621, vezi Gerard TONGAS, L'ambasadeur L. Deshayes de Cormenin (1600 – 1632; 1937, p. 132. În legătură cu dispersarea actuală a armenilor, vezi câteva cuvinte ale lui Werner SOMBART, Vom Menschen, Berlin, 1940.

144. Posedăm, în limba armeană manuale de comerţ, alcătuite pentru marea piaţă din nord. p. 178 – 179.

145.J.B. TAVERNIER adaugă: „Sunt cu atât mai potriviţi pentru negoţ, cu cât trăiesc în mare economie şi, fie prin virtute, fie prin zgârcenie, sunt foarte cumpătaţi. Când îşi părăsesc casele pentru călătorii îndelungate, îşi fac provizii de pesmeţi, carne afumată de bivol, ceapă, unt topit, făină, vin şi fructe uscate. Nu cumpără carne proaspătă în zilele, în care le este permis, decât atunci când găsesc în munţi câţiva miei sau iezi la un preţ convenabil”, op. cit., vol. 1, p. 380.

146. Despre bogăţiile şi luxul armenilor din Zolpha, vezi: J.-B. TAVERNIER, op. cit., vol. 1, p. 380.

147. Ibidem, vol. 2, p. 3.

148. Muntele? „O zonă care răspândeşte oamenii”, în: Pierre DEFFONTAINES, Mariei JEAN-BRUNHES-DELAMARRE, P. BERTOQUY, Les problèmes de geographie humaine, Paris, 1939, p. 141. Despre contrastul câmpiimunţi, caracteristic regiunii mediteraneene, vezi: Charles PARAIN, La Méditerranée; les homvies et leurs travaux, Paris, 1934, p. 44 şi următoarele.

149. Jules BLACHE, op. cit., p. 15. Aceeaşi notă la

P. GEORGE, op. cit., p. 352.

150.P. GEORGE, op. cit., p. 237! V.L. BOURRILLY

şi R. BUSQUET, Histoire de la Provence, Paris, 1944, p. 7. „În Provence, cei mai vechi locuitori au fost identificaţi pe muntele Ventoux, munţii din Vaucluse, sudul Luberonului, valea din partea dreaptă a râului Durance, până la întâlnirea cu Verdonul; prezenţa lor pare a fi în

legătură cu bogăţia zăcămintelor de silex şi roci dure, purtate de torenţi”. Suntem de acord cu Luis ALBERT, în „Le Génie d’Oc”, Cahiers du Sud, 1943, p. 18. „Osatura esenţial muntoasă a ţinuturilor mediteraneene a favorizat fixarea şi perpetuarea raselor preistorice şi protoistorice”.

151.P. GEORGE, op. cit., p. 310 – 322.

152.H. LAUTENSACH, „Die lănderkundliehe Gliederung Portugals”, în: Geogr. Zeitschrift, 1932, p. 194.

153.A. PHILIPPSON, „Umbrien and Etrurien”, în:

Geogr. Zeitschrift, p. 455, 457, 461 – 462.

154. Ibidem, p. 457.

155. Alfred von REMONT, Geschichte Toscana’s.

Gotha, p. 366 – 367.

156. Ibidem, p. 368 şi următoarele.

10

2. PODIŞURI, REVERMONTURI ŞI COLINE

E de la sine înţeles că această imagine abia schiţată a muntelui este incompletă. Viaţa nu se lasă reducă la contururi prea simple iar munţii se diferenţiază unii de alţii prin relief, istorie, moravuri şi chiar prin practicile culinare. Dar mai cu seamă, alături de munţi, există acei munţi pe jumătate – podişuri, coline, „revermonturi” – care nu se apropie prin nimic ci, dimpotrivă, prin fiecare dintre trăsăturile lor se deosebese de munţii adevăraţi.

Podişurile

Podişurile sunt înalte platouri descoperite, cu pământ arid şi dur – cel puţin în regiunea mediteraneană – şi rare incizii fluviale. Drumurile, făgasurile se precizează aici cu o relativă uşurinţă. Astfel, podişul din Emilia, cu greu putând fi considerat de fapt un podiş, aproape o câmpie, este străbătut din belşug de drumuri şi a fost dintotdeauna ocupat de civilizaţii strălucite al căror simbol îl reprezintă Bologna.

Asia Mică, cu preţioasele sale restructurări tectonice din era terţiară (fără ele, ea ar fi la fel de sălbatică precum Zagros-ul sau Kurdistan-ul din vecinătate1), cu caravanele, caravanseraiurile şi oraşele sale de popas, este centrul unei incomparabile istorii rutiere. Înaltele podişuri

algeriene, sunt aidoma unui drum de stepe, de la Biskra şi din depresiunea Chot-el-Hodna până la râul marocan Moulouya2. În

În original revermont – dosul, spatele muntelui. Termenul revermont, după cum arată F.B. (vezi mai departe nota 17), există ca denumire proprie în dialectul jurasian şi se referă la munţii Jura. Am tradus în continuare termenul discutat prin povâr-19 niş. (N. tr.).

Evul Mediu, un mare drum de la est la vest unea târgurile, şi această coloană vertebrală – înainte de prosperitatea oraşului Bougie, de crearea Algerului şi a Oranului, de înflorirea mării sarazine în secolul al X-lea3 echivala cu întreaga Africă de Nord, între Ifriqyia şi Maroc…

Cât despre cele două podişuri din faţa Appeninilor care la vest se întind, grosso modo, peste. Umbria şi Toscana şi la est peste Apulia, să mergem până la a spune, după Phi-Jippson4, că au reprezentat scenele fundamentale ale istoriei şi dezvoltării culturale din Peninsulă? în orice caz, rolul lor a fost mare prin simplul fapt, atât de important şi în sine, că aceste regiuni înaintate erau brăzdaie de drumuri. La vest, pe podişurile de tuf din sudul Etruriei, Roma a construit foarte repede Via Flaminia, Via Amerina, Via Cassia, Via Clo-dia, Via Aurelia. Ele îşi păstrează încă, în secolul al XVI-lea, traseul aproape neschimbat. Vast podiş de calcar5, destul de jos, îndreptat spre est către Albania, Grecia şi Orient, Apulia este de asemenea deschisă circulat-ei. Şiruri lungi de oraşe o traversează în două Unii paralele, una pe ţărm, de la Barletta la Bari şi la Lecce; alta, la 10 km în interior, de la Andria la Bitonto şi Putignano6… încă din antichitate ea este o vatră demografică, între mare şi zona interioară, aproape pustie, a Murgiei. Şi încă de pe atunci un focar de cultură. Caracterul său de ţinut umblat îl expune de timpuriu influenţelor venite din vest – el se latinizează7 fără greutate – cât şi aporturilor sosite neîntrerupt din est, pe mare, din Grecia şi Albania şi care dau impresia, în unele perioade afe istoriei Apuliei că ea literalmente se

îndepărtează de Peninsulă. Desigur, este un ţinut modelat neîncetat de oameni3, în secolul al XVI-lea întinsa şi bogata regiune a Apuliei reprezintă un hambar de

Vechiul nume arab al Tunisiei (N. tr.).

11

grâu şi un rezervor de untdelemn. Fiecare vine aici în căutare de produse alimentare: Veneţia, mai ales, care a visat dintotdeauna să se instaleze în aceste locuri – care s-a şi instalat de două ori în 1495 şi 1528 – dar şi alte oraşe ale Adriaticii: Ragusa, Ancona, Ferrara9. Prin popasul de legătură aflat în micul arhipelag al insulelor Tremiţi şi al călugărilor della Carita – care îl locuiesc se va desfăşura o contrabandă de grâu, permanentă în tot secolul al XVI-lea10.

Dar cel mai frumos exemplu pentru aceste podişuri animate se află chiar în centrul Peninsulei spaniole: podişul celor două Castilii – Vieja şi Nueva – brăzdate de drumuri sau, mai exact, de drumeaguri11 nu mai puţin invadate de forfota oamenilor, de îmbulzeala caravanelor de arrieros (cărăuşii despre ale căror cusururi dă amănunte Cervantes nu joacă, prin comparaţie, decât un rol minor) 12.

Interminabilele convoaie de vite de povară, de catâri, de măgăruşi cocoşându-se sub încărcătura lor traversează cele două Castilii de la nord la sud şi de la sud la nord. Ele transportă tot ce li se iveşte în cale: grâu, sare, lână, lemn, olărie, sau faianţa de Talavera, precum şi călători.

Această „cărăuşie” îngăduie Castiliei să asigure legătura între regiunile periferice ale Peninsulei care o înconjoară şi care adesea, o despart de mare. Ea, şi nu atât Castilia, cum s-a zis13, „este aceea care a făcut Spania”... Ea determină şi, eventual, dezvăluie economia profundă a ţinutului. Vreme îndelungată, într-adevăr, această mişcare caravanieră va fi ajuns pe versantul oriental, mai întâi la Barcelona care a avut astfel, între alte roluri şi pe acela de a vinde lână spaniolă, apoi la Valencia a cărei bogăţie a fost importantă în secolul al XV-lea1, mai ales în timpul lui Alfonso cel Mare (1416 – 1458); în sfârşit, la Málaga şi

Alicante care reprezintă, în secolul al XVI-lea, marile porturi ale comerţului cu lână.

A. Schulte, în lucrarea sa despre Grosse Ravensburger Gesellschaft consideră că Valencia decade la sfârşitul secolului al XV-lea deoarece circulaţia castiliană, refăcută în toată vigoarea sa sub regimul autoritar al Regilor Catolici, s-a orientat spre nord şi spre oraşele sale Medina cel Campo, Burgos, Bilbao, prin care Spania se leagă de puternica Europă septentrională… Este o ipoteză verosimilă şi care aduce în discuţie, şi ea, acest teritoriu frământat, acest comerţ caravanier fără de care nu putem înţelege nici Spania, luată în bloc, nici chiar Castilia, cu înşiruirea oraşelor sale de la nord la sud, la marginea drumurilor de transhumantă şi transport, cândva drumurile Reconquistei. Castilia, atât de bine şi de repede supusă de regii săi, minată, după Villalar, cu adşa „varga de fier”, despre care vorbeşte un ambasador veneţian în 158115 – căci uşurinţa legăturilor nu reprezintă oare prima condiţie a unei guvernări eficace?

— Castilia deci, datorită acestor considerente a devenit centrul de gravitate, sufletul Spaniei16.

Ţinuturile în spalier

La îmbinarea munţilor cu câmpiile17, la poalele povârnişurilor – în Maroc li se spune Dir – se conturează fâşii înguste de viaţă înrădăcinată şi înfloritoare. Faptul se datorează poate, împrejurării că, situate între 200 şi 400 de metri altitudine, ele se află la nivelul optim al habitatului mediteranean, deasupra miasmelor şesului şi, pe de altă parte, între limitele prielnice plantelor de colţura mista. Apa muntelui permite, în plus, irigarea şi savantele culturi de grădină care fac frumuseţea acestor ţinuturi înguste.

În Maroc, părăsind Atlasul către Dir-ul ce se deschide în marile câmpii din vest, vezi apărând, la fiecare ieşire din vale, canale de irigaţie şi, în preajma lor, acele grădini şi li112

vezi de care se minuna părintele de Foucauld. La fel, pentru călătorul care vine din nord, prima impresie despre

Italia, adică despre adevărata lume mediteraneană, nu se precizează decât mult timp după trecerea Alpilor, când atinge cea dintâi margine a Appeninilor care, de la Genova până la Rimini, la baza Peninsulei, îşi întind pantele lor surpate, presărate aproape în tot locul cu oaze încântătoare. Este o plăcere să soseşti primăvara în acest tărâm înverzit, acoperit de flori, cu întinderile sale cultivate unde se însoţesc viţa-de-vie, ulmul, măslinul şi casele albe, în timp ce în şesul Padului copacii despuiaţi – plopi, sălcii, duzi – par încă prinşi de frigul iernii. Căci colţura mista, asocierea dintre livadă, grădină şi, uneori, ogor, rămâne adesea localizată pe linia povârnişurilor. „Chiar la acest nivel (între 200 şi 400 de metri), notează Vidal de la Blache18, înconjurând Campagna Romană se desfăşoară şirul acelor casteli romani, se adăpostesc anticele oppida ce mărginesc în munţii Volscilor fâşia necultivată (era încă astfel pe timpul lui Vidal) din Marchi şi antice oraşe domină împrejurimile destul de nelocuite ale străvechii Etrurii. Grădina, aci, se află în primul plan, muntele cenuşiu formează fondul. Cetăţuile, vechi împrejurimi fortificate, se cuibăresc pe pintenii stâncoşi în părţile necultivabile. Nu există o viaţă urbană prin aceste locuri ci, destul de puternică, doar o viaţă cantonală. În puritatea şi tăria aerului de aici se păstrează şi se dezvoltă mereu un material uman care altă dată a furnizat… Romei, cele mai bune contingente ale legiunilor sale, iar astăzi mâna de lucru pe care ea o recrutează pentru cultivarea pământurilor din Campagna”.

Acelaşi peisaj de spalier îl întâlnim faţă în faţă cu Adriatica, la poalele Alpilor dinarici, din împrejurimile Istriei până spre altitudinea la care sunt situate Ragusa sau Antivări 19. O

În text, oppida (lb. lat. – N. tr.).

Îngustă fâşie de viaţă mediteraneană tiveşte muntele până la ţărmul mării insinuându-se în breşele dinspre interiorul ţinuturilor, prin Carniolia până la Postojna, prin strâmtoarea din Prolog până la Livno şi prin paludica vale a Narentei până la Mostar, în Herţegovina. Dar chiar cu

anexele sale, e vorba de un spaţiu filiform fără nicio asemănare cu enorma Zagora, acel ţinut muntos carstic care, la fel de larg la latitudinea Ragusei ca Alpii pe meridianul Münchenului alcătuieşte un baraj dinspre continentul balcanic.

Putem imagina un contrast mai izbitor? Către est se întind vaste ţinuturi muntoase, devastate de asprimile iernii şi de secetele catastrofale ale verii, ţinuturi de creştere a animalelor şi de viaţă nomadă, adevărate „ţinuturi-stup” care din Evul Mediu şi fără îndoială dintotdeauna răspândesc, mai ales dinspre Herţegovina şi Muntenegru, asupra ţinuturilor de la poale, oameni şi turme către Serbia moraviană cu văile, rău asanate ale fluviilor, către Sumadia împădurită, de nepătruns altă dată, către Croaţia şi Slovenia în nord şi până în Sirmia. Nu se poate închipui o regiune mai aspră, mai patriarhală şi, oricare ar fi farmecul civilizaţiei sale, în realitate mai rămasă în urmă. În secolul al XVI-lea ea reprezintă, în faţa turcilor, o regiune de lupte, un ţinut de frontieră. Zagorci sunt soldaţi înnăscuţi, bandiţi sau exilaţi, haiduci sau uskoci, „iuţi precum cerbii” şi cu un curaj epopeic. Muntele le favorizează atacurile prin surprindere şi mii de cântece populare – pesma – vorbesc despre isprăvile lor: bei snopiţi în bătaie, caravane atacate, fete frumoase răpite.

Că acest munte sălbatic se revarsă şi peste Dalmaţia, nu ne miră deloc. Numai că revărsările lui nu au nimic din anarhia de la est sau de la nord, ele sunt temperate, filtrate cu grijă. Cetele de zagorci sunt combătute cu eficacitate; ei pot copleşi sudul Albaniei, dar nu şi ogoarele strâmte sau grădinile de pe coastă 114

I

şi de-abia se strecoară aici şi colo, mai ales prin depresiunea Narenta. Cât despre om, acesta se domesticeşte: dacă e bandit, se transformă în ajutor de jandarmi; ca eventual colonist, este îndrumat spre insule şi, prin grija Veneţiei, chiar mai departe în direcţia Istriei unde câmpurile necultivate sunt mai numeroase decât în

alte părţi20.

Cauza este că acum invadatorul se loveşte de o lume eminamente stabilă, care ignoră dacă nu deplasarea, în orice caz migraţiile masive şi bravurile nebuneşti din ţinuturile de sus, o lume rurală avară, înrădăcinată cu perseverenţă, care a modelat cu lovituri de hârleţ grădinile în terase, livezile, viile, ogoarele acolo unde panta nu este prea abruptă. O serie întreagă de sate urbanizate şi de mici orăşele cu străduţe înguste şi case înalte, înghesuite ocupă golfurile mărunte, (draga), promontoriile, istmurile coastei. Oamenii sunt aici muncitori, echilibraţi, cel puţin înstăriţi dacă nu şi bogaţi, căci hrana este, măsurată, ca în toată lumea mediteraneană. Trebuie să lupţi împotriva naturii, a enormului şi ameninţătorului Zagora, a turcilor, ba, mai mult, trebuie să te baţi şi cu marea. Situaţia aceasta reclamă o activitate coordonată, nu oameni liberi să acţioneze după plac. Ţăranul din Ragusa, începând din secolul al XIII-lea, are situaţia unui „colon”, a unui ţăran pe jumătate şerb. Un cadastru din secolul al XV-lea ne indică o situaţie analoagă pentru ţăranii de lângă Spălăto. În secolul al XVI-lea, în jurul oraşelor veneţiene de pe altra sponda, o agricultură timidă se face la adăpostul trupelor de soldaţi. Grupuri de ţărani care fac corvoadă pleacă în fiecare dimineaţă şi se întorc seara sub paza trupei21. Iată un fapt care nu este favorabil individualismului şi nici tulburărilor ţărăneşti despre care, totuşi, există dovezi şi indicii22.

115 celălalt ţărm (lb. ital. – N. tr.).

cu consau saud a an? o oprim, căzu? 7 PUtut-faptului că nu] °r este de DaJmaţia de w 3 re de ecbme să le aproape tâ6

T17

oraşe, în cea mai impresionantă câmpie care există pe lume; Sahelurile, Africii de nord, faimoase în Tunisia ca şi în Algeria.

Între mare şi Mitidja, sprijinit pe acest Masiv Central în miniatură care este muntele Bouzareah, Sahelul algerian este partea esenţială din Fahs, din câmpia

algeriană23. O câmpie urbanizată, împărţită între domeniile turcilor naturalizaţi, unde se vorbeşte dialectul oraşului din apropiere, strâmtă oază în mijlocul dialectelor „nomade” 24 care înconjoară centrul urban. Amenajate, îngrijite, drenate (s-au redescoperit în zilele noastre canalizările din epoca turcească) 25 aceste blânde coline nu sunt decât verdeaţă. Grădinile, care fac faima unui mare număr de oraşe mediteraneene, sunt, în apropierea Algerului somptuoase, înconjurând casele albe cu copaci şi fântâni arteziene care prilejuiesc în 1627 admiraţia unui captiv portughez, João Oarvalho Mascarenhas26. Admiraţie care nu este mimată: Algerul, oraş de corsari, dezvoltat americăneşte, este totodată un oraş de lux şi de artă, italienizat la începutul secolului al XVII-lea. împreună cu Livorno, care a crescut în acelaşi fel, el este unul dintre cele mai bogate oraşe ale lumii mediteraneene şi unul dintre cele mai bine situate pentru a transforma această bogăţie în lux.

Fără îndoială că aceste exemple, examinate prea în fugă, ne îndeamnă să credem, riscant, că problemele sunt simple şi, mai ales, de sine stătătoare. Clarificările pe care le aduce recenta lucrare a lui René Bachrel despre Basse-Provence în secolele al XVII-lea şi al XVIII-lea27 ne avertizează pe bună dreptate; căci, văzut de aproape, nimic nu este mai complecşi mai schimbător în timp, ca această fragilă economie a culturilor în terase, pe marginea colinei. Între mărunţii pereţi ai teraselor, mai mult sau mai, puţin apropiaţi, fâşia de pământ ti.

O

Aici, regiunile din apropierea ţărmurilor algeriene şi tunisiene (IV. trj.

4 r”.

numită „rămăşiţă” sau, şi mai des, „interval” se lărgeşte sau se îngustează potrivit pantei. versantului. „Viţa-de-vie” se planta la marginea terasei, copacii aproape pretutindeni”, între viţa-de-vie şi copacii se cultivă gnu, ovăz amestecat cu bob-de-ţarină (pentru catâri) şi, mai ales, legume (linte, mazăre farouns!). Or, prin forţa

lucrurilor, aceste culturi sunt în competiţie unele cu altele, în funcţie de preţul pieţii; ele sunt în competiţie şi cu produsele regiunilor vecine, integrate în bogăţia sau în sărăcia economiilor mai cuprinzătoare decât ele însele. În jurul Vicenzei, la sfârşitul secolului al XVI-lea, câmpia pare dintr-o singură bucată, făcută „din grădini neîntrerupte”, deşi ea este alcătuită în acelaşi timp din se-suri, văi şi monti28. În schimb, în Bas-Lan-guedoc câte coline nu sunt deşertice şi nu răsplătesc truda defrişărilor, aşa-numitele rom-pudes29.

Cutare pech bolovănos nu este adesea părăsit îndată ce împrejurările devin aspre? Căci risipa de grădini în terasă nu este totdeauna rentabilă.

Pe scurt, n-ar trebui să exagerăm importanţa acestor lumi de coline, puţin numeroase în total. Ele posedă uneori; cele mai bine înrădăcinate colectivităţi umane din lumea mediteraneană, peisajele cele mai stabile. Considerarea lor ca adevăratele puncte de sprijin ale civilizaţiei mediteraneene, drept singurele sale ţinuturi creatoare, este ceea ce a întreprins Lucien Romier30 dar cu primejdia simplificării pe care o implică acest pas îndrăzneţ. Nu trebuie ca exemplul colinelor din Toscana sau Languedoc să ne in spe itească şi pe noi, ca aceste izvoare firave să ne ducă la ignorarea altor surse de subzistenţă ale marelui corp mediteranean…

În origin al, restanque (N. tr.).

În originali ouli ere (N. tr.).

„Deal, colină (dialectal – N. tr.).

118

NOTE

1.A. PHILIPPSON, Das Mtttelmeergebiet, p. 20.

2. Şi, dincolo de aceasta, E. Felix GAUTIER a insistat de foarte multe ori asupra rolului acestei coloane vertebrale a Africii de Nord, între altele, în lucrarea Le passe de l’Afrique du Nord, Paris, 1952, p. 115.

3. Georges MARCAIS, în S. GSELL, G. MARCAIS.

G. YVER, Histoire d’Algérie, Paris, 1927, p. 121.

4”. Umbrien…”, art. cât., p. 450.

5. Jules SION, Geogr. Univ., 7, nr. 2, 1934, p. 326.

6.P. VIDAL DE LA BLACHE, op. cit., p. 85.

7.N. KREBS, Zur poutischen Geographie des Adriatischen Meeres, în: Geogr. Zeitsch., 1934, p. 37.x

8. Mă gândesc la trulli, dar, şi mai mult încă, la sistemul de irigaţie a şesului-podiş, cu „l'acquedotto pugliese”. Fritz KLUTE în Handbuch der Geogr. Wissenschaft, Berlin, 1914, p. 316 îl schiţează excelent. Dar istoria lui?

9. După A.d. S. Napoli, Dipendenze della Sommaria.

Fascio 417, fasc. 1, 1572.

10.A.d. S. Napoli, Sommaria Consultationum, vol. 2, p. 237 – 241.

11. Georg FRIEDERICI, Der Charakter der Entdekkung und Eroberung Amerikas durch die Europăer, vol. 1, Gotha, 1925, p. 179, mai ales p. 176 – 179.

12. Vezi Licenţiatul Sticloanţă, în Nuvele exemplare.

13. ORTEGA Y GASSET, España invertebrada, Madrid, 1934, reflecţie care se găseşte, de asemenea, la Unamuno, Machado sau Pidal.

14.A. SCHULTE, Geschichte der grossen Ravemsburger Gesellschaft, 1923, mai ales vol. I, p. 285 şi următoarele şi p. 295.

15.E. ALBERI, Relazioni, vol. 1, 5 (Francesco Morosini), p. 293.

16.P. VIDAL DE LA BLACHE, États et Nations de l'Europe, Paris, 1889, p. 358.

17.M. SORRE, Les fondements biologiques de la geographie humaine, Paris, 1943, p. 386: „Climatul munţilor scunzi şi al podişurilor este mai favorabil efortului, cel puţin în zona mediteraneană, decât cel din ţinuturile joase. O utilă privire generală există în André SIEG-FRIED, Vue generale de la Méditerranée, 1943, în legătură cu marginile (p. 108) „revermonturilor”, spunem noi, generalizând termenul propriu din munţii Jura. Înţelegem prin el verapeductul din Apulia (lb. ital. – N. tr.).

sântul opus muntelui, inclusiv curioasa linie, a munţilor Piemontului, această linie modulată în

semicercuri, atât de importantă, mai ales. În Andaluzia, (Vezi observaţiile lui G. JVIE-MEYER, op. cit., p. 109.

18. Op. cit., p. 92 – 93.

19. În legătură cu întreaga problemă, vezi cartea atât de bogată în imagini de ansamblu a lui J. CVIJIC, La peninsule balkanique, trad. franc. 1918. Pentru decor şi culoare vezi R. GER-LACH, Dalmatinisches Tagebuch, Darmstadt, 1940. Pentru descrierea geografică, vezi MI-LOJEVTO, Littoral et il es dinariques dans le Royaume de Yougoslavie (Mem. de la Société de Geographie, vol. 2), Belgrad, 1933.

20. Ceea ce am relatat în legătură cu mişcările „metaanastasice” este împrumutat din sinteza lui Cvijic. Elevii săi au reactualizat această mare problemă a emigraţiilor din muntele slav. Astfel J. MAL în Uskoke seobe i slovenske pokrajine (Migraţiile uscocilor şi ţinuturile slovene), Ljubljana, 1924, descrie folosirea acestei migraţii pentru consolidarea graniţelor militare turceşti, veneţiene şi austriece. R. BUSCH-ZANINER, op. cit., p. 86, atrage atenţia asupra presiunii albaneze care determină migraţiile serbe către nord, o presiune albaneză, nu turcească.

21. Din J.M. TOMIC. Naselje u Mletackoj Dalmaciji, Niş, 1915, vol. 1, 1409 – 1645, un scurt studiu asupra legăturilor de dependenţă personală şi economică a ţăranilor de pe domeniile veneţiene ale Dalmaţiei. Acest regim tinde să se răspândească în insulele şi în interiorul Istriei. Pericolul produce pierderi umane pe care imigraţia sârbească din Bosnia şi Herţegovina nu reuşesc să le suplinească. El stimulează organizarea de miliţii obligatorii împotriva atacurilor care vin din partea turcilor, a corsarilor sau a bandiţilor. În legătură cu Dalmaţia veneţiană, în secolul al XVI-lea, V. LAMAN-SKY în op. cit., mai ales la p. 552, se referă la răspândirea soldaţilor dalmaţieni până în Anglia, la utilizarea lor în armata şi flota veneţiană, precum şi pe navele străine către care îi atrag condiţiile de viaţă mai bune decât cele ale flotei veneţiene.

22. Documente citite la Archivio di Stato din Veneţia dar pe care nu le-am cunoscut.

23.H. ISKTARD, „Caractere recent du peuplement indigene du Sahel d'Alger" în: 2 Congres de

Sociétés d'Afrique du Nord, 1936.120

24. Vezi în legătură cu acest subiect: G. MILLON.

„Les Parlers de la region d'Alger", în Congres de Sociétés sav. d'Afrique du Nord, 1937.

25.M. DALLONI, „Le probleme de l'alimentation en cau potiable de la viile d'Alger", în Bulletin de la Société de Geographie d'Alger, 1928, p. 8.

26. Bernardo GOMES DE BRITO, Historia tragicomaritima, Lisboa, vol. 8, 1905, p. 74.

27. Bene BACHREL, Une croissance: la Basse-Provence rurale, fin du XVI-e sfecle – 1789, Paris, 1961, p. 125.

28. Biblioteca Marciana di Venezia, 5838, C ÎI 8, fila 8.

29. Emmanuel LE ROY LA DURIE, op. cit., p. 223

şi următoarele.

30. Plaisir de France, 1932, p. 119 – 120: „Spiritul sudului s-a format pe costişe", nu pe „muntele de odinioară, prea sărac şi părăsit periodic de oameni". Despre colectivităţile umane ale ţinuturilor de pe coline vezi ce scrie Isabelle EBER-HARDT în Notes de route, Paris, 1921, vorbind despre Sahelul tunisian (p. 221) sau Marcel

BRION, despre Toscana şi „peisajul său pe mă sura omului", în Laurent le Magnifique, Pa râs, 1937, p. 282...

3. CÂMPIILE

Ne-am putea înşela cu şi mai multă uşurinţă asupra rolului câmpiei în lumea mediteraneană. Pronunţaţi: munte; ecoul răspunde: sărăcie, asprime, viaţă înapoiată, populaţie rară. Pronunţaţi: câmpie: acelaşi ecou răspunde: a-bundenţă, înlesnire, bogăţie, viaţă plăcută Pentru timpul în care ne plasăm, şi fiind vorba de ţinuturi mediteraneene, există toate şansele ca ecoul să-l înşele pe cel care-l ascultă. Desigur, în zona mediteraneană există

câmpii mari şi mici, aşezate între cutele pirineo-alpine, datorate, adesea, scufundărilor de straturi urmate de umplerea prin aluviuni, operă milenară a lacurilor, râurilor sau mărilor. E inutil să spunem că, mai mult sau mai puţin întinse (doar vreo zeoe sunt importante prin dimensiuni dacă nu prin resurse) şi mai îndepărtate sau mai apropiate decât ţinuturile muntoase care le încadrează. Ele n-au nici aceeaşi lumină, nici aceleaşi culori, nici aceleaşi flori. N-au nici aceleaşi anotimpuri, căci în vreme ce iarna zăboveşte îndelung în Hau-te-Provence şi în Dauphine, în Basse-Provence ea „nu ţine mai mult de o lună", „aşa încât chiar în acest anotimp se văd trandafiri, garoafe şi flori de portocal" 1. Ambasadorul de Breves care, la 26 iunie 1605, merge să vadă cu tovarăşii săi de drum, cedrii din Liban este uimit de diferenţele datorate altitudinii: „Aici (în munţii Libanului) viţa-de-vie abia începea să înflorească, iar măslinii şi ogoarele să se îngălbenească şi la Tripoli (pe ţărmul mării) se vedeau struguri, măslinii dădeau în pârg, roadele câmpului strânse şi toate celelalte fructe foarte înaintate" 2. Un flamand, Pierre Coeck d'Alost, ne confirmă cu ilustraţii personale, în 1533, dificultăţile pe care le întâlneşte în afară de „ploaia, vântul, zăpada sau grindina" străbătând munţii Sloveniei1. „Când soseşti în sate şi în ţinuturile de şes totul se aranjează; 122

I femei frumoase… aduc trecătorilor spre vânzare toate felurile… de merinde şi mărfuri potrivite şi convenabile pentru călători cum sunt: potcoave, orz, ovăz, vin, pâine, turte coapte sub cenuşă" 3. Philippe de Canaye, se bucura exact la fel în 1573 că ajunge, la ieşirea din munţii înzăpeziţi ai Albaniei, în câmpiile vesele ale Traciei4. Mulţi alţii în afara lui şi aidoma lui au fost mişcaţi de farmecul câmpiilor calde şi care par plăcute vieţii omului5.

Căci fără îndoială, când erau puţin întinse, aceste câmpii au fost uşor de amenajat6. Omul a pus stăpânire imediat pe orice măgură, pe orice movilă, pe terasele fluviale7, pe povârni-şurile muntoase. Aici şi-a instalat sate mari şi aglomerate, uneori oraşe, în timp ce, dimpotrivă, în

bazinul râurilor ameninţat de ape, aşezările dispersate au rămas adesea o regulă. Astfel, a văzut Montaigne câmpia din Lucea sau Bellon du Mans pe aceea din Brussa. Şi tot astfel vedem şi noi dintotdeauna câmpia din Tlemcen, pusă în valoare încă de romani: în centru, grădini, ogoare irigate, pe margini, livezi şi vii: în continuare, înşiruirea oraşelor faimoase – acelaşi spectacol pe care-l avea în faţa ochilor şi-l descria către 1515 Leon Africanul 8. Şi abia departe de centrele locuite se situează, urmând parcă legea cercurilor lui Thiinen, marile domenii de cultură extensivă9.

Câmpiile mediteraneene fiind însă vaste, au fost mult mai anevoios de cucerit. Vreme îndelungată, ele n-au fost stăpânite de către om decât imperfect şi trecător. Numai de curând, către 190010 s-a desăvârşit punerea în valoare a câmpiei Mitidja din preajma Algerului. Abia după 1922, în urma colonizării greceşti, au fost desecate câmpiile mocirloase ale Salonicului11, şi doar în ajunul celui de-al doilea război mon dial s-au terminat lucrările de asanare din delta Ebrului sau din Marchi12. În secolul al XVI-lea, aşadar, nici pe departe, marile câmpii nu erau toate bogate. Aparent paradoxal, ele ofereau adesea o privelişte tristă şi dezolantă.

7

7

Să le enumerăm: Campagna Romană? Un se-mi-deşert în ciuda unui avânt de populare, început în secolul al XV-lea şi continuat în secolul al XVI-lea. Marchi? Un loc de trecere pentru câteva sute de păstori şi refugiu al turmelor de bivoli sălbatici; numai vânatul se afla aici din belşug, toate felurile de vânat, inclusiv1 mistreţi, semn neîndoielnic al unei prezenţe umane sporadice. Deopotrivă pustii sunt regiunile Ronului inferior, beneficiind doar cam de un veac încoace de câteva „îmbunătăţiri” riverane13. Pustie, total pustie, era câmpia din Durazzo şi este încă şi astăzi. Delta Nilului, ea însăşi, nu era decât foarte puţin populată14. Şi cea a Dunării continuă să fie ceea ce încă mai este: o mlaştină extraordinară, o lume amfibie foarte

încâlcită, cu insule plutitoare de vegetaţie, cu păduri noroioase, pământuri malarice, şi, în acest mediu ostil, unde sălbăticiunile sunt în largul lor, trăiesc pescari săraci. În Ana-tolia, Busbec parcurge, în 1554, dincolo de Niceea câmpii fără sate şi fără case. Aici, notează el, „se află caprele al căror păr serveşte la facerea stofelor”. Suntem, prin urmare, aproape de Ankara15. În Corsica şi, în aceeaşi epocă, în Sardinia, în Cipru, câmpiile interioare nu sunt decât pustietate. La Corfu proveditorul Giustiniano străbate o câmpie aproape nelocuită în 157616, iar mlaştinile corsicane din Biguglia şi Urbino sunt ca o rană ce nu se vindecă defel”.

Problemele apei: malaria

Dar să nu facem inventarul tuturor câmpiilor care, în secolul al XVI-lea nu deveniseră încă bogate. Un asemenea proces presupune eforturi îndelungi, rezolvarea unei duble dacă nu proveditore (lb. ital.) – veche denumire a unor funcţionari (inspectori, administratori) veneţieni (N.

tr.). I24

triple probleme. Mai întâi problema inundaţiilor: zonele muntoase sunt zone de scurgere, iar câmpiile servesc în chip firesc drept colectori de apă18. În timpul iernii, anotimpul obişnuit al ploilor, soarta lor este să fie inundate 19. Pentru a evita acest dezastru, trebuie mii de precauţii, baraje, devieri. Şi cu toate acestea nici astăzi nu există măcar o câmpie mediteraneană, din Portugalia până în Liban, pe care să n-o ameninţe primejdia apelor. Mecea însăşi, în unele ierni, este copleşită de ploi torenţiale30. În 1590, mari inundaţii au înecat Maremma toscană, distrugând ogoarele însămânţate. Or, Maremma reprezenta atunci împreună cu Val d’Arno adevăratul grânar al Toscanei şi din acest motiv Marele Duce a fost obligat să meargă până la Danzig (şi pentru prima oară) ca să caute griul fără de care unitatea ducatului n-ar fi fost posibilă. Uneori furtuni puternice de vară, produc, ele, singure, catastrofe asemănătoare, căci apele vin foarte repede de la munte, imediat după căderea ploilor. Nu există niciun râu secat în timpul verii care să nu poată

redobândi în câteva ore, violenţa torenţială a apelor sale din timpul iernii. În Balcani, podurile turceşti sunt foarte înalte, construite în arc, fără piloni, spre a stânjeni cât mai puţin posibil creşterile subite ale fluviilor.

După ce ajung în câmpie apele nu se scurg niciodată cu uşurinţă spre mare. Cele care coboară din Monte Albano sau din Volsci stagnează pe o lărgime de 30 km între munţi şi mare, dând naştere ţinuturilor mlăştinoase denumite Marchi. Vina aparţine terenului prea plat, încetinelii scurgerii, liniei masive de dune care alcătuiesc la marginea mării un adevărat baraj. În cazul Mitidjei, câmpia, mărginită la sud de Atlas, este literalmente ferecată dinspre nord de colinele Sahelului în care oued-urile El Harrach şi Mazafran deschid cu greutate oued – curs de apă din regiunile uscate, cu 5 debit intermitent, alimentat doar de ploi (N. tr.).

breşe la est şi la vest de Alger. De fapt, în aproape toate aceste zone de şes se produce o stagnare a apelor, iar consecinţele sunt pretutindeni aceleaşi. Acqua, ora vita, ora morte, aici apa este sinonim cu moartea. Nemişcată, ea creează imense desişuri de trestie şi stuf, şi, cel puţin în timpul verii, de unde se nasc temutele friguri paludice, flagelul câmpiilor în anotimpul călduros.

Înainte de utilizarea chininei malaria era un rău adesea mortal. Chiar benignă, ea aducea după sine o diminuare a vitalităţii şi a randamentului21, măcina oamenii şi provoca deci creşterea nevoii de mână de lucru. Există în câmpie, pe scurt, o adevărată boală a mediului geografic. Oricât de periculoasă ar fi, ciuma adusă din India şi din China, prin legăturile la mare distanţă, este o străină aflată doar în trecere prin lumea mediteraneană. Malaria, în schimb, este aici la ea acasă şi constituie „fondul tabloului patologiei mediteraneene” 22. Se cunosc astăzi raporturile sale directe cu ţânţarii anofeli şi hematozoarele de genul plasmo-dium, agenţii patogeni ai paludismului, ai cărui transportori sunt ţânţarii. Despre Aiguesmortes, către 1596, Thomas Platter spune „că este atât de infestat de ţânţari în timpul verii încât e o

nenorocire” 23. Acesta este complexul malarian al biologilor, legat, în fapt, de întreaga geografie a ţinutului mediteranean de la poale, singurul grav şi durabil infectat, paludismul din munţi fiind, în comparaţie cu el, un fleac24.

Cucerirea câmpiilor a însemnat deci mai întâi, învingerea apelor nesănătoase, stârpirea malariei25. Apoi abia aducerea din nou a apei, dar de astă dată vie, pentru irigaţiile necesare.

Omul este făurarul acestei lungi istorii. Dacă drenează apele, dacă (redă câmpia muncilor agricole, dacă obţine de pe ea cea mai mare parte a hranei sale, paludismul dă înapoi; leacul împotriva malariei, spune un proverb toscan, este oala plină cu mâncare26. Dimpotrivă,
126

dacă el neglijează canalele de drenaj sau de irigaţie, dacă despădurirea muntelui se extinde exagerat, compromiţând condiţiile scurgerii apelor sau dacă populaţia câmpiei scade şi muncile agricole contenesc, atunci malaria se întinde de la sine şi paralizează totul. Ea produce o rapidă întoarcere a câmpiei la starea ei primitivă de mlaştină, o „contra-ameliorare” automată. Aceasta va fi fost situaţia Greciei antice. S-a susţinut, la fel, că malaria ar fi fost una dintre cauzele decăderii Imperiului Roman. Desigur teza este prea generală şi prea categorică. Agravându-se atunci când omul îşi diminuează eforturile, malaria se afirmă, prin revenirile sale vătămătoare, în egală măsură ca o cauză şi ca o consecinţă.

Se pare totuşi că ar fi existat în istoria malariei perioade de mai mare sau mai mică virulenţă27. O agravare a figurilor paludice s-a produs probabil la sfârşitul Imperiului Roman. O alta după ultimii ani ai secolului al XV-lea, este certificată categoric de Philipp Hilten-brandt care nu dă, din nefericire, şi referinţe. Noi elemente patogene şi-ar fi făcut atunci apariţia. În acelaşi timp cu treponema pallidum, America recent descoperită ar fi dăruit vechii lumi mediteraneene, care n-o cunoştea până atunci, malaria tropicalis sau perniciosa. Una dintre

primele victime ar fi fost în 1503 papa Alexandru al VI-lea în persoană28.

E foarte dificil să te pronunţi. Antichitatea şi Evul Mediu au cunoscut totuşi o febră destul de asemănătoare cu malaria tropicalis deşi, evident, mai benignă de vreme ce Horaţiu străbătea fără primejdie Marchi, în ciuda înţepăturilor de ţânţari29 şi, mai ales, pentru că amănunt semnificativ, în septembrie 1494 armata lui Carol al VIII-lea – 30.000 de oameni, pe puţin – se instala fără probleme în jurul Ostiei, într-un cadru natural deosebit de periculos.

Să nu ajungem totuşi a crede că aceste date 27 ar fi suficiente pentru a pune problema şi cu atât mai puţin pentru a o rezolva. Pentru istoria malariei ar trebui o documentaţie mai bogată şi mai sigură decât cea pe care o avem. Malaria sau dizenteria este oare cea care a nimicit armata lui Lautrec în iulie 1528 în câmpia inundată a Neapolului30?

Am mai avea nevoie să cunoaştem cu precizie regiunile atinse grav în secolul al XVI-lea. Or, ştim că Alexandretta, care servea drept port pentru Alep începând din 1593, a trebuit să fie părăsit cu timpul din cauza frigurilor, că Baâae, din golful Neapolelui, în timpurile romane loc de întâlnire al societăţii elegante şi trândave, al cărui cadru fermecător îl lăuda mai târziu Petrarca într-o scrisoare către cardinalul Giovanni Colonna în 1343, şi-a văzut în secolul al XVI-lea populaţia fugind din faţa frigurilor. Dar chiar aceste cazuri particulare ne scapă în parte. În ceea ce priveşte Alexandretta, mai ştim că oraşul a fost reocupat mai târziu de consulii englezi şi francezi şi că el a supravieţuit. Cum oare? În ce condiţii? 31. Cât despre Baâae, frigurile nu se instalaseră aici oare atotstăpânitoare, fiindcă agonia sa începuse deja şi cu cel puţin două generaţii înainte de sosirea lui Tasso, în 1587? 32.

Şi pe de altă parte să notăm că încă prin 1473, cu vreo douăzeci de ani înainte de Columb, flota veneţiană care opera pe litoralul albanez, în timpul primului asediu al cetăţii Scutari, este decimată de malarie şi trebuie să

meargă la Cattaro ca să se refacă. Proveditorul Alvise Bembo moare, Triadano Gritti este şi el în primejdie de moarte. Pietro Moeenigo, bolnav, merge la Ragusa per farsi medicare33.

Nu scăpăm totuşi de impresia unei recrudescenţe a răului în secolul al XVI-lea. Să fie oare aşa pentru că omul va porni atunci el însuşi în întâmpinarea vechiului său duşman

I

Iskenderun, în Turcia (N. tr.). Kotor, în R.P. Albania (N. tr.).

128

I

din ţinuturile joase? Întreg secolul al XVI-lea, întreg secolul al XV-lea deja, sunt în căutare de pământuri noi. Dar unde să găsească pământuri mai promiţătoare dacă nu în aceste şesuri umede şi uşor de lucrat? Or nimic nu este mai periculos decât prima vânturare a pământurilor infestate. iA coloniza câmpia înseamnă adesea a muri. Se ştie de câte ori au fost nevoite să se repopuleze, la începuturile lor, satele dn Mitidja smulse frigurilor printr-un efort anevoios în secolul al XIX-lea. Colonizarea interioară care se organizează pretutindeni în lumea mediteraneană din secolul al XVI-lea costă şi ea scump. Ea este foarte puternică mai ales în Italia. Dacă aceasta ratează cucerirea coloniilor îndepărtate şi nu participă la această mare mişcare, unul dintre motive nu este oare faptul că ea se preocupă de cucerirea, la ea acasă, a întregului spaţiu care poate fi valorificat potrivit tehnologiei epocii, de la câmpiile inundate până la culmile muntoase? „Italia este cultivată până în vârful munţilor ei” scria cu mândrie Guicciardini la începutul Istoriei Italiei3.

Ameliorarea câmpiilor

Cucerirea câmpiilor! Acest vis datează din zorii istoriei. Butoiul Danaidelor ar fi reminiscenţa introducerii în câmpia Argosului a irigaţiei perene35. La o dată extrem de îndepărtată, locuitorii din preajma lacului Copais începeau să invadeze malurile sale mlăştinoase36. Din

epoca neolitică, numeroase canale subterane, ale căror urme le-a descoperit arheologia, brăzdau Campagna Romana37. Se cunosc, de asemenea, lucrările primitive ale etruscilor în câmpiile strâmte ale Toscanei.

Între aceste prime tentative şi marile „ame-9 liorări" din secolele al XIX-lea şi al XX-lea

— Acelea pe care le enumerăm mai înainte – efortul nu s-a întrerupt niciodată, chiar dacă uneori a mai slăbit. Dintotdeauna omul lumii mediteraneene s-a aflat în luptă cu ţinuturile joase. Mult mai grea decât lupta împotriva pădurii sau a hăţişurilor, această colonizare a reprezentat adevărata originalitate a istoriei sale rurale. Aşa cum Europa de nord s-a constituit, sau cel puţin s-a mărit, în detrimentul zonelor sale forestiere, lumea mediteraneană a găsit în câmpii ţinuturile sale noi, Americile, sale interioare.

Încă din secolul al XV-lea şi în tot timpul secolului al XVI-lea nenumărate îmbunătăţiri sunt pe cale de realizare, cu mijloacele modeste ale timpului: şanţuri, rigole, canale, pompe cu debit mic. Inginerii olandezi, în secolul următor, vor pune la punct metode mai eficace38. Dar în perioada care ne preocupă, nu se pune încă pe oblema inginerilor olandezi şi astfel insuficienţa mijloacelor a dus la acţiuni limitate. Mlaştina este atacată porţiune după porţiune, de unde şi atât de multe eşecuri. Montaigne, în 1581, întâlneşte în Veneto, pe valea Adige „o înşiruire fără sfârşit de ţinuturi noroioase, sterpe şi pline de trestii" 39, vechile iazuri pe care oamenii Senioriei au încercat să le asaneze „pentru a obţine pământ arabil…; ei au pierdut mai mult decât au câştigat vrând să le schimbe forma", conchide el. La fel, nu reprezintă un succes, în pofida a ce putea spune „presa" epocii – cronicarii oficiali –, tentativele Marelui Duce Ferdinand în Maremma toscană şi în depresiunea Val di Ghiana40.

În Maremma, marii duci, încă de la Cosimo, au încercat să creeze o regiune producătoare de grâu (echivalentă, în mare, cu ceea ce încerca Genova să facă în câmpia orientală a Corsicii), de unde măsurile lor în

favoarea popularii; împrumuturi cu scadenţe în perioada recoltelor, recrutarea de mână de lucru şi, mai mult chiar, ici şi colo lucrări de asanare: Grosseto pe Om-brone devenea atunci un port pentru exportul 130

de grâne cu destinaţia Livorno… Reumont, în vechea sa Istorie a Toscanei a marcat bine cauzele semieşecului acestei încercări41. Marii duci au urmărit două scopuri contradictorii; să creeze o câmpie pentru culturi cerealiere, ceea ce implică mari investiţii, şi să stabilească un monopol de achiziţionare a grânelor în beneficiul lor, adică un sistem de vânzare la preţuri joase. Or, dimpotrivă, ar fi trebuit să deschidă piaţa pentru concurenţa tuturor cumpărătorilor mediteraneeni, căci lucrările de ameliorare sunt costisitoare şi randamentul, l'utuită, nu totdeauna proporţional cu cheltuielile angajate. În 1534, Oratorii din Brescia supun atenţiei Senatului Veneţiei faptul că „dirijarea şi reţinerea apelor atrage după sine cheltuieli nemăsurate, astfel că mulţi dintre cetăţenii noştri s-au ruinat fiindcă au vrut să se ocupe de asemenea lucrări. În afară de aducţiunea lor, apele necesită cheltuieli continue de întreţinere, atât de mari încât, calculând totul, ar rezulta o diferenţă mică între investiţii şi profit” 42. În împrejurarea dată, evident, oamenii din Brescia îşi argumentează şi se vaită ca să nu plătească prea multe impozite. Toate acestea nu împiedică lucrările de ameliorare care sunt de anvergură şi cer mijloace considerabile, antreprize guvernamentale prin excelenţă.

În Toscana guvernul „luminat” este cel care ia asupra sa această sarcină, sau în 1572, prinţul din familia ducală, viitorul mare duce Fer-dinând, interesat de eventualele ameliorări în umeda Val di Chiana43. În Valle di Ambrogio, în 1570, în inima vastei zone mlăştinoase a deltei Padului, la îndemnul ducelui de Ferrara se iniţiază ceea ce se va numi la grande bonifica estense stingherită de tasarea terenurilor şi revenirile apelor nocive, în cele din urmă condamnată prin acel taglio din Porto Viro

Marea ameliorare estensă (lb. ital. – N. tr.). „tăietură (lb. ital. – N. tr.).

care permite Veneţiei, în 1604, să schimbe cursul Padului prin breşa deschisă, către sud44.

La Roma guvernul pontifical45, la Neapole, viceregele este cel care pune pe picioare un proiect oficial de secare a întinselor mlaştini din Cherranola şi Marellano, din împrejurimile Capuei46 la Aquíleia, guvernul imperial47. În Turcia, pentru puţinul care se vede, se pare că ameliorările constituie preocuparea proprietarilor întreprinzători care întemeiază sate noi de şerbi – ciftlik – începând, mai ales, cu secolul al XVII-lea, în regiunile joase şi mlăştinoase, ca de exemplu, în câmpia Durrazzo sau de-a lungul Vardarului48; sate mari, foarte uşor de identificat, cu cocioabele lor strânse în jurul, conacului înalt al stăpânului care le domină şi le supraveghează.

În Occident, de asemenea o serie de îmbunătăţiri sunt datorate iniţiativelor individuale ale marilor deţinători de capital. Ei sunt aceia care, în secolul al XVI-lea, au creat în terenurile cele mai joase ale Lombardiei orezarii atât de repede dezvoltate, încât ele îşi exportă produsele către Genova, după cunoştinţa noastră, de prin 1570, poate chiar şi de mai înainte. Un fost patrician din Veneţia – şters de pe l-ista nobililor ca urmare a unor nedreptăţi, după cum susţine, dar posedând o avere însemnată – a încercat să ridice o mână profanatoare asupra lagunelor veneţiene. Autorităţile, alertate, s-au speriat: cum se putea oare gândi cineva să transforme lagunele în terenuri agricole? O modificare a nivelului nu era primejdioasă? Problema fu clasată cu aviz defavorabil…49.

Deţinătorii de capital conduc acţiunea şi în Bas-Languedoc, în timpul marilor asanări care se anunţă începând din 1592 şi care vor dura cu mai mult sau mai puţin elan şi succes, până către 1660 – 1670. Lucrări identice fuseseră iniţiate şi aproape de Narbonne, din 1558, când se începuse „scurgerea” iazurilor. La sfârşitul se

colului, odată cu primele terasamente din jurul

lacului Launac, acţiunea se precipită. Ingineri provensali, specialişti în hidraulică şi discipoli ai lui Adam de Craponne îşi oferă concursul. Un „grup” (Laval, Dumoulin, Ravel) dirijează operaţiunea, precum şi pe cea care va urma, tot în apropiere de Narbonne. Bernard de Laval, senior de Sault, furnizează primele fonduri, apoi şi „suplimentul” 50.

Acest neastâmpăr de ameliorare a terenurilor răspunde exigenţelor oraşelor. Populaţia lor nu înceta să crească în secolele al XV-lea şi al XVI-lea. Nevoi urgente de aprovizionare le obligau să dezvolte în jurul lor culturile agricole, fie instalându-se pe terenuri noi, fie practicând pe scară tot mai largă irigaţiile. De aici, rezultă numeroase conflicte dar, deopotrivă şi numeroase acorduri fructuoase. „Ne-am aproviziona bine cu apă prin derivaţiile lui Oglio, spuneau în 1534 Oratorii din Brescia, dar atunci ar urma o sumedenie de neînţelegeri păgubitoare cu locuitorii din Cremona. Nu mai socotim eventualele asasinate, dintre care unele sau şi produs” 51. În 1593 Rectorii Ve-ronei, cu sprijinul Veneţiei, distrug lucrările montavalonilor ca să reţină apele râului Tartaro; vor urma răfuieli interminabile52. În Aragón, în secolul al XVIII-lea, oraşele încă se mai certau, fiecare străduindu-se să sustragă vecinului său preţioasele surse de irigare53. În schimb, localităţile riverane, începând cu secolul al XV-lea, se asociau pentru lucrările de asanare a Ronului inferior, lucrări care „de altfel, ar fi fost de neconceput fără capitalurile italienilor emigraţi şi mâna de lucru venită din Alpi54.

Continuat în cooperare sau discordie, efortul oraşelor a fost fructuos. El a creat, în apropierea pieţelor lor, grădinile şi ogoarele cu grâu de care aveau nevoie. Un ambasador veneţian străbătând Castilia conchidea că pro133 vincia era cultivată doar împrejurul oraşelor.

Marile paramos pentru oi şi secanos rezervate griului, aceste câmpii galbene unde casele de lut, nu se deosebeau de sol, îi dăduseră impresia unor câmpuri pustii, în timp ce în jurul oraşelor castiliene el întâlnise

petele verzi ale culturilor irigate. La Valladolid, livezile şi grădinile ajung până pe malurile râului Pisuerga şi chiar la Madrid Filip al II-lea nu va putea mări Prado decât cumpărând vii, grădini şi livezi – avem acte de vânzare care dovedesc acest lucru55.

La Toledo, Vega, „zebrată de arbori şi culturi" se află în umbra oraşului.

Aceeaşi legătură între oraş şi efortul agricol există şi în Provence. Noi pământuri sunt câştigate în secolul al XVI-lea la Mandelieu, Biot, Auribeau, Vallauris, Pegomas, Valbonne, Grasse, Barjols, Saint-Remi, Saint Paul de Fogossieres, Manosque… Pe toată lungimea lui Durance se dezvoltă culturile de zarzavaturi58, în Bas-Languedoc „orts" şi câmpurile irigate nu reprezintă, în realitate, decât o proporţie minusculă (ca în Spania) a pământurilor „fertile", de fapt doar „centurile" urbane udate, unde se înalţă puţul cu roată, obişnuitul seigne, care preţuieşte, numai el singur până la 30 la sută din valoarea unei grădini" 57.

Un larg transfer de capital urban se produce astfel către câmpii58. Căutarea unor noi terenuri de cultură a devenit o preocupare obştească de la sfârşitul secolului. Olivier de Serres în al său Theâtre d'Agriculture59 explică pe larg cum trebuie tratate slurile mlăştinoase. Dar acest efort se realizează încetul cu încetul. Cine-l urmăreşte de-a lungul întregii sale durate este uimit când observă timpul nemăsurat pe care câmpiile îl întrebuinţează pentru a renaşte la viaţă. Munca, încheiată anevoios în secolul al XVI-lea, este totuşi începută de sute de ani.

terenuri desecate (lb. spân. – N. tr.). grădini (lb. franc. – N. tr.).

134

Cele de mai sus sunt adevărate pentru toate câmpiile; pentru cele din Murcia, Valencia, Lérida, Barcelona, Zaragoza sau Andaluzia, pentru Câmpia Padului, campagna felice a Neapolelui, câmpia Conque d'or din jurul lui Palermo sau câmpia din Catania. Fiecare generaţie contribuie cu bucata sa de pământ smuls

mlaştinii. Unul dintre meritele guvernării lui Pietro di Toledo la Neapole este de a fi asanat, în apropierea marelui oraş, mlăştinoasa Terra di Lavoro între Nota, Aversa şi mare, de a fi făcut, spun cronicarii, Za piii sana terra del mondo cu canalele şi deversorii săi, cu ogoare fertile şi câmpuri desecate60.

Câmpiile micii au fost câştigate primele. Cele ale masivului muntos de-a lungul coastei catalane sunt cucerite de om şi culturile sale preţioase încă din îndepărtatul Ev Mediu timpuriu. Săparea de cequies urcă, după tradiţie mă în vremea lui Hacam al II-lea, dar nimic nu dovedeşte că ele n-ar fi şi mai vechi. Dimpotrivă, este cert că Lérida, recucerită în 1148, era deja fertilizată prin canalele din Clamor, că Tortosa avea şi ea canalele sale încă din timpul arabilor, că, o altă câmpie, Camarasa, în momentul alipirii sale la comitatul Barcelonei în 1060 avea de asemenea şanţuri pentru udat. Imitându-i pe musulmani, conţii de Barcelona au săpat la rândul lor sistemul de irigare a teritoriului oraşului şi a câmpiei Llobregat. Contelui Mir (945 – 966) i se atribuie faimosul rech comital din Barcelona – sau rego mir – şi construirea unui alt canal, de la Llobregat la Cervello. Această moştenire a fost cu timpul gospodărită, păstrată şi îmbogăţită permanent61.

Etapele sunt identice şi în cazul câmpiei Zaragozei, zonă întinsă de tierras de nego, de pământuri irigate. Esenţialul fusese de-acum reacea mai sănătoasă regiune din lume (lb. itul. – N. tr.).

canale, şanţuri (lb. spân. – N. tr.).

lizat când au fost izgoniţi musulmanii din oraş

(1188), dar, după cucerire, amenajările au continuat. Astfel Marele Canal era proiectat în

1529, început în 1587, terminat abia în 1772, într-o epocă în care întregul şes aragónez, sub impulsul agronomilor, în acest secol al luminilor, îşi revizuieşte şi-şi completează reţeaua de irigaţii62.

Exemplul Lombardiei

Dar cel mai bun exemplu al acestor cuceriri

progresive – pentru că ne apare mai vizibil decât toate – este acela al Lombardiei63. Să înlăturăm etajele care o străjuiesc: de o parte Alpii, lipsiţi de viaţă la peste 1.500 de metri înălţime, mari masive pietroase cu păşuni şi păduri suprapuse de la 700 la 1.500 de metri; de cealaltă, Appeninii, aruncând spre câmpie torente mânioase şi rostogolind în apele lor învolburate mari cantităţi de pietriş şi sfărâmăturii dar care, odată cu venirea verii, sunt total secaţi aşa încât apa lipseşte şi pentru stropire şi, pentru consum. Rezultă că Appeninii sunt, la peste 1.000 de metri, la fel de pleşuvi ca Alpii peste 2000; ei nu oferă, în timpul verii, decât urme rare de ierburi, bune pentru capre şi oi.

Între aceste două metereze, sudul Lombardiei este un complex de coline, podişuri, câmpii, culoare fluviale. Colinele sunt domeniul măslinului, al viţei-de-vie sau al citricelor, în vecinătatea marilor lacuri alpestre. Nu există podişuri propriu-zise; decât în nord; mai întâi un podiş neirigat, o masă dreptunghiulară sprijinită la sud pe linia trasă din Vicolungo la Vaprio pe Adda, ocupată de întinderile aride de mărăciniş şi consacrată culturilor de duzi. Un podiş jos, irigat, îl continuă, descriind un triunghi a cărui latură meridională poate fi trasată de la Magenta pe Ticino până la 13

Vaprio pe Adda. Aici prosperă grâul, duzii şi pajiştile…

Ceea ce e vrednic de interes în acest ţinut lombard este marea câmpie aluvionară dintre podişul irigat şi colinele care anunţă Appeninii, adică fundul cochiliei, zonă clasică de orezarii, pajişti şi, de nu mai puţin importante fineţe cultivate. Nu s-a încercat să se demonstreze, pornind de la preţul de vânzare a fânului, ce a însemnat mişcarea generală a preţurilor la Milano în secolul al XVI-lea64?

Această câmpie a fost în întregime transformată de oameni. Ei au netezit dâmburile iniţiale, au făcut să dispară mlaştinile, au utilizat cu inteligenţă apa pe care marile fluvii o aduc din gheţarii Alpilor. „Îmblânzirea” ape

3. MARILE CANALE ALE CÂMPIEI LOMBARDE După Charles SINGER, History of Technology, 1957, vol. 3. v-Pe scara hărţii trebuie citit 30 şi nu 20 de km. Zona punctată tal reprezintă coline şi depuneri de grohotişuri în faţa Alpilor.

lor a început cel târziu către 1138 odată cu lucrările benedietinilor65 şi cistercienilor, instalaţi la „Chiaravale”. În 1170 începeau lucrările pentru Naviglio Grande, terminat în 1257 de podesta Beno Gozzodini. Astfel apele râului Tiaino ajungeau la Milano printr-o albie artificială lungă de aproape 50 kilometri, destinată irigaţiei şi navigaţiei. Înainte de 1300 era abătut râuleţul, „la roggia”, Basca din Sesia; mai târziu aceasta va fi drenată pentru a crea râuleţele Biraga, Bolgara şi altele care vor servi la irigarea câmpiilor Novarese şi Lomellina. În 1456, Francesco Sforza săpa canalul Marte-sana, lung de peste 30 km; el aduse la Mnlano apele Addei. Lărgirea albiei, realizată în 1573 îl făcu navigabil. Cum Lodovico Moro îl legase deja de Naviglio Grande, urmează că, în 1573, cele două mari lacuri lombarde, Como şi Maggiore comunicau unul cu altul chiar în I inima statului66. Iar Milano devenea astfel un important centru al navigaţiei pe apă, ceea ce pentru el însemna achiziţionarea, cu cheltuieli mai mici, a griului, fierului şi, mai ales, a lemnului, şi expedierea în direcţia Ferrarei a tunurilor mari care erau turnate aici, echivalând într-un cuvânt, cu anihilarea neajunsului său capital de a fi un oraş în mijlocul uscatului6.

Aceste indicaţii care, totuşi, nu se referă decât la navigaţia pe râuri demonstrează cât de lentă a fost cucerirea solului. Ea s-a realizat în etape şi fiecăreia dintre ele i-a corespuns apariţia unor noi categorii de oameni până într-atât încât cele trei Lombardii, ca şi cum ar fi încastrate una în alta, reprezintă grupuri de oameni diferite din punct de vedere social. Lombardia de sus, muntoasă, pastorală care la nord se apropie de zona mărăcinilor, este un ţinut de mici proprietari, săraci dar liberi, îndârjiţi să producă totul pe pământurile proprii,

inclusiv vinul prost din viile lor.

Sub ea, odată cu podişul irigat al câmpiei înalte, zonă de fântâni (fontanili) şi de mari l izlazuri, începe proprietatea nobiliară şi ecleziastică. Acest etaj inferior, încă nu întru totul, la nivelul câmpdei, este zona castelelor, a pământurilor arendate, a mănăstirilor risipite printre arbori uriaşi.

Şi mai jos se întind orezăriile „capitaliştilor" 68... Acţiunea lor revoluţionară a rezolvat problema culturii acestor terenuri inundate. Iată un progres economic evident. Dar şi unul social?

Orezul Lombardiei va însemna sclavajul, în condiţii îngrozitoare, a muncitorilor, cu atât mai năpăstuiţi cu cât nu puteau protesta eficient, nefiind grupaţi. Orezăriile nu au nevoie de mână de lucru permanentă ci de mase considerabile de lucrători timp de câteva săptămâni în perioadele semănatului, răsădirii şi frecoltei. Toată această cultură se bazează pe migraţii sezoniere. Ea nu impune câtuşi de puţin prezenţa proprietarului în orezărie decât pentru stabilirea salariilor şi supravegherea echipelor de lucru. Cu secole mai târziu, tot aşa, Cavour va merge la proprietatea sa din Leri în Piemontul de jos învecinat, reglementând el însuşi salariile şi supraveghind, din zori, munca lucrătorilor69.

Tot aşa se întâmpla şi cu aproape toate culturile de câmpie. Aceste pământuri, uşor de lucrat, în care brazdele se pot alinia cu sfoară, se pretează la o folosire sistematică a boilor sau a bivolilor, a „maşinismului" animal. Numai în epoca secerişului sau a culesului viilor se face apel la mâna de lucru abundentă a muncitorilor munteni sezonieri. Câteva săptămâni de lucru şi aceştia se întorc de unde veniseră. Ei sunt adevăraţi proletari rurali. Dar şi ţăranul sedentar, stabilit definitiv în câmpie este foarte adesea şi el un asemenea proletar. Ancheta spaniolă din 154770 asupra proprietăţii în Lombardia arată că ţăranii nu posedă decât 3°O din regiunea fertilă a câmpiei, în timp ce pămânurile sărace de la nivelurile 139 superioare sunt, într-o proporţie puternic majoritară, proprietate

ţărănească. Nimic nu dezvăluie mai bine decât aceste cifre lombarde condiţia umană a ţinuturilor de câmpie. supust unor condiţii de sănătate şi igienă mizerabile ţăranul trebuie să trăiască deseori aici câinii puţin. El are stăpâni şi ceea ce produce este pentru stăpânii săi. Adesea noul venit, ora simplu, smuls din muntele său, este înşelat I

ori de câte ori se iveşte prilejul, de proprietar!”

sau de intendentul său. Din multe puncte de t vedere el ne apare ca un fel de sclav colonial l oricare ar fi condiţia sa juridică.ni

Marii proprietari”.

şi ţăranii săraci

Comparam câmpiile ameliorate ale Mediteranei cu pădurile defrişate din Europa de nord. Ca toate comparaţiile şi aceasta are limitele sale. Pe locul defrişărilor forestiere sau în oraşele noi a apărut o lume mai liberă, de tipul celei americane. Una dintre dramele tărâmului mediteranean (cu excepţia unor regiuni noi care facilitează individualismul agrar71) una dintre cauzele tradiţionalismului şi anchilozării sale este faptul că ţinuturile noi rămân aicrj sub controlul celor bogaţi. În nord, un topor sau un hârleţ pot fi suficiente, ca mai târziu în America, pentru realizarea unui ogor fertil şi rentabil. În lumea mediteraneană, cei ce deţin bogăţia şi puterea trebuie să participe, cu atât mai mult cu cât, treptat şi cu timpul, îmbunătăţirile de detaliu sunt depăşite în favoarea unor planuri vaste, de ansamblu, pe termen lung. Ţinta n-ar putea fi atinsă decât printr-o solidarizare, printr-o disciplină care implică o ordine socială strictă. Egiptul, Mesopotamia sunt sau pot fi în secolul al XVI-lea populate de ţărani liberi? în Spania de fiecare dată când se trece de la secanos] a rega-dios – de la terenurile „uscate” la cele iri14 ţf.

F

gate – se trece de la un ţăran relativ liber la unul sclav. Spaniolii au moştenit toate acele mari sisteme de irigare de la musulmani când s-a terminat Reconquista. Ei le-au preluat intacte şi, în plus, cu felahii necesari bunei

lor funcţionări. Există încă, în secolul al XVI-lea, felahi care cultivă câmpia Lerila, Rioja de pe Ebru, felahi pe care-i găseşti la Valencia, Murcia, Granada, felahi sau, mai exact, morisei pe care proprietarul iberio îi preţuieşte şi-i protejează, dar aşa cum îşi preţuieşte şeptelul şi în acelaşi fel în care îşi va proteja sclavii în Lumea Nouă.

Câmpia aparţine seniorului72. Trebuie să cobori în acele veigas portugheze pentru a găsi casele de hidalgos, acele solares cu enormele lor blazoane pictate73. Vasta şi joasa câmpie a Mă-remmei sieneze, tărâm al frigurilor, dacă va fi fost astfel, ca Maremma toseană vecina sa, este presărată de castele seniorale. Turnurile, donjoanele, siluetele lor anacronice evocă o societate, prezenţa apăsătoare a seniorilor proprietari care domină ţinutul deşi nu trăieso totdeauna în el, căci aceste locuinţe nu serveso decât ca reşedinţe de moment. De obicei, stăpânii îşi duc viaţa la Siena. Aici ei locuieso în acele vaste clădiri citadânc, care se păstrează până astăzi, palate în care îndrăgostiţii lui Bandello pătrund cu complicitatea rituală a servitoarelor, pe scările care urcă în enormul hambar unde se îngrămădesc saci de grâu sau prin culoarele conducând către camerele tot timpul aproape părăsite de la parter74. Putem pătrunde, pe urma lor, în acele vechi familii şi să trăim comediile şi tragediile al căror deznodământ va interveni în taina bătrânului castel din Maremma, departe de oraş, de bârfelile şi supravegherea rudelor. Există un colţ mai bun pentru a ped epşi cu moartea, după moda Italiei şi a secolului, în pustietatea iscată de febră şi de căldura înăbuşitoare, soţia necredincioasă sau bănuită a fi astfel? Moti-141 varea climatică l-ar fi încântat pe Barrès. Dar nu trebuie oare incriminată şi o complicitate socială care asigură ucigaşului în aceste ţinuturi de câmpie, unde el este stăpân, o cvasi-impunitate? Câmpia este oare fieful celor bogaţi?

„În câmpie, scrie Robert Montagne75, în legătură cu Sousul marocan de astăzi, distanţa dintre bogaţi şi săraci se măreşte rapid. Cei dintâi posedă grădinile, ceilalţi le cultivă Ogoarele irigate produc din abundenţă cereale,

legume şi fructe. Uleiul de măslin şi argan constituie o altă bogăţie care este transportată în burdufuri până în oraşele din Nord. Apropierea mai mare a pieţelor înlesneşte introducerea produselor străine, astfel încât viaţa unui om de vază din Sous tinde să devină ase-i mănătoare celei din alte provincii, unde Magh-zenul a stăpânit dintotdeauna. Dar, în acelaşi timp, viaţa muncitorilor grădinari, a aşa-numiţilor klemmas, este din ce în ce mai jalnică. Aceasta ne pare să fi fost regula în câmpiile lumii mediteraneene: o distanţă consid crabilă îi separă pe cei bogaţi de cei săraci, bogaţii fiind foarte bogaţi, iar săracii foarte săraci.

Marea proprietate rămâne un fenomen obişnuit iar regimul seniorial, care, adesea, este faţada ei, şi-a găsit aici condiţiile naturale de supravieţuire. În Sicilia, la Neapole, în Andaluzia bunurile inalienabile senioriale s-au transmis, fără dezmembrări, până în timpurile noastre. La fel, în marile câmpii răsăritene ale Balcanilor, în Bulgaria, Rumelia şi Tracia, în regiunile producătoare de grâu şi orez, regimul turcesc, cu marile sale proprietăţi şi sate de şerbi, s-a înrădăcinat adânc în timp ce în vestul muntos aproape eşuase76.

Există multe excepţii în funcţie de localizări şi împrejurări ca de exemplu primitiva Campagna Romană sau actuala democraţie că – arbust din ale cărui seminţe se scoate un fel de ulei. (N. tr.).142

rănească din Valencia, ori acelea din Ampur-dan sau Roussillon. „Aceste câmpii, scria Maximilian Sorre despre ultimele două77, au fost totdeauna ţinuturi cu proprietăţi mici şi mijlocii...”. Totdeauna? Suntem de acord cu autorul în ceea ce priveşte epoca modernă. Dar nu ştim precis, într-adevăr, ce se petrece în aceste câmpii înainte de tulburările agrare din secolul al XIV-lea şi, mai ales, înainte de marile lucrări colective de irigare, cel puţin înainte de cele întreprinse de templierii din Mas Deu, în bazinele rusilloneze ale râurilor Reart şi Cantarană. Orice ar fi, exemplul rămâne valabil ca şi marea sa abatere de la normă. Şi nu este nici singurul exemplu şi nici singura abatere. În Provence „proletariatul rural este rar, cu

excepţia câmpiei din Arl es, împărţită în domenii întinse” 78. În Catalonia, începând cel t) ziu cu 148679, prosperă o ţărănime înstărită. Poate ar trebui, pentru a nuanţa orice clarificare de ansamblu, să revenim asupra acestor noţiuni, fals simple, de mică şi mare proprietate (mare sau puternică?), să deosebim câmpiile după întinderea lor, mai mult sau mai puţin considerabilă, şi, de asemenea, după felul cum sunt sau nu compartimentate; şi! mai ales s-ar impune, în sfârşit, să căutăm dacă există, justificate logic, mutaţii succesive ale regimului proprietăţii şi ale exploatării agricole, îmbunătăţiri, comasări... apoi din nou, nimic nefiind fix, alte fracţionări. Aci numărul de domenii, dincolo, implantarea de culturi noi, introducerea uneltelor sau continuitatea lor, în alte părţi dezvoltarea puternică a oraşelor apropiate, toate acestea tulbură neîncetat rânduiala geografică şi umană a ţinuturilor de câmpie, în timp ce în alte regiuni, tirania lanurilor de grâu, a plugului fără plaz (pentru a reveni la ideile lui Gaston Roupnel), folosirea vitelor menţin ordinea veche şi forţa celor bogaţi. Evidenţierea acestui proces repref3 zintă serviciul pe care îl va aduce lucrarea înnoitoare a lui Emmanuel Le Roy La durie80 despre ţăranii din Languedoc între secolele, al XV-lea şi al XVIII-lea. Cine ar fi putut concepe înaintea sa că această ordine rurală era, până la un asemenea punct, rezultatul împrejurărilor sociale, demografice şi economice şi, din acest motiv, suficient de maleabilă, supusă neîntrerupt transformării? Problema este cum ştim dacă secularul calendar al societăţilor ţărăneşti, care şi-au urmat una alteia în Languedoc, este sau nu valabil şi pentru celelalte regiuni ale lumii mediteraneene, unele în avans; altele mai în urmă, în sfârşit altele, cele mai numeroase, întocmai la timp. Nu ne stă în putinţă să răspundem de pe acum la această întrebare.

Mutaţiile de scurtă durată ale câmpiilor: „terra ferma” veneţiană

Cel puţin în cazul altui exemplu, al Veneţiei, putem încerca urmărirea acestor mutaţii de scurtă durată.

În regiunile sale joase, cele mai bogate şi madi

populate, câmpia veneţiană este obiectul, înainte de sfârşitul secolului al XV-lea, unor îmbunătăţiri numeroase, a căror amploare doar o bănuim, fără a cunoaşte, din nefericire, întinderea lor geografică sau cronologia precisă, începute de timpuriu, aceste costisitoare ameliorări nu par să fi adus, de regulă, un câştig ţăranilor sau obştilor săteşti, în aparenţă, nimic nu este mai chibzuit decât procesul obişnuit de ameliorare al cărui model menţine identic secole de-a rândul prin metode prudente. şi desele reveniri la regula precedentului, ale administraţiei veneţiene, încredinţată unor Proveditori ai beni inculţi, începând din 156681.

Administratorii bunurilor imobiliare (lb. ifcal.

— N tr.).144

4. CANALELE DE REGULARIZARE AU SALVAT

JUMĂTATE DIN LAGUNELE VENEŢIENE Schiţă orientată către nord-vest. Aceste lucrări au apărat câmpia veneţiană şi lagunele care înconjoară oraşul. Totuşi partea nordică a lagunei a fost în mare măsură umplută de sedimentele unor râurl mici, Piave, Sile, adeseori torenţiale. Întreaga această regiune s-a acoperit din nou cu ape stătătoare. În schimb, lucrările efectuate fără întrerupere către sud au canalizat Brenta şi laguna a rămas „vie”, de la Chioggia la Veneţia şi animată de mişcările fluxului. (După Arturo UCCELLI, Storia della tehnica dai Medio Evo ai noştri glorni, 1945, p. 33S).

Fiecare îmbunătăţire, fiecare ritratto stabileşte pentru un grup definit de terenuri, evident mlăştinoase, un program de lucrări hidraulice diverse: diguri construite sau urmând a fi construite (argine), abaterea cursului unor ape (presi), canale şi rigole de distribuire a apei de irigare (scalladori...). Uneori transportul cu şalande utilizează canalele construite şi atunci se instituie o taxă care va compensa parţial cheltuielile. Dar proprietarii terenurilor trebuie să plătească pe loc aceste lucrări costisitoare, cu unul sau doi ducaţi per campo82 după cum este vorba de un teren cultivat, de o vie sau doar de un teren plantat cu arbori. Când un proprietar nu poate plăti cota sa măsură

agrară variabilă (între 38 şi 52 ari). MS (N. tr.).

parte până la scadenţă, jumătate din bunurile sale imobile va fi luată ca despăgubire, fapt ce arată că redevenţa per campo nu este modestă.

După caz, ritratto ţine sau nu de o comunitate orăşenească (astfel este acea communită din Este83 ori cea din Monselice84) ori este bunul propriu al unui adevărat „sindicat" de proprietari care, de altfel, este posibil să fi recurs la împrumuturi cu dobândă redusă (4) din tezaurul veneţian. În sfârşit, administraţia veneţiană poate participa şi ea în calitate de coproprietar; îşi va rezerva atunci, la sfârşitul operaţiunilor, vânzarea terenului care îi revine, adjudecarea făcându-se uneori chiar în piaţa Rialto. Fiecare ritratto era divizată în 24 de părţi, ca proprietatea unei nave, iar acestea se adjudecau succesiv în licitaţii publice, am putea spune chiar sub ciocanul comisarului evaluator sau, după cum precizează documentele, con la bacchetta în terra del su în giu. Dar cât valorează aceste reglementări meticuloase? Ici şi colo realitatea se ghiceşte printre eşecuri sau adevărate catastrofe. Cutare commnnită nu mai reuşeşte să împrumute bani pentru a duce munca la bun sfârşit. Ea va vinde jumătate din ritratto locuitorilor săi, iar cealaltă jumătate oricărui cumpărător care va câştiga prima licitaţie (căci comisarul pleacă de la o licitare dată şi diminuează progresiv valoarea). Se văd frecvent constituindu-se sindicate de proprietate, consorţi sau caratadori (cumpărători de părţi). Acestea sunt adevărate asociaţii comerciale, aşa încât nu e de mirare că în fruntea lor se găsesc marile nume ale patriciatului veneţian. Un document (15 februarie 157785 ni-l arată pe un oarecare Hie-ronimo Dolfin (dintr-o familie de mari ban-eheri) care, împreună cu asociaţii săi, conduce operaţiunea unui ritratto din valea San Biasio, cu băţul spre pământ, de sus în jos (lb. ital. N. tr.).

aproape de Lendinara, între cursul inferior al râului Adige şi cel al Fadului, proiect încă neaplicat la începutul lui 156186. Doi ani mai târziu, iată un alt patrician,

Alessandro Bon, care a intrapreso a suc spese, col permesso della Signoria, la bonifica di tutte le văile che sono tra Po e Bacc Mglione61. El se izbeşte în proiectele sale de rezistenţa, „de împotrivirea neaşteptată a comunităţii din Ro-vigo”. Mai curând presupunem decât ştim că de fiecare dată, este vorba de mari acţiuni de îmbunătăţire” numai cercetarea pe teren ar fi hotărâtoare în această privinţă.

Totuşi se produce câte un accident ca, de exemplu, cel de la 5 noiembrie 1564 când se rupe un dig aproape de Rovigo şi 30.000 campi fertilissimi sunt inundate. Şi cum breşa nu este reparată suficient de bine, 40.000 stara di fer-mento riscă să lipsească de la recolta viitoare, cum se întâmplase şi cu un an înainte88. Este vorba deci de mari cantităţi şi de mari bogăţii, de afaceri importante. La 11 decembrie 1559 un autor de proiecte, care din păcate îşi păstrează anonimatul, propune să se facă pe cheltuiala sa o serie de ritratti; el nu va lua, pentru a’s e despăgubi, decât un campo din zece89. Cine se ascunde în spatele acestui om generos?

Ne dăm seama astfel doar cu mare greutate, dincolo de aceste mici precizări, de situaţia reală a ţăranilor şi proprietarilor veneţieni, în timp ce o cunoaştem de minune (printr-un hazard al cercetării) pe aceea a ţăranilor din Languedoc90 şi a stăpânilor lor. Ar trebui, pentru a o judeca mai bine, investigaţii norocoase, care rămân încă să fie iniţiate şi abia apoi să cântărim temeinic lucrurile în cunoştinţă de cauză. Ce înseamnă exact, în

(a) întreprins pe cheltuiala sa, cu permisiunea Senioriei, ameliorarea tuturor văilor care există între Pad şi Bacchiglione (lb. ital. – N. tr.).

stara – măsură de porumb (lb. ital. – N. tr.).

Iraport cu ansamblul; exploatărilor, agricole foarte diverse, acest efort al ameliorărilor, această victorie pe termen lung a orezăriilor (poate după 1584), care va asigura bunăstarea claselor nobile şi echilibrul balanţei de plăţi: a Senioriei, în secolul al XVII-lea, odată cu; creşterea concomitentă atunci a producţiei de: mătase91? în orice

caz, aceste îmbunătăţiri de mare anvergură nu pot fi comparate cu acelea; pe care le întreprind săpătorii de canale din Languedoc. La fel, după sfârşitul secolului al XVI-lea, se deschide în faţa Veneţiei, pentru beneficiarii „rentei funciare” o perioadă mai fastă decât cele pe care le cunosc, în împrejurimile oraşelor Montpellier sau Narbonne proprietarii din Languedoc. Bogăţia Veneţiei, revărsată asupra câmpiilor sale, va şti să le exploateze cu pricepere. Nu cunoaştem însă, cu siguranţa pe care am dori-o, dramele pământului veneţian. Ştim doar că ţăranii se îndatorează, că economia rămâne adesea arhaică şi că pământurile comunale se restrâng... Ce problemă interesantă rămâne de eluddat! 92.

Mutaţii de lungă durată: destinul Campagnei Romane

Pe termen lung, transformările ne apar cu mai multă claritate. Campagna Romană este un foarte bun exemplu93 al acestor mari frământări repetate la nesfârşit. Ţăranul a luat-o în stăpânire din epoca neolitică. Milenii mai târziu, sub Imperiu, agro romano, încă ocupat în întregime, a fost dotat cu apeducte importante, malaria era atunci puţin nocivă prin aceste locuri. Catastrofa a survenit odată cu apariţia ostrogoţilor în secolul al V-lea, care au distrus apeductele. Cucerirea solului nu se va relua decât un secol sau două mai târziu şi ogorul roman (lb. lat. – N. tr.).

m

Ostia va renaşte atunci din propriile-i ruine... În secolul al XI-lea are loc o nouă stagnare, se produc noi catastrofe, după care, încă o dată, viaţa agricolă reîncepe să prospere, la începutul secolului al XIV-lea şi în secolul al XVI-lea. Ostia se reface din nou, de această dată prin grija cardinalului d’Estouteville. În secolele al XV-lea şi al XVI-lea apare o mare proprietate seniorială, cu ferme mari, construite ca nişte fortăreţe. Sunt acele casali pe care le putem zări şi astăzi la marginea mardăor drumuri şi ale căror construcţii vorbesc despre lipsa de siguranţă a câmpilor, aflate sub ameninţarea bandiţilor, gata în orice moment să coboare din munţi. Aceste mari ferme de tip

„colonial” practică rotaţia culturilor (griul este principala lor raţiune de a fi) şi creşterea pe scară largă a vitelor. Mâna de lucru este furnizată de Munţii Abruzzi. Dar este oare trainică această înstăpânire?

În secolul al XVI-lea situaţia nu este defel înfloritoare. Cardinalii au propriile lor „vii” în Campagna dar ele sunt situate pe coline bătute de vânt, cum este vila familiei Borghese pe Palatin. Benvenutto Cellini, căruia îi plăcea să vâneze în jurul Romei, face relatarea amănunţită a unei boli îndelungate de care nu a scăpat, dacă l-am crede, decât într-un mod miraculos şi care seamănă foarte mult cu un acces acut de paludism94. Să ne imaginăm deci Campagna Romană de atunci cu multe locuri goale, mlaştini, terenuri care sunt doar rezerve de vânătoare. De altfel, coborâtă din diverse masive muntoase ale Appeninilor, o viaţă pastorală puternică, învăluitoare se întinde până la porţile oraşului ca în epocile îndepărtate ale existenţei sale primitive. Acte notariale, către 1550, semnalează prezenţa la Roma a numeroşi neguţători de animale, printre care şi imigranţi corsicani95. Concurată şi de grâul din străinătate, agricultura nu încel49 tează să se degradeze. Lucrurile se agravează în secolul al XVIII-lea. De Brosses a lăsat un tablou dezolant al sărăciei de la câmpie, al neglijenţei proprietarilor şi al frigurilor care o pustiesc95. „Începutul secolului al XIX-lea va găsi agro romano într-o situaţie mai lamentabilă ca niciodată” 97.

Forţa câmpiilor: Andaluzia

De obicei, destinul câmpiilor este mai puţin agitat. S-ar putea să ne pară astfel pentru că nu ne este cunoscut prea bine? Au existat totuşi din epoca romană până în timpul nostru schimbări extraordinare în ocuparea şi punerea în valoare a solurilor din sudul Tunisiei despre a cărei antică splendoare există dovezi; abundente. Se poate spune acelaşi lucru referindu-ne la sudul Siriei sau la Macedonia, aflată în paragină timp de secole şi cu greu readusă la viaţă din 1922, sau la uimitoarea Camargue a cărei soartă nu a încetat să ne surprindă.

Oricum va fi, aceste întinse câmpii reprezintă

esenţialul din istoria agricolă mediteraneană, ultima, cea mai dificilă şi, totodată, cea mai strălucită dintre realizările sale – dacă nu o alăturăm de preţul ridicat, pe plan, uman, pe care a trebuit să-l plătească pentru a învinge apele. Fiecare dintre aceste cuceriri a constituit un însemnat fapt istoric, bogat în urmări, în aşa măsură, încât trebuie să ne întrebăm de fiecare dată dacă în spatele unor evenimente importante nu a existat, ca o cauză profundă, unul dintre aceste mari succese agrare.

Nu există exemplu mai uimitor despre o astfel de întâietate decât acela al câmpiilor din Andaluzia de Jos. În secolul al XVII-lea ea este una dintre regiunile cele mai bogate ale lumii mediteraneene. Între vechiul suport castilian, 150

la nord, şi munţii aspri care, spre sud, alcătuiesc înalta Cordilieră Beţică, ea îşi desfăşoară contururile uşor şerpuitoare, ce uneori, spre vest evocă nordul Flandrei, viile şi întinsele sale livezi de măslini… Ca toate celelalte câmpii, ea a trebuit să fie cucerită fâşie cu fâşie. La începuturile Romei cursul inferior al Guadalquivirului era o mlaştină98, întrucâtva comparabilă cu Ronul inferior primitiv sau ou Mitidja, dinainte de colonizarea franceză. Dar, destul de repede, Andaluzia Beţica avea să devină sufletul Spaniei romane, o grădină cu oraşe în curând prea frumoase dar şi prea populate.

Căci acesta este reversul bogăţiei câmpiilor mediteraneene: specializate în culturi puţin numeroase şi rentabile, ele depind, parţial, în privinţa hranei zilnice de exterior. Exportatoare de ulei, struguri, vin, ţesături şi obiecte artizanale, oraşele andaluze se întreţin totodată din griul nord-african. Cine posedă acest grâu le ţine oarecum la discreţia sa. Vandalii, cu complicitatea lor, au cucerit grânarul în seco-lui al V-lea”. Când bizantinii îi alungă în secolul următor, Andaluzia le este imediat devotată. Când vine rândul arabilor, nu le rezistă nici lor…

Do fiecare dată când este „cucerită”, Andaluzia devine giuvaierul noii coroane. Ea a fost centrul unei Spânii musulmane strălucitoare, desigur slab desfăşurată

în nordul Peninsulei Iberice, dar, întinsă în direcţia Africii Minore, niciodată întru totul separată de coastele, de populaţiile sale aspre, de istoria sa frământată… În această grădină de oraşe, există două metropole: Córdoba şi, mai târziu, Sevilla. Córdoba a fost şcoala întregii Spânii, a întregului Occident musulman şi creştin dar şi una şi alta au reprezentat capitala de artă şi centre de civilizaţie.

151

Africa de nord. (N. tr).

Sute de ani mai târziu, în secolul al XVI-lea, această măreţie este încă vie. A fost necesar totuşi să se cicatrizeze rănile imense pricinuite de recucerirea creştină din secolul al XIII-lea. Ea provocase în ţinutul andaluz, mai ales spre sud, numeroase zone pustii, pe care colonizarea militară şi apoi cea paşnică s-a străduit vreme îndelungată să le populeze. În secolul al XVI-lea această trudă lentă de refacere nu a ajuns încă la capăt100. Dar aşa cum este, Andaluzia rămâne încă un ţinut minunat „grânar, livadă, pivniţă şi staul al Spaniei” 101, obiectul elogiului ritual al ambasadorilor veneţieni în ale lor Relazioni… Faimei pământului său, secolul al XVI-lea i-a adăugat alt dar: America. Aceasta deoarece America a fost dată, în 1503, pentru aproape două secole, Sevillei. America înseamnă Casa de la Contratación, flotele care ating Indiile şi acelea care aduc argint din Mexic sau Perú, coloniile comerciale din străinătate, atât de dense şi active; toate acestea sunt oferite în exclusivitate Sevillei cu titlu de legitim monopol. Care sunt motivele? Mai întâi pentru ca negoţul aducător de belşug să fie controlat cu mai multă stricteţe – punctul de vedere al guvernanţilor. Apoi, deoarece drumul Americii depinde de alizee iar Sevilla se află chiar la poarta lor. Dar în spatele acestei şanse unice nu a cântărit şi importanţa unui oraş privilegiat, admirabil aprovizionat de bărcile care coboară Guadalquivirul şi de faimoasele care cu patru boi? Marea câmpie vinicolă şi producătoare de ulei este aceea care însufleţeşte pe ascuns traficul sevillan. Navele din nord – bretone, engleze, zeelandeze sau olandeze – vin aici nu numai pentru sarea din San Lucar, neîntrecută la

prepararea batogu-lui şi pentru produsele din Indii, ci şi pentru uleiul şi vinul coastelor sale.

Bogăţia Andaluziei a îndemnat-o deci. dacă nu a şi constrâns-o, să iasă din matcă. În secolul al XVI-lea Sevilla şi regiunea din centrul, Andaluziei, încă pe jumătate musulmană şi i abia pe jumătate creştină, sunt pe cale să edir iice, eu oamenii lor, întinse porţiuni din Amer rica spaniolă. Aceasta va purta însemnul originii sale. Carlos Pereyra a spus-o excelent: întreaga Spania îşi dezrădăcinează oamenii. În favoarea acelor ţinuturi din sud, deschise către mare.

Iată ce trebuie să ne pună în gardă împotriva sugestivei expresii a lui Pierre George în legătură cu aceste câmpii: „celule agricole" în vecinătatea mării. În realitate aceste celule sunt departe de a fi închise în sine. Ele înfloresc pentru că, în general, economia spaţiilor imense ale mării vine în sprijinul lor sau, şi mai exact, le ia în slujba ei, le obligă să practice marile culturi de export. Măslinul şi viţa-de-vie nu se extind în sudul Andaluziei decât graţie marelui comerţ sevillan. Tot astfel, la celălalt capăt al lumii mediteraneene şi aproape dincolo de tărâmul ei, avântul culturii griului în Moldova şi Ţara Românească în timpul lui Mihai Viteazul, la sfârşitul secolului al XVI-lea şi, totodată, întărirea regimului seniorial pe care l-a generat sunt legate de cererea lansată în Marea Neagră de comerţul cu cereale, aflat în plină dezvoltare. Să mai dăm câteva exemple analoage, de astă dată nu din secolul al XVI-lea: bumbacul şi tutunul, prilejuri de ameliorare a câmpiei Salonicului; roiba (Rubia tinctorum), introdusă în comitatul Ve-naissin în secolul al XVIII-lea şi în vederea căruia s-au desecat regiunile joase şi s-a eradicat malaria; sau prin 1900 cultivarea viţei-de-vie, graţie cărei Mitidja deveni salubră? În concluzie, nu există nicio îndoială: pentru a realiza transformarea acestor ţinuturi de câmpie este nevoie de afluxul importantelor Gâştiguri asigurate de comerţ, marele comerţ de lungă distanţă. Dar, mai precis, acest comerţ nu înseamnă oare existenţa în apropiere, a unui oraş

comercial însemnat, deschis în i3 afară şi bogat în capitaluri, a unui oraş ea

„— Wei mstifir – V Uil Paradis p5? Vadă ei rotirilor sale n

Cauza delnie Mei

1 Mno

154

1 SS

NOTE

1. Anonim (Claude de Varennes), Voyage de France dresse pour Vinstruction et la commodite tont des Français que des étrangers, Rouen, 1647, p. 136.

2. Op. cit., p. 56 – 67.

3.B.N. Estampes (Od 13, pet. infol); Les mocurs et fachons de faire des Turez... contrefaictes par Pierre Coeck d'Alost Van 1533.

4. Philippe de CANAYE, sieur de Fresne, Le Voyage du Levant, 1573, Paris, H. Hauser, 1897, p. 40.

5. Cf. V. BERARD, La Turquie... p. 93; opoziţia între Albania, munţii. şi fluviile „violente şi răscolitoare de pământ", trecătorile sale păzite de dervendjis şi Macedonia cu apele sale liniştite şi cu perdelele ei de ceaţă. În Paul BOURGET, Sensations d'Italie, Paris, 1891, p. 88 – 90, trecerea din Toscana în Umbria. Asprime dar curăţenie în Toscana în timp ce deasupra stejarilor şi viilor din Umbria se întind ceţurile. şi drama malariei.

6. În legătură cu această dezvoltare timpurie a câmpiilor puţin întinse, sunt de acord cu H. LEHMANN „Die geographischen Grundlagen der kretisch – mykenischen Kultur", în: Geogr. Zeltschr., 1932, 337, la fel sunt micile oaze care, în Orientul Apropiat, au fost primele creaţii ale omului cum s-a presupus cu verosimilitate.

7. Pierre V7LAR, op. cit „vol. 1, p. 223.

8. Op. cit., p. 243 şi urm. G. MARGAIS, „Tlemcen, viile d'art et d'histoire", în: 2-e Congres soc. sav. d'Africa du Nord, vol. 1, 1936.

9.G. JVIEMEIER, op. cit., p. 28. Această remarcă ajunge foarte departe. Există în funcţie de aglomerarea în

sat sau oraş şi pornind de la ea, o organizare a spaţiului rural.

10, Asupra acestui punct, vezi Julien FRANC, La Mitidja, Alger, 1931, şi E.F. GAUTIER, „Le phe nomene colonial au village de Boufarik”, în: Un siècle de colonisation, Alger, 1930, p. 13 – 87.

Îl j. ANCEL, La plaine de Salonique, 1930.

12. Despre delta Ebrului, vezi E.H.G. DOBBY.

„The ebro Delta”, în: Geogr. Journal, London, mai 1936. Asupra regiunii Mardii Pontini, vezi SCHILLMANN, „Die Urbarmachung der Pontinischen Siimpfe”, în Geogr. Wissenschaft, 1934.

13.P. GEORGE, op. cit., p. 296 – 299, 310 – 322, 348.

Din secolul al XII-lea până în secolul al XVI-lea, Camargue este din ce în ce mai insalubră p. 606.

14.J. LOZACH, Le delta du Nil, 1935, p. 50.

15. Op. cit., vol. 1, p. 142 – 143. Alt exemplu, mulţimea nurilor mici aproape de Adrjanopol (ibidem, voi, 2, p. 10). În Ignacio de ASSO, Hist. de la economia politica de Aragón, 1798 (reeditarea în 1947) cf. amănunte despre „pantanal”-ul din Benavarre (p. 84) despre câmpille din Huesca (p. 72 – 73), Zaragoza (9.94 şi urm), Teruel (p. 186).

16.B. IST. Paris, Ital, 1220, fol. 35.

17. Philippe LECA, La Corse… p. 213 şi 270, J. de

BRADI, op. cit., p. 25.

18. În anotimpul ploios, câmpiile sunt lacuri sau maidane noroioase (J. J. THARAUD, La Batail-le a Scutari), Paris, 1927, p. 53, în legătură cu câmpiile albaneze); iazurile de noroi şi mlaştinile pe care le produce Bojona revărsată (ibidem, p. 148).

19. De exemplu, în 1940. În sudul Spaniei, în ianuarie 1941, în Portugalia, în februarie 1941, în Siria, în octombrie 1940, în bazinul Ebrului (informaţii din presă). Inundaţii la Córdoba, la 31 decembrie 1554 şi 1 ianuarie 1555, vezi Francisco K. de UHAGOIV, Relacións historicas de los siglos XVI y XVII, Madrid, 1896, p. 39 şi următoarele.

20. Gal Ed. BREMOND, op. cit., p. 17; de acelaşi autor, Yemen et Saoudia, Paris, 1937, p, II, nota 6.

21. Despre malarie există un număr de lucrări utile.

Pentru orientare generală vezi Jules SION, „Étude sur la malaria et son evolution en Mediterrannée", în: Scientia, 1938; M. SOBRE, Les fondements biologique de la geographie hu-mâine, Paris, 1942 şi excelentul articol al lui M. – LE LANNOU „Le râie gâographiq ne de la malaria", în: Annales de Geographie, 45, 1936, p, 112 – 135. Ar fi interesant să putem măsura şi cartografia dezvoltarea malariei în timpul ultimului război mondial în lumea mediteraneană, din cauza lipsei chininei. Pentru istorie, lucrările cele mai importante sunt cele semnate de Angelo CELLI, „Storia della malaria nell'agro romano", în M.R. Ac. dei Lincei, 1925, seria a 7-a, vol. 1, fasc. 3; The history of Mar laria in the Roman Campagna from ancient

times, London, 1933 şi de Anna CELLI-FRAENT-ZEL „Die Bedeutung der Malaria for die geschichte Roms und der Campagna în Altertum und Mittelalter", în: Festschrift B. Nocht, 1927.

„.: 2 vol., 1 hartă, p. 49 – 56; „Die Malaria im XVII ten Jahrhundert în Rom und in der Campagna. im Lichte Zei tgenossicher Arischauun-gen", în: Ar eh. f. Gesch. der Medizin, 20, 1928, p. 101 – 119; „La febbre pallusti-e nella poesia, în: Malariologia, 1930. Despre malaria în Crimeea vezi Comte de ROCHECHOUART, Me moires, p. 154.

Iată câteva amănunte pentru secolul al XVI-lea. Reputaţia de insalubritate a Ciprului era atât de mare, încât în contractele de transport semn ale între pelerinii la Pământul Sfânt şi căpitanii de vase aceştia promiteau să nu facă escale mai mari de trei zile în Cipru. În: Reinhold ROHRICHT, Deutsche Pilgerreisen nacfi dem Heilingen Lande, Innsbruck, 1900, p. 14. După G. BOTERO, op. cit., există mlaştini pestilenţiale aproape de Saleo, p. 5; oraşe primejdioase pentru sănătate, Brindisi, Aquíla, Roma, Ravenna, Alexandria din Egipt, voi, 1, cap. 1, p. 47; Albenga, pe malul genovez are o câmpie bogată „m³ Varia n-a pestilente1", p. 37. La Pola cetăţenii părăsesc oraşul în

timpul verii din pricina frigurilor şi se întorc iarna, vezi Philippe CANAYE, Le voyage du Levant, p. 206. Malaria (?) de care ar suferi regina Spaniei la Segovia în august 1566, în: Celestin DOUAIS, Dépêches de M. de Fourque-vaux, ambassadeur de Charles IX en Espagne, 1565 – 1572, Paris, 1896 – 1904, vol. 3, p. 10; acces de malarie al lui Filip al II-lea la Badajoz, în: M. PHILIPPSON, Ein Ministerium unter Philipp II, Berlin, 1895, p. 188.

22.M. SORRE, op. cit., p. 388. În septembrie 1566

Întreaga Spanie este chinuită de friguri (Four-quevaux către regină, Segovia, 11 septembrie 1566, în DOUAIS, op. cit., vol. 3, p. 181.

23. Ibidem, p. 263.

24. Juies LECLERCQ, în royage en Algerie, 1881,.

uimit de ravagiile malariei în regiunile de la poalele munţilor din Algeria, scrie, p. 178: „Dacă europenii nu pot trăi în văi, pentru ce nu construiesc sate pe munte?”

25. Printre problemele ridicate cu câtva timp în urmă, la instalarea capitalei turceşti la Ankara, să notăm malaria din câmpiia învecinată: Noelle ROGER, En Asie Mineure, Paris, 1930, P. 46.

26. Citat de M. SORRE, Fondements biologiques, p. 344.

27. VV. H.S. JONES. Malaria, a neglected factor in the histary of Greece and Rome, London, 1907.

28.P. HILTENBRANDT, Der Kampf ums Mittelmeer, Stuttgart, 1941, p. 279. Leon al X-lea... „maţe „vinăţor, va fi sucombat şi el, fără îndsr aerul este aici nesănătos (lb. ital. – N. tr.j.

¥

doială, datorită unui acces de malarie (Gon-zague TRUC, Leon X et son siècle, Paris, 1941, p. 71 şi, 79. Dante însuşi n-a murit de malarie, ca şi, douăzeci de ani mai înainte, Guido Cavalcanti? (L. GILLET, Dante, Paris, 1941, p. 340). Aceste informaţii trebuie preluate cu toate rezervele.

29. Ibidem, p. 279.

30. Bernardo SEGNI, Storie florentine... dall’anno

1527 al 1555, Augsburg, 1723, p. 4.

31.I.B. TAVERNIER. în Voyage, vol. 1, p. 110, vor!

beşte despre mlaştinile din Alexandretta, în

1691.32. K. ESCHMID, în Werner Benndorf, Das Mittelmeerbuch, Leipzig, 1940, p. 22. În legătură cu: întinderea malariei, ce se află oare în spatele acestor rânduri ale lui Stendhal (Promenades... vol. 2, p. 164): „M. Metax-a, mi se pare, medic celebru şi om de spirit a făcut o hartă a locurilor atacate de friguri”?

33.A.d. S. Venezia, Brera, 54, f° 144.

34. Francesco GUICCIARDINR, La hist oria d’Italia.

Venezia, 1568, p. 2, (Italia fără grijă) cultivaţii non meno ne luoghi piii montuoşi e piu sterili, che nelle pianure, et regioni suc piii fertili” Cf. uimitoarele observaţii ale lui MONTAIGNE, op. cit., p. 237 în jurul oraşului Lucea unde după vreo cincizeci de ani (1581) viile au înlocuit, în munţi, „pădurile şi castanii”, p. 248, „... metoda pe care o au pentru a cultiva munţii până la culmi”. Nu sunt deci de acord cu frumosul pasaj al lui MICHELET din La Renaissance, Paris, 1855, p. 31 – 32. Ph. HIL-TENBRANDT, op. cit., p. 268 vede problema în acelaşi sens ca şi mine. Ttalienii participă la marile descoperiri geografice. Venezuela nu este oare Veneţia mică? dar spaţiul naţional nu este suficient, în această epocă, populaţiei italiene: burghezia sa nu ştie să vadă dincolo n! de orizontul mediteranean; îi mai lipsesc pe

! ninsulei, în sfârşit, acele conflicte religioase

care i-au împins pe englezi şi olandezi dincolo de mări. „35. Herbert LEHMANAT”, Die Geographischen Grundlagen der kretischmvkenischen Kultur”, în:

Geogr. Zeitschr., 1932, p. 335.36. Auguste JARDE, Les Cereales dans l’Antiquité grecque, 1925, p. 71, referinţe în Strabon. A.

PHILIPPSON. „Der Kopais-See în Griechencultivată nu mai puţin în locurile cele mai muntoase? 1

mai sterile decât în câmpii şi regiunile sale cele mai roditoare (lb. ital. – N. tr.).158

land und seine Ungebung”, în: Zeitschr. der

Gesellschaft jur Erdkunde zu Berlin, XXIX, 1894, p. 1 – 90. P. GUILLON, Les Trepieds du Ptoion, 1943, p. 175 – 195.

37.M.R. DE LA BLANCHERE, „La malaria de Rome et le drainage antique" în: Melanges d'Arch. et d'hist., p.p. L'École française de Rome, vol. 2, 1882, p. 94 şi următoarele.

38. Primul dintre „olandezii" acestor nordici este oare acel inginer, acel dijkmeester pe care nunţiul îl trimite la Ferrara la cererea papei în 1598 şi care, pentru a seca apa pare să se gândească la morile de vânt? Correspondance de Frangipani, p.p., Armand Louant, 1932, vol. 2, Bruxelles, 13 iunie, 17 iunie, 25 iulie, 13 august 1598, p. 345, 348, 362 – 363, 272.

39. MONTAIGKE, Voyage en Italie, p. 138.

40.A. von REUMONT, Geschichte Toscana's, vol. 1, p. 358 şi următoarele. Despre acelaşi subiect O. CORSINT, Ragionamente istorico sopra Za Val di Chiana, Firenze, 1742, V. FOSSOM-BRONI, Memoria id răulico-storiche sopra la Val di Chiana, Firenze 1789. MICHELET, Journal inedit, p. 167 – 170. În secolul al XVI-lea au existat lucrări ineficace pentru îmbunătăţirea lacului din Castiglione, în A. von REUMONT, op. cit., vol. 1, p. 369.

41. Ibidem, p. 366 şi următoarele.

42.A. ZANELLI, Delle condizioni interne di Brescia, dai 1642 al 1644 o del motodella borghesia contro la nobiltartel 1644, Brescia, 1898, p. 242 – 243.

43.A. von REUMONT, op. cit., vol. 1, p. 363 – 364.

De citat de asemenea, şi tot în Toscana, către 1550, proiectele de asanare a mlaştinilor din Ansedonia (G... Venerosi PESCIOLINI, „Una Memoria del secolo XVI sulle palude di Ansedonia", în: La Maremma, vol. 6, 1931). H. Wătjen notează că marea problemă în Toscana, sub domnia marelui duce Ferdinand, este secarea mlaştinilor. În: Die Niederländer im Mittelmeergebiet, Berlin, 1909, p. 35. Despre un proiect de îmbunătăţiri al Maremmei din Siena, 1556, propus regelui Franţei, cf. Lucien ROMIER, Les origines politiques des guerres de religion, Paris, 1913 – 1914, vol. 2, p. 397 – 398.

44. Hansjorg DONGUS, „Die Reisbaugemeinschaft des PoDeltas cine neue Form Kollektiver Landnutzung”, în: Zeitschrift filr Agrarge-schichte und Agrarsoziologie, ori. 1963, p. 201202; C. ERRERA, „La bonifica estense nel Basso Ferr-arese”, în: Rivista Geogr. ital., 1934, p. 49 – 53.

45. Despre îmbunătăţirile în Statul pontifical în timpul lui Pius al V-lea, vezi PASTOR, op. cit., vol. 17, p. 84.

46.B.N. Paris, ESP, 127, fos 20 v° şi 21. E vorba de un proiect studiat în 1594 de „Camera”, la care s-a renunţat. Contele de Olivares s-a interesat totuşi mult de el. Autorităţile erau dispuse să dea în arendă lucrarea.

47. Despre o eventuală îmbunătăţire în Aquíla, vezi

Giacomo Soranzo, către doge, Viena, 7 aug. 1561, în: G. TURBA, Venet. Depeschen, Wien, 1889 – 1896, vol. 13, p. 191.

48. Aşa am interpretat cartea, neclară din pricină că este prea stufoasă, a lui Richard BUSCH-ZANINER, Agrarverfassung Gesellschaft und Siedlung în Südosteuropa, Leipzig, 1938, şi pe care cred că trebuie s-o explic. Pentru el, spre deosebire de CVIJIC, ciftlik nu este un sat vechi datând din Evul Mediu (p. 104 – 105). Este un tip de sat recent, născut în secolul al XVI-lea, cu o oarecare răspândire în secolul al XVII-lea, deci un sat de colonizare modernă, ca rezultat al lucrărilor de ameliorare, situat de fapt pe câmpie, aproape de apele lacurilor şi văilor, expus adesea inundaţiilor (p. 124). Omer Lutfi Barkan este de acord cu interpretarea mea.

49.E. CESSI, „Alvise Cornaro e la bonifica veneziana nel sec. XVI, în: Rend. R. Ace. Liricei, Se. Mor, St. e FU, seria a 6-a, vol. 12, p. 301 – 323. Recenzie de F. BRAUDEL, în Ann. d’Hist. Sociale, 1840, p. 71 – 72.

50.E. Le ROY LA DURIE, op. cit., p. 442 şi următoarele. Adam de Craponne (1519 – 1539) a construit Canalul care îi poartă numele şi irigă Crau către 1558 între Durance şi Ron.

51.A. ZANELLI, op. cit., p. 243.

52. A.d. S. Venezia, Annali di Venezia, 11 aprilie 1593 şi urm.

53. I. de ASSO, op. cit., p. 72 – 73.54. P. GEORGE, op. cit., p. 292 – 234.

55. Cumpărări în direcţia porţii Vega, către noul pod al Segoviei, dincolo de Manzanares, în jurul acelei Real Casa de Campo amenajată de Filip al II-lea. Vezi mai ales, Simancas, Patronate Real, actele de vânzare nr. 3142 – 3168.

56. Pierre IMBART DE LA TOUR, Les origines de la Reforme, vol. 1, Mei un, 1948, p. 218. Rămâne să facem distincţia între adevărata îmbunătăţire funciară şi colonizarea generală a pămân169

turilor noi. Acţiunea de cucerire a solului este declanşată în Franţa de la mijlocul secolului al XV-lea, la fel ca în Anglia (René GAUDILHON, Poitique ăconomique de Louis XI, Paris, 1940, p. 147. În ceea ce priveşte domeniile savoiarde, îmbunătăţiri funciare neclar semnalate în cartea lui F. HAYWARD, Histoire des ducs de Savoie, Paris, 1941, vol. 2, p. 40, nu foarte documentată.

57.E. Le ROY LA DURIE, op. cit., p. 86 – 87.

58. Nu este acesta oare unul dintre aspectele dramei economice a Barcelonei? Faptul că burghezia barceloneză plasându-şi banii în agricultură nu se mai aventurează apoi în afaceri maritime?

59. Aşa-numitul drenaj prin „picioare de găină”, în

Oliver DE SERRES, Pages choisies, Paris, 1942, p. 64.

60”. Vita di D. Pietro di Toledo”, în: Archivio Storico Italiano, vol. 9, p. 21 – 22.

61.F. Carreras y CANDI, Geografia General de Cataluñya, Barcelona, 1913, p. 471 – 472.

62. Mai ales I. de ASSO, op. cit., p. 94 şi următoarele.

63. Ceea ce urmează e preluat mai cu seamă după remarcabilul articol al lui S. PUGLIESE, „Condizioni economiche e finanziarie della Lom-bardia nella prima metă del secolo XVIII”, în: Mise. di st. it. seria a 3-a, vol. 31, 1924, p. 1 – 508, care oferă, în primele pagini, pe lângă o bună descriere geografică a Lombardiei, numeroase informaţii relative la secolul al XVI-lea.

64.A. FANFANI. „La rivoluzione dei prezzi a Milano

nel XVI-XVII secolo”, în: Giornale degli economişti, iulie 1932.

65.E. LUCCHESI, Monaci benedicttini vallombrosani în Lombardia, Firenze, 1938.

66.S. PUGLIESE, op. cit., p. 25 – 27.

67.G. de SILVA către M.S., 17 aprilie, 1573, Simancas E, 1332.

68.A. SCHULŢE, op. cit., vol. 1, p. 252 consideră că practicarea culturii orezului a venit din Spania în Lombardia înainte de 1475. Exportul de orez către Germania a fost iniţiat de Bal-thasar Irmi din Basel. Despre orezul introdus de Ludovic al XII-lea, vezi Marco FORMENTINI, ÎI ducato di Milano, Milano, 1876, vol. 2, p. 600 şi următoarele. Asupra problemei în general – S. PUGLIESE, art. cât, p. 35.

69. Maurice PALEOLOGUE, Un grand realiste, Cavour, 1926, p. 21. În legătură cu această problemă importantă a transformărilor agricole, solicitate cu regularitate de câmpii, vezi exemplul pe care-l dă Georges LEFEBVRE, (La Grande Peur de 1789), Paris, 1957, p. 17, despre Bas-Languedoc, care, în timpul Revoluţiei franceze, îşi procură lucrătorii din platourile calcaroase aflate în sudul Franţei. Alt exemplu, prezentat ca valabil pentru secolul al XVII-lea, este cel al Traciei oare îşi aduce muncitorii agricoli din nordul Bulgariei (Her-bert WILHELMY, Hochbulgarien, Kiel, 1935, p. 235). Tesalia (ale cărei exporturi de grâne prin Volo ne sunt cunoscute) şi-i aduce pe ai săi din centrul Greciei sau chiar din Attica (VAUDONCOURT, Memoirs on the Ionian Islands, 1816, p. 215). Despre aceste două exemple balcanice în: R. BUSCH-ZANINER, op. cit., p. 94.

70.S. PUGLIESE, op. cit.

71.P. GEORGE, op. cit., p. 354.

72. Nobilului şi, mai ales, marii proprietăţi, chiar atunci când câmpia nu este amenajată. Situaţia s-a menţinut până aproape de zilele noastre (N. PFALZ, art. cât., în: Geogr. Zeitschr., 1931, p, 134); înaintea ultimelor lucrări de ameliorare 38 din solul Campagnei se afla în

posesia a patru mari proprietari. Dimpotrivă, „în general regiunile muntoase rămân rezervate micii proprietăţi” (Ibidem). O apreciere mai nuanţată la J. SION în: France mediter-raneenne, Paris, 1934, p. 143; „Zonele cele mai fărâmiţate sunt ţinuturile de dealuri, relativ arhaice şi sărace (astăzi): marea proprietate se întinde în câmpiile cu randament ridicat şi, mai cu seamă, în smârcurile de curând cucerite cu mari cheltuieli”. Vezi, despre acest subiect, informaţiile lui G. NIEMEIER, op. cit., p. 29 – 30 şi 59, privind opoziţia dintre Córdoba, vechi centru cu mari proprietăţi, şi Car-lotta, oraş nou, ridicat în secolul al XVIII-lea, cu proprietăţi fărâmiţate. Personal cred în rolul considerabil al monoculturilor ce au invadat câmpiile (grâul s-a numărat şi el printre acestea odinioară) şi au dat naştere marilor proprietăţi.

73.P. DESCAMPS. Le Portugal. La vie sociale aducile, Paris, 1935, p. 14. Aproape de Vieira, în Minho, „muntele este democratic; mai în vale, şi chiar la Vieira. există hidalgos de viţă veche. Există însă solares la Vieira şi în câteva parohii”.

74.M. BANDELLO, op. cit., vol. 1, nuvela nr. 12.

75. Ibidem, p. 48.

13

76.J. CVIJIC, op. cit., p. 172. Despre ţăranul bulgar, munca şi relativa sa bunăstare, în secolul al XV-lea, despre carele de lemn trase de perechi de boi sau bivoli, vezi Ivan SAKAZOV, Bult

„Garische Wirtschaftsgeschichte, Berlin-Leipzig, 1929, p. 197; ţăranul din câmpii este legat de mediul său cu mult mai mult decât munteanul sau orăşeanul. Pentru delta Nilului, vezi J. LOZACH, op. cit., p. 38. Despre pustietatea deltei în secolul al XVI-lea, ibidem, p. 50.

77. Pyrenees mediterraneennes, p. 245. Vezi în Camargue un caz analog, marile domenii pe care le posedă aici, înainte de Revoluţie, Ordinul Cavalerilor de Malta, în J.J. ESTRANGIN, Études archéologiqu.es historiques et statistiques sur l’Arles, 1938, p. 307.

78.F. BENOIT, op. cit., p. 26.

79. Pierre VILAR, op. cit., vol. 1, p. 575 şi următoarele.

80. Vezi mai sus nota 58.

81. Daniele BELTRAMI, Forze di lavoro e proprietă fondiaria nelle campagne venete dei secoli XVII ed XVIII, 1961, p. 67 dă anul 1574; prefer până la o documentare mai amplă data de 1566 pe care o furnizează Andrea da MOSTO în: L'Archivio di Stato di Venezia, 1937, vol. 1, p. 168. Proveditorii ar fi fost instituiţi atunci pentru a supraveghea culturile şi drenarea apelor şi pentru a stimula activitatea agricolă prin constituirea de „societăţi" funciare.

82. Ceva mai mult de 13 ha. Campo variază însă de la o regiune la alta. În Vicentino el valorează 3 862 m^2 (D. BELTRAMI, op. cit., p. 53, nota 2).

83. Senato Terra 32, 16 septembrie 1560; 29 noiembrie 1560.

84. Ibidem, 27 înainte de 9 mai 1558.

85. Ibidem, 25.

86. Ibidem, 32.

87. Ibidem, 67.

88. Ibidem, 23.

89. Ibidem, 31.

90. Vezi mai sus p. 69.

91. Domenieo SELLA, Commerci e industrie a Venezia nel secolo XVII, 1961, p. 87 şi următoarele.

92. Asupra acestei vaste probleme vezi cartea de pionierat a lui Daniele BELTRAMI, Forza di lavoro e proprietă fondaria nelle campagne ve-mete dei secoli XVII ed XVIII, 1961.

93. Am urmat rezumatul lui M. SORRE, Les fondement biologiques de la geographie humaine, p. 397 şi următoarele. De adăugat C. de CU-PIS, Le Vicende dell'agricoltura e della pas

§

torizia nell'agroromano e d'Annona di Roma, Rottia, 1911; PFALZ, art. cât., p. 133 – 134 şi mai ales, Jean DELUMEAU, op. cit., vol. 2, p. 521 şi urm.

94. Vita di Benvenuto Cellini scritta da lui mede –, ţ simo, trad. fr., Paris, 1922, vol. 2, p. 240 – 247. Roma, 1911; PFALZ, art. cât., p. 133 – 134 şi.t

95.C. TRASSELLI, „Notizie economiche sui Corsi ins

Roma (secolo XVI)” în: Archivio storico di Corsica, nr. 10. oct. -dec. 1934, p. 576 şi următoarele-l

96. Lettres d'Italie, op. cit., vol. 1, p. 312 – 313...”

Asupra pustiului câmpiei romane: „Astăzi, ţăranii din Sabina şi Abruzzi sunt cei care vin I din timp în timp să semene câteva porţiuni. de câmpie şi se reîntorc până la recoltă”. Ex – aplicaţia Prof. de BROSSES asupra cauzelor de-popularizării şi, mai ales, asupra responsabilităţii lui Sixt al V-lea necesită revizuiri importante. Pastor consideră că malaria se agravează datorită despăduririi: lupta împotriva banditţilor din timpul lui Sixt al V-lea se traduce, într-adevăr, prin incendierea sistematică a hăţişurilor care le serveau drept bârlog.

97.M. SORRE, op. cit., p. 398.

98. Vezi cât de important era E. Quinet în: Mes vacances en Espagne, 1881, p. 320, de „smâeurile din Guadalquivir, adică latifundiile umede din Marismas unde se cresc tauri pe jumătate sălbatici, o vastă regiune de câmpii înflorite pril! măvara”.

99. E.F. GAUTIER, Genseric, roi des Vandales, Paris, 1932, p. 109.

101.

O. Despre aceste probleme, vezi în foarte bogata cercetare a lui Georg NIEMEIER, op. cit., p. 37, 56 – 57, şi anume distrugerile provocate de recucerirea dincolo de Guadalquivir. Colonizarea sistematică a Andaluziei nu începe decât cu Carol al III-lea. Ea este întreprinsă cu colonişti germani (p. 57). Pentru golurile care se menţin încă în 1767, vezi figura 8, p. 62 din aceeaşi lucrare. Remarcă decisivă la p. 100 asupra importanţei vechimii – deci a istoriei – pentru regimul proprietăţilor. În această privinţă, de comparat o veche comunitate, Córdoba, cu una nouă, Oarlotta, întemeiată în 1767. Pentru exportul sevillan de ulei de la 60 la 70.000 chintale, vezi Pedro de

MEDINA, Libro de grandezas y cosaş memorables de España, 1548, f° 122. G. BOTTERO, op. cit., p. 8.

102. Baronul Jean-François BOURGOING, Nouveau voyage era Espagne, 1789, vol. 3, p. 50.

103. Vezi mai jos, vol. 1, p. 530 şi următoarele.1

4. TRANSHUMANTĂ SAU NOMADISM: CELE DOUĂ LUMI MEDITERANEENE

Aceste incursiuni o dată terminate, ne rămâne să înţelegem, în ansamblul lor, problemele multiple ale transhumantei şi nomadismului, acele deplasări regulate ale oamenilor şi turmelor de animale – una dintre trăsăturile marcante ale universului mediteranean – şi pe care o abordăm în ultimă instanţă. Nu ne vom explica nimic din aceste mişcări mereu reîncepute dacă ne vom limita atenţia doar la continentele peninsulare. Se cuvine să privim mereu şi deschis către est şi sud şi să includem, măcar în modul de argumentare, viaţa pastorală a vastelor întinderi deşertice. Iată pentru ce am întârziat să abordăm aceste probleme, dificil de localizaţi.

Transhumantele1

Există mai multe tipuri de marishumanţă. Geografii disting aici cel puţin două, poate trei. Există mai întâi transhumanta „normală”; proprietari şi păstori sunt, în acest caz, oameni din câmpie. Ei locuiesc în ea dar o părăsesc în timpul verii, anotimp favorabil pentru crescătorii de vite. În această situaţie, muntele nu furnizează decât spaţiul. Şi totuşi acest spaţiu, este adesea bunul ţăranului din câmpie, chiar dacă, aşa cum se întâmplă îndeobşte, acesta îl închiriază munteanului. Arles, în secolul al XV-lea, de patru sau poate cinci sute de ani2, este capitala unei vaste transhumante de vară care dirijează turmele din Camargue şi, mai ales, din Crau şi le expediază în fiecare an pe drumurile din bazinul râului Durance către păşunile din Oisans, Devoluy, Vercors, până în vecinătatea ţinuturilor Maurienne şi Tarentaise. O adevărată capitală ţărănească; aici locuiesc 165 „capitaliştii” 3, cum se numeau până de curând etăpânii crescători de oi, şi tot aici îşi întocmesc actele publice

notarii în faţa cărora se înregistrează contractele.

Transhumanta „inversă” în secolul al XVI-lea este, ca să luăm un exemplu, cea din Na-varra spaniolă. Turme şi păstori vin, de astă dată, din muntosul ţinut euskari. Regiunii din vale nu-i aparţin decât funcţiile comerciale când. există comerţ... Această transhumantă este o jijcoborâre pe timp de iarnă, tumultuoasă. Animară şi păstori fugind de muntele prea friguros, ajung în sudul Navarrei ca o armată intrând într-o ţară cucerită. Totul se închide cu străşnicie la trecerea acestor oaspeţi temuţi. Fiecare an face astfel să renască veşnicul conflict al păstorului cu ţăranul, mai întâi la ducere, până când animalele ajung în părţile descoperite ale câmpiei sau în marile păşuni din Bardenas Reales, apoi la întoarcere. Bardenas Reales este o stepă pietroasă, la marginile Aragónului, în care ploile de iarnă menţin nişte păşuni destul de firave4.

O asemenea transhumantă inversă se petrece şi în Calabria care adună păstori şi turme iarna şi primăvara în îngustele fâşii de pe ţărmul mării. „În dimineaţa zilei de Paşti, explică în iunie 1549, episcopul din Catanzaro, unii preoţi mergeau în satele de la marginea mării unde sunt multe turme şi unde aveau obiceiul să celebreze liturghia pe un altar făcut din calupuri de brânza, apoi să binecuvânteze brânza şi turmele şi să dea împărtăşania păstorilor. Preotul câştiga toată brânza folosită pentru construirea altarului. I-am pedepsit pe preoţii care celebraseră aceste oficii şi... am interzis, sub ameninţarea unor pedepse aspre oricui să îndrăznească a le face de acum înainte” 5. f Iată deci două tipuri de transhumantă. i Există, în plus, o transhumantă mixtă mai pu (j ţin importantă care amestecă dintr-odată h transhumanta de iarnă şi cea de vară. Punctul basc (N. tr.).1

de plecare şi locuinţele se află în acest caz la jumătatea pantei, adică la jumătatea drumului; dintre cele două păşuni. Astfel se petrec lucrurile astăzi în Corsica, la Chataigneraie.

— De fapt este imposibil să epuizăm realitatea într-o

clasificare rigidă. Transhumanta foloseşte toate tipurile de condiţii, fizice, umane, istorice6, în lumea mediteraneană, în definiţia cea mai simplă, ea reprezintă o deplasare în sens vertical din păşunile de iarnă, situate în câmpii, către păşunile de vară ce ocupă înălţimile. Ea este o viaţă alternând între două planuri dar, totodată, şi o deplasare de oameni. Aceştia aparţin unui sat, unui grup rural ori non-rural. Ei nu sunt decât păstori sau, cel mult, în timpul unora dintre opririle lor, cultivă în grabă pământul, arzând câteodată, toamna, mărăcinişurile pentru a grăbi creşterea plantelor7; aceşti oameni locuiesc fie la munte, fie în câmpie, ei au sau nu au locuinţe fixe. Pe scurt, variantele sunt numeroase dar, impuse de condiţiile locale, aproape de neînlăturat. Să ne amuzăm, în trecere, cu această anecdotă: Coron, pe coasta grecească, era încă din 1499 un fort veneţian. Paşa din Mareea voia să-i împiedice pe albanezii şi grecii din mica fortăreaţă să semene sau să-şi pască vitele pe teritoriul Măritului Padişah. Rettori din Coron se mulţumesc să-i răspundă dolcemente: „Dacă turmele noastre vin vara pe teritoriul vostru, în schimb iarna turmele voastre vin pe al nostru” 8.

Relieful şi anotimpul, cele două realităţi certe, de obicei indică, dacă nu totul, cel puţin esenţialul a ceea ce poate şi trebuie să se întâmple. În 14989, în timpul Carnavalului, nişte stradioţi, fac o incursiune în împrejurimile Pisei: prada lor, fiind iarnă şi pe ţărmul mării, nu trebuie să ne mire: 300 capete de vite mari

— Bivoli şi vaci –, 600 de oi, iepe, catâri. O

altă incursiune aproape de Zara în ianuarie

17 1526 împotriva turcilor: 2.500 de animale prădate10. Ultimul test: în 164911 moi lacii, convinşi de un şef nou, pun mâna în Dalmaţia, aproape de coastă, pe „13.000 de capete de vite”.”!

Nomadismul mai vechi decât transhumanta Transhumanta astfel definită nu este decât una dintre formele regularizate, am zice cuminţite, ale vieţii păstoreşti mediteraneene, între păşunile câmpiilor şi păşunile munţilor, rod al unei evoluţii îndelungate.

Transhumanta, chiar cea mai tumultuoasă, nu antrenează cu ea decât o populaţie specializată de păstori. Ea implică o diviziune a muncii, o agricultură omniprezentă, deci ogoare care trebuie apărate, locuinţe stabile, sate. Acestea se golesc, după capriciile anotimpurilor, de o parte a populaţiei în beneficiul fie al câmpiei, fie al semeţului munte. Multe cercetări semnalează, în secolul al XVI-lea, aceste sate muntoase pe jumătate depopulate în care rămân doar bătrânii, femeile şi copiii.

Nomadismul, în schimb, antrenează totul cu el şi pe itinerarii imense: oamenii, animalele şi chiar locuinţele. Niciodată, totuşi, el nu canalizează, ca transhumanta, enormele fluvii de oi.

„” Turmele sale, chiar importante, se dispersează într-un spaţiu imens, uneori în grupuri foarte mici. Astăzi nomadismul care, ce-i drept, nu mai există în jurul Mediteranei decât ca reminiscenţe, înseamnă cei câţiva oameni care pot fi văzuţi la căderea nopţii în jurul unui foG în apropiere de periferia Beirutului, în Algeria după seceriş, în mijlocul miriştii, câteva cămile, oi, măgari, doi sau trei cai, femei îmbrăcate în roşu şi câteva corturi negre din piele de capră, ori, în sfârşit, în câmpia Antalya, în Pamphylia, la sud de Taurus, vreo douăzeci de corturi uneori – dar rar – dispuse în T

potcoavă, cum cerea o tradiţie care încetul cu încetul se pierde12.

Transhumanta şi nomadismul par nişte spectacole, nişte activităţi de vârstă diferită. Care dintre ele este mai veche? Sub ochii noştri, în toată zona deşertică şi semideşertică care înconjoară sudul Mediteranei şi continuă până spre Asia centrală, ba chiar dincolo de ea, sedentarizarea urmărită de guvernele actuale permite totuşi supravieţuirea din vechiul nomadism, a unei vieţi păstoreşti reduse (în Sahara, Tripolitania, Siria, Turcia şi Iran) care este o transhumantă, o diviziune a muncii. Această ordine cronologică pare deci plauzibilă. Vom adăuga că în cadrul lumii mediteraneene muntoase transhumanta inversă pare a fi mai veche decât

transhumante, numită de geografi, normală.

O asemenea evoluţie – nomadism, transhumantă inversă, transhumantă normală – este verosimilă. Dar lucrurile nu s-au petrecut niciodată atât de simplu cum sugerează acest model „a priori”. Trecutul a fost mai bogat în dezastre, în revoluţii brutale decât în evoluţii lente. Ghinionul este însă că dezastrele sunt mult mai puţin cunoscute în aceste domenii decât în cel al politicii.

În realitate, când, studiate de aproape, structurile păstoreşti se dezvăluie în amănunt, transhumanta inversă şi transhumanta normală apar destul de des amestecate. În Haute-Provence13 din secolul al XV-lea şi al XVI-lea, proprietarii din munţi (cei mai bogaţi şi cei mai numeroşi) şi de la poale, folosesc aceleaşi păşuni. În aceste condiţii doar regimul de proprietate deosebeşte cele două forme de transhumantă. Şi iată-ne aruncaţi din domeniul geografic în domeniul social ai proprietăţii sau în cel al politicii. Trecerile turmelor oferă, într-adevăr, resurse financiare pe care niciun stat nu le poate neglija, pe care le va organiza şi le va proteja întotdeauna. Între munţii Abruzzi şi podişul Tavolie-9 re din Apulia s-a statornicit încă din epoca romană o transhumantă inversă, ceea ce explică înflorirea, atunci, a industriilor de îmbrăcăminte din Taranto. Ea a supravieţuit apoi sub un regim destul de îngăduitor până în 1442 – 1447 când Alfonso I de Aragón14 a rânduit-o într-un chip autoritar, cu drumuri pentru turme, privilegiate şi obligatorii (trăituri), şi drumuri de legătură (tratturelli), cu păşuni de popas (râpoşi) şi păşuni de iarnă, cu, în plus, interdicţii de a vinde lâna şi animalele în altă parte decât în Foggia şi, evident, cu plăţi pe lungimea întregului parcurs. Acest sistem o dată fixat se va schimba puţin şi va fi protejat împotriva încălcărilor regulate şi insistente, de-a lungul drumurilor, ale ţăranilor plantatori de vii şi, mai ales, producători de grâu.

În 1548, dintr-un teritoriu de 15.000 carri (un carro are peste 24 hectare) situat în Apulia, păşunile regale reprezintă ceva mai mult de 7.000 carri; în plus, autorităţile recuperează atunci 2000 carri din ogoare, cu

mai multă sau mai puţină îndreptăţire... Turmele care numărau în medie 1.000.000 capete depăşeau o medie de 1 300.000 în următorii 10 ani. Şi acest număr va creşte încă, de vreme ce, în octombrie 1591, estimările oficiale vorbesc despre 2 881 217 capete de oi, atunci când. imediat după scumpirile cerealelor (în 1560, 1562, 1567, 1584, 1589 – 1590 şi 1591) terenurile aflate în calea turmelor au fost arendate sistematic ţăranilor pentru perioade de 6 ani – randamentul la grâu pe aceste pământuri îmbogăţite prin trecerea vitelor atingând cifre record de 1 la 20 sau 1 la 30. De aici au rezultat la Neapole licitaţii agitate „cât ţine lumina lumânării" 15 între candidaţii cumpărători. În joc sunt mari interese, cele ale fiscului pentru care vama din Apulia este „o perlă de neînlocuit", cele ale negustorilor de lână şi carne şi ale marilor proprietari de turme oare se detaşează din ce în ce mai mult de masa micilor crescători de vite. „Un asemenea villano din provincia Abruzzi, 17

5. IERNATUL ŞI VÂRÂTUL OILOR DIN HAUTE-PROVENCE CĂTRE SFÂRŞITUL SECOLULUI AL XV-LEA

(După Therese SCLAFERT, Cultures en Haute-Provence, 1959, P134 şi 135, unde abrevierile unor nume de locuri sunt dezvoltate).

spune un raport adresat Regelui Catolic, va avea 10, 15, 20 sau 30.000 de oi pe care le aduce în fiecare an în această varnă (a Apuliei) pentru a vinde aici lină şi animale. Apoi umplându-şi traista cu scuzi se întoarce acasă pentru a-şi îngropa banii. Uneori moare lăsându-şi averea ascunsă" 16. Totuşi din secolul al XVII-lea şi, mai ales, din secolul al XVIII-lea se remarcă o concentrare a proprietăţii, o creştere numerică a turmelor proprietarilor bogaţi şi, ca atare, s-ar putea schiţa o întâietate în beneficiul ţinuturilor de la poale. Este vorba de o impresie puţin verificată 7 dar care, cel puţin, ne dă o idee despre dificultatea problemei.

Aceea dualitate există, în orice caz, şi în Vicenza, în aşa-numitul ţinut Vicentino. Lucrarea inedită a unui erudit

din secolul al XVI-lea Francesco Caldagno18, îl descrie ca pe un ţinut „habitatissimo”, fără niciun teren nelucrat, o grădină neîntreruptă, presărată de sate mari care au aerul unor oraşe cu pieţe, circulaţie intensă, „palate frumoase”. Nimic nu lipseşte de aici, nici lemnul care soseşte încărcat în căruţe sau pe apă cu plutele, nici cărbunele de lemn. Iar curţile de păsări sunt pline până şi de păuni sau „cocoşi de India”. Pe fluvii şi râuri se află nenumărate mori, fierăstraie etc. În câmpiile irigate sunt mii şi chiar „sute de mii de vite”. Viţeii, iezii, mieii prisosesc şi când vine vara toate aceste animale sunt trimise a’ ZH paschi della montagna. Iată o transhumantă normală care nu implică producerea de conflicte cu muntenii pentru închirierea sau folosirea păşunilor de la altitudine aşa cum, în legătură cu „Mandriola”, un munte pe care îl închiriază vicentinii, există conflicte cu grizonii. Faptul nu trebuie să ne mire: grizonii îşi conduc vitele spre sudul Alpilor şi către Veneţia 19 unde se stabilesc uneori ca măcelari. Dar Vicentino are şi el muntenii săi în această porţiune a Alpilor care cuprinde cele Sette Comuni la păşunile din munţi (lb. Hal. – N. tr.).

cu tăietorii de lemne şi vânătorii săi şi, de asemenea, cu culturi şi turme proprii ca, de pildă, Galio, care posedă între 50.000 şi 60.000 de oi. În timpul verii acestea rămân în păşunile celor Sette Comuni, iar toamna coboară din nou şi se împrăştie de-a lungul satelor din Vicentino, Padovano, Polesino, Trivigiano, Veronese sau Mantovano, dovadă că puternica viaţă păstorească, începând din câmpia Vicentino, de la poale nu a profitat doar pentru sine de întreg spaţiul disponibil pentru turmele de animale. Fiecare proprietar de la munte şi de la şes şi-a avut partea sta.

173

Transhumanta castiliană

Transhumanta castiliană este un bun exemplu pentru a verifica toate definiţiile noastre. Spectacolele sale au fost descrise de cel puţin o sută de ori. îi cunoaştem realităţile, dificultăţile, complexitatea.

Trebuie să deosebim de la început „marea transhumantă” ale cărei deplasări pot atinge 800 km şi o transhumantă cu o rază scurtă sau foarte scurtă. Numai cea dintâi, care depinde de faimosul „sindicat” al crescătorilor de oi al Mestei (ale cărei privilegii urcă până la 1273) va reţine atenţia noastră. Cum spune un naturalist de la sfârşitul secolului al XVIII-lea, Spania are „două specii de oi”; cele din prima specie, a căror lână este obişnuită, îşi petrec viaţa acolo unde se naşe, nu-şi schimbă deloc păşunea şi revin în fiecare seară la strnă; celelalte, a căror lână este fină, călătoresc în fiecare an şi, după ce şi-au petrecut vara în munţi, coboară în câmpiile calde din zonele sudice ale Regatului cum sunt cele din La Mancha, Estre-madura şi Andaluzia. Oilor din a doua specie li se spune „oi călătoare” 20. Ca toate distincţiile şi aceasta nu este decât aproximativă: nu sunt „oi călătoare” cu blănurile lor preţioase mânjite iarna cu argilă roşie decât acelea care merg la „extremităţile” Castiliei pe marile drumuri, canadas pe care se află o duzină de vămi regale.

Dar există şi alte trasee păstoreşti pe drumurile mai puţin importante (cordeles, vederas). Aceste turme străine de marea circulaţie oscilează după anotimpuri: sunt numite ganados travesios, riberiogos, sau merchaniegos – când ajung în pieţe (mercados). O luptă îndelungată, meticuloasă va permite autorităţilor regale saşi extindă controlul şi dincolo de drumurile principale: ea explică creşterea rapidă, până în 1593 – 159421, a impozitelor pe turme. Dar această problemă nu ne preocupă.

Să ne imaginăm marea transhumantă după caiiadas a căror hartă am extras-o din cartea clasică a lui Julius Klein22, peregrinările ei urmând meridianele de la nord la sud apoi de la sud la nord şi aşa mai departe. Nu există nicio îndoială în privinţa lor: cu toată amploarea deplasărilor (adesea în plan orizontal sau prin văile care taie relieful) nu ne aflăm în faţa unui caz de nomadism, deoarece oile sunt însoţite de păstori specializaţi şi numai de ei, aşa-numiţii rabadanes, ba, ci şi ciobani înarmaţi cu

praştii şi bâte lungi, întovărăşiţi de catâri, de câţiva cai, de ceaunele lor de bucătărie şi de câini. Nu-i vorba nicidecum de populaţii instabile. O spunem fără să ezităm: este o transhumantă inversă. Turmele de oi cu lână fină se deplasează, într-adevăr, din regiunile muntoase din nord către ţinuturile meridionale de câmpie. Turmele şi proprietarii (mari şi mici) provin din nord, în principal din patru mari „oraşe” crescătoare de oî, care apără în Cortezuri puternice interese ale Mestei: Leon, Segovia, Soria, Cuenca. De capacitatea păşunilor de vară, deci din nord, depinde în fapt întregul sistem. În sud, imensitatea terenurilor pustii din Estremadura, la Manchia şi Andaluzia ar îngădui o creştere nelimitată a numărului de animale23. Putem astfel să considerăm că dacă turme13

Domuri de transhu—manta – laxe la trecerea podurilor r – Alcántara; – CC-i la alrava

Santiago

C, TRANSHUMANTELE CASTILIENE

După Julius KLEIN, The Mesta; A Study în Spanish Econo

mic History 1273 – 2836, Cambridge, 1920.

le castiiiene nu străbat simbolica frontieră portugheză, această limitare, deplânsă totuşi de proprietarii castilieni, trebuie atribuită atât rezistenţei vecinilor vigilenţi, cât şi inutilităţii unor debuşeuri suplimentare.

Acestea fiind zise, nu ne interesăm pentru moment de numeroasele conflicte dintre ţărani şi pastori (cu ocazia, mai ales, a revenirii turmelor călătoare) nici de lupta între turmele cu scurtă sau lungă rază de deplasare. (De partea turmelor fixate în stâne, estantes sau travesios, intervin oraşe care se află în afara conflictului din Mesta, ca Salamanca, prin oraşe înţelegându-se aristocraţiile locale din mediul rural şi proprietarii). Nu ne interesăm nici de fricţiunile între acest „grup de presiune” care este Mesta 175 şi jurisdicţiile ostile faţă de privilegiile sale obţinute în faţa justiţiei: nici, în plus, de această competiţie pentru punctele de vamă între stat, marea nobilime sau

Biserică. Totuşi, toate aceste fapte, bine cunoscute, arată cât de complicat este aici sistemul transhumantei, sprijinit pe alte sisteme, şi inteligibil numai în lumina unei lungi evoluţii anterioare. Viaţa păstorească a modelat economia iberică, spune surâzând un istoric „mai mult decât măslinii, strugurii, cuprul sau chiar comorile din Perú” 24. Şi are dreptate. Nu o privim doar, la nivelul secolului al XIV-lea, ca o simplă generalizare a rasei de oi merino, rezultată din încrucişările dintre oile Spaniei şi cele importate din Africa de nord. Un întreg concurs de împrejurări, o complicitate a conjuncturii internaţionale au fost necesare pentru apariţia (şi dezvoltarea până, probabil, în jurul anului 1526) a Mestei. Fără criza europeană din secolele al XIV-lea şi al XV-lea, fără atracţia exercitată de preţul probabil scăzut ai lânii castiliene, fără încetinirea bine cunoscută a exporturilor de lână englezească, fără activitatea textilă a oraşelor Italiei, avântul Castiliei în creşterea milioanelor de oi itinerante ar fi fost cu neputinţă, de neconceput25.

Pe scurt, în cazul spectaculos şi amplificator al Castiliei concluzia este sigură: orice transhumantă presupune structuri interne şi externe complicate, instituţii solide. Astfel în privinţa lânii castiliene sunt implicate oraşe şi pieţe ca Segovia; oamenii de afaceri genovezi care cumpără anticipat lâna şi, împreună cu florentinii, posedă spălătorii – unde sunt pregătite pieile (fără să-i socotim şi pe reprezentanţii castilieni ai acestor mari negustori), cărăuşii baloturilor de lână, flotele pornind din Bilbao în direcţia Flandrei (pe care le controlează consulatul din Burgos) sau expediţiile către Alicante şi Málaga pentru Italia sau, pentru a menţiona un amănunt şi mai obişnuit, sarea indispensabilă care trebuie cumpărată şi transportată pentru turme, până în păşuni... Nu sc. 17

poate explica transhumanta castiliană în afara acestui larg context în care ea este, totodată, organizată şi prizonieră.

Comparaţii şi cartografii de ansamblu

Pentru fiecare exemplu, important sau nu, analiza va ajunge la concluzii analoage! 1. Toate cazurile cunoscute cu aproximaţie demonstrează că transhumanta este extrem de instituţionalizată, aflată în siguranţă datorită protecţiilor, reglementărilor, privilegiilor şi, întrucâtva, în afara societăţii, după cum o mărturiseşte situaţia – totdeauna – specială a păstorilor. Studii efectuate, este adevărat, asupra Germaniei de nord26 subliniază această latură asocială „de neatins" a păstorului care este un semn revelator. De altfel, acel admirabil reportaj despre păstorii transhumanţi din actuala Provence27 deschide cititorului porţile unei lumii, ale unei civilizaţii aparte.

Desigur, măsurile pentru şi contra transhumantei pot să se schimbe, de la o regiune la alta, dar ele există totdeauna. În jurul lui Arles în Crau se comit unele abuzuri în beneficiul „turmelor străine". Consiliul municipal deliberează în legătură cu aceste probleme în 1633 şi-l însărcinează pe căpitanul gărzii să organizeze inspecţiile necesare, autorizându-l să perceapă o taxă pentru activitatea sa. Parlamentul din Aix va omologa această reglementare. Nu are rost să insistăm, este vorba de un întreg sistem28. La Neapole, la începutul secolului al XVII-lea29, principala funcţie, cu excepţia celei de administrare a oraşului, este a vameşului din Foggia. El repartizează păşunile, acordă drepturile de folosire, prelevă chiriile pentru izlazuri iar, în absenţa sa, rolul este preluat de administraţia reprezentată de un Preşedinte al Camerei care vine la faţa locului de două ori 177 pe an, al modo de la Mesta, după cum presizează un raport anonim. Exactă sau nu, această apropiere este simptomatică. La fel, în Aragón, viaţa păstorească se supune unei Meste analoage celei din Castilia, cu privilegii proprii. Dar arhivele ei nu l-au ispitit încă pe niciun istoric.

2. A doua regulă: orice transhumantă este I lansată de o viaţă agricolă dură care, fiind inf capabilă, pe de o parte, să suporte întreaga po(vară a vieţii păstoreşti şi să renunţe în acelaşi timp la avantajele sale se întinde, în funcţie „i de posibilităţile locale şi după anotimpuri, către;

păşunile de la şes sau din alte înălţimi. Ea este aceea care impune separareia, dintre păstori şi, [ţărani. Pentru peregrinarea păstorească, al cărei punct de sosire este podişul Tavolierre din Apulia, iar Abruzzi punctul de plecare, prima grijă ar fi să marcăm poziţiile de la poale şi de la munte ale ţărănimii stabile. În cazul transhumantei castiliene am semnalat rolul activ al nordului şi al ţăranilor săi sedentari. Pentru Vicentino să ne gândim la paese habita-tissimo din câmpie! mai mult, încă, sub ochii noştri, în Africa de nord ca şi în Turcia sau în Iran, această veche practică păstorească nu este distrusă oare de creşterea demografică şi de avântul agriculturii? Ceea ce se petrece astăzi s-a petrecut şi ajtădată.

3. Singurul mod de a depăşi aceste cazuri particulare este trecerea tuturor fenomenelor de transhumantă cunoscute pe o hartă de ansamblu a întregii lumi mediteraneene. Operaţia este posibilă pentru prezent, aşa cum demonstrează harta alcătuită în 1938 de EUI Müller pe care am reluat-o, am completat-o şi simplificat-o30. Pentru trecut, o reconstituim din fragmente succesive. Late de aproximativ cincisprezece metri, căile de transhumantă poartă nume diferite de la o regiune la alta: canados în Castilia, camis ramaders în Pirineii Orientali, drayes sau drailles în Languedoc, carraires în Provence, tratturi în Italia, trazzere în Sicilia, drumul oilor în Ro17

mânia… Vechile urme şi rămăşiţele acestei reţele conturează o geografie de ansamblu a cărei mărturie este clară. În spaţiul mediteranean al secolului al XVI-lea transhumanta este, înainte de toate, circumscrisă la Peninsula Iberică, Franţa meridională, Italia. În celelalte peninsule – Balcanică, Anatolia, Africa de nord – ea este copleşită de un nomadism sau seminomadism covârşitor. Numai o porţiune a lumii mediteraneene are o agricultură destul de densă, o populaţie destul de numeroasă, o economie destul de animată pentru a zăgăzui viaţa păstorească în limite strâmte, rigide.

În afara acestui spaţiu, totul se complică. Dar ghemul contradicţiilor, vom vedea, se explică mai mult decât prin

spaţiu, care are totuşi importanţa sa, prin avatarele istoriei.

Dromaderi şi cămile: invaziile arabe şi turceşti

Istoria oferă, într-adevăr, explicaţii la marile probleme: către est şi sud spaţiul mediteranean a cunoscut două invazii: în fond, două serii de răsturnări în lanţ care au implicat succesiv întreaga sa viaţă. Acestea sunt „cele două tăieturi adânci” despre care vorbeşte Xavier de Planhol: invaziile arabe începând din secolul al VII-lea şi invaziile turceşti cu începere din secolul al XI-lea. Acestea din urmă, provenite din „pustiurile îngheţate” ale Asiei centrale au însoţit sau au întărit expansiunea cămilei; celelalte, provenind din „pustiurile fierbinţi” ale Arabi ei, au favorizat sau explicat răspândirea dromaderului31.

Cele două animale de transport diferă în ciuda evidentelor asemănări şi confuzii posibile. Occidentul s-a înşelat în privinţa lor fără temei dar nu fără justificare: Savary în Dicţion-naire du Commerce (1759) defineşte dromade-r9 rul drept „o cămilă dublă” ceea ce, desigur, nu este cazul. Deci două animale diferite: cămila, originară din Bactriana nu se teme nici de frig, nici de reliefurile muntoase; dromaderul, venit din Arabia, rămâne un nimal al pustiurilor de nisip şi al zonelor calde. El este, practic, incapabil să urce pe munte sau să suporte temperaturi prea joase. Chiar şi în timpul nopţilor răcoroase ale deşertului saharian sau arabic stăpânul său se îngrijeşte să-i pună la adăpost capul sub pânza cortului. Hibrizii dintre dromaderi şi cămile, reuşiţi în Turkestan către secolul al X-lea, nu au jucat decât un rol local.

Ecologia celor două animale are o mare importanţă. O zonă de frontieră destul de largă separă ariile lor de răspândire şi se întinde de la un hotar care ar urma marginea sudică a munţilor Zagros şi Taurus (şi care este hotarul decisiv) la un altul, trasat schematic din extremitatea orientală a Mării Negre către sudul Mării Caspice şi cotul Indusului32. Cu mare aproximaţie această zonă se cordundă cu podişul Iranului, rece în timpul iernii. Dromaderul pătrunde aici, desigur, ia parte la caravanele

active care în secolul al XVI-lea se organizează mai ales în jurul Ispahanului33. Dromaderul ajunge până în India, unde este folosit34 tot atât cât şi calul, dacă nu-i prea mult spus, dovadă că acolo nu se află cu totul la el acasă. Într-adevăr, nici podişurile Anatoliei, nici ţinuturile muntoase iraniene nu-i sunt larg deschise şi dacă expansiunea arabă a eşuat în Asia Mică, dacă ea n-a fost niciodată în largul ei în Persia, în mare parte explicaţia stă în inferioritatea dromaderului.

În orice caz, cele două zone au avut fiecare, propria lor istorie.

Din Siria până. În Magherb înălţimile au fost lăsate de o parte de invadatorul arab. El a abandonat destinului lor acei bătrâni munţi arizi din interior întorşi eu faţa către deşert şi pe care omul a pus stăpânire de timpuriu, cum sunt Aures în Africa de nord; la fel, el a ocolit 16

munţii pustii de la marginea mării unde precipitaţiile abundente explică existenţa codrilor bătrâni şi deşi, timp îndelungat respectaţi de om. Aceştia au servit atunci drept adăposturi pentru populaţiile fugare din faţa cuceritorilor arabi. Din secolul al VIII-lea până în secolul al XI-lea maroniţii şi druizii se instalează în Liban, defrişează pădurile, îşi întemeiază statele. În Africa de nord munţii Kabyliei se populează începând din secolul al X-lea şi, mai cu seamă „din secolul al XI-lea imediat după marea expansiune a nomazilor hilalieni35. Între aceşti munţi, populaţi mai de mult sau mai de curând, „beduinizarea” care a urmat cuceririi arabe s-a întins ca o inundaţie imensă, încercuind ţinuturile muntoase aşa cum marea încercuieşte insulele. Dintr-odată a fost izolată în aceste tărî-muri înalte o viaţă adesea arhaică ale cărei trăsături specifice (boul ca animal de tracţiune, culturi irigate în văi, depozite de seminţe, locuinţe de troglodiţi în care se îngrămădesc vite şi oameni) s-au păstrat până în zilele noastre sau, în orice caz, până de curând.

Pentru munţii din Asia Mică şi, în mai mică măsură, pentru Balcani (unde excepţiile abundă) pătrunderea cămilarilor turci a produs răsturnări violente, adesea

necruţătoare, dar de o natură cu totul diferită. De fiecare dată când a fost posibil s-a instalat un nomadism agresiv până la ultimul etaj al ţinutului muntos, deasupra limitei superioare a pădurii, poate din pricina a ceea ce reprezintă în limba şi sufletul turc termenul de yayla – popas estival – în care noţiunile de locuri răcoroase, izvoare reci, păşuni luxuriante, se împletesc cu o imagine foarte paradiziacă3... În timpul primăverii marea problemă o constituie părăsirea zonelor de iarnă pirelendi... pline de purici... devenite focare de „paraziţi" şi mai ales mişcarea, pornirea la drum. Un proverb turc spune (în traducere liberă): „un yiiriic (= un nomad, un mărşăluitor) nu are nevoie să meargă un-
TRANSHUMANTA

I9 „2 3N: 4W, 5 Yj 6

din munţi) locuitorilor din zonele inter

5 Inversă (turme aparţinând

bnormală şi inversă

7 dublă, (turme aparţinând mediar)

7. TRANSHUMANTELE ACTUALE (După EUI MULLER, „Die Herdenwanderungen im Mittelmeergebiet1 în Vetermann, s Mtttellungen, 1938).

1 Păşuni de iarnă

2 Drumuri de transhumantă

3 Direcţii de transhumanta

4 normală (turme aparţinând locuitorilor din câmpie)

deva anume, el trebuie doar să se mişte" 37, supunându-se impulsurilor tradiţionale în e-gală măsură cu imperativele geografice.

Această vastă istorie este confuză, greu de limpezit: ea are propriile sale meandre şi, în plus, se află în conflict cu rezistenţa mereu reîncepută a locuitorilor sedentari; ea trebuie să înfrunte, să ocolească, sau să sfărâme piedicile acestora din urmă, să cedeze adesea presiunilor lor tăcute. În Asia Mică din secolul al XIII-lea până în al XV-lea nomadismul păstorilor a fost înlăturat puţin câte puţin, eliminat din podişuri şi depresiunile interioare şi respins către marginile muntoase şi câmpiile periferice „aproape pustii", revenite după secole, „la insalubritate şi părăsire",

„domeniu al unei brusc pestilenţiale în timpul verii”: câmpiile ciliciene, pamphyliene, văile fluviilor Meandru şi Gediz. În secolul al XVI-lea stăpânirea turcească n-a contenit să-i disciplineze pe yuriici, sau să-i fixeze prin concesionări de terenuri, condamnându-i pe cei mai recalcitranţi dintre ei la munca în mine şi fortificaţii sau deportându-i, de pildă, în insula Cipru ocupată de turci în 1572.

Dar procesul se reia la nesfârşit. Dacă nomadismul se ofileşte în Anatolia de vest, el prosperă în est, unde nomazii veniţi din Asia poartă numele generic de turkmeni. Chiar şi astăzi turkmenii se deplasează prin stepa anatoliană până în Aiep şi Damasc fiind încă actuală problema sedentarizării lor la un capăt sau altul al parcursului. Din secolul al XVI-lea şi în mai mare măsură din secolul următor guvernatorii şi perceptorii otomani se vor o-cupa foarte îndeaproape de nomazi turkmeni care nu fuseseră niciodată tulburaţi în timpul marilor succese ale expansiunii turce din epocile anterioare. Poarta este interesată să perceapă impozite şi să recruteze călăreţi. Luptele împotriva Persiei, atât de înverşunate, duc la 183 izgonirea către Iran a triburilor şiite; sunniţii, dimpotrivă, se extind spre vest şi reînnoiesc stocul nomad al yiiriicilor. Cutare trib pe care în 1613 îl găsim în regiunea Karaman, în sud-estul Kenyei se află, 70 de ani mai târziu, la înălţimea masivului. Kutahya; unele grupuri trec chiar în Rodos. O ultimă reînnoire: golurile existente la răsărit se vor umple încă o dată, mai mult, kurzii, până atunci închişi în munţii lor, emancipându-se. În secolul al XIX-lea, ei „reiau pe seama lor marile migraţii nord-sud între podişul muntos anatolian şi Piemontul sudic al munţilor Taurus”, dovadă că există cicluri pentru viaţa nomazilor, cu uimitoare puncte de oprire, de închistare, de continuitate şi de reluări38.

Nomadismul din Balcani, Anatolia şi Africa de nord, văzut de martori occidentali

A explica totul prin aceste invazii – cele din secolul al VII-lea şi al XI-lea cu urmările lor

— Este o simplificare permisă, necesară dar totuşi o simplificare. Dromaderul n-a aşteptat expansiunea arabă pentru a ajunge în Africa de nord şi în Sahara. La fel, cămila s-a introdus în Anatolia înainte de primele succese selgiucide. Dar, în mare, schema este corectă.

Lumea mediteraneeană, aflată la capătul pustiurilor calde şi reci care taie în întregul său masa continentală a Lumii Vechi, vede prelun!

gându-se până la ea acasă – dar şi atenuân

— Du-se şi liniştindu-se în faţa forţei încăpăţi

nate a ţăranilor – viaţa cvasinaturală a no-şi mazilor proveniţi din Asia. J

În orice caz, acest vast trecut supravieţuire tor desăvârşeşte în secolul al XVI-lea portre-i tul tărâmurilor peninsulare ale universului mediteranean – Balcanii, Anatolia, Africa de nord – unde transhumanta, aşa cum o definesc izvoarele noastre occidentale, a fost zgu184

duită şi apoi înlăturată către margine sau considerabil degradată. Această perspectivă indispensabilă ne ajută să înţelegem caracterul unor „insule” muntoase, independente dar ferecate, privite cu suspiciune şi care ies greu în exterior precuni djebelul druizilor, stăpân la ei acasă şi conducând după plac „incursiunile de jaf… asupra maurilor, turcilor şi arabilor” 39, sau Kabylia, Regatul Cuco al textelor spaniole

— Care are independenţă dar nu şi deplină îi bertate de mişcare. Degeaba stăpânii acestor ţinuturi vor căuta, mai ales prin mica faleză de la Stora (alături de actualul Philippeville)

să intre în contact cu spaniolii10… în Africa de nord totul este încă relativ simplu. În fie care vară, mari grupuri nomade îşi împing turmele până la mare; la apropierea iernii se reîntorc spre sud şi Sahara. Apare astfel un răgaz pentru munteni ale căror turme pot ajunge în ţinuturile de la poale, abandonate în pragul iernii. Nimic asemănător, am mai spus-o, nu se petrece în Anatolia. Nimic a se…”

mănător nu se petrece nici în Balcani unde!

transhumanta şi nomadismul se amestecă şi;

se întretaie. În răsăritul peninsulei, guvernul turc, mai mult său. mai puţin voit, a instalat colonii de nomazi, acei yiiruci din Asia Mică, J

cu speranţa de a-i sedentariza şi a-şi întări 1

apărarea militară. Dar nu sunt singurii nomazi ai vastei peninsule a Balcanilor.j

Aceste diferenţe atât de nete, în raport cu Italia sau Spania nu au scăpat călătorilor occidentali, recenţi sau de odinioară. Deplasările păstorilor nomazi (sau mai bine zis seminomazi) i-au uimit atât pe Diego Suârez41, soldatul din Or an cât şi pe flamandul Busbec, pe acel admirabil călător care a fost Tavernier, pe ciudatul baron de Tott cât şi pe englezul Holland, contemporan cu Châteaubri-and. Cea mai frumoasă imagine este aceea pe care Holland o fixează în 181242 despre întâi

185

În prezent oraşul algerian Skikda (N. tr.).

nirea cu asprii păstori din Pind ducându-şi turmele în câmpia pe atunci semipustie a Salonicului sau către ţărmurile golfului Arta, un fel de mare interioară cu apele puţin adânci. În fiecare an la venirea verii ei reiau drumul munţilor. Sunt bineînţeles nomazi pentru că-şi duc împreună cu ei femeile şi copiii... îndărătul coloanei lungi de oi, al căror pas comandă ritmul deplasării, vine convoiul de cai, până la 1.000 de capete, încărcaţi din greu cu unelte de gospodărie şi de popas, corturi, copii mici culcaţi în coşuri. Preoţii îşi însoţesc şi ei enoriaşii.

Nomazi sunt, de asemenea, cei pe care îi vede Busbec43 în vecinătatea Ankarei, în zona turmelor de capre de angora şi de oi cu coada groasă, care în Africa de nord sunt desemnate sub numele de oi berbere: „Păstorii care conduc aceste turme îşi petrec nopţile ca şi zilele în câmp. Ei îşi transportă femeile şi copiii în căruţe cu două roţi care le servesc şi drept locuinţe; câte unii au totuşi mici corturi. Rătăcesc astfel până departe şi se răspândesc cu toate bunurile lor, merg când la câmpie, când la munte, se caţără pe coaste sau coboară în văi; anotimpurile şi belşugul păşunilor le orientează umbletul şi le hotărăsc

domiciliul”. La hotarele Armeniei şi ale Ghaldeii „la patru ceasuri de oraşul Erevan, scrie Tavernier44 către mijlocul secolului al XVII-lea, se află munţi înalţi, unde ţăranii care locuiesc în regiunea caldă din apropierea Chaldeii vin vara într-un număr de până la douăzeci de mii de corturi, adică de familii, ca să caute păşuni bune pentru animalele lor, şi către sfârşitul toamnei îşi reiau drumul către ţinutul lor”. De această dată chiar nu mai este posibilă nicio îndoială. În secolul următor baronul de Tott întâlneşte aceiaşi nomazi turcmeni dar mărturia sa riscă să ne lase o clipă perplecşi: „Populaţiile care locuiesc în timpul iernii centrul Asiei, scrie el, şi care vara vin până la Siria pentru a-şi paşte turmele, eu toate bu186

nurile lor, sunt considerate nomade, dar nu sunt mai nomade decât păstorii spanioli care, pe urma oilor lor, hoinăresc timp de opt luni pe an prin munţii Andaluziei” 45.

Discuţia care ni se oferă este utilă, dar nu reclamă decât o scurtă paranteză. Apropierea dintre rabadanes din Castilia şi ciobanii turc-meni este posibilă doar la prima vedere, dacă reflectăm la enormitatea distanţelor străbătute de turmele „călătoare” ale Mestei. Turkmenii nu umblă mai mult dar îşi deplasează cu ei familiile şi locuinţele. Aici rezidă deosebirea dintre ei. În plus, neînţelegerea se bazează pe înţelesul cuvântului nomazi. Să ne gândim că termenul savant nomadism nu este înregistrat în dicţionarul Littre, că acesta nu dă, pentru transhumantă, decât un exemplu datat din 1868. Cuvintele transhumantă şi transhumant sunt, de altfel, noi. Dicţionarul lui Bloch-Wartburg (1960) plasează primele exemple în 1803. Dacă termenul transhumante poate fi aflat sub pana lui Ignacio de Asso din 178046, el nu pare însă a fi un cuvânt foarte vechi, dincolo de Pirinei, iar noţiunea de transhumanda încă lipseşte. Dar să nu ne angajăm prea departe pe această nouă pistă.

Cicluri mai mult decât seculare

S-a remarcat în cuprinsul acestui capitol extrema încetineală a fluctuaţiilor; nomazii faţă de transhumanţi,

muntenii faţă de oamenii câmpiilor sau ai oraşelor. Toate aceste mişcări au nevoie de secole pentru a se desăvârşi. O câmpie se trezeşte la o viaţă mai activă, luptă contra apelor neîmblânzite, organizează drumuri şi canale – şi aşa se scurg un secol sau două. Un munte începe să emigreze, forfota va dura atât timp cât o va îngădui avântul ţinutului de la poale, un secol, două, mai mult. Acestea sunt deci procese mai mult decât se-187 culare, dinamica lor nu se dezvăluie decât dacă arcul cronologic de observaţie este deschis la maximum.

De regulă, istoria nu se interesează decât de crizele şi de paroxismele acestor mişcări lente.

Dar ele sunt precedate de imense pregătiri şi sunt urmate de interminabile consecinţe. Se întâmplă ca mişcările, în încetineala lor, să-şi schimbe treptat semnul caracteristic. Se suc ced, rând pe rând, procesele de construcţie, apoi cele de degradare şi aşa mai departe. Muntele poate, alternativ, să câştige, apoi să piardă totul, să se piardă adică în însuşi triumful său.

Când această istorie nu este limitată la un simplu accident sau proces local, se întâmplă ca aceste cicluri „geografice” (dacă ne putem ex prima astfel), toate de o încetineală extremă să se supună unor sincronisme extrem de

grave. Astfel, la sfârşitul secolului al XVI-lea, muntele mediteranean, pretutindeni prea bogat în oameni şi constrâns, explodează pentru a se elibera. Acest război pulverizat se confundă şi se pierde în ochii noştri în acea formă de război social, barbar şi permanent, care se cheamă banditism, cuvânt destul de neclar. Atât în Alpi cât şi în Pirinei, în Appenini sau în alţi munţi creştini şi musulmani, un destin comun se schiţează de-a lungul enormelor ghir lande muntoase în mijlocul cărora respiră M

marea... L

Or, între asemenea limite aproape imobile, aceste maree lente nu acţionează singure. Oscilaţiile legăturilor generale între om şi mediul în care trăieşte se adaugă altor

fluctuaţii uneori tot lente dar de obicei mai scurte, fluentuaţiile economice. Toate aceste mişcări se sur prapun. Şi unele şi altele orânduiesc viaţa niciodată simplă a oamenilor. Şi aceştia nu pot construi decât utilizând, conştient sau nu, fluxurile sau refluxurile. Altfel spus, observarea geografică a întregii perioade ne conduce către cele mai lente procese pe care le cunoaşte istoria. Iată ceea ce orientează observaţiile noastre din acest capitol şi din cele ce vor urma. 1

NOTE

189

1. La dosarul istoric al transhumantei, trebuie adăugate documentele relative la păşunile fortăreţelor Toscanei (Sim. Secretarias Provinciales de Neapole, legajo no. 1, 25 ian. 1560, 20 feb. 1566, 5 mar. 1566, 15 mar. 1566. O scrisoare a ducelui de Alcalá către prinţul Florenţei (copie, Simances, 1055, fa 37) şi răspunsul prinţului (ibidem, f° 66) pe marginea impozitelor instituite de toscani pentru turmele transhumante care ating hotarul îortăreţelor. Un document în italieneşte, nedatat, adresat lui Filip al II-lea (fără îndoială, din acelaşi an 1566) se referă la atracţia resimţită de proprietarii turmelor pentru păşunile din zona caldă a fortăreţelor, la marginea mării. Taxa la ieşirea către păşunile fortăreţelor stabilite de toscani este de 10 lire pentru 100 capete de animale di pecore, capre et altro bestiame Siman-cas, E o 1466, fo' 45). Despre închirierea acestor izlazuri, vezi 24 aug. 1587, A.d. S. Napoli, Som – măria, fasc. 227. Asupra importanţei enorme a „aduanero"-ului din Foggia pentru transhumantă vezi, B.M. Paris, ESP 127, fos 61 şi 61 v° (către 1600) şi semnalarea marii probleme litigioase a unuia dintre administratorii acestei vămi, marchizul de la Paluda, ale cărui excese au determinat o dare în judecată.

De consultat o bogată literatură geografică. Vezi ipoteza lui DEFFONTAINES asupra originilor (în: Jean BRUNHES, Geographie hu-mâine, ediţia a 4-a, 1935, p. 184); P. GEORGE op. cit., p. 355 şi următoarele; cartea deja citată a lui Jules BLACHE şi, mai ales, p. 18, şi

următoarele, 20, 31; P. ARQUE, op. cit., p. 43. Un rezumat excelent refritor la această problemă în lumea mediteraneană, împreună cu o hartă a situaţiei întregului bazin în 1938, în articolul lui E. MULLER, „Die Herdenwanderungen im Mittelmeergebiet” în: Peterm. Mitteilungen, 84, 1938, p. 364 – 370, cu bibliografie şi, mai ales, cu menţionarea cărţilor fundamentale ale lui J. FRODIN, Zentrăleuro-pax, 2 vol., 1941 şi MERNER, Das Nomadentum im Nord-Westlichen Afrika, Stuttgart, 1937. Problema importantă nu este doar alcătuirea unui repertoriu a transhumantei ci, de asemenea, de a-i căuta limitele, în raport cu viaţa păstorilor de tip alpin, către nord şi către sud, în raport cu nomadismul stepei, ceea ce semnifică o încercare de delimitare între ţinuturile mediteraneene. Studiile recente ale lui Xavier de PLANHOL. la care ne vom referi mai jos (I, p. 139, nota 12, p. 148, nota 31) sunt „în legătură cu acest punct, decisive.

2.J.J. ESTRANGIN, Études archéologiques, historiques et statistiques sur Arles, 1838, p. 334 şi urm.

3. Fernand BEN01T, în: Encyclopédie des Bouchesdurhone, vol. 14, p. 628. Despre rolul capitaliştilor, vezi notele succinte dar edificatoare ale lui ARBITRECCIA, op. cit., p. 256 şi urm.

4.G. DESDEVISES du DEZERT, Don Carlos d’Aragon, Prince de Viane. Btude sur L’Espagne du Nord au XV-e siècle, 1889, p. 27.

5. BUSCHBELL (art. a cărui referinţă n-a fost regăsită), p. 7, nota 1.

6. Jules BLACHES, op. cit., p. 22 şi urm.

7.M. Le LANOU, op. cit., p. 62.

8.M. SANUDO, Diarii, vol. 2, coloana 577.

9.M. SANUDO, op. cit., vol. 1, coloana 898, Pisa.

1 mar. 1498.

10. Ibidem, vol. XL, p. 816, Zara, 1 febr. 1526.

11. Recueil des Gazettes, anul 1650, p. 86, Venise.

26 dec. 1649.

12. Xavier de PLANHOL, De la plaine pamphylienne aux lacs pisidiens. Nomadisme et vie paysanne, 1958, p.

194.

13. Th. SCLAFERT, Cultures en Haute-Provence. Deboisements et păturages au Moyen Âge, 1959, p. 133 şi următoarele, mai ales hărţile de la paginile 134 – 135.

14. Josef IVANIC, „Über die apulischen Tratturi în ihreţi volkfewirtschaftlichen und rechtlichen Stellung”, în: Illyrisch-albanische Forschungen, 1916, p. 389 şi următoarele.

15.A.d. S. Napoli, Sommaria Consultationum, vol. 2, filele 12 – 15.13 mar. 1563; voi. 11, f°. 61 v° şi 64, 10 oct. 1591. În 1561 câştigul unei dohana delle pecore de Puglia este de 164 067 ducaţi; de 207 474, în 1564; de 310 853 în iun. 1588 (ibidem, vol. 2, fos 78 – 83; 8 oct. 1564 şi voi. 9 f° 426, 4 iun. 1588).

16.G. CONIGLIO, II Viceregno di Napoli nel secolo XVII, 1955, p. 28.

17.G.M. GALANŢI, Nuova descrizione storica e geografica delle Sicilie, vol. 2, Napoli, 1788, p. 287, 303, 305 şi mai ales, A.d. S. Napoli, Sommaria Consultationum, vol. 41, fos 99 – 101, 17 oct. 1G37.

18. Marciana, 5838, C II, 8.

19.A.d. S. Venezia, Cinque Savii, vol. 9, f° 162, 2 mar. 1605.

20. Guilaume BOWLES, Introduction à l’histoire naturelle et à la geographie physique de l’Es-pagne, tradus din spaniolă de vicontele de Flavigny. Paris, 1776, p. 470.

21. Modesto ULLOA, La hacienda real de Castilia en el reinado de Felipe II, Roma, 1963, p. 222 şi în întregime excelentul capitol, p. 215 – 223.

22. Jul ius KLEIN, The Mesta: a study în Spanish Economic History 1273 – 1836, 1920, traducerea spaniolă La Mesta, Madrid 1836, Vezi A. FRIBOURG, „La transhumance en Espagne”, în: Annăles de Geographie, 1910, p. 231 – 244.

23. Jacob van KLAVEREN, Europäische Wirtschaftsgeschichte Spaniens im J6 und A. Jahrundert, Stuttgart, 1960, p. 200 şi următoarele.

24. Roberto S. LOPEZ, „The origin of the merino

sheep în: Jewish Social Studies Publication, vol. o, New York, 1953, p. 161 – 168.

25. Jacob van KLAVEREN, op. cit., loc. cit.

26. Wolfgang JACOBEIT, Schafhaltting und Schäfer în Zentraleuropa bis zum Beginn des 20. Jahr-chunderts, Berlin, 1961.

27. Marie MAURON, La transhumance du pays d'Arles aux grandes Alpes, 1952.

28.J.F. Noble de LA LAUZIERE, op. cit., p. 461.

1632.

29.B.N. Esp, 127, f° 61 şi 61 v°, începutul secolului al XVII-lea.

30. Vezi p. 148 – 149.

31. În afara tezei lui Xavier de PLANHOL citată mai sus, p. 139 nota 12, fundamentale sunt articolele sale: „Caracteres generaux de la vie montagnarde dans le Proche Orient et dans l'Afrique du Nord”, în: Annales de Geographie, 1962, nr. 384, p. 113 – 129; şi „Nomades et Pasteurs”, ÎI şi II, în Annales de l'Est, 1961, p. 291 – 210, 1962, p. 295 – 318. Am preluat mult din aceste frumoase studii.

32. Mă refer la indicaţiile lui Emil WERTH, Grabstock, Hacke und Pflug, 1954, mai ales p. 98.

33. British Museum Royal 14 R XXIII, f 22 (către)

611.

34.J. SAVARY DES BRULONS, Dictionnaire universel de commerce… 1759, vol. 1, coloana 804.

35.X. de PLANHOL, art. cât., în: Annales de Geographie, 1962.

36. Ibidem, p. 121.

37. Idem, De la plaine pamphylienne, p. 202.

38. Toate precizările de mai sus sunt preluate din

Xavier de PLANHOL, „Geographie politique et nomadisme en Anatolie”, în: Revue internaţionale des Sciences sociales, 11, 1959 nr. 4.

191

39. François SAVARY, conte de Breves, Relation des voyages de monsieur… tant en Terre Saincte et Aegypte

cu'aux Royawnes de Tunis et Ar-geri 1628, p. 37.

40. Fernand BRAUDEL, „Les Espagnols en Algerie.

1429 – 1792”, în: Histoire et Historiens de VAlgerie, 1931, p. 245 – 246.

41. Vezi mai jos.

42. Henry HOLLAND, Trauel in the Ionian Isles, Albania, Thessaly, Macedonia during the years 1812 and 1813, London, 1815, p. 91 – 93.

43. Op. cit., vol. 1, p. 144. a &

44. Op. cit., vol. 1, p. 31.m

45. Mémoires, vol. 4, p. 76.

46. Ibidem, p. 109, 112, 251, 295...

I!

CENTRUL LUMII MEDITERANEENE. MĂRILE ŞI ŢĂRMURILE

Să lăsăm pământurile compacte şi să ieşim la mare. Vom studia pe rând spaţiile maritime, ţărmurile, insulele. Aceste limite geografice vor domina călătoria dar, şi de astă dată, analiza se va îndrepta, de preferinţă, asupra elementelor identice şi a comparaţiilor pe care le sugerează. Ca urmare, ansamblurile vor apare mai uşor de înţeles.

1. SUPRAFEŢELE LICHIDE T.

Este evident că aceste teritorii marine trebuie considerate la scara oamenilor, fără de care istoria lor n-ar putea fi nici înţeleasă, şi nici chiar de conceput.

Navigaţia de coastă

Din întreaga suprafaţă a mării, imensă în secolul al XVI-lea, activitatea umană îşi rezervă doar câteva fâşii înguste, linii, puncte de sprijin minuscule. Pe spaţii enorme, marea este la fel de pustie ca Sahara. Ea nu se însufleţeşte decât de-a lungul coastelor. A naviga înseamnă a-i urma ţărmul, ca la început93 turile marinăriei, înseamnă „a merge precum i crabii din piatră în piatră” 1, „din promontorii în insule şi din insule în promontorii” 2, înseamnă costeggiare3, a evita ieşirea în larg, pe care Belon du Mans îl numeşte „câmpiile mării”. Mai precis, după registrul cumpărăturilor de bucătărie al unei corăbii

din Ragusa, a naviga înseamnă să-ţi cumperi untul la Villefranche, oţetul la Nisa, uleiul şi slănina la Toulon4... sau, după un cronicar portughez, să treci dintr-un han al mării în altul, să mănânci la prânz aici şi seara dincolo5. Thome Gano sevillanul spunea despre italieni: „Aceştia nu sunt marinari de larg” 6. Navigând în Adriatiea, Pierre Lescalopier „se distrează să privească măştile” de lăsata secului în 1574 la Zara; a treia zi, la 25 februarie, el trece prin San Giovanni di Malvasia şi cinează, la 26 februarie, la Spălato” 7. Aşa călătoresc prinţii şi mai marii acestei lumi mediteraneene, de la un oraş de pe litoral la cel care urmează, ceea ce le prilejuieşte serbări, vizite, recepţii şi răgaz în timp ce nava e încărcată sau aşteaptă să se schimbe vremea8. La fel călătoresc şi flotele de război care nu se bat decât lângă ţărm9. Cuvântul care-ţi vine pe buze, parcurgând aceste itinerarii sau aceste Arti di navigare care nu sunt, de la un capăt la altul, decât o descriere a drumului de-a lungul litoralului, este cel modest de cabotaj.

În mod excepţional nava pierde din vedere coasta atunci când o furtună puternică o duce în larg, sau când urmează unul din cele trei sau patru drumuri în linie dreaptă, cunoscute şi umblate de multă vreme: ori merge din Spania în Italia prin Daleare şi sudul Sardiniei, ceea ce, adesea, se cheamă „a naviga prin insule”, ori, pornind din regiunea Messinei sau din Malta, atinge Siria prin capul Mata-pan, apoi coastele Candiei şi ale Ciprului10. Ori, în sfârşit, se îndreaptă din Rodos direct spre Alexandria din Egipt, traseu rapid când vântul e prielnic navigaţiei11 şi care se folosea încă din epoca hellenistică. Belon du Mans, t în 1550. merge astfel „în linie dreaptă” de la Rodos la Alexandria. Dar cu greu pot fi considerate aceste rute drumuri autentice în largul mării. Înseamnă cu adevărat să ieşi în larg, dacă alergi dintr-o insulă în alta, căutând, în sensul paralelelor, un adăpost împotriva vânturilor din nord şi folosind, în sensul meridianelor pe calea Rodos – Alexandria, destul de scurtă, orice s-ar zice, vântul care suflă când din nord când din sud? Isprăvi de felul acesta se

repetă pe parcursuri mai mici pentru a călători de la un mal la cel din faţă... Dar când în ianuarie 1571 galionul veneţian Foscarini e Panighetto, venind din Candia se află, dincolo de Corfu prins în ceaţă şi e obligat să înainteze orbeşte fără să vadă pământul, echipajul este cuprins de deznădejde.

Întâietatea ţărmului este atât de puternică încât drumul maritim nu pare decât un simplu râu. Consecinţa este că riveranul pretinde drepturi de vamă, trece la vânzarea unui drept care, în port, corespunde unui serviciu real. Dar nu acesta e cazul când ducele de Monaco sau ducele de Savoia, posesori amândoi, ai unui minuscul capăt de ţărm, şi cu atât mai doritori să se asocieze la traficul bogat care le trece pe sub nas, emit pretenţia ca navele să le plătească pentru simpla trecere de-a lungul malului lor. Vai de corăbiile pe care galerele lor reuşeau să le inspecteze13. Dreptul de portofranco de 2 pretins, ca urmare a atitudinii potrivnice franceze va lua chiar în epoca lui Ludovic al XIV-lea, întorsătura unui incident diplomatic. Iată o situaţie care spune multe despre felul în care se desfăşoară traficul în apropierea ţărmului. Tot astfel deţinerea, în urma păcii de la Cateau-Cambrésis, a fortăreţelor din Talamona, Orbetello, Porto-Er-cole şi S. Stefano, la marginea coastei toscane, îi dă lui Filip al II-lea posibilitatea să întrerupă după voie navigaţia de la Genova la Neapole14. Se înţelege dintr-odată rolul for

„5 tăreţei Goletta pe litoralul nord-african. Un post de pândă este suficient pentru a opri sau stânjeni procesiunea navelor de coastă.

Faptul că practicile navigaţiei în larg nu pătrund în Mediterana, nu poate fi explicat prin ignoranţa tehnică. Marinarii ştiu să mânuiască astrolabul şi se folosesc de mult timp de acul magnetic sau în orice caz, se puteau folosi de el. De altfel, italienii au fost precursorii şi dascălii ibericilor pe drumurile către Lumea Nouă15. Nave mediteraneene – în Spania li se spune „levantine” – călătoresc, în fiecare an din Marea Interioară la Londra sau Anvers. Oceanul nu le este necunoscut. Nave

mediteraneene au ajuns chiar, mergând în linie dreaptă, în Lumea Nouă: astfel este Pelerine din Marsilia care, în 1531, mergea până în Brazilia şi revenea pentru a fi capturat la Malaga16 de către nave portugheze. În noiembrie 1586, galionul marelui duce al Toscanei, sosit la Alicante, accepta să fie închiriat pentru „Indii”; el va transporta aici muniţii pentru fortăreaţa din Havana şi va aduce, înapoi mărfurile pe care le lăsase o navă incapabilă să facă traversarea17. În 1610 pe cheiurile din Livorno două nave toscane debarcau încărcături aduse direct din Indii18. Nave ragusane au trecut de Capul Bunei Speranţe 19, probabil puţin după Vaseo da Gama; ele au atins în mod sigur Lumea Nouă.

Dacă lumea mediteraneană n-a renunţat la vechea sa navigaţie în favoarea căilor în linie dreaptă pe care le-am semnalat, explicaţia este că această navigaţie îi era suficientă şi corespundea modului de compartimentare a bazănelor sale: cum să navighezi în Marea Mediterană fără să te izbeşti de pământuri puţin în depărtate unele de altele? Pe de altă parte, coasta, totdeauna la vedere, este cel mai bun fir călăuzitor, cea mai sigură dintre busole, împotriva vânturilor violente gata să se dezlănţuie, împotriva celor care suflă dinspre pământ spre mare, ea este şi un adăpost, chiar când este joasă.1

Când mistralul atinge golful Lyon, cel mai bun lucru, şi azi, este să te ţii cât mai aproape de ţărm pentru a folosi fâşia îngustă de apă mai puţin agitată de aici. Astfel „acul magnetic” pătrunde greu în viaţa Mediteranei. În 1538, spre deosebire de galerele spaniole, cele franceze nu îl utilizează2Q. Dar, încă o dată, puteau să o facă.

De altminteri călătoria de-a lungul coastei nu te apără doar împotriva forţelor naturii. Portul din apropiere este un sprijin şi împotriva piratului care te urmăreşte. În orice situaţie critică nava se avântă spre ţărm şi echipajul poate scăpa prin fugă. Astfel, în 1654, Tavernier scăpa de un corsar în golful Hyeres şi avu chiar norocul ca nava să iasă cu bine din aventură.

Cabotajul îngăduie şi colectarea de mărfuri. El

înmulţeşte ocaziile de a face negoţ, de a specula pe seama diferenţelor de preţ. Fiecare marinar, de la mus la căpitan, posedă la bordul navei lotul său de mărfuri. La fel, neguţătorii, sau reprezentanţii lor, călătoresc eu propriile lor baloturi. Periplul care poate dura câteva săptămâni sau câteva luni, înseamnă, dintr-un oraş în altul, o succesiune de vânzări, cumpărări, schimburi combinate într-un circuit complicat. În acest interval încărcătura îşi schimbă adesea natura. Se cumpără şi se revinde cu preocuparea de a trece prin locuri ca Livorno, Genova sau Veneţia, unde se pot schimba mirodenii, piei, bumbac, mărgean pentru monede de metal. Doar marile nave specializate, purtătoare de sare sau grâu, seamănă întrucâtva cu navele grăbite din zilele noastre. Celelalte par, întrucâtva, nişte bazare plutitoare: escalele sunt pentru ele tot atâtea prilejuri de a vinde, de a cumpăra, de a revinde, de a schimba, fără a mai socoti alte plăceri ale popasurilor pe uscat şi nici avantajul unei aprovizionări aproape cotidiene cu alimente, apă, lemne, aprovizionare cu atât mai necesară cu cât navele sunt de tonaj redus şi la bordul lor alimentele, chiar apa potabilă se degradează repede. Nava se opreşte des pentru „a se aproviziona cu apă dulce şi lignade11, cum zice Rabelais.

Acest „mers la pas”, dacă se poate spune astfel, al navigaţiei a sistematizat geografia regiunilor de coastă, ţinând seama că la fiecare navă importantă, capabilă să călătorească rapid, fără opriri, trebuie socotite zeci de bărci şi mici corăbii de transport, care merg înşiruite una în urma alteia. La fel cum pe drumurile uscatului – acelea pe care Roma le va fi trasat în ţinuturile occidentale – popasurile zilnice au marcat, cu o regularitate impresionantă, naşterea unui sat, tot astfel de-a lungul drumurilor de apă, de-a lungul ţărmurilor, porturile se află la distanţă de-o zi unele de altele. Ele folosesc, în loc de gurile de vărsare ale fluviilor (devenite adesea inutilizabile din pricina nisipurilor) marginile adăpostite ale golfurilor. Între porturi, pretutindeni este aproape pustiu21. Uneori pe coastele regiunilor interioare, puţin populate, cum sunt

cele din Africa de nord, se întâmplă ca portul să fie un loc de întâlnire pentru nave şi pescari, cu indispensabilul său punct de aprovizionare cu apă fără ca oraşul terestru să fi răsărit în preajmă, dovadă, dacă mai era nevoie de vreuna, că funcţiile portuare nu sunt suficiente pentru a crea un oraş...

Aceste imagini nu alcătuiesc doar nota pitorească a unei istorii frământate ci adevărul său general. Suntem prea înclinaţi să nu privim decât legăturile fundamentale. Ele se rup sau se înnoadă – nimic totuşi nu este pierdut sau salvat. Cârdurile de ambarcaţiuni mărunte ţes fără încetare o reţea de drumuri care adună laolaltă diversele fragmente ale mării fără ca istoria majoră să le zărească totdeauna.

lignade – de-ale gurii (lb. franc, veche – N. tr).

198

Începutul descoperirilor portugheze

În concluzie, nu este lipsit de interes să-i observăm un moment pe portughezii de la începutul secolului al XV-lea în contact cu enorma problemă a navigaţiei în largul Atlanticului, noutate absolută pentru ei. În timpul expediţiei contra Ceutei în 1415 inexperienţa lor fusese evidentă. Ei se strecuraseră cu greutate printre curenţii strâmtorii Gibraltar22. Cronicarul João de Barros o spune clar: compatrioţii săi, desigur, cunoşteau declinaţia şi astro-iabul, dar, până în 1415, „nu erau obişnuiţi să se aventureze departe în larg” 23. Un istoric a putut chiar spune despre primii descoperitori portughezi de-a lungul interminabilului litoral african că erau, încă de pe vremea lui Henrio Navigatorul, „înainte de toate nişte navigatori de coastă neliniştiţi şi temători, fără cea mai mică îndrăzneală marinărească” 24 ceea ce este valabil în genere pentru mediteraneeni în ciuda navigării pe Oeean. În orice caz, de la construirea caravelelor – aceste nave revoluţionare, construite către 1431 – 1440, din pricina dificultăţilor pe care le impunea întoarcerea din Guineea, cu vântul în spate şi curenţii împotrivă – ei au fost nevoiţi să ajungă în larg şi în insulele Azore pentru ca, la sfârşitul

unui imens arc de cerc să regăsească Lisabona25. Începură astfel să se lase în voia mării şi-şi luară foarte repede un avânt remarcabil.

Mările închise, baze ale istoriei

Mediterana nu este o mare, ci o succesiune de suprafeţe liehide, comunicând între ele prin porţi, mai mult sau mai puţin largi. Astfel se precizează în cele două mari bazine, de vest şi de est, ale mării şi între diversele limbi de pământ ale maselor continentale, o serie de mări strâmte, de narrow-seas. Fiecare dintre 199 aceste lumi marine are caracteristicile şi tipurile sale de ambarcaţiuni, obiceiurile şi propriile sale legi de evoluţie25 iar cele mai strâmte, de regulă, sunt şi cele mai bogate în semnificaţii şi valori istorice, ca şi cum omul ar fi pus stăpânire mai întâi pe „Mediterane" de dimensiuni restrânse.

Şi azi ele continuă să aibă viaţa lor locală, cu atât mai pitorească cu cât prin aceste locuri se menţine folosirea vechilor corăbii de transport şi a arhaicelor bărci de pescuit27. Iată la Sfâqs, Marea Syrtelor, cu vasele sale mici cu pânze triunghiulare, cu bărcile pescuitorilor de bureţi – aşa-numitele kamaki – conduse de djerbieni şi kerkenieni care practică pescuitul cu tridentul. Ne aflăm oare în prezent? 28. Iată, în tăvărăşia lui Théophile Gautier – tocmai a fost depăşit capul Malla – Arhipelagul cu insulele şi apele sale liniştite „îndată „orizontul se populează de pânze: bricurile, goeletele, caravelele... brăzdează apa albastră în toate sensurile...". Este privilegiul, vraja mărilor strâmte încă şi astăzi29. Supravieţuirea acestor forme vechi de transport, a acestor circuite funcţionând de secole ridică o întreagă problemă. Drumurile scurte, colectarea măruntelor cantităţi de mărfuri le menţin importanţa, ieri ca şi astăzi, iar cercul intim care le înconjoară, siguranţa. Greutăţile nu începeau pentru marinari decât pe trascele lungi, dacă erau r nevoiţi să părăsească bazinul natal, să treacă dincolo de capurile periculoase. „Cine depăşeşte capul Malla, spune un proverb grecesc, trebuie să-şi uite patria"... – 30.

Împreună cu drumurile marine oare le unesc şi

îngăduie marele negoţ, aceste spaţii strâmte sunt mult mai importante, în secolul al XVI-lea, decât cele două vaste zone, mai întâi a Mării Ionice la est şi apoi a acelei mări occidentale care delimitează Sardinia, Corsica, Europa şi Africa. Şi una şi alta, mai ales prima, sunt adevărate Sahare maritime pe care comerţul le ocoleşte sau le traversează în grabă. 200

Viaţa marină a lumii mediteraneene se situează la periferia celor două întinse suprafeţe, de temut prin mărimea lor, în perimetrul mărilor strâmte: la est, Marea Neagră, numai pe jumătate mediteraneană; şi în continuare Marea Egee sau Arhipelagul (astfel i se zice în secolul al XVI-lea, de la cuvântul italian, care-şi impune autoritatea, Arcipelago); în centru, Marea Adriatică, şi mările dintre Africa şi Sieilia care n-au un nume aparte; la vest Marea Ţireniană, marea Italiei prin excelenţă, „marea etruscă”, între Sicilia, Sardinia, Corsica şi ţărmul occidental al Italiei; în sfârşit, în partea cea mai de vest, între sudul Spaniei şi apropiata Africă o mare, şi ea fără denumire, acea „Mare a Manecii mediteraneană” care poate fi delimitată la est printr-o linie ducând de la capul Matifou, aproape de Alger, până la capul Nao, vecinul Valenciei, şi care uneşte strâmtoarea Gibraltar cu Atlanticul.

S-ar mai putea distinge şi în interiorul acestor mări câmpuri mai restrânse. Nu există niciun golf în Mediterana care să nu fie o mică patrie şi, în sine, o lume complicată31.

Marea Neagră – fieful Constantinopolului îndepărtată, la capătul căilor de navigaţie, Marea Neagră este cuprinsă într-o masă de ţinuturi aspre (în afară de câteva excepţii) în acelaşi timp barbare şi barbarizate. Munţii puternici o împresoară la sud şi la est, munţi ostili printre care se strecoară cu trudă drumuri ducând din Persia, Armenia şi Mesopotamia la marele nod rutier al Trebizondei. La nord, dimpotrivă, se întind nemărginitele stepe ruseşti, zonă de trecere şi nomadism în care tătarii din Crimeea mai pot asigura o bună pază în secolul al XVI-

lea. Abia în secolul următor 1 proscrişii ruşi, cazacii, vor atinge ţărmurile mării şi vor tâlhări aici în detrimentul turcilor. Totuşi în secolul al XVI-lea profitând de iarnă, moscoviţii fac incursiuni în direcţia ţărmurilor sale32.

Marea Neagră, în această perioadă, ca în întreaga sa istorie, este o zonă economică importantă. Produsele sale se găsesc aproape chiar pe maluri: peşte uscat, icre de chef al şi de morun din fluviile „ruseşti”, pădurile indispensabile flotei turceşti, fierul pe care-l furnizează Mingrelia33 – grâul şi lâna, aceasta din urmă adunată la Varna şi preluată în acelaşi timp cu pieile de către marile nave ragu-sane, iar grâul acaparat de Constantinopol. Există în plus mărfuri pe care Marea Neagră le transmite mai departe: ceea ce primeşte cu destinaţia Asia Centrală şi Persia şi care îi vine prin caravane în tranzit pentru Constantinopol şi Occident. În legătură cu acest dublu comerţ cu estul suntem, din nefericire, puţin informaţi pentru secolul al XVI-lea. Există impresia potrivit căreia Constantinopolul a monopolizat comerţul îndepărtat şi pe cel apropiat al Pontului Euxin devenind un paravan între această extremitate mediteraneană şi restul mării. Uşor de atins, Marea Neagră este pentru enorma capitală, zona furnizoare! de hrană fără de care n-ar putea trăi, căci ea. nu se poate mulţumi, pentru aprovizionarea sa, cu tributurile Balcanilor (mai ales trimiterile de oi), nici cu grâul, orezul sau bobul care-i sosesc cu corăbiile din Alexandria, laolaltă cu mirodeniile şi drogurile. Belon du Mans34 vorbeşte de untul care se transportă din Mingrelia la Constantinopol în „piei de boi şi de vaci netăbăcite… de curând jupuite”, desigur pe unul dintre acele nenumărate caramusălis greceşti care se ocupă cu cărăuşia pe Marea Neagră deşi transportul ar fi mai bine făcut prin trascele scurte ale Arhipelagului decât pe această mare periculoasă35, adesea agitată şi acoperită de ceţuri. Astfel în octombrie 1575 o 202

furtună îneca într-o clipă, aproape de Constantinopol, aproape o sută de nave încărcate cu grâu36.

Marea Neagră este în secolul al XVI-lea fieful

Constantinopolului aşa cum odinioară fusese fieful Miletului, al Atenei, apoi, începând cu 1265, al italienilor şi genovezilor37 care, instalaţi la Tana şi la Caffa, în poziţia fertilă din sudul Crimeii38, adăpostiţi de munţii Peninsulei împotriva populaţiilor din stepele nordice, instalaţi, de asemenea, la Constantinopol (pe care nu-l vor părăsi decât începând din

1593 1609

T

X

A

8. NAUFRAGIILE NAVELOR ÎNTORCÂNDU-SE LA VENEŢIA DIN 1592 PÂNĂ 1609

(După A. TENENTI, Naufrages, corsaires et Assurances mărítimes a Venise, 1959). Harta semnalează predominanţa drumului de-a lungul coastei.

linergând la Veneţia

2 venind din Veneţia

1453) nu au fost înlăturaţi de turci din porturile lor din Crimeea decât mai târziu, în ultimul sfert al secolului al XV-lea. Gaffa a fost cucerită în 1479 şi a urmat apoi o transformare importantă a drumurilor de uscat cu ieşire la mare: ele nu se mai orientează către Crimeea ci spre Constantinopol. În Moldova, drumurilor care duceau către Chilia şi Cetatea Albă li se substituie marele drum comercial către Galaţi care va drena de acum încolo comerţul dunărean şi, dincolo de el, pe cel al Poloniei39.

De atunci, lumea Mării Negre este grânarul desemnat marii capitale turceşti. Ragusanii

15921609

§

9. CAPTURAREA NAVELOR PENTRU ACEEAŞI PERIOADĂ, DUPĂ ACEEAŞI SURSĂ

lengleze sau olandeze

2 turceşti sau maghrebine

3 spaniolen.

4 nespecificate sau diverse

continuă totuşi să se infiltreze aici cel puţin până

către 1590, mergând la Varna spre a umple corăbii întregi cu lină şi piei de montonini, vacchini şi buffalini. De altminteri ei se dedau aceluiaşi comerţ şi în marea Marmara, la Rodosto40. Fac astfel spre a evita taxele vamale? În orice caz, la sfârşitul secolului al XVI-lea, în condiţii pe care nu le cunoaştem, ragusanii abandonară aproape în acelaşi timpi cele două porturi. Zona Mării Negre se în chide complet, cum nu se mai întâmplase nici-l odată, în faţa Occidentului, cel puţin pe mare; căci pare să se fi produs, atunci, vom reveni asupra acestui lucru, o biruinţă a drumurilor de uscat asupra celor maritime.

Este într-adevăr Constantinopolul cel care a tras zăvorul, care a pus sfârşit acestui rol al Mării Negre, de „placă turnantă a traficului internaţional" la sfârşitul Evului Mediu? 41. Izolarea n-a avut oare alte origini mai îndepărtate? Zona Mării Negre este, într-adevăr, capătul drumurilor care vin să se unească la Trebizonda sau la Sinope, sfârşitul a ceea ce s-a convenit să numim drumul mătăsii. Or acest drum pare să se fi întrerupt, într-adevăr, în secojul al XIV-lea. Traficul care o îmbogăţea a luat de atunci calea Persiei. Victima acestei abateri a drumului a fost în orice caz Turkestanul.

Pe de altă parte, odată cu jumătatea secolului al XVI-lea penetraţia rusească s-a organizat în lungul Volgăi. Hanatul din Kazan, un fel de regat al Granadei, îmbogăţit prin comerţ caravanier, râvnit dintotdeauna de ruşi, va cădea în mâinile lor, pe jumătate ruinat din pricina tulburărilor greu de limpezit, urmare sau nu a întreruperii drumului Turkestanului. Ivan cel Groaznic cucerea Astrahanul în 1556. De astă dată zăvorul pus era solid în ciuda tentativei turceşti din 1569 – 1570, acest mare eveniment istoric ignorat42.

205

berbeci, vaci şi bivoli (lb. ital. – N. tr.).

j

10. SICILIA ŞI TUNISIA TAIE MAREA MEDITE – RANA ÎN DOUĂ

Arhipelagul veneţian şi genovez

Arhipelagul din „marea cea mai ospitalieră de pe glob” este o înşiruire de insule sărace şi de coaste adesea şi mai sărace. El nu are sens decât legat de un mare oraş. Odinioară fusese piaţa de arme a atenienilor şi, cu timpul, însăşi baza thalassocraţiei bizantine. Datorită lui aceasta a putut păstra Marea Egee, şi apoi să izgonească Islamul instalat un moment în Creta în secolul al IX-lea. El a salvat totodată şi comunicaţiile cu Occidentul prin mările Greciei, Siciliei şi drumurile Adriaticii, până când acest rol a fost preluat de Veneţia.

Dar secolele trec. Arhipelagul devine veneţian şi genovez. Cele două oraşe rivale îşi împart insulele cele mai importante şi-şi instalează aici patricieni, paznici ai Imperiului, stăpâni de ţărani, plantatori şi negustori, de fapt adevărate aristocraţii coloniale, rămase străine în mijlocul populaţiilor ortodoxe. Acestea pot să se „latinizeze” în moravuri, dar în rest nu se asimilează. Este drama obişnuită care sfârşeşte prin a-i pune pe toţi colonizatorii de aceeaşi parte a barierei. Când Veneţia luă locul Genovei în Cipru, în 1479, plantatorii proveniţi din cele două oraşe s-au împăcat fără prea mari dificultăţi. Iată o evidentă, o inevitabilă disciplină de clasă.

În Arhipelag, latinii şi-au apărat poziţiile mai uşor şi, mai ales, mai eficace decât în

Marea Neagră, cu mijloace care mult timp au fost superioare celor ale atacului. Totuşi Negroponte (Eubeea) era cucerită în 1479, Rodos cădea în 1522, Chios era ocupată în 1566 fără luptă; Ciprul era cucerit după o debarcare uşoară, în două asedii, cel al Nicosiei şi Famagustei, în 1571 – 1572; Candia va fi ocupată în 1669, după un război de douăzeci şi

207 cinci de ani...:

Dar lupta pentru stăpânirea Arhipelagului este departe de a se rezuma, în întregime, la această istorie-bătălie. Ea se prezintă în decursul timpului şi ca un război social. „Indigenii” greci şi-au trădat stăpânii, nu numai o dată, de exemplu, în Cipru şi mai târziu la Candia. Arhipelagul a colaborat la victoria otomană şi chiar

înaintea acesteia marinarii greci au fost ispitiţi să se angajeze în „armadele” Măritului Padisah ale căror echipaje sunt adesea originare din Arhipelag. Dintre aceştia, candioţii se angajau, probabil în cel mai mare număr, în flota Măritului Padisah la începutul fiecărei veri pentru campaniile care începeau atunci. Recrutorii îi găseau în tavernele din Pera, aproape de Arsenal43. Aceasta se întâmpla cu un secol înainte ca oraşul să cadă în mâinile turcilor...

Constantinopolul mai oferă grecilor, alături de angajarea militară, şi câştigul călătoriilor pe Marea Neagră şi în Egipt. În aprovizionarea capitalei există loc şi pentru uşoarele calce şi caramusalisW purtătoare de grâu, pentru acele gerbe transportând cai şi lemn, pentru toate corăbiile greceşti din Arhipelag. Acestor avantaje li se adaugă atracţia religioasă: Constantinopolul este Roma ortodocşilor.

Şi astfel din primele decenii ale secolului al XVI-lea se anunţă o reluare a expansiunii greceşti pe întreaga întindere a mării.

Aventura fraţilor Barbarossa, marinari is-lamizaţi din Lesbos, stabiliţi la Djerba, apoi la Djidjelii – mari transportori de musulmani spanioli dornici să fugă din Peninsulă – corsari şi, în cele din urmă, din 1518, stăpâni ai Algerului, această aventură deci nu este un accident. Şi nici cea a lui Drăguţ, un alt grec pe care-l vom găsi cam de prin 1540 pe coastele Tunisiei şi, din 1556, stabilit la Tripoli în Barbaria, în locul Cavalerilor de Malta expulzaţi de turci în urmă cu cinci ani.

208

Între Tunisia şi Sicilia

h

Este destul de greu să punem în lumină rolul acestei mări fără nume, destul de prost individualizată care, între Africa şi Sicilia îşi întinde zonele ei bogate în peşte, bancurile de corali, şi de bureţi, insulele sale, adesea neprielnice vieţii oamenilor datorită micilor suprafeţe): La Favignana, Marettimo, Levanzo în extremitatea vestică a

Siciliei; Malta, Gozzo, Pantelleria în mijlocul mării, Tăbârca, La Ga-lite, Zembra, Djerba, grupul Kerkennah, aproape de coasta tunisiană. Limitele sale corespund celor ale vechii „punţi” geologice care se întindea din Sicilia în Africa: la est, o linie trasă de la Tripoli la Siracusa, la vest, o linie de la Bône la Trapani.

Axa esenţială este orientată nord-sud, din Sicilia în Africa. Dinamica relaţiilor dintre est-vest, dintre Levant şi Ponant, îşi impune traficul. Însă ea este în general deviată spre nord, spre marea cale din strâmtoarea Messinei. Şi ea nu are, în sectorul Sicilia-Africa, frecvenţa cuantelor de trafic nord-sud. Acestea au ordonat totul, basculând ansamblul, când spre sud, când spre nord. În decursul istoriei; acest ansamblu este mai întâi musulman sub Aghlabiţi şi din 827, începutul cuceririi, până în 1071, data recuceririi oraşului Palermo, citadelă a Islamului; pe urmă normand, sau pe cale de a deveni începând cu secolul al XI-lea, deoarece presiunea normandă venită din Na-poli în Sicilia, nu se opreşte odată cu recucerirea marei insule; ea năvăleşte spre sud, prin intermediul războiului, navigaţiei, comerţului şi chiar al emigrării în direcţia ţărilor africane… Dinastiile de Anjou şi Aragón vor continua mai târziu această politică dictată de vecinătate. În mai multe rânduri vor ataca litoralul african; vor impune tribut emirilor de la Tunis; vor ocupa Djerba între 1284 şi 1335. Între timp negustorii creştini se instalau pretutindeni, mai ales în suk-urile din Tunis şi

Tripoli, obţinând aici privilegii peste privilegii. Cât despre soldaţii creştini, mai ales cei catalani, hoinari şi prădalnici, viitorii stăpâni ai Siciliei (Vecerniile siciliene datează din 1282), aceştia găseau în Africa aventuri aproape tot atât de profitabile ca acelea din Orient. Astfel, foarte de timpuriu, încă din secolul al XII-lea, marinarii catalani au frecventat bancurile de corali din Tăbârca.

Diferitele grupări palermitane şi messineze nu încetaseră, până în secolul al XVI-lea, să propună vanităţii şi simţului politic al viceregilor Siciliei spaniole – unui Juan de la Vega, apoi unui duce de Medina Celi, şi chiar mai

târziu, lui Marcantonio Colonna – proiecte de cucerire în Africa… Ele traduc necesitatea, resimţită obscur, de a unii ţărmurile şi insulele acestei lumi mediane, de a asocia grâul, brânzeturile, butoiaşele de ton din Sicilia cu uleiul din Djerba, pieile, ceara, lâna ţinuturilor din sud, cu praful de aur şi sclavii negrii din negoţurile sahariene, de a asigura, stăpânind cu fermitate acest ansamblu maritim, liniştea coastelor, securitatea locurilor de prelucrare a tonului şi prospeeta-rea liniştită a bancurilor de corali din nordul Africii de către pescarii din Trapani, semicatalani ale căror bărci, prost înarmate, nu şovăiau să atace în secolul al XVI-lea vasele de piraţi nord-africani. În sfârşit, proiectele traduceau necesitatea de a proteja, de asemenea, împotriva acestor piraţi, acele caricatori de grâu sicilian, permanent ameninţate pe coasta sudică; căci pirateria, aici ca şi în alte părţi, tinde adesea să restabilească un echilibru natural, falsificat de istorie…

Se obişnuieşte ca vorbind despre Sicilia să privim totdeauna spre nord, către Neapole, să afirmăm că istoriile lor sunt riguros opuse, măreţia Neapolelui însemnând decăderea oraaici, cheiuri de încărcare a cerealelor (lb. ital.

— N. tr.).

21

şului Palermo şi invers. S-ar cuveni însă mai mult să punem în evidenţă legătura Sicilia-Africa, adică valoarea acestei lumi maritime pe care starea imperfectă a cunoştinţelor noastre sau neatenţia o lasă fără a-i da un nume general.

„Canalul Mânecii” mediteraneene

Extremitatea Mediteranei occidentale este un spaţiu autonom, strâmt, închis între pământuri şi, din acest motiv, uşor de stăpânit de către om: „Canalul” mediteranean, aşa l-a denumit un geograf, René Lespes. Este o lume aparte, situată între strâmtoarea Gihraltar la vest şi această linie care poate fi trasată de la capul Cazine la capul Nao sau, cu o aproximaţie mai largă, de la Valencia la Alger. În sensul est-vest circulaţia nu este niciodată uşoară:

mergând spre est ieşi în vasta întindere a Mediteranei occidentale; luând-o spre vest atingi o şi mai vastă suprafaţă, Atlanticul, dincolo de strâmtoarea a cărei simplă trecere este de altfel primejdioasă din pricina ceţurilor frecvente, a curenţilor foarte puternici, recifelor, bancurilor de nisip din lungul ţărmurilor. În plus, o strâmtoare, aidoma unui cap avansat, marchează totdeauna o schimbare a regimului curenţilor şi vânturilor. Aici această schimbare e deosebit de puternică şi traversarea strâmtorii rămâne o operaţie complicată.

În schimb „Marea Manecii" mediteraneană, alungită de la est la vest este relativ uşor de străbătut de la nord la sud. Ea nu reprezintă, între masa continentală iberică şi cea nord-africană o barieră, ci un brâu care uneşte mai mult decât separă, care face din Africa de nord şi Iberia o singură lume, un „continent dublu" potrivit expresiei metaforice a 211 lui Gilberto Freyre45.

Aidoma braţului mării dintre Sicilia şi A-frica, acest culoar maritim, a fost una dintre cuceririle Islamului în Evul Mediu, cucerire târzie în secolul al X-lea, în momentul în oare Califatul de Córdoba dobândea efemera sa soliditate. Succesul Omeiazilor semnifica totodată securitatea transportului de grâu, oameni şi mercenari din Maghreb şi a exportului, la întoarcere, a produselor lor din oraşele andaluze. Dar libera, sau cel puţin înlesnită folosire a acestui drum de apă, a mutat centrul vieţii maritime andaluze din Almería, fremătând de mulţimea vaselor şi şantierelor sale navale, de animaţia atelierelor pentru ţesutul mătăsii, la Sevilla, unde navigaţia mediteraneană descoperi în secolul al XI-lea punctul său de sosire. Ea aduse aici atât de multe bogăţii încât portul de pe Guadalquivir concură în scurt timp, prin strălucirea sa, veohea capitală continentală a Cordobei.

La fel, odată cu bogăţia generată de expansiunea musulmană în lumea mediteraneană, pe ţărmul de sud se năşteau sau înfloreau mari oraşe maritime: Bougie, Alger, Oran, acestea două din urmă întemeiate în secolul al X-lea. Şi de două ori „Andaluzia" africană, mai întâi ou

Almoravizii şi apoi cu Almohazii salva veritabila Andaluzie de presiunea creştină în secolele al XI-lea şi al XV-lea

Până la sfârşitul Islamului iberic independent – cel puţin până în secolul al XIII-lea dacă nu şi până mai târziu – „Marea Manecii” mediteraneană a rămas sarazină în împrejurimile Algarvei portugheze, până la Valenoia şi chiar până la Baleare. Islamul va stăpâni acest lung canal maritim un timp mai îndelungat decât stăpânise Mediterana siciliana, mult după Las Navas de Tolosa (1212), cel puţin până la cucerirea Ceutei de către Dom João al Portugaliei şi fiii săi în 1415.

În prezent, Bejaia (N. tr).

21

Din această zi, calea se deschidea fără oprelişti spre Africa iar musulmanii rezidenţi în Granada, a căror existenţă le fusese prelungită doar de nesfârşitele dezbinări oastiliene, erau condamnaţi să dispară. Când reîncepu războiul Granadei, ca ultim act al Reconquistei, în 1487, Regii catolici îi blocară coastele cu nave din Biscaya.

O dată cucerirea terminată, învingătorii creştini au fost ispitiţi să pună stăpânire pe ţărmul sudic al „Mânecii” ibero-africane fără a voi însă cu acea hotărâre şi continuitate a intenţiilor care ar fi fost potrivite intereselor spaniole. Este o catastrofă în istoria Spaniei faptul că după ocuparea oraşelor – Melilla (1487), Mers-el-Kébir, în 1505, Penon de Ve-lez (1508), Oran (1509), Mostaganem, Tlem-cen, Tenos şi Penon de Argel – acest nou război al Granadei, n-a fost urmat cu înverşunare şi că această sarcină, ingrată dar esenţială, a fost sacrificată în favoarea farmecului Italiei şi relativelor facilităţi ale Americii. Spania n-a ştiut, n-a vrut sau n-a putut să dezvolte succesul său iniţial, obţinut poate prea uşor, („se pare, scrie în 1492 Regilor Catolici, secretarul lor Fernando de Zafra, că Dumnezeu vrea să dăruie Alteţelor Voastre aceste Regate africane”), ea nâmpins acest război în afara Mediteranei – iată unul dintre marile capitole ale unei istorii incomplete. Aşa cum a scris un eseist46, Spania pe

jumătate europeană, pe jumătate africană, şi-a abandonat misiunea geografică şi, pentru prima oară în cursul istoriei, strâmtoarea Gibraltar „a devenit o frontieră politică” 47.

De-a lungul acestei frontiere se va duce un război neîntrerupt, semn că întâmplarea tăiase acolo, la fel ca între Sicilia şi Africa, legături esenţiale... Devenise dificil să traversezi strâmtoarea; vedem acest lucru în legătură cu aprovizionarea Oranului, încă nesii13 la 24 august (N. tr.).

gură în secolul al XVI-lea. Din marele port de „dispecerat” al Mâlagăi, proveedores organizează convoaie, închiriază bărci şi nave îndreptate către fortăreţele din colonii48. Le expediază mai ales iarna, profitând de o înseninare a timpului, suficientă pentru acest traseu scurt, ceea ce nu-i împiedică pe piraţi să captureze navele încărcate, a căror răscumpărare o oferă, prin intermediul obişnuitelor târguieli, în dreptul capului Cazine. În 1566, în timpul asedierii oraşului de către algerieni „cei care străpung blocada sunt proprietarii de bărci şi brigantine din Valencia sau Andaluzia. Aceste mici ambarcaţiuni sunt asemeni acelora care, „altă dată”, cum afirmă o anchetă din 156549, transportau din Cartagena, din Cádiz sau Málaga fesuri de Córdoba, ţesături de Toledo, în porturile nord-africane; sunt asemeni şi acelor bărci de pescuit care, dincolo de Gibraltar, continuă să se strecoare către Oceanul Atlantic, transportând un întreg popor de marinari care, din Sevilla, San Lucar de Barrameda sau Puerto de Santa Maria, coboară pescuind până în largul Mauritaniei, iar duminica vin să asculte liturghia într-una din fortăreţele portugheze, de pe coasta marocană50. Sunt, în sfârşit, asemeni bărcilor valenciene care duc la Alger orez, parfumuri din Spania şi, în ciuda interdicţiilor, mărfuri de contrabandă51.

La sfârşitul secolului, această regiune pe jumătate moartă a mării se însufleţeşte, se trezeşte brusc la o istorie dramatică dar care nu se va datora concurenţilor obişnuiţi ai Spaniei, marsiliezilor, familiarizaţi dintotdeauna cu

porturile nord-afrioane sau, din 1575, livornezilor, nou veniţi, pe care-i atrage şi-i reţine Tunisul, dar care ajung uneori până în Larache52 şi în Sous-ul marocan53. Evenimentul înnoitor îl reprezintă sosirea masivă a navelor nordice, mai ales de prin 1590. Aceşti străini trebuie să străbată strâmtoarea de două ori, la ducere şi la întoarcere. La întoarcere „ei sunt anunţaţi, pândiţi cu nerăb dare dinainte. Au inventat oare olandezii, cum s-a pretins54, un nou mod de a traversa strâmtoarea pe care şi l-au însuşit în curând pira ţii algerieni, elevii lor? Este posibil, dacă nu întru totul sigur. Spania, în orice caz, utilizând galerele în lunile calme din timpul ve rii şi galioanele în cea mai mare parte a ier nii va încerca să supravegheze şi chiar să interzică trecerea. De la capul São Vicente de pe coasta portugheză până în Cartagena şi Valencia55 şi adesea până la Mers-el-Kébir, Ceuta şi Tanger până la Larache, ocupată la 20

martie 1610, până la Mamora, ocupată în august 1614, trebuie să ne imaginăm acele su pravegheri, alarme, patrulări, acele lupte deseori lipsite de glorie, ce vor continua până în secolul al XVIII-lea56. Stăpânii Spaniei, marinarii şi sfetnicii lor visau soluţii fără replică: instalarea în strâmtoarea Gibraltar a unor tunuri întărite care ar lovi navele57 cu precizie, fortificarea insuliţei Peregil în l-ar gul Ceutei58 sau chiar, potrivit opiiniilor ace lui nebun şi genial aventurier aflat în slujba

Spaniei, englezul Anthony Sherley, cucerirea oraşelor Mogador şi Agadir, aşadar stăpânirea

Marocului, Regele Catolic devenind dintr-odată Absoluto señor de la Berberia59, şi acesta în 1622!:

Dar o asemenea luptă se va dovedi fără ieşire. Inamicul, fie el englez, olandez, ălgerian, trecea strâmtoarea prin surprindere, profitând de o noapte favorabilă de iarnă60, sau prin forţă, lăsând rareori vreo navă în mâinile adversarului, de cele mai multe ori hărţuind escadrele de pază, profitând de superioritatea navelor şi artileriei sale. Puţin spectaculoasă, sau cel puţin insuficient cunoscută, această mare dramă a lumii

mediteraneene s-a jucat la porţile sale, aproape în afara ei. Vom reveni aici mai târziu.

215

În prezent, EI Anich (N. tr.).

Bazinul tirenian” –”.

Întinsă, Marea Târneniană – „canalele Cor-sicii şi ale Sardinieii”, cum o numesc documentele epocii – este prea larg deschisă către lumile învecinate şi mărginită de ţinuturi prea bogate şi prea populate pentru a nu avea, un destin zbuciumat.

Prima şi cea mai îndepărtată istorie a sa ne indică un teritoriu împărţit între etrusci, stăpâni ai Toscanei, oraşele din Grecia Mare şi Sicilia, şi acea lume aparte care este Marsilia, mărită prin imperiul ei. În sfârşit, ultimii asociaţi sunt cartaginezii, instalaţi în vestul Siciliei, pe coastele Sardiniei şi ale Corsicii, unde se află şi etruscii. În general, etruscii stăpâneau partea de mijloc a mării. Ceilalţi îi stăpânesc ieşirile: grecii din sud – drumul Levantului, cartaginezii – drumul care duce de la Panormos (Palermo) în Africa prin Drepanon (Trapani); în sfârşit, grecii din Marsilia – drumul care se uneşte cu marea etruscă la vest, exact în punctul în care trebuie să poposeşti pentru a aştepta vânturile prielnice ce permit străbaterea golfului Lion în direcţia Spaniei.

Această primă înfăţişare dezvăluie încă de pe acum trăsăturile permanente ale lumii ti reniene: valoarea părţii mediane a „lacului” tirenian, importanţa porţilor maritime care îngăduie intrarea şi ieşirea. Ea ne lasă să ghicim motivele care au determinat ca această mare, prea vastă şi prea deschisă, să nu fie niciodată domeniul unei singure dominaţii politice, al unei singure economii sau al unei singure civilizaţii. Cu excepţia perioadei de hegemonie nivelatoare a Romei, nicio putere maritimă nu a avut aici o supremaţie durabilă, nici vandalii, pe care Bizanţul i-a pus la respect, nici flotele sarazine, fiindcă în cele din urmă Italia le-a scăpat, nici normanzii, şi nici Angevinii, primii izbindu-se de Bizanţ, iar ceilalţi simultan de Islam şi de 21

catalani. Cât despre Pisa, ea a întâlnit în faţă

concurenţa Genovei în secolul al XVI-lea locul esenţial aparţine Genovei, stăpână a Corsieii. Totuşi această întâietate are slăbiciunile sale: Genova se adresează din ce în ce mai mult străinilor pentru transporturile sale maritime, ceea ce înseamnă un prim recul. Pe de altă parte, ea se găseşte în faţa unei Spânii care a cucerit poziţii puternice în Marea Tireniană. Primele jaloane fuseseră puse de „aragónezi” când în secolul al XIII-lea, cuceriseră Sicilia (1282) şi apoi în 1325, în ciuda unei îndelungate opoziţii genoveze, Sardinia, care le era necesară pentru legătura cu Sicilia. Expansiunea catalană va fi progresat – este una dintre originalităţile sale – în linie dreaptă, din Baleare către Orient, prin Sardinia şi Sicilia. În aceste insule catalanii au instalat adevărate colonii maritime: Alghero în Sardinia, Trapani în Sicilia.

Fermecătoare dar epuizantă expansiune. Târzie fiind, ea a trebuit, pentru a-şi face loc, să forţeze porţile, să se bată, să îmbine pirateria cu navigaţia. Barcelona, animatoarea ei, cedează treptat întâietatea Valenciei, iar va-lencienii sunt cei care duc la bun sfârşit cucerirea regatului Neapolelui în timpul lui Al-fonso cel Mare (1455). Perioada valenciană se termină însă imediat ce începuse căci Coroana. Aragónului trece peste puţin timp sub controlul Castiliei. În epoca Războaielor din Italia urmează o nouă schimbare: soldaţii şi funcţionarii castilieni se substituie aragónezilor, la Neapole ca şi în Sicilia61. Spania, de acum încolo, prin galere şi tercios, face simţită în Marea Tireniană greutatea puterii sale maritime, militare şi continentale. Nu şi comerciale: din vremea lui Carol Quintul şi în ciuda vechilor privilegii comerciale, ţesăturile catalane se exportă din ce în ce mai puţin către Sardinia şi Sicilia. împăratul, puţin fa-217 vorabil, ca de obicei, intereselor iberice, permite negustorilor genovezi să-şi vândă propriile postavuri pe aceste pieţe. Aceasta să fie revanşa, întâietatea Genovei?

Lucrurile nu sunt chiar atât de simple. Către 1550, Genova abandonează o parte din sarcinile sale maritime în Marea Tireniană şi în alte zone în favoarea ragusanilor.

Aceştia asigură cu navele lor transporturile siciliene cu grâu şi sare şi călătoriile de cursă lungă în direcţia Spaniei, Atlanticului sau a Levantului. Marea Tireniană ar fi aproape un lac ragusan dacă n-ar exista prezenţa marsiliezilor (mai întâi modestă, ea va creşte după 1570), dacă n-ar exista mai târziu avântul oraşului Livorno, noutate şi totodată revenire căci Livorno înseamnă în acelaşi timp Pisa şi Florenţa... şi, de asemenea, politica calculată a lui Cosimo de Medici, interesat de timpuriu de Corsica genoveză62. În sfârşit, mai trebuie adăugat că, prin larga poartă maritimă dintre Sicilia şi Sardinia pătrunde, neîntrerupt, neliniştitoarea presiune a pirateriei nord-africane. Ea va lovi pe neaşteptate, frecvent, departe în nord, la capătul navigaţiei, ţărmurile din Savona, Genova, Nisa, Provence. Barajul toscan din insula Elba, cu Porto Ferraio, de cele mai multe ori o semnalează dar nu o opreşte.

Acest bazin tirenian, divizat şi eterogen, este aşadar prea amestecat cu viaţa generală a mării pentru a avea trăsături foarte individuale. Totuşi, permiţându-i să trăiască aproape doar prin resursele sale, această eterogenitate îi conferă o anumită autonomie. Grâul pe care-l consumă oraşele şi regiunile sale, prea populate, sau prea ocupate cu păstoritul pentru a se hrăni prin ele însele, vine din Sicilia şi, până către 1550, din Provence sau cel puţin Provence i-l transmite, căci el este adesea recoltat din Burgundia şi uneori chiar de mai departe. Sarea vine din Trapani; brânzeturile din Sardinia: vinul greco sau Iatino din Neapole; carnea sărată din Corsica, mătasea din Sicilia sau din Calabria; fructele, migdalele, nucile precum şi butoaiele de sardele sau de ton, din Provence; fierul, din insula Elba; argintul şi capitalurile fie din Florenţa, fie din Genova. Restul vine din afară: pieile, mirodeniile, lemnul, lâna, în curând sarea de Ibiza...

Dintre aceste două vieţi de relaţii complexe şi întrepătrunse, una apropiată, internă, cealaltă îndepărtată, exterioară, viaţa internă este cea mai bogată. Ea explică amestecul destul de avansat al popoarelor, civilizaţiilor,

limbilor, artelor. Ea explică şi de ce acest spaţiu maritim, cu apele sale adăpostite, relativ calme, este, prin excelenţă, un tărâm al navelor de dimensiuni reduse, într-un singur an, din iunie 1609 până în iulie 1610, numai în Livorno intrau peste 2.500 de bărci sau mici ambarcaţiuni63. Cifră enormă! Doar bărci sunt acelea care coboară pe Tibru ajung la Roma şi la portul său din Râpa Grande64 aducând aici fie mobilele şi odăjdiile cutărui episcop grăbit să se instaleze la Curtea romană, fie butoiaşele cu vin greco ale unui cleric grijuliu să-l comande din timp în regatul Neapolelui. Toate statisticile, cele ale portului Livorno, atât de bogate pentru perioada studiată, cele din Civitavecchia, din Genova sau, în sfârşit, din Marsilia, vorbesc despre importanţa extraordinară a acestor relaţii la mică distanţă; de la capul Corse la Livorno sau Genova, pentru transportul lemnului, sau de la Rio din insula Elba, la acelaşi Port toscan pentru fier... totul se transportă la bordul acestor bărci, saete, laudi, lui îi, tartane, fregate, polacre, toate nave minuscule65. La Genova, registrele vamale disting două feluri de transporturi venuta magna şi venuta Parva, după cum vasele au o capacitate mai mare sau mai mică de 150 cântării (adică 219 vreo treizeci de tone). Or, portul genovez primeşte pe an câteva zeci de nave... „mari” şi una sau două mii de nave „mici”: 47 faţă de 2 283 în 1586; 40 faţă de 1921 în 15876; 107 faţă de 1 787 în 160567... (Aceste cifre, inferioare realităţii, nu ţin seama decât de navele supuse taxei de intrare; sunt scutite de ea numeroase altele, ce transportă grâu, ulei şi sare).

Fără îndoială, cabotajul este în toate mările strâmte un fapt obişnuit, indispensabil continuităţii marilor curente comerciale. Dar aici, în Marea Tireniană, el are o amploare excepţională, fapt care, unit cu documentaţia, ea însăşi excepţională, ne îngăduie să vedem ceea ce în altă parte nu putem decât întrezări; rolul considerabil al micilor corăbii de transport în schimburile eoonomice. Adeseori se întâmplă să vină la Livorno câte un patron corsican, aducând în barca sa câteva butoaie de carne sărată şi

brânzeturi68, şi apoi să bată el însuşi străzile oraşului ca să-şi vândă mărfurile, îmbiind cumpărătorii în gura mare, nepăsător la protestele micilor prăvăliaşi ai locului.

Această navigaţie măruntă nu putea face faţa tuturor necesităţilor. Dacă vechea Cartagină, fixată în „marea Siciliei”, dacă Marsilia, la capătul extrem al Mării Tireniene, dacă, mult mai târziu, Genova au putut să joace un rol atât de mare explicaţia este că ele au ştiut să rezolve, cum a remarcat Vidal de la Blache69, marea problemă a navigaţiei spre apus, supusă vântului din răsărit – primejdiosul levante – şi mistralului. Trebuiau alte nave decât nişte bărci. În timpul războaielor medice, Cartagina ca şi Marsilia întrebuinţau pentru această navigaţie vase poate mai grele decât ale altora. De aici – succesul lor. La distanţă de secole, la sfârşitul Evului Mediu, datorită unei modificări tehnice – o amplificare a velaturii moştenite de la latini – Genova a rezolvat mai bine decât alţii, problema navigaţiei îndepărtate. Ea obţine un asemenea avantaj din modificarea amintită încât poate, de la sfârşitul secolului al XIII-lea, să-şi lanseze navigatorii dincolo de strâmtorile Gibraltarului, până în Flandra70.

De altfel, Genova şi-a păstrat preocuparea şi nevoia unor vase de mare tonaj. În secolul al XV-lea ea posedă pe lungile trasee din Chios, sau din Pera până în Flandra, vase sau corăbii mari dintre care unele ating peste 1.000 de tone. „Ce păcat că n-ai văzut corabia Fornară, scrie la începutul anului 1477 un căpitan, prietenului – său florentin: tu aversti avut-o piacere maxima a vedere questa nave che ti parebbe în magnificenza” ’7 1. Nu exista în a-eel moment vreo navă cu un tonaj mai mare. La sărbătoarea Sf. Martin, în anul 1495, cele două mari „corăbii genoveze” care sosiseră în faţa portului din Baiae („şi apărură acolo şi-şi aruncară ancora în mare fără a intra în zisul port”) ar fi putut, numai ele singure, după spusele lui Commynes să răstoarne situaţia în favoarea francezilor, „căci cele două corăbii erau suficiente pentru a cuceri oraşul Neapole pentru moment; amândouă navele erau frumoase şi mari, una transportând 3.000 baloturi cu

mărfuri şi cealaltă 2.500 şi una se chema Gallienne, iar cealaltă Espinole” 72. Dar niciuna nici alta nu interveniră pentru a se îndrepta din Baiae către marele oraş apropiat.

Aceste amănunte ne îndepărtează de subiect şi de adevărata problemă mult mai puţin decât ni se pare. Căci puterea, supremaţia, zonele de influenţă, atunci când este vorba despre viaţa unui sector maritim, toate acestea înseamnă oare altceva decât, amănunte tehnice (pânze, rame, cârme, profilul cocăi, tonaj)?

ai fi avut o plăcere deosebită să priveşti această corabie care ţi-ar fi părut măreaţă (lb. ital. – N. tr.).

Corfu Io Preveso Leportto Leucode Chefalonia Zante

11. FAŢĂ ÎN FAŢĂ CU OTRANTO, CORFU DOMINA INTRAREA ÎN MAREA ADRIATICA De notat poziţia marilor întâlniri navale: Prevesa, 1538; Lepanto, 1571. Schiţă desenată de J. Bertin.

Adriatica13

Adriatica este poate cea mai coerentă dintre regiunile Mării Mediterane. Ea singură, şi, prin analogie, pune toate problemele pe care le implică studiul lumii mediteraneene în întregime.

Mai mult lungă decât largă, Marea Adriatica se prezintă ca o cale nord-sud. La nord ea ajunge ta, ţărmurile joase, care, de la Pesaro şi de la Rimini până la golful Triest, marchează contactul câmpiei Padului cu apele mediteraneene. La vest este mărginită de coasta italică adesea scundă, mlăştinoasă, deşi la mică distanţă aceasta este însoţită de munţii Appenini care, dincolo de Sottovento trimit până în apropierea mării o serie de coline muntoase: Monte Gargano, cu celebrele sale păduri de ulmi, se detaşează clar. La est, ea se opreşte la un şir de insule muntoase, insulele dalmate, care dublează imediat relieful muntos, steril, al continentului balcanic – acest nesfârşit zid alb al Alpilor dinarici, ce mărginesc un enorm podiş carstic, căruia coasta dalmată îi întoarce spatele. În sfârşit, spre sud, Adriatica iese în Marea Ionică prin strâmtoarea Otranto între capul cu acelaşi nume în Italia şi capul Linguetta în Albania. Este o strâmtoare îngustă;

hărţile maritime semnalează că ea măsoară 72 km. Cu vânt bun, încă din secolul al III-lea î.e.n. vasele greceşti lembo, o traversează cu pânzele umflate, într-o zi74, ceea ce fac în secolul al XVI-lea fregatele însărcinate să ducă, în contul viceregelui Nea-polelui, noutăţile din Corfu sau Cefalonia până pe coasta napolitană şi invers. Un memoriu spaniol arată că dende Căbo de Otranto, se veen las luces de la Velona75. Tot astfel astăzi din avionul care-l transportă spre Atena, călătorul zăreşte dintr-o singură privire azi, capul Gjuhes (N. tr.).

„De la capul Otranto se văd luminile Valonei Ăli (lb. spân. – N. tr.).

coasta albaneză, Corfu, Otranto şi, de asemenea, golful Tarent; totul pare să se unească într-o singură mână. Această strangulare, la sud, este trăsătura esenţială a bazinului, ea îi conferă unicitatea. A domina această strâmtă trecere înseamnă a domina Adriatica, dar problema este de a şti sau de a înţelege cu precizie de unde trebuie supravegheată poarta mării. Poziţiile-cheie nu sunt porturile actuale din Apulia, Brindisi, Otranto, Bari, în care Veneţia s-a instalat în două rânduri fără a putea rămâne acolo, în 1495 şi 1528 şi unde, adăugându-se interesele sale comerciale, ea visează să se instaleze din nou în 158076. Tureii au pus şi ei mâna o perioadă scurtă pe Otranto după masacrul din 1480 care a cutremurat creştinătatea italiană. Dar ieşirea în Marea A-driatică nu poate fi stăpânită de pe coasta Italiei. Peninsula este aici „scufundată în mare mai mult de jumătate; coasta balcanică, din faţa ei este aceea care domină Adriatica, aşa cum sugerează în treacăt Saint-Gouard, ambasador al Prea Creştinului Suveran la Madrid, când îi serie lui Carol al IX-lea la 17 decembrie 1572: „Dacă este adevărat ea Măritul Padişah face o fortăreaţă la marginea golfului Quatero (Cattaro) pentru a forţa eu mai multă uşurinţă zisul Quatero, eu îl consider drept stăpânul Mării Adriatice şi apoi în puterea sa să se oprească în Italia şi să poată prin acest mijloc să o înconjoare pe mare şi pe uscat” 77.

În realitate, cheia „problemei” este de fapt mai la

sud, la Corfu, iar Veneţia se află în posesia ei din 1386. Acolo, la adăpostul coastei estice, săracă dar muntoasă şi din această pricină ocrotitoare, se ascund navele78. A ieşi din Adriatica sau a intra în ea înseamnă cel mai adesea să defilezi prin faţa insulei Corfu. Aceasta, aşa cum afirmă un text sentenţios al Senatului (17 martie 1500) este „sufletul” întregului stat veneţian „cât priveşte navigaţia ca şi sub oricare alt aspect” 79. Senioria i-a con224

saerat deci toate preocupările sale80. Ea n-a făcut mei o economie ca s-o fortifice, cheltuind asemenea sume, spune un document din 155381 che chi potesse vedere îi conţi şi stupiria. Fresnecanaye, în 1572, admiră în trecere, e-norma fortăreaţă aflată deasupra micului oraş grecesc, capitala insulei ale cărei 700 piese de artilerie bat, se zice, până în Albania. El este uimit totuşi că, sub zidurile sale, turcii au îndrăznit să devasteze insula chiar în anul precedent, doar cu 500 de călăreţi82. Ne vom mira însă mai puţin dacă von citi un document din 1553, anume raportul unui „bail” asupra mandatului său la Corfu: toate aceste cheltuieli, spune el, vor fi mutale dacă nu vom completa armamentul vechii fortăreţe într-un mod care să o adapteze la noile metode de război şi de asediu. Lucrările au fost începute, dar cu greu, iar rezultatul este ineficace în ciuda celor 200.000 de ducaţi care s-au cheltuit. Când va fi terminată? Nu prea curând, fiindcă o relatare din 157683 se plânge încă de imperfecţiunile fortăreţei: inamicul fără „a pune mâna pe sabie” ar putea veni să-şi aşeze artileria chiar la poalele fortăreţei. În toate relatările funcţionarilor veneţieni din a doua jumătate a secolului revin plângeri asemănătoare: impunătoarele mijloace de apărare ale Senioriei sunt demodate, incapabile să împiedice raidurile corsarilor. Munţii, lipsiţi de apă, neputând servi drept adăpost, sărmanii locuitori din Corfu trebuie să se refugieze, de bine de rău, în fortăreaţă, până şi în şanţurile de apărare, primejduindu-şi viaţa. Turcii se răspândesc atunci într-un ţinut pustiu cu sate părăsite. Drept urmare, Corfu, care avea 40.000 de locuitori înainte de „războiul din 1537” nu mai posedă

decât 19.000 în 158884. E drept că Veneţia se bazează, în primul rând, încât cine ar putea să vadă socotelile ar fi stupefiat (lb. ital. – N. tr.).

titlu purtat de ambasadorii veneţieni pe lângă Înalta Poartă (N. tr.).

pentru a apăra insula, pe galerele sale cu prora aurită, care patrulează în arhipelag şi în „golf”.

Şi astfel prin Corfu şi prin flota sa, Veneţia stăpâneşte poarta Adriaticii. De fapt este vorba de întreaga Adriatica, fiindcă, la celălalt capăt al mării, în nord, oraşul însuşi reprezintă a doua poziţie cheie: punctul de întâlnire al drumurilor maritime şi continentale care, în pofida Alpilor, leagă Europa centrală de Adriatica şi Levant. Misiunea Veneţiei este de a asigura această legătură. Totodată, după cum a-firmă ea, Adriatica este marea, sau „golful” ei. Veneţia sechestrează nestingherită orice navă, face poliţie cu abilitate sau brutalitate după caz. O stânjeneşte Triestul? îi dărâmă salinele în 157885. Ragusa o incomodează? îşi postează galerele în apele Ragusei Vechi pentru a înhăţa navele cu grâu care o aprovizionează, incită împotriva ei aliaţii Sfintei Ligi în 1571, sprijină în 1602 supuşii revoltaţi ai Ragusei în insula cu vestitele pescării a Lagostei86, în plus, capturează şi navele rivalei sale în 162987. O supără încona? încearcă să-i facă un război al tarifelor88. O indispune Ferrara? Plănuieşte să pună stăpânire pe portul acesteia. O stingheresc turcii? Nu ezită, dacă e cazul, să-i lovească de fiecare dată, când poate să o facă fără prea mare imprudenţă89.

Regula de aur, ben noto principio este, fără ocolişuri, aşa cum o reamintesc cele Cinque Savii alia Mercanzia, că ogni merce che entra nell’Adriatico o esce dall’Adriatico deve toc-car Venezia, că orice marfă care intră sau iese din Adriatica trebuie să treacă prin Veneţia90, potrivit unei politici tipic urbane, de concentrare autoritară a traficului91. Numai Senioria va acorda, eventual, dispense care sunt rare92. Pentru Veneţia această politică este un mod de a pune ordine în circulaţia pe Marea Adriatica

după cum consideră că este avantajos pentru ea, de a-şi apăra fiscalitatea, comerţul, pieţele de desfacere, meşteşugarii, navi22

gaţia. Nu se cunoaşte niciun gest, cât de neînsemnat, cum ar fi, de exemplu, capturarea câtorva bărci din Triest, încărcate cu fier93, care să nu fie corelat cu un ansamblu de măsuri calculate. În 1518, pentru a-şi asigura monopolul, Veneţia a impus cărăuşilor ca la plecarea din Candia, Neapole, Romagna, Corfu şi Dalmaţia, să nu poată părăsi aceste locuri fără a efectua depuneri de capital, garantând că mărfurile lor vor fi aduse la Veneţia. Pe hârtie totul e cum nu se poate mai bine. Dar iată că din reglementările acestea a fost uitată Istria. Această breşă a fost suficientă ca să treacă nestingherite stofe de calitate proastă – rasse, sarze, grisi – fabricate în Istria şi în Dalmaţia şi care sunt vândute în cantităţi mari la bâlciul de la Recanati94. Iată un fapt care ne avertizează că în acest joc de-a hoţii şi vardiştii există o tabără adversă, o fraudă abilă pe mare ca şi pe drumurile continentale şi fluviale, precum şi, între Veneţia şi Ferrara, o contrabandă pe care nimic nu o poate stăvili. Obligaţi să se supună, micii vecini ai Veneţiei o trişează de fiecare dată când au posibilitatea s-o facă.

Cât despre vecinii mari, aceştia ridică tonul, invocă principii contrare. Spaniolii au conflicte de prioritate, cu Republica, frecvente discuţii pentru capturări de nave. „Sunt mulţi ani de când fără niciun temei, această Seniorie a Veneţiei pretinde că golful este al său, scrie Francisco de Vera ambasadorul lui Filip al II-lea la Veneţia, ca şi cum această parte a mării n-ar fi fost creată de Dumnezeu, ca şi restul, pentru folosul tuturor96. Veneţienii ripostează, fără să cedeze că ei au cumpărat golful nu numai cu aurul ci şi cu sângele lor, „de atâtea ori vărsat peste măsură”.

Evident, Senioria nu i-a putut împiedica pe marii săi vecini să-şi deschidă porţi şi ferestre către Adriatica şi să le folosească. Turcii se află la Valona (1559), spaniolii la Neapole, Papa la Ancona aşteptând să fie şi la Ferrara

(1598) şi Urbino (1631); Casa de Austria este la

Triest. Din 1570 Maximilian al II-lea se gândea să ceară Veneţiei negoţium liberae navigaţionis96. Era o veche solicitare pe care o formulase deja Sfântul Scaun. În vijelia care: a precedat evenimentele de la Agnadel, Iuliu al II-lea propunea în februarie 1509 să fie iertaţi veneţienii, cu condiţia ca aceştia să acorde libera navigaţie în Adriatica supuşilor bisericii97. Mai târziu aceleaşi pretenţii au fost reluate fără încetare.

În fine, mai e şi Ragusa, cu flota ei de nave de transport. Tenacea Republică a lui San Bia-gio se bucură de dubla sa calitate de protejată a papalităţii şi vasală a sultanului. Această situaţie de neutralitate este fructuoasă: într-o Mediterană ostilă navele ragusane trec aproape totdeauna neatinse… Ancora şi Ragusa în prezent, Triest în viitorul îndepărtat nu sunt adversari neglijabili. Primele două au ştiut să profite, încă de la începutul secolului, de dificultăţile Veneţiei în timpul crizei piperului şi mirodeniilor. Dar Veneţia a depăşit criza şi de altfel oraşele concurente sunt legate de ea în ceea ce priveşte asigurările maritime, tranzacţiile financiare, transporturile. Ele o slujesc adesea şi nu ajung să o stingherească decât în traficul minor de la un ţărm la altul al Adriaticii, un trafic secundar, care se bazează pe fierul din Triest, vândut în Italia, pe postavurile din Occident, lâna, vinurile din Apulia, introduse în Dalmaţia, fără a mai trece prin Veneţia. Autorităţile veneţiene încearcă să-i lovească pe supuşii Senioriei care se pretează la această „bursă neagră”. Dar cum ele îşi repetă mereu ameninţările şi loviturile, trebuie mai curând să presupunem că acestea nu erau nici foarte eficace, nici dictate de necesităţi vitale98.

În fond, nu este vorba decât despre acţiuni poliţieneşti cotidiene. Este evident că supradreptul navigaţiei libere (lb. lat. – N. tr.).

vegherea exercitată de Veneţia nu-i priveşte doar pe contrabandişti, pe concurenţi; ea este, de asemenea, îndreptată şi împotriva piraţilor ispitiţi de însăşi abundenţa negoţului din A-driatica: grâul, vinurile tari, uleiul din

Apulia şi Romagna, earnea, brânzeturile din Dalmaţia, fără a mai vorbi despre navele care asigură exporturile şi importurile îndepărtate şi foarte bogate ale Senioriei. Împotriva acestor piraţi, Veneţia a trebuit să ducă un război difuz şi neîntrerupt; izgoniţi dintr-un loc, tâlharii apar ceva mai departe, cu o îndârjire monotonă. Secolul al XV-lea cunoscuse ultima epocă favorabilă a pirateriei catalane, cu baza de pornire în Sicilia. Împotriva ei, Veneţia obişnuia să înarmeze, după caz, câteva nave mari comerciale şi să distrugă inamicul, sau cel puţin să-l neutralizeze. Retrospectiv, această vânătoare cu ajutorul navelor de mare tonaj pare mai mult spectaculoasă decât periculoasă”. În secolul al XVI-lea se întăreşte pirateria turcească100; ea se strecoară în Adriatica prin porturile Albaniei, Stapola, Valona, Durazzo, se agravează odată cu apariţia piraţilor nord-africani101 şi, mai ales, în urma pătrunderilor masive ale flotelor militare otomane precedate şi urmate de nave-pirat… Totuşi nu trebuie să întunecăm exagerat tabloul. În mare, până în ultimul sfert al secolului al XVI-lea, turcii şi nord-africanii pătrund doar puţin în interiorul „golfului” 102; abia după 1580 se schimbă totul în Adriatica, ca pretutindeni. Un raport veneţian semnalează această schimbare în 1583: de un anumit timp, mai ales de când pe coastele Apuliei au apărut o mulţime de turnuri de pază bine înzestrate cu artilerie, protejând concomitent ţărmul şi navele care pot să se pună la adăpostul tunurilor lor, corsarii şi-au împins atacurile mai la nord şi au invadat golful. Ei întreprind de aici raiduri scurte şi dese care le îngăduie să înşele vigilenţa galerelor103.

Acestor necazuri li se adaugă treptat un altul, mult mai grav. El se conturează dinainte de jumătatea secolului104, este vorba de pirateria continuă a uscocilor din Segna şi Fiu-me. Aceste oraşe, locuri de întâlnire ale aventurierilor slavi şi albanezi, se află la câţiva paşi de Veneţia şi de reţeaua densă a comerţului său. Aceşti adversari – e adevărat – neînsemnaţi sunt puţin numeroşi – cam 1.000 de oameni, cum afirmă proveditorul Bembo, în

1598105; 400 dintre ei sunt în solda împăratului şi 600 sono îi venturieri che altro non fano che corseggiare e del battino vivano. O mână de oameni, dar care sunt ocrotiţi de împărat şi care se reîmprospătează datorită neîntreruptei sosiri a proscrişilor din Balcani, per Io piu del paese del Turco. De altfel, ce se poate face împotriva ambarcaţiunilor lor minuscule cu vâsle, iuţi şi atâtea de uşoare încât folosesc trecerile de mică adâncime dintre insule, unde galerele nu le pot urmări fără riscul de a-şi zdrobi coca? Iată-i pe hoţi asiguraţi împotriva poliţiei faţă de aproape toate loviturile. Mai lesne ar fi, spune un senator veneţian, să împiedici cu mâinile goale drumul păsărilor prin văzduh decât cu galerele cel al uscocilor pe mare106. Când o galeră cade într-o ambuscadă (600 de oameni), nu va mai afla scăpare din mâna lor: este ceea ce se întâmplă la 17 mai 1587 la gurile Narentei107. Orice navă care eşuează este prada lor.

Încurajaţi de succes, aceşti diavoli, aceşti hoţi, aceste persoane… uniţi per rubbare, cum spun veneţienii, nu mai respectă nimic. Pentru ei, totul este pradă. Chiar şi turcii ameninţă că vor interveni masiv. Chiar şi ragusanii se vor înarma, într-o bună zi, împotriva lor. Veneţia face gesturi de mânie, sunt aventurieri care nu fac altceva decât tâlhării şi trăiesc din furat (lb. ital. – N. tr.).

cei mai mulţi din ţara Sultanului (lb. ital – N. tr.).

Indivizi… înhăitaţi pentru jaf (lb. ital – N. tr.)”. 230

blochează Fiume sau Segna, uneori dă foc până şi la „roţile morilor”, „spânzură căpitanii”. Dar aceste operaţii nu puteau fi decisive. Metropola care serveşte drept debuşeu piraţilor nu este nici Segna, nici Fiume (aceasta din urmă a încercat doar o dată să comercializeze produsele pirateriei şi fără mare succes), ci Triest, unde totul se vinde şi se revinde: sclavi turci pe care-i cumpără marele duce de Toscana pentru galerele sale, frumoasele stofe cu fir de aur şi mărfurile ieftine, prădate veneţienilor. Or adversarul este, de astă dată, important. Triest înseamnă arhiducii, Habsburgii Vienei şi, indirect, cei ai Spaniei. Degeaba negustorii din întreaga Italie, din Veneţia

s-au răspândit până în Carniolia şi în Croaţia, în Styria. Un val de ţărani-negustori ambulanţi de mărunţişuri – domină din ce în ce mai mult comerţul ţinutului continental, întreţine legături cu pirateria şi comerţul exterior. împotriva acestei presiuni Veneţia îşi menţine uneori privilegiile dar asta nu se întâmplă fără necazuri, fără compromisuri şi fără surprize.

Toate aceste trăsături şi altele, care ar alcătui cu uşurinţă o carte despre Marea Adriatică, afirmă şi demonstrează unitatea „golfului”, unitate culturală şi economică, mai mult decât politică, şi organizată în culori italiene. Golful este veneţian, fără îndoială, dar, mai exact spus, în secolul al XVI-lea, el este spaţiul unei italienităţi triumfătoare. Pe malul estic al mării civilizaţia Peninsulei a ţesut o broderie densă, strălucitoare, ceea ce nu presupune că Dalmaţia ar fi „italiană”, în accepţiunea răspândită odinioară de anumiţi propagandişti ai expansiunii rasiale. Întreaga coastă a Retroterrei are astăzi o populaţie slavă108. Ea era la fel şi în secolul al XVI-lea, în ciuda unor aparenţe. La Ragusa pe vremea aceea, italianitatea este o comoditate: italiana reprehinterland (lb. ital. – N. tr.).

zintă limba comercială a întregii lumi mediteraneene, dar şi o modă, şi un snobism. Nu numai că exista obiceiul ca tinerii din marile familii să studieze la Padova, ca secretarii Republicii să fie la fel de buni cunoscători ai limbii italiene cât şi ai limbii latine (arhivele Ragusei sunt aproape totdeauna în limba italiană) dar, în plus, familiile dominante, stăpâne ale negoţului şi politicii, îşi construiesc fără să ezite genealogii italiene – chiar dacă aceste orgolioase bentes coboară din vreun slav de la munte şi numele lor italienizate le trădează originile slave, chiar dacă muntele nu conteneşte să-şi trimită oamenii către ţărm, şi, în fine, chiar dacă slavona este limba curentă, vorbită în familie, de femei şi popor, ba chiar, la urma urmelor, şi de elită, pentru că în registrele Ragusei se poate citi, repetat adeseori, ordinul formal de a nu se vorbi decât italiana în adunările Rectorilor. Or, dacă trebuie un

ordin…

Făcând aceste precizări, nu se poate contesta însă că Adriatica secolului al XVI-lea este atrasă de subtila civilizaţie a Peninsulei apropiate, că ea trăieşte în orbita sa. Ragusa este un oraş al artei italiene: la Palatul Rectorilor a lucrat Michelozzo. Şi totuşi dintre oraşele de pe Vältra sponda este cel mai puţin dominat de Veneţia, deoarece, cu excepţia unei scurte perioade, a fost totdeauna independent. jla Zara, la Spălato, în insula Cherso, şi prin alte locuri o documentaţie foarte asemănătoare ne-ar da, eventual, nume de dascăli, preoţi, notari, oameni de afaceri şi chiar de evrei veniţi din Peninsulă, purtători1 şi creatori ai civilizaţiei italiene care se răspândeşte aici109.

Dar Adriatica nu este doar italiană. Orientată nu de la nord la sud, ci exact, de la nord-vest către sud-est, ea reprezintă drumul Levantului, al comerţului şi legăturilor străvechi, deschisă, cum vom vedea, şi în faţa bolilor şi epidemiilor din est. În profunzime, civilizaţia sa este amestecată, aici se prelungeşte Orien232

tu! şi supravieţuieşte Bizanţul. Astfel totul concură la originalitatea acestei zone de graniţă. Catolicismul său este o religie de luptă, confruntată cu lumea ortodoxă, care ameninţă din înălţimea munţilor, şi cu imensul pericol turcesc. Dacă Dalmaţia, în ciuda atâtor transformări, rămâne credincioasă Veneţiei, cum a remarcat cu mult timp în urmă Lamansky, explicaţia este că, dincolo de Seniorie, fidelitatea ei se adresează Romei, bisericii catolice. Chiar un oraş ca Ragusa, atât de preocupat de interesele sale, cufundat în acelaşi timp în lumea otomană şi în cea ortodoxă, trăind, în fond, în mijlocul unor populaţii eretice şi necredincioase, este de o uimitoare fervoare catolică. Convingerile sale religioase ar fi la fel de pasionante de cercetat ca şi structurile ei economice, interesul amestecându-se, de altminteri – şi de ce nu? – cu elanurile cele mai spirituale. Fidelitatea faţă de Roma o protejează la frontiera sa ameninţată, ceea ce se va constata în timpul teribilei crize din 1571. Şi când, odată

cu secolul al XVII-lea, se va produce marele regres economic, după splendorile unei Renaşteri care, la fel ca aceea din Veneţia, s-a aprins târziu, ea va găsi atunci în Biserică posibilitatea unor cariere măreţe, care vor răspândi în toată creştinătatea, chiar şi în Franţa, negustorii şi bancherii de altă dată, deveniţi prinţi şi slujitori ai bisericii.

Geografia, politica, economia, civilizaţia, religia, totul contribuie la întemeierea unei lumi adriatice omogene. Şi această lume se revarsă peste limitele mării, pătrunde în adâncimea continentului balcanic, până la limita esenţială dintre latinitate şi lumea greacă. De cealaltă parte, la vest, ea schiţează, străbătând Peninsula italică de la nord la sud, o linie subtilă de separare. Nu se observă, de obicei, decât opoziţia radicală între Italia de nord şi Italia Peninsulară. Dar opoziţia est-vest, Italia tireniană – Italia levantină, mai puţin evidentă nu este mai puţin reală. În trecut, ea a funcţionat neîncetat ca o articulaţie secretă. Mult timp Orientul a avut întâietate şi a devansat Occidentul în peninsulă. În schimb apusul, Florenţa şi Roma, sunt cele cărora le datorăm Renaşterea. La Ferrara, Bologna, Parma sau Veneţia elanul nu va fi transmis decât la sfârşitul secolului al XVI-lea. Aceeaşi mişcare de basculă există şi pe plan economic: când decade Veneţia, triumfă Genova, iar mai târziu Livorno se anunţă drept oraşul cel mai înfloritor din Peninsulă. Est-vest – Marea Adriatică – Marea Tireniană: destinele Italiei, ca şi ale întregii lumi mediteraneene se află în joc, alternativ, dintr-o parte în alta a Peninsulei, ca tiia unei imense balanţe.

La est şi vest de Sicilia

Mările strâmte alcătuiesc partea însufleţită a Mediteranei, tărâmul animat al corăbiilor şi bărcilor, esenţialul din punct de vedere economic şi uman. Dar, alături de ele, necuprinsele întinderi ale mării prin pustietatea şi „singurătăţile” lor, au o contribuţie proprie în structura generală a lumii mediteraneene.

În secolul al XVI-lea Marea Interioară, atât de neînsemnată astăzi la scara vitezelor noastre, cuprindea

vaste zone primejdioase, interzise, spaţii moarte care separau huni. Marea Ionică este cea mai întinsă dintre aceste regiuni ostile. Ea prelungeşte până în mare pustiul terestru al sudului libian, creând astfel o dublă zonă nelocuibilă, continentală şi acvatică, şi anume, aceea care separă Orientul de Occident110.

Dincolo de „strâmtoarea Siciliei”, un alt mare spaţiu marin se întinde de la ţărmurile siciliene sau sarde, până în insulele Baleare, până în Spania sau Maghreb: o mare (să-i spunem Marea Sardiniei), greu de străbătut, având şi ea ţărmuri neprimitoare, bătute de puternicele rafale ale vânturilor dinspre nord-vest şi est. 1

În sensul paralelelor, acestora li se adaugă şi dificultăţile de traversare.

Desigur, navele au înfrânt foarte de timpuriu aceste obstacole unind Ponantul cu Levantul, mergând de la est la vest şi invers, de-a lungul coastelor balcanice, apoi napolitane pentru a folosi, mai departe strâmtoarea Messina, preferabilă porţii Siciliei a cărei trecere este mai riscantă. Acest important itinerar comercial este un drum creştin. Drumul Islamului, mai puţin comod şi mai puţin folosit, traversează în diagonală strâmtoarea Siciliei. Este itinerarul obişnuit al armadelor turceşti (de la coastele Albaniei până la Valona şi de la Valona către ţărmurile Neapolelui şi ale Siciliei, în sfârşit, din Sicilia la Bizerta, uneori până la Alger. Drumul acesta n-a avut niciodată animaţia celuii dinainte).

La sud, piedica este ocolită navigând de-a lungul coastelor africane unde relatările despre expediţiile piratereşti creştine indică existenţa unei circulaţii destul de animate111. Problema este de a surprinde, apărând din larg, navele care vin din Egipt, Tripoli, Djerba şi, uneori, din Alger. La începutul secolului al XVI-lea galerele veneţiene făceau încă la muda coastelor nord-africane, ajungând pe ruta coastelor siciliene. Odată cu sfârşitul secolului, englezii şi olandezii vor cutreiera şi ei ţărmurile din nordul Africii, de la Gibraltar, la strâmtoarea Sicilei pe care o vor străbate şi ei de-a curmezişul, spre a întâlni

ţărmurile Siciliei, apoi ale Greciei, în direcţia Candieii, a Arhipelagului sau a Siriei – aceasta, desigur, uneori dacă nu totdeauna, pentru a evita controlul spaniol din strâmtoarea Messina.

Toate aceste itinerarii înconjoară, evită Marea Ionică şi Marea Sardiniei. Constituind legătura cea mai importantă între Mediterana de est şi cea de vest sau, altfel spus, între Orient şi Occident, ele sunt de o însemnătate capitală pentru marea istorie. Alături de ele, ar trebui să ţinem seama de traficul de uscat, rare traversează i, de uf

de

237

lume străin izbucneşte unul reîncepe odată cu sfârşitul secolului al XVI-lea, când Africa regenţilor turci se eliberează, în fapt, de sub tutela otomană.

Ea se verifică şi invers, în bazinul oriental al mării, prin istoria simetrică a cruciadelor şi a statelor latine. Dar este oare cazul să insistăm?

Dubla lecţie a imperiilor turcesc şi hispanic

Fiecare mare tinde să trăiască prin ea însăşi „să-şi organizeze circuitele sale de corăbii şi bărci într-un sistem autonom: astfel evoluează cele două vaste ansambluri maritime, cel occidental şi cel oriental. Ele comunică, sunt legate unul de altul, totuşi aspiră să se organizeze în circuite închise în pofida tuturor amestecurilor, aliajelor şi interdependenţelor.

Acest fapt este subliniat de politică, în secolul al XVI-lea, cu o claritate poate prea vie. Ce frumoasă hartă geopolitică a bazinului occidental, s-ar putea schiţa, pentru mijlocul secolului al XV-lea şi mijlocul secolului al XVI-lea, cu săgeţi care să indice direcţiile vechi şi noi ale imperialismului hispanic, poziţiile pe care le-a cucerit şi exploatat pentru a pune stăpânire pe marea occidentală! Şi a stăpânit-o într-adevăr! Începând cu anul 1559, odată cu demobilizarea flotei franceze, cu slăbirea legăturilor politice dintre Regele Prea Creştin şi Sultan, marea

occidentală a devenit, incontestabil, o mare hispanică. Musulmanii nu păstrează din ea decât o coastă şi nu cea mai bună, Africa de nord. Nu o păstrează decât datorită corsarilor lor, iar autoritatea, frânată fiind de linia defensivă a fortăreţelor spaniole, este mereu ameninţată dinăuntru şi din afară. În 1535 Carol Quintul a triumfat împotriva Tunisului; în 1541, a eşuat, dar de puţin, în faţa Algerului. Acest eşec putea fi corectat: la Madrid, Consejo de Guerra are pregătit permanent, în dosarele sale, un proiect contra oraşului reis-ilor şi pe care, într-o bună zi, l-ar putea pune brusc în aplicare. Nu a lipsit mult să se întâmple astfel, în epoca lui Don Juan de Austria şi, în 1601, odată cu încercarea lui Giovanni Andrea Doria.

Marea Ionică, „Marea Cretei" este, în chip simetric, marea otomană. Stăpâni, ai ţărmurilor bazinului oriental după ocuparea Siriei (1516) şi Egiptului (1517), turcii s-au văzut obligaţi să cucerească marea, să creeze o flotă puternică de război.

Şi într-un caz şi altul, fiecare dintre aceste două mari Mediterane a difuzat şi a creat, într-un fel, acest dublu imperialism. Zinkeisen o spune referitor la Turcia. Nu este la fel de adevărat şi pentru Spania? 114. Ambele Mediterane sunt, în secolul al XVI-lea, zone politice de semn opus. E oare de mirare, în aceste condiţii, că marile bătălii maritime în epoca lui Ferdinand Catolicul, Carol Quintul, Soliman şi Filip al II-lea se situează, cu insistenţă, la întâlnirea celor două mări, la frontiera aproximativă dintre ele? Să amintim Tripoli (1511, 1551), Djerba (1510, 1520, 1560), Tunis (1535, 1573, 1574), Bizerta (1573, 1574), Malta (1565), Lepanto (1571), Modon (1572), Coron (1534), Prevesa (1538).

Politica nu face decât să reproducă o realitate subiacentă. Aceste două Mediterane, dominate de stăpâni inamici, sunt, sub raport fizic, economic şi cultural, diferite una de alta. Fiecare este o zonă de istorie. Din punct de vedere fizic, estul are un climat mai continental, cu ritmuri mai bruşte, cu secete mai puternice decât vestul, cu temperaturi de vară mai ridicate şi deci, dacă este posibil,

cu pământuri chiar mai pustii, mai dezgolite, mai „sălbatice”, cum ar fi spus Théophile Gautier. Dar în schimb, cu spaţii marine mai umanizate. Cine va vorbi despre rolul motor al Mării Egee în stabilirea relaţiilor comerciale? Se cuvine să insistăm asupra facilităţii pe care Orientul o I oferă navigaţiei, CU atât mai mult cu cât faptul pare puţin cunoscut. Iată, în legătură cu acest subiect, un document hotărâtor din 1559: un consilier ar fi vrut ca Senioria Veneţiei să echipeze în Cipru, ca şi în alte insule veneţiene, un anumit număr de galere. N-ar mai fi existat apoi nicio dificultate să fie trimise la Candia, trecerea putând să aibă loc cu mult înainte de ziua sfântului Grigore (12 martie), data obişnuită de ieşire a gărzilor din Alexandria şi din Rodos. De fapt, adaugă el, îi boni tempi usano in quelle parţi piti a bon hora che in queste, primăvara începe prin părţile acelea mult mai devreme decât la noi115. Aceasta este oare explicaţia avansului de care pare să dispună totdeauna flota turcească? Rapiditatea intervenţiilor sale ar fi pusă pe seama calmului timpuriu al Mării Egee. Într-o epocă în care ritmul anotimpurilor îl determină pe cel al războiului, faptul are importanţă.

Dincolo de politică

Din punct de vedere economic şi cultural diferenţele dintre cele două zone nu fac decât să se accentueze în secolul al XVI-lea, odată cu răsturnarea valorilor proprii. Din secolul al XIII-lea, Orientul n-a încetat să piardă una câte una priorităţile care-i aparţinuseră, rafinamentele civilizaţiei materiale şi ale tehnicii, marile industrii, banca, sursele de aur şi argint. Secolul al XVI-lea îi desăvârşeşte înfrângerea în cursul dramei economice fără precedent care, prin deschiderea Atlanticului, suprimă vechiul privilegiu al Levantului, unie depozitar, o vreme, al bogăţiilor din „Indii”. Începând de atunci, va creşte zi de zi diferenţa privind nivelul de trai între Occidentul, zdruncinat de progresul tehnicii şi industriei şi această lume a vieţii ieftine în care banii veniţi din apus îşi sporesc valoarea automat şi dobândesc o mai mare putere de

cumpărare.

Dar această diferenţă de nivel recreează o anumită unitate economică a celor două bazine, o face obligatorie, în ciuda tuturor barierelor, inclusiv a celor politice şi prin toate mijloacele, inclusiv pirateria. Diferenţa de „voltaj” e cea care determină curenţii: cu cât denivelarea este mai mare, cu atât curenţii sunt mai necesari. Răsăritul are nevoie să se asocieze superiorităţii Occidentului, să-şi ia, cu orice preţ, partea sa. fel este în căutarea metalelor preţioase ale Occidentului, adică a argintului Americii şi este silit cu tot dinadinsul să urmeze progresele tehnicii europene. În acelaşi timp, industria occidentală, în dezvoltare, are nevoie să-şi exporte surplusurile. Sunt probleme majore asupra cărora vom reveni, căci tocmai prin asemenea necesităţi profunde, rupturi şi reechilibrări, prin astfel de schimbări forţate a fost impulsionat totul, şi determinat de la distanţă116

NOTE

1. Eric de BISSCHOP, Au delă des horizons lointains, vol. 1, Paris, 1939, p. 344. Ca să reluăm cuvintele lui CERVANŢES: navegando de tier-ra a tierra con intención de no engolfarnos, Noveles exemplares, vol. 1, p. 254. E vorba despre o călătorie de la Genova în Spania.

2. Pierre MARTYR către contele de Tendilla şi arhiepiscopul de Granada, Alexandria, Egipt 8 ianuarie 1502 (scrisoarea nr. 231) republicată de Luis GARCÍA Y GARCÍA, Una embajadade Ios Reyes Catolicos a Egipto, 1947, p. 55, nota.

3. Costeggiare, a merge pe lângă, a merge de-a lungul (unui râu, ţărm etc), înseamnă şi a merge cu prudenţă: dogele Veneţiei îl sfătuieşte pe ducele Ferrarei să meargă „costeggiando”, A.d. S. Modena, Veneţia, 77, vol. 9, f° 43, J. TEBALDI către duce, Veneţia, 29 aprilie 1526. Inversul, a merge drept, înseamnă a naviga în larg, a naviga „a cămin francese”. Căpitanul general al Mării, Tominaso CONTARINI scrie de la Corfu la 10 iulie 1558: „... La notte, şi comme le scrissi, levatomi me ne venni qui a cămin francese, senza tochar aXcun. loco...”

navigând din loc în loc cu grija să nu ieşim în larg (lb. spân. – N. tr.).

ridicându-se noaptea, aşa cum am scris, am venit aici

24 ldirect fără să mă opresc în niciun loc (lb. ital. – N. tr.).

A.d. S., Venezia. Proveditori da Terra e da Mar, 1078. O altă expresie dar mai puţin precisă; venire de lungo, A.d. S. Venezia, Senato Mar 19, f° 34, 28 decembrie 1517, menţionează că nave încărcate în Cipru „... sono venule de longo a Veneţia senza tocar Corphu. Expresia spaniolă a largo mar în CODOIN, vol. 54, p. 8 (1628).

4. Arhivele Ragusei, referinţa exactă pierdută. Vezi

Bertrand de LA BORDERIE, Le Discours du Voyage de Constantinopole, Lyon, 1542, p. 6; BELON DU MANS (op. cit., p. 85) trece atât de aproape de Capul Magnesia „încât, notează el, am fi putut arunca o piatră de pe corabia noastră pe ţărm”. Nave prizoniere ale coastei, Saco de Gibraltar, p. 134, 136.

5.J. de BARROS, Da Asia, Dec, vol. 1, cartea a

4-a, cap. 11 (ediţia A. BAIAO, p. 160) „jantando em un porto e ceando em outro”.

6. Damião PERES, Historia de Portugal, 1928 – 1933.

4-a, cap. 11 (ediţia A. BAIĂO, p. 160) Jantando car... navos de guerra y merchante... Se-villa, 1611, p. 5 v°. Escalante de Mendoza, în 1575, face deosebirea între „marineros de costa y derrota y otros le alta mar”. Nu sunt marinari de larg nici cei oare navighează din Biscaya în Franţa... nici cei care călătoresc „prin tot Levantul”. Vezi Henri LAPEYRE, Une familie de marchandes, Les Ruiz, 1955, p. 194.

7. Op. cit., p. 25.

8. Vezi călătoria arhiducilor Rudolf şi Ernest (E.

MAYER-LOEWENSCHWERDT, Der Aufentha.lt der Erzherz & ge R. und E. în Spanien, 1564 – 1571, Wien, 1927) sau cea a cardinalului Ca-millo BORGHESE (în A. MOREL FATIO, L'Es-pagne au XVI-e et au XVII-e svecle, 1878, p. 160 – 169) care în 1594 se opreşte la Livorno, Savona, Palamós, Barcelona, „costegiando la riviera di

Catalogna". Maria de Medici călătoreşte 22 de zile de la Livorno la Marsilia (13 octombrie – 3 noiembrie 1600), în Agrippa d'AUBIGNÉ, Histoire Universelle, editată pentru Société de l'Histoire de France de A. de RUBLE, 1886 – 1897, vol. 9, p. 338 – 339.

9. Prevesa, Lepanto... Dar la fel Mougue, Abukir.

Trafalgar. Şi astăzi încă războiul nu se pierde în mijlocul oceanelor? (vezi E. LA BRUYERE, Le drame du Pacifique, 1943, p. 160.

au venit din larg la Veneţia iară să atingă insula Corfu

(lb. ital. – N. tr.). marinarii de coastă şi de cursă scurtă şi alţii navigând în largul mării (lb. spân. – N. tr.).

În Paul MASSON, Histoire du commerce jrancais dans le Levant au XVII-e siècle, 1896, p. 487 – 488. Este vechiul drum marsiliez, cu deosebirea că în secolul al XIII-lea doar un mic număr de nave ajungeau în Siria pornind din Messina, fără să facă aici escală.

11. BELON DU MANS, op. cit., p. 81, V şi următoarele.

12. Ugo TUCCI, „Sur la pratique venitienne de la navigation au XVI-le siècle", în Annales E.S.C., 1958, p. 72 – 86.

13. SIMANCAS E° 1392, Figueroa către rege, Genova.

30 aprilie 1563: ducele de Monaco a arestat trei escrochapines care veneau din Tortosa, încărcate cu lână, pentru că nu plătiseră pentru dreptul de trecere. Mărfurile erau destinate unor negustori spanioli din Florenţa. Ducele pretinde că privilegiul său a fost confirmat de Carol Quintul, A.d. S. Genova, L.M. SPAGNA: 10 – 2419: o galeră savoiardă a capturat (octombrie 1588) chiar pe coasta Genovei, la o milă de ţărm, bărci încărcate cu ulei, pentru că ele nu plătiseră taxa de portofranc. Despre taxa de portofranco care datează din 1558, vezi Paul MASSON, Histoire du commerce français dans le Levant au XVIII-e siècle, 1911, p. 192 – 193 şi C.S.P., vol. 7, p. 229, 25 iunie 1560: A.N. Marină, B. 31: Genova, Manoscritti nr. 63,

1593; A.d. S. Firenze, Mediceo 2842, 11 august 1593; A.N. Affaceri Externe, B.I. 511, Genova, 17 iunie 1670: Lettres de Henri IV, vol. 6, p. 126.

14. Numai stăpânirea oraşului Piombino (se ştie că

Piombino, stat seniorial independent, va fi ocupat de Cosimo de Medici între 1548 şi 1557), este considerată drept capabilă să întrerupă navigaţia Italiei. Este adevărat că Piombino, în cazul că Genova ar scăpa de Spania, este singurul port potrivit pentru legătura Spania – Italia. Livorno nu este un port bun.

Monaco este „poco capaz”. (Dispoziţia lui J.

de Vega adresată lui Pedro de Marquin a, vezi

BUSCHBELL, art. cât, p. 338, sept. 1545). Despre Piombino, vezi Arch. Hist. Nacionál, Ma drid, nr. din catalog 2719, o documentaţie enormă. H. LIPPOMANO către doge (A.d. S. Venezia), Madrid, 26 ianuarie 1587: marele duce al Toscanei ar oferi un milion în aur pentru fortăreţe sau măcar pentru una dintre ele.

jFilip al II-lea nu vrea să primească „perche tra le altre cose non haverebbe dalie parte di

Catalogna et da tutte le rive di Spagna fino a Napoli alcun porto di conto…”

15. Richard EHRENBERG, Das Zeitalter der Fugger.

Frankfurt, 1922, vol. 1, p. 372; Paul HERRE, Weltgeschichte am Mittelmeer, Leipzig, 1930, p. 229 – 231.

16.P. GAFFAREL, Histoire du Brésil français au

XVI-e siècle, Paris, 1930, p. 100 – 101.

17.A.d. S. Venezia, H. Lippomano către doge, Madrid, 19 noiembrie 1586.

18.A.d. S. Firenze, Mediceo 2079, fos 337 şi 365.

Navele sunt, probabil, italiene. Este vorba de un drum în linie dreaptă din Brazilia la Livorno dar, se pare, făcut de o navă portugheză. Vezi Mediceo, 2080, 29 noiembrie 1581. Este menţionată şi o navă trimisă „alle Indie”, de marele duce Ferdinand pentru a descoperi acolo pământuri noi în 1609, în: BALDINUCCI, Giornali di Ricordi, Biblioteca Marciana, vol. 6, p. XCIV. Să fie o greşeală de an? Marele duce Ferdinand este de acord cu

olandezii ca să colonizeze o parte a Braziliei la începutul secolului al XVII-lea (vezi Giuseppe Gino GUARNIERI, Un audace impressa marittima di Ferdinando I de i Medici, con documenti e glossario indo-caraibico... Pisa, 1928, p. 24, notele.

19.J. CVIJIC, La peninsule balkanique, Paris, 1918, p. 377.

20. Édouard PETIT, André Doria, un amiral condottiere au XV-e siècle, 1466 – 1560, Paris, 1887, p. 175; BELON DU MANS, în op. cit., p. 92 scrie pe bună dreptate: „Cei vechi aveau dificultăţi mai mari de navigaţie decât avem noi astăzi... şi de cele mai multe ori nu pierdeau ţărmul din ochi. Dar acum, când întreaga lume a cunoscut puterea magnetului, navigaţia este uşoară”. Şi el semnalează folosirea pe care o dau corsarii acului magnetic. Dar nu tocmai corsarii aveau nevoie să meargă în larg spre a se năpusti de acolo? Busola ar fi sosit din China în Mediterana în secolul al XII-lea. Este însă sigur acest lucru? F.C. LANE, „The eeconomic Meaning of the Invention of the cora-pass”, în: The American Historical Review, vol. 68, nr. 3, aprilie 1963, p. 615.

21. Vezi observaţiile lui BISCHOPP, op. cit., p. 332, asupra coastei aride şi ostile a Spaniei mediteraneene; Nota lui SIEGFRIED, op. cit., p. 319 despre coastele sterpe şi adesea pustii ale Me deoarece printre alte lucruri, nu ar mai avea din Catalonia şi de la coastele Spaniei până la Neapoli nici 44 un port de bază... (lb. ital. – N. tr.).

diteranei. Observaţii identice la R. RECOULY, Ombre et soietf d’Espagne, Paris, 1934, p. 174; sute de kilometri fără să zăreşti nici oraşe, nici sate. Coaste pustii dar şi neadăpostite. Astfel întreaga coastă a Spaniei, de la capul Paloş la capul Salon nu e adăpostită, în afară de Valencia şi Alicante, decât împotriva vânturilor de uscat (Instructions Nautiques, nr. 345, p. 96). Nu exista, pe întreaga coastă spaniolă a Mediteranei, niciun adăpost natural împotriva vânturilor din larg (ibidem, p. 1). Despre coastele muntoase şi dezgolite din Provence, vezi Honore BOUCHE, Chorographie, ou descriptions de la Provence... Aix-en-

Provence, 1664. p. 18.

22 Richard HENNIG, Terrae Incognitaie (...), ed. a 2-a, Leyda, vol. 3, p. 261.

23. João de BARROS, Da Asia, vol. 1, cartea 1, capit. 2, Venezia, 1551, p. 7.

24. Georg FRIEDERICI, Der Charakter der Entdeckung und Eroberung Amerikas durch die Europäer, 1936, vol. 2, p. 23.

25. Vitorino MAGALHAES-GODINHO, L'Économie de l'Empire portugais aux XV-e et XVI-e siècles. Vor et le poivre. Route de Guinee et route du poivre, Paris, 1958, Teză dactilografiată, Sorbona, p. 68 şi următoarele.

26.Y.M. GOBLET, Le Teraps, 30 aprilie 1938.

27. Despre bărcile multicolore din Marea Egee cu parapete înălţate, în W. HELWIG, Braconniers de la mer en Grèce, p. 133. (Traducerea franceză din 1942). În zona Balearelor şi astăzi există goelete graţioase care transportă portocale. (R. RECOULY, op. cit., p. 179).

28. Emmanuel GREVIN, Djerba, Vile heureuse et le Sud Tunisien, Paris, 1937, p. 35.

29. Théophile GAUTIER, în Voyage a Constantinopole, Paris, 1853, p. 36. Vezi spectacolul de acum al portului din Cavalla (M.N.Kawala die Stadt am Weissen Meer", Kölnische Zeitung, 11 iulie 1942); corăbiile sunt încărcate cu tutun, măsline, calamar uscat.

30.A. THOMAZI, Histoire de la Navigation, Paris. 1941, p. 23.

31. Pentru descrieri speciale, vezi: despre golful Neapole, Instructions Nautiques, nr. 368, p. 131; despre golful Quarnero, M. HOCHHOLZER, „Die Küsten der Adria als Kultur – Siedlungs – und Wirtschaftsbereich", în: Geogr. Zeitusch., 1932.

32. Dolu către episcopul de Dax, Constantinopol, 18 februarie 1561 (E. CHARRIÈRE, op. cit., vol. 2.

245P" ce-2) despre incursiunile moscovite împotriva Tanei). Moscoviţii profită de faptul că râurile sunt îngheţate. Ei se întorc acasă primăvara (Ibidem, p. 647 – 648 şi 671 – 672, 5 februarie şi 30 august). În privinţa

pirateriei ruseşti pe mare, există o indicaţie în 1608: în ştiinţări din Constantinopol, 12 iunie 1608, A.N.

K 1679. Paşa mării s-a gândit să trimită împoi.; triva lor galerele, dar galerele, i se spune, nu

„”: pot nimic împotriva acestor ambarcaţiuni u

soare. Împotriva lor ar fi mai bine să se trimită „caiches que son barcos medianos”. În 1622 incursiuni în Marea Neagră ale cazacilor aflaţi în slujba Poloniei; prădarea Caffei „capitala tătarilor”, în Storia Patria, vol. 28, B. 2, fas. 230 şi 230, 1664, J.B. TAVERNIER, op. cit., p. 274.

33. Mingrelia, notează TAVERNIER (op. cit., vol. 1, p. 275) întreţine totdeauna relaţii bune cu Turcia şi pentru că „cea mai mare parte a fierului şi oţelului care se consumă în Turcia, vine din Mingrelia pe Marea Neagră”...

34. BELON DU MANS, op. cit., p. 163.

35”. Acea mare zbuciumată...”, 19 mai 1579, în

E. CHARRIÈRE, op. cit., vol. 3, p. 799. Navele Mării Negre sunt adesea prost încărcate cu lest. În legătură cu naufragiul unei nave încărcate cu scânduri, vezi TOTT, Mémoires, op. cit., vol. 2, p. 108.

36. Notă din Constantinopol 17, 18, 24 octombrie 1575.

Simancas E. 1334.

37. Marea Neagră a fost deschisă italienilor către

1265 datorită decadenţei politice a Bizanţului. Vezi G. BRATIANU, Études byzantines, 1939, p. 159.

38.A. PHILIPPSON, „Das Byzantinische Reich als

Geographische Erscheinung”, în Geogr. Zeitschrift, 1934, p. 448.

39.I. NISTOR, Handel und Wandel in der Moldau.

1912, p. 23.

40. Comerţul occidental prin Marea Neagră reprezintă o problemă importantă. Pentru comerţul Ragusei, vezi mai jos. Din când în când Veneţia va mai trimite nave până în Marea Neagră (H.F° către doge, Pera 25 mai 1561, A.d. S. Venezia Senato Secreta, Const. Fza, 3 C. E vorba de o măruntă corabie veneţiană plecată spre

Mingrelia. De notat (A.d. S. Firenze, Mediceo 4274) că, în proiectul de convenţie dintre Florenţa şi Constantinopol, florentinii cer navigaţie liberă în Marea Neagră (1571).

41.G.I. BRATIANU, „La Mer Noire, plaque tournante du trafic internaţional à la fin du Moyen calce care sunt bărci mijlocii (lb. spân. – N. tr.).

42.

43 44.

45.

46.47.48.

49.50.

51.52.

53.54.

55.

56.

Age”, în: Revuedu în, d-Est Europeen, 1944, p. 36 – 49.I

Vezi mai jos, partea a 2-a. În legătură cu marea problemă a canalului de la Don la Volga, vezi antecedentele în: J. MAZZEI, Politica doganale differenziale, 1931, p. 40 şi, mai ales. În W.E.D. ALLEN, Problems of turkish Power in the Sixteenth Century, 1963, p. 22 şi următoarele.

J W ZINKEISEN, Geschichte des osmanischen Reiches în Europa, 1840 – 1863, vol. 3, p. 299 şi următoarele.

Robert MANTRAN, Istanbul dans la seconde moitié du XVII-e siècle, 1963, enumera tipurile de nave turceşti cu nume identificabile: fir-fcata (fregata), zaâka (saic sau caic), kalyon (ga-lion), p. 318, nota 2. Trebuie să deosebim saicul, navă grecească prin excelenţă, transportoare de grâu în Marea Egee şi Marea Marmara de caramusali, Haramursel, doar în Marea Marmara „de la numele portului vecin Izmit (Nicomedia) unde se construieşte”, p. 488 – 489; era o navă semipuntată cu trei pânze şi vâsle? Textele occidentale nu sunt de acord...

Casa Grande e senzala, Rio de Janeiro, ediţia a 5-a, 1946, vol. 1, p. 88; Paul ACHARD, La vie extraordinaire

des frères Barberousse, p. 53.

Gonzalo de REPARAZ, Geografia y politica, Barcelona, 1929, passim.

E.F. GAUTIER, Les siècles obscurs du Maghreb, 1927, p. 280.

După documentele seriei Estado Castilia, la Simancas.

14 martie 1565, Simancas, E° 146. R. RICARD, „Les Portugais au Maroc”. În: Bulletin de l’Ass. Guillaume Bude, iulie 1937, p. 26. D. de HAEDO, Topographia... p. 19, verso.

F. BRAUDEL, R. ROMANO, Navires et marchandises a Ventrée du port de Livourne, 1547

1611, 1951, p. 45.

Ibidem, p. 45.

J. DENUCE, L’Afrique au XVI-e siècle et la commerce anversois, 1937, p. 12.

Filip al II-lea către Adelantado-ul Castiliei, S. LORENZO, 4 septembrie 1594, Simancas E° Castilia 171, f° 197 a aflat că aceasta care se află cu navele sale la Ceuta intenţionează să cureţe coasta până la Capul San Vicente, ca să ajungă la Lisabona.

USTARIZ, op. cit., p. 260 – 261 (1724).

A.d. S. Venezia, Alvise Correr către doge, Maaici, comandant de flotă (lb. spân. – N. tr.).

Mjt drid, 28 aprilie 1621. Izbândă foarte dificilă, notează veneţianul „având în vedere marea distanţă de la un mal la altul al strâmtorii”.

58. Xavier A. FLORES, Le „Peso politico de todo el mundo” d’ANTHONY SHERLEY, 1963, p. 176.

59. Ibidem, p. 111.

60.A.d. S. Venezia, H° Lippomano către doge, Madrid, 19 noiembrie 1586, despre trecerea lui Amuzat, regele corsar al Algerului., într-o noapte întunecoasă”.

61.R.B. MERRIMAN, The Risc of the Spanish Empire, 1934, vol. 4, p. 248, 434. Să fie oare vina aragónezilor, prea ocupaţi de treburile lor mărunte, cum susţine R. KONETZKE, op. cit., p. 148? în legătură cu acest punct nu-

l voi urma fără reţineri.

62. Giovanni LIVI, La Corsica e Cosimo dei Medic. Firenze, 1885.

63.A.d. S. Firenze, Mediceo, 2080.

64. Jean DELUMEAU, Vie économique et sociale de Roma dans la seconde moitié du XVI-e siècle, vol. 1, 1957, p. 128.

65. Danilo PRESOTTO, „Venuta Terra” et „Venuta Mare” nel biennio 1605 – 1606, teză dactilografiată, Facultatea de economie şi comerţ din Genova, 1964, p. 31 şi următoarele.

66. Giovanni REBORA, Prime ricerche sulla „Gabella Caratorum Sexaginta maris”, teză dac tilografiată, Facultatea de economie şi comerţ din Genova, 1964, p. 31.; $.

67. Danilo PRESOTTO, op. cit., p. 53.

68.A.d. S. Firenze, Mediceo, 2080.:

69. Principes de geographie, humaine, p. 265.

70. Vezi mai departe.

71. Jacques HEERS, Genes au XV-e siècle. 1961, p. 275.

72. Mémoires de Messire Philippe de Comines, augmentes par M. l'abbé Lenglet du Fresnay, London, Paris, 1747, vol. 4, p. 103. Navele au o capacitate de cel mult 2100 şi 1750 tone şi cu siguranţă, de 1.500 şi 1 250 tone.

73. Mapa del mar Adriatico, 1568, Simancas E°, 540.

Există o literatură enormă despre acest subiect. Vezi cele câteva rânduri ale lui LE DA-NOIS, op. cit., p. 107; A. PHILIPSON, op. cit., p. 40 – 41; J. BOUCARD despre „L'histoire re-ai cente de l'Adriatique”. În: C.R.S. de la Société; geologique de France, nr. 5 martie 1925. Să luăm – din H. HOCHHOLZER, oct. cât., în Geogr. Zeitschrift, 1932, p. 93 – 97 unele distanţe precise: de la Veneţia la strâmtoarea Otranto, Adriatica măsoară 700 km; suprafaţa sa – 140.000 km^2 – este astfel doar cu o şesime mai întinsă decât cea a golfului Finlandei. Redusă 24B

la un cerc, ea ar avea diametrul de 492 km. Coastele

sale continentale şi insulare măsoară 3 887 şi respectiv 1980 km, adică în total 5 867 km. În afară de litoralul veneţian şi albanez, există o curbă de – 10 m lipită de mai.

74. Maurice HOLLEAUX, Rome, la Grèce et les monarchies helleniques, 1921, p. 176 – 177.

75 B.N. Paris, Esp., 127 f° 7. Începutul secolului al XVII-lea.

76.E. ALBERI, Relazioni degli ambasciatori veneti, vol. II, cap. V, p. 465.

77.B.N. Paris, Fr., 16104.

78. Coasta vestică este lipsită de porturi. Vezi Instructions Nautiques, nr. 408, p. 32.

79.A.d. S. Venezia, Senato Mar, vol. 15, f° 2.

80. Veneţia este hotărâtă să fortifice Corfu din cauza pericolului turcesc. Vezi episcopul de Dax către rege, Veneţia, 29 iulie, 12 august 1559. În: E CHARRIÈRE, op. cit., vol. 2, p. 600 – 601.

81.V. LAMANSKY, op. cit., p. 610 – 611.

82.P. CANAYE, op. cit., p. 190 – 192, anul 1573.

83.V. LAMANSKY, op. cit., p. 611.

84. Museo CORRER, Dona delle Rose, 21, f° 29.

85. Felice TOFFOLI, „Del commercio di Veneziani ai tempi della Repubblica, con accenni a Trieste", 1867, p. 24, extras din Observatore Triestino, mai 1867.

86. Serafino RAZZI, La storia de Raugia, 1595, ed.

1803, p. 260.

87— A.d. S. Venezia, Cinque Savii alia Mercanzia, Busta 4, copie (extras din istoria lui G. BATTA NANI). Nenumărate sunt incidentele anterioare. Vezi scrisoarea rectorului Ragusei către consulul ragusan la Veneţia (16 ianuarie 1567) despre mărfurile capturate de contele de Cor-zola care cere plata unei vămi de 10 (Arhivele Ragusei, L.P. I, f° 4, A.d. S. Venezia. Cinque Savii, Busta 3, copie, 10 august 1597).

88.A.d. S. VeneziM, Cinque Savii alia Mercanzia.

Busta 3, „Cei Cinci înţelepţi către doge", 29 decembrie 1634, copie. Luptă contra Anconei şi a comerţului său de piei tăbăcite prin suprimarea drepturilor

de vamă (de la 1545 la 1572) asupra gogoşilor de ristic, venite din Romagna superioară şi inferioară.

89. În 1559, marele incident din Durazzo: proveditorul Pandolfo Contarini, urmărindu-i pe piraţii turci, aceştia se refugiază la Durazzo: veneţianul bombardează oraşul... Vezi CAMPANA, La vita del catholico... Filippo II, 1605, vol. 2, cap. 11, p. 82 – 83 şi episcopul de Dax către rege, 30 aprilie, 20 mai 1559, E. CHARRIÈRE, op. cit., vol. 2, p. 573 – 575. În

1560, în mod paşnic de astă dată, ea cedează „treizeci şi trei de cazalz" în împrejurimile oraşului Sebenico pe dare turcii îl uzurpaseră. (Dolu către episcopul de Dax, Constantinopol, 21 septembrie 1560, în: E. CHARRIÈRE, op. cit., vol. 2, p. 625 – 628.

90.A.d. S. Venezia, Cinque Savii, Busta, 9, f° 175.

91. Politica evidentă în ceea ce priveşte sarea din salinele Adriaticii, aproape toate aflate sub dominaţia sa şi chiar sarea importată de mai departe. Este o politică necesară, desigur. Între 1583 – 1585, timp de trei ani exportul maritim al Veneţiei este de 1600 OOfr ducaţi „dentro del colfo fin a Corfu" şi de 600.000 mai târziu. (A.d. S. Venezia, Papadopolji, codice 12, f° 22 v°). Calculul este făcut de un contemporan pornind de la „datio della Uscita" de 5 pentru mărfuri. Cât despre sare, adevărată monedă suplimentară în Marea Adriatică, vezi Fernand BRAUDEL, „Aehats et ventes de se a Venise (1587 – 1793)", în: Annales E.S.C., 1961, p. 961 – 965 şi harta alăturată. Pentru sare, Veneţia îşi menţine clientela crescătorilor de animale din Balcani.

92.A.d. S. Venezia, Cinque Savii, 13 mai 1514, dreptul de a încărca şi de a transporta direct către Alexandria din Egipt, ulei, migdale, nuci, castane.

93.A.d. S. Venezia, Senato Mar, 186, 6 martie 1610.

94. Ibidem, 19, 20 iunie 1520.

95. Francisco de Vera către Filip al II-lea, 7 octombrie 1589, A.N.K. 1674.

96. împăratul către Dietrichstein la 2 mai 1570, vezi

P. HERRE, Europäische Politik im Cyprischen Krieg,

1570 – 1573, 1902, p. 1481; Despre disputele şi negocierile între Viena şi Veneţia, vezi G. TURBA, op. cit., vol. 12, p. 177, nota (23 noiembrie 1550). voi. 13, p. 148 (9 iunie 1560); Germania n-a avut cale liberă în Adriatică decât odată cu domnia lui Carol al VI-lea, vezi KREBS, art. cât., p, 377 – 378, şi mai ales, J. KULISCHER, Allgemeine Wirtschafts geschichte, 1928 – 1929, vol. 2, p. 236 – 237.

97.A. LE GLAY, Negociations diplomatique entre la France et l'Autriche durant les trente premie-res armées du XVI-e siècle, vol. 1, 1845, p. 232.

98. Astfel A.d. S. Venezia, Cinque Savii, Busta 2, 26

februarie 1536: navele veneţiene, transportând leit mărfuri încărcate în Levant, pe socoteala ve –, neţienilor sau a străinilor, merg adesea să debarce direct în oraşele din Sottovento. Li să i f interzice oficial acest lucru. Despre vinurile;,! din Apulia transportate în Dalmaţia, vezi relat area lui GIUSTINIANO, 1576, B.N. Paris, Ital. 220, f° 72, copie. Deja la 5 octombrie 1408 se găseşte formulată (Cinque Savii, Busta 2) interdicţia de a transporta grâu în afara „golfului".

9. Numeroase referinţe de exemplu în A.d. S. Venezia, Senato Terra, 4 f° 123 v°, f° 124, 27 septembrie 1459; Senato Mar, 6, f° 89, v°, 28 septembrie 1459. De asemenea, o incursiune genoveză, în Senato Mar 6, f° 196, v°, 16 iunie 1460.

100. Despre una din primele apariţii ale piraţilor turci, vezi A.d. S. Venezia, Senato Mar, 18 f° 119 v°, 9 septembrie 1516. E vorba de piratul Curthogoli cu 12 – 15 corăbii la intrarea în golf.

101. În 1553, în largul Valonei, datorită unei manevre greşite, două galere veneţiene cad pradă celor 12 galiote nord-africane. Vezi Giuseppe CAPPELLETI, Storia della Republica di Venezia del suo principia al suo fine, Venezia, vol. 8, 1852, p. 199.

102. Agravare totuşi din 1570. Museo Correr, Dona delle Rose, 481, 1 octombrie 1570; cu vin şi ulei, piraţii au câştigat 76.000 ducaţi de pradă.

103.V. LAMANSKY, op. cit., p. 600 – 601.

104. Giacomo Tebaldi către ducele de Ferrara, Venezia, 28 în artie 1545. A.d. S. Modena Venezia, voi, 24, 238372, „Quelli diavoli Scochi hano preso cerţi navilli richi et implicato tutti quelli v crano dentro.com intesero ch crano vene-tiani”.

105. Musco CORRER, Dona delle Rose, 21, f° 78.

106. Musco CORRER CICOGJNTA, 1999 (s.d.).

107.A.d. S, Venezia, Papadopoli, f° 25.

108. Vezi, mărturia, între altele a lui H. HOCH-HOLZER, art. cât., p. 150. Nu trebuie acceptate exagerările cărţilor şi pledoariilor lui Attilio TAMARO în L'Adriatico, golfo d'Italia – 1915. O diată luată această măsură de prevedere putem recunoaşte valoarea şi talentul studiilor sale, „Documenti ineditţi di storia triestina”, 1298 – 1544, în Archeografo triestino, 44, 1931, sau Storia di Trieste, 2 vol., Roma, 1924. Interesante sunt punctele de vedere atinse în treacăt de BOZZO BALDI în l'isola di Cherzo, prefaţă de R. ALMAGIA, fasc. 3, Studi geografici pubblicaţi dai Consiglio Nazionale delle Ri-Acei diavoli de uscoci au capturat câteva nave bogat încărcate şi i-au spânzurat pe cei ce erau îmbarcaţi de îndată ce şi-au dat seama că sunt veneţieni (lb. ital. – N. tr.).

cerche, 1934; bazele italienităţii în această insulă, baze sociale şi economice, au fost marii proprietari şi navigatorii.

109. Antonio TEJA, „Trieste e l'Istria negii atti dei notai zaratini del 300”, în Annali del R. Ist. Tech., Rismondo, 1935; Silvio MITIS, ÎI governo della repubblica Veneta nell'isola di Cherso, 1893, p. 27.

110.A. PHILIPPSON, „Das byzantinische Reich als geographische Erscheinung”, în Geogr. Zeitschr., 1934, p. 441 – 455.

111. Instrucţiunile lui Pandolfo Strozzi către generalul galerelor trimise în expediţie, Livorno, 1 aprilie, 1575, A. d. S. Firenze, Mediceo, 2077, f° 540 şi v°. Raidul i trebuie să se facă pe următorul itinerar: Messina, capul Passero, capul Măsurata deoarece ta apropiere de acest ultim cap african trec navele care vin din Levant către

Tripoli, Tunis, capul Bône şi Alger.

112. În legătură cu migraţiile dintr-un bazin în altul, vezi condamnarea celor doi greci în autodafe-ul: f de la Murcia. 14 mai 1554 (A.H.N. L° 2796); L ... grecii care merg la Madrid (Terranova către îl M.S. Palermo, 20 decembrie 1572, Simancas; E° 1137). Despre grecii de la Livorno în secolul al XVI-lea există foarte multe documente: un grec din Cádiz, făcut prizonier de turcii din Alger (1574), în D. HAEDO, op. cit., p. 175 verso; un cipriot la Mallorca, 19 februarie 1589, în RIBA Y GARCÍA, El consejo supremo de Aragón en el reinado de Felipe II, 1914, p. 285. Există greci în slujba marinei spaniole? Tiepolo către doge, 19 august 1560, Calendar of State Papers (Veneţian), vol. 7, p. 247.

113.J. SAUGAVET, Introduction à l'histoire de l'Orient musulman, Paris, 1943, p. 43 – 44.

114. Scopul urmărit de Ferdinand Catolicul în timpul marilor expediţii ale lui Pedro Navarro nu este doar de a bloca porturile de piraterie din Mă-ghreb sau de a deschide căile unui nou război al Granadei al cărei preţ ar fi Africa (Isabela întrevăzuse şi visase acest lucru, nu el) ci, mai ales, de a crea un drum maritim sprijinit pe coasta din sudul Spaniei spre Sicilia cea bogată în grâne. Oran fusese cucerit în 1509 şi în 1511 armada spaniolă punea stăpânire pe Tripoli. Această rapiditate dezvăluie sensul misiunii sale (Fernand BRAUDEL, „Les Espa-gnols et l'Afrique du nord", în Revue Africaine, 1928). Lucien Romier a crezut că întrevede o intenţie asemănătoare în campania lui 252 Carol Quintul împotriva Provencei.

5.V. LAMANSKY, Secrets d'Etat de Venise, Saint-Petersbourg, 1884, p. 5G3 – 564, relatare vene-tfană din 1559.

6. În legătură cu marea opoziţie dintre Orient şi

Occident în timpul antichităţii romane – care confirmă afirmaţiile noastre – vezi G.I. BRATIANU, Études byzantines, 1939, p. 59 – 60, 32 – 83. Jacques PIRENNE, Les grands courants de l'histoire universelle, 1944, vol. 1, p. 313. PIERre WALTZ, La question d'Or-ient dans

l'Antiquité, 1943, p. 242.

2. MARGINILE CONTINENTALE

Mediterana a părut totdeauna o patrie adoptivă pentru oamenii mării. S-a spus şi s-a repetat acest lucru ca şi când era suficient să apară un ţărm pentru a fi populat dintr-odată şi anume populat cu marinari! În realitate, Mediterana nu, cunoaşte mulţimea neamurilor marinăreşti din mările nordului sau din A-tlantic. Ea nu le are decât în număr mic şi doar în anumite regiuni...

Popoarele mării-Desigur, pentru că nu poate să asigure hrana pentru prea mulţi. Apa mediteraneană nu este de fel mai bogată ca uscatul. Acele frutti di mare, atât de lăudate se află într-o cantitate limitată1, zonele de pescuit dau un randament mediocru, cu puţine excepţii cum sunt lagunele din Comacchio, coastele Tunisiei sau cele ale Andaluziei (unde se practica pescuitul tonului2) ... Mediteranei, mare adâncă, mare de prăbuşire, îi lipsesc bancurile de la suprafaţă, platformele continentale în apă, unde, până la 200 m adâncime, se înmulţeşte fauna submarină. Aproape pretutindeni un povârniş îngust de piatră sau nisip conduce ţărmul către prăpăstiile din larg. Apa Mediteranei, prea bătrână din punct de vedere geologic, ar fi chiar, după spusele oceanografilor, epuizată biologic3. Nu se practică aici pescuitul departe de ţărmuri, cu migraţii de bărci decât pentru corali, care nu este un pescuit în scopuri alimentare. Nicio legătură cu acele mari deplasări ale nordicilor către Terra Nova şi Islanda, sau cu bancurile de scrumbii din Marea Nordului, în februarie 1605, în faţa insuficienţei peştelui, Senioria din Genova încearcă să limiteze consumul în postul Paştelui4.

Sărăcia resurselor explică numărul redus al pescarilor, şi prin urmare pe cel al marinarilor, care totdeauna a frânat insidios marile proiecte mediteraneene de dominaţie. Între visurile politicienilor şi realitate „a existat permanent acest obstacol: raritatea oamenilor capabili să construiască, să echipeze şi să conducă flotele., Să ne gândim la dezvoltarea anevoioasă a oraşului Livorno: a trebuit munca de o viaţă a lui Cosimo de Medici, pentru a

dota oraşul nou cu marinarii de care avea nevoie şi în cest scop el a fost nevoit să se adreseze întregii lumi mediteraneene. A trebuit, de asemenea, un concurs de împrejurări pentru ca l turcii să-şi poată construi flota sau pentru dezvoltarea centrului algerian de expediţii pirate-lreşti. Echiparea galerelor pentru toate acele armades care luptă în Mediterana este, înainte de toate, o problemă a efectivelor de oameni. Dacă n-ar fi existat sclavii, prizonierii de război şi condamnaţii, scoşi din închisori pentru a fi înlănţuiţi la vâsle, unde s-ar fi găsit oamenii necesari faimei? De la mijlocul secolului al XVI-lea documentele se plâng de raritatea vâslaşilor voluntari, aşa-numiţilor buona-voglki: timpurile nu mai sunt atât de grele încât oamenii să se vândă singuri, ca altă dată, argumentează un amiral veneţian, Cristoforo da Canal (1541) 5. Veneţia a trebuit chiar să instituie un sistem de miliţie, veritabil serviciu militar obligatoriu, pentru galerele sale din Candia şi să echipeze pentru sine, începând din 1542 – 1545, galere cu condamnaţi. Şi nu numai vâslaşii lipsesc. Criza bântuie, de asemenea, şi în privinţa echipajelor. Documentele pun accentul pe nepriceperea şi reaua organizare a Veneţiei: dacă s-ar îngriji de una sau alta, dacă s-ar plăti mai bine, marinarii din posesiunile veneţiene n-ar merge să se ar! 8 ajeze pe navele străine, în „armadele” turceşti şi chiar din Ponant. Este, poate, adevărat, ar şi mai adevărat este că nu există destui oameni pentru a echipa toate navele Medite

2 SS

Î rănii. Şi dacă pe de o parte ei se îndreaptă în chip firesc către cei care le fac viaţa mai uşoară, pe de alta, în secolul al XVI-lea nu există nicio ţară mediteraneană care să se poată lăuda că ar avea mai mult decât îi trebuie.

Din acest motiv, de la sfârşitul secolului statele şi oraşele mediteraneene angajează sau încearcă să angajeze marinari din nord. În 1561 un scoţian catolic aducea cu sine, în slujba Spaniei, o galeră6. Un document ulterior Invendblei Armade îi descrie pe Filip al II-lea şi pe consilierii săi preocupaţi să recruteze marinari chiar şi din

Anglia7. La Livorno, trăsătura distinctivă a politicii lui Ferdinand de Medici va costa în faptul că el se adresează nu numai marinarilor Mediteranei ci şi celor din Europa nordică3. Centrul pirateresc algerian va urma, la rândul său, aceeaşi regulă de la sfârşitul secolului al XVI-lea9.

De la acest nord, mai bine înzestrat, lumea mediteraneană împrumută în afară de oameni şi tehnici noi. Astfel este aşa-numita „cocă”, Kogge, navă mare de transport, solid construită, la origine dotată cu un singur catarg şi cu o pânză mare, pătrată, capabilă să înfrunte timpul neprielnic al iernii. Piraţii basei din Bayonne sunt cei care au făcut mediteraneenilor cea dintâi demonstraţie a calităţilor sale10. Ea devine nava cu coca rotunjită, tipică, simultan în Marea Baltică şi Marea Mediterană, în secolele al XIV-lea şi al XV-lea. Dimpotrivă, sosirea navei Pierre de la Rochelle la Danzig, vreo sută cincizeci de ani mai târziu, dezvăluie locuitorilor oraşului, care au rămas uluiţi, un nou tip de corabie, caraca, născută incontestabil în sud, derivând din cocă dar de la o cocă înzestrată cu catarge şi pânze numeroase

— Ceea ce reprezintă o tradiţie mediteraneană

— Şi care asociază velele pătrate cu cele latine.

Spunem „o navă din sud”, dar din sudul ocea nic, căci, într-adevăr, se pare că biscayenii au pus-o la punct înainte ca ea să devină, către 2S

1485, nava comercială obişnuită în Ocean şi Marea Mediterana11.

Astfel Oceanul îşi asumă perfecţionările şi revoluţiile tehnice maritime. Un susţinător al superiorităţii nordice a ajuns până la a pretinde că Mediterana, Mare Interioară, n-a ştiut niciodată să dezvolte tipuri de corăbii de altă utilitate decât locală12. Totuşi mediteraneenii au fost cândva întemeietorii navigaţiei directe şi regulate între Marea Interioară şi Oceanul Atlantic. Au dominat-o în secolul al XIV-lea, dar au fost treptat înlăturaţi cu timpul. Este vorba, mai întâi, de etapa atlantică; să ne gândim la rolul însemnat, începând din secolul al XV-lea şi chiar mai devreme, al navigatorilor din Biscaya cu ale lor balaneros,

al bretonilor, al corăbiilor flamande, stăpâne din 1550 pe traficul dintre Spania şi Ţările de Jos. Apoi să ne gândim la întregul itinerar: de la sfârşitul secolului al XV-lea până la 1535, englezii îşi fac o apariţie masivă în Mediterana, şi, după o întrerupere, reiau definitiv drumul către 1572, precedând cu vreo cincisprezece ani convoaiele olandeze. De acum înainte se precizează faptul că mediteraneenii vor pierde în cele din urmă, în favoarea imarinarilor din nord şi din Atlantic, competiţie angajată la sfârşitul secolului al XV-lea pentru stăpânirea lumii.

Slăbiciunea zonelor marine

Dacă marinarii sunt puţini la număr în lumea mediteraneană, cauza este că zonele ţărmului care dintotdeauna şi-au hrănit locuitorii – şi au creat iluzia, prin activitatea lor, a unei Mediterane în ale cărei ape călduţe, s-ar vânzoli o mulţime de oameni ai mării – aceste zone deci sunt, şi ele, puţin numeroase: coasta dalmată, insulele şi coastele greceşti, litoralul sirian (dar atât de decăzut în secolul al XVI-lea 16 7 încât poate fi trecut cu vederea: corespondenţa ambasadorilor veneţieni din, Constantinopol, între 1550 – 1560 nu menţionează decât o singură navă din Beirut); coastele Siciliei (mai ales occidentale), unele maluri napolitane, coastele capului Corse, în sfârşit, ţărmurile aproape lipite de ţinutul genovez, apoi cele din provence, Catalonia, Valencia şi Andaluzia... în total, o mică parte a marginilor Mării Interioare. Şi din aceste zone câte sunt atât de populate, de presărate cu aşezări precum riviera genoveză? 13.

Adesea, activitatea unui ţărm întins se rezumă la câteva minuscule porturi, foarte îndepărtate unele de altele. În faţa Ragusei, insula Mezzo14, îngustă şi fără apărare, furnizează oraşului majoritatea căpitanilor marilor sale nave de transport. Perasto15, la sfârşitul secolului, numără 4.000 de oameni da jatti (adică în stare să poarte arme) dar 50 de nave, mari şi mici. Liberi în fapt de orice taxă, perastanii au drept unică sarcină să asigure paza întinsului golf Cattaro, a cărui intrare o apără pentru Veneţia. Datorită lor, îi coljo este sicurissimo de mala

gente. În regatul Neapolelui ne putem închipui viaţa activă şi discretă a câtorva mici porturi precum Salerno16 sau Amalfi17 ale căror nume sunt celebre, sau, pe coasta Calabriei, S. Matteo del Clientoli, Amantea 19, Viestris20 sau Peschici21. Acesta din urmă, centru activ de construcţii, potrivit documentelor napolitane din Sommaria, nu lâncezeşte deloc, cu atât mai mult cu cât are clientela constructorilor ragusani; pe plajele sale sunt lansate nave mari, printre care una de 6.000 salme, adică 750 de tone în iulie 157222. Populate sau nu, aceste provincii maritime se situează mai întâi către nord, în lungul peninsulelor Mediteranei. În general, ele se învecinează cu munţi acoperiţi de păduri. Lanţurile muntoase meridionale, datorită uscăciunii, au fost totdeauna dezavan în deplină siguranţă faţă de răufăcători ital. – N. tr.).

adurilor şi

n-a ldou sşs groşi, lemn fxtă24 pentru a a ca tru bit de bine în apa trebuie să fac con îndelungata gr în din varietăţi, diferitet; stejar, pm le piesa căreia n este fi Cele mai bune ulm, brad fag, care soseşte la N-ar

258

W9 sau, deopotrivăţiile făcute de Genova în Toscana, ori de Barcelona la Neapole30 (deşi Barcelona se foloseşte mai ales de stejarii şi pinii din Pirineii catalani, vestiţi la construirea galerelor31. Am mai putea căuta contracte asemănătoare celui pe care-l semnează cu Somaria, Pier Loise Summonte, fornitore delle galere regie (în construcţie la Neapole), contract prin care acesta se obligă să expedieze din Calabria la Neapole, copacii pe care-i va doborî în pădurile din Nerticaro, Ursomarso, Altomonte, Sandonato, Policastrello32...

Evident, important este întregul nu excepţia, această penurie de lemne care se constată, parcurgând documentele Veneţiei sau ale Spaniei, această despădurire accentuată în Occident şi în centrul mediteranean, semnalată mai ales în Sicilia şi la Neapole (chiar acolo

unde s-a susţinut unul dintre marile eforturi de construcţie ale marinei lui Filip al II-lea). Lipseşte, mai ales, stejarul din care se confecţionează carcasa navelor. De la sfârşitul seeolului al XV-lea, el devine rar şi Veneţia ia o serie de măsuri draconice pentru a feri de distrugere ce mai rămăsese din pădurile sale33. Pentru Seniorie problema va fi din ce în ce mai gravă în timpul secolului următor. Totuşi în Italia rămân rezerve uriaşe de lemn. Se practică însă tăieri la scară mare în tot secolul al XVI-lea şi indiscutabil despădurirea progresează rapid: muntele Sant-Angelo este considerat, de exemplu, o excepţie preţioasă. Turcii posedă resurse mai serioase: întinsele păduri ale Mării Negre şi, în Marmara, cele ale golfului Nicomedia (Ismit) 34, aflate aproape în faţa arsenalului din Constantinopol. După Lepanto, Veneţia depune toate eforturile să convingă Liga că trebuie ucfei, în ciuda sumei frumoase a răscumpărării pe care o reprezintă, prizonierii turci care cunosc ceva din furnizor de galere regale (lb. ital – N. tr.).

260

meseria mării. Căci, susţine ea, pentru turei cărora nu le lipseşte nici lemnul, nici banii, ar fi uşor să-şi reconstruiască navele dacă ar putea rihaver îi hominfi5. Numai oamenii sunt de neînlocuit pentru ei.

Flotele mediteraneene s-au obişnuit treptat să caute în alte locuri ceea ce nu puteau găsi în pădurile proprii. În secolul al XVI-lea, lemnul nordic soseşte la Veneţia adus de nave încărcate cu scânduri şi bârne. Pentru construirea învenciblei Armade Filip al II-lea a încercat să cumpere, sau, în orice caz, a dispus să fie marcaţi în Polonia arborii prevăzuţi a fi doborâţi şi transportaţi. Veneţia a sfârşit chiar prin a se resemna cu ceea ce reglementările sale interziceau cândva formal tuturor supuşilor ei: cumpărarea din străinătate nu doar a lemnului ci şi a unor carcase de nave, care apoi să fie echipate la Veneţia, sau chiar a unor corăbii construite în întregime. Astfel stau lucrurile între 1590 şi 1616 când unsprezece nave îi soseau din Olanda, şapte din Patmos, patru din Marea Neagră, una de la Constantinopol, una din Ţara Bascilor, una din strâmtoarea

Gibraltar36. Această criză a lemnului oferă, neîndoielnic, o motivare importantă a evoluţiei tehnicilor şi economiilor maritime în lumea mediteraneană37. Ea nu este străină de reducerea tonajelor, de scumpirea construcţiilor, de succesul concurenţilor nordici. Dar şi alţi factori au avut contribuţia lor, cel puţin mişcarea preţurilor şi scumpirea mâinii de lucru, deoarece nu totul a depins numai de materia primă38.

De altfel, dacă la început viaţa maritimă s-a organizat totdeauna în apropierea munţilor de lângă ţărm, faptul s-a datorat nu doar pădurilor lor ci şi avantajelor pe care le oferă aceştia pe ţărmul nordic al Mediteranei, de a se comporta ca un ecran, cu numeroase adăposturi3, împotriva neînduărătorului vânt de miazăsă aibă din nou Oamenii (lb. ital. – N. tr.).

fi noapte, acest vajnic inamic al navigaţiei mediteraneene. 9, Porneşti în larg cu tânărul vânt al sudului sau cu bătrânul vânt din nord”, spune un proverb din Marea Egee40. Pe de altă parte aceşti munţi îşi canalizează în chip firesc emigraţia către mare şi ispititoarea întindere de apă este adesea cel mai bun drum de la un punct la altul al coastei ba chiar singurul drum41. Se stabileşte astfel o asociere între viaţa maritimă şi economia munteană. Ele se întrepătrund şi se completează42, de unde acea uimitoare însoţire dintre ogoare, grădini, livezi, pescuit, viaţă marinărească. În insula dalmată Mljet, un călător arată că şi astăzi munca bărbaţilor se împarte între pgor şi pescuit43 la fel ca în insulele dalmate vecine sau la Pantelleria, unde pescuitului, viilor, livezilor li se adaugă creşterea unei rase excelente de catâri… înţeleaptă formulă de viaţă, conformă cu vechile tradiţii maritime ale lumii mediteraneene care uneau slabele resurse ale uscatului cu cele ale apei! Dacă ea se rupe, chiar şi astăzi provoacă aproape totdeauna drame: pescarii greci din regiunea Pelion „din ce în ce mai exclusiv legaţi de mare, trebuie să renunţe la grădina şi căsuţa lor, să-şi transporte familiile în cartierul portului”. Dar, retraşi din cadrul vechii lor vieţi echilibrate, ei ajung

să sporească numărul braconierilor mării care nu mai pescuiesc decât cu dinamita, în pofida interdicţiilor guvernamentale44. Marea nu este destul de bogată, ea singură, pentru a-l hrăni pe om. Nici uscatul de altminteri nu este bogat în aceşti munţi mărunţi – iată explicaţia rolului considerabil pe care l-au jucat vechile sate rurale în evoluţia economică a coastelor vecine. Dominând apele catalane, se văd sate ale căror case albe se arată de departe printre arbori. Ele întreţin uriaşul masiv, tăiat în terase, şi îşi perpetuează aici capodoperele de horticultura. Acestor sate de pe munte le corespund, adesea: la poale, sate de pescari, uneori jumătate construite pe apă: Arenys de Mar sub Arenys de 262

Mount; Caldetes sub Lievaneres, Cabrera sub Cabrils45. La fel, ţărmul genovez unde veohile sate de sus au atât de des porturile lor de pescuit – scala – la marginea mării46; în întreaga Italie – şi chiar prin alte părţi – asocierea se regăseşte în sute de exemplare, cu un du-te-vino permanent al măgăruşilor de la un nivel la altul. De fapt, satul maritim de dată mai recentă este adesea creaţia satului rural de care rămâne strâns legat. El îşi găseşte explicaţia şi raţiunea de a fi în economia masivelor de coastă, în cumplita sărăcie a vieţii acestora, pe care nici asocierea celor două sate nu ajunge s-o transforme în bogăţie: La Rosas sau la San Felix de Guixols, în Catalonia, pe ţărmurile unei mări totuşi colcăind de peşte, era caracteristic până de curând (1939) să vezi în ce cantităţi mici se vindeau alimentele la piaţă: un pumn de legume, un sfert de pui47... În 1543 locuitorii din Cassis, marinari şi piraţi, după împrejurări, acuzau sărăcia că-i sileşte... „să facă negoţ pe mare şi să prindă peşte nu fără mare risc şi primejdie pentru ei” 48. Astfel s-au născut din sărăcia unui ţinut interior pustiit, aproape totdeauna muntos, sute de sate de pe coasta mediteraneană.

Metropolele

Dar satele maritime, celule de bază, nu sunt suficiente pentru a însufleţi o regiune a mării. Pentru asta este necesar sprijinul de neînlocuit al unui mare oraş,

furnizor de catarge, de pân-zeturi pentru vele, de greemente, de catran şi parâme, de capitaluri, un oraş cu prăvălioare de negustori, cu navlositori, agenţi de asigurare, cu numeroasele forme de ajutor pe care le oferă un mediu urban. Fără Barcelona, fără concursul meşteşugarilor, al negustorilor evrei sau al soldaţilor săi aventurieri şi al nenumăratelor resurse oferite de cartierul Santa Maria del Mar, avântul maritim al coastei catalane ar fi greu de înţeles. Această reuşită a cerut intervenţia, solidaritatea, expansiunea marelui oraş. Coasta catalană s-a trezit la o viaţă maritimă istoriceşte vizibilă, din secolul al XI-lea, dar avântul ei nu a început decât două secole mai târziu, odată cu înflorirea Barcelonei. Atunci, şi apoi timp de trei veacuri, cortegiul navelor ieşite din micile porturi ale ţărmului catalan n-a contenit să anime cu plecările şi sosirile sale „plaja” barceloneză unde veneau, în plus, să acosteze corăbiile din Baleare, navele, dintotdeauna întrucâtva rivale, ale Valenciei, balenierele din Biscaya şi – clienţi permanenţi – vasele din Marsilia şi Italia. Când însă Barcelona şi-a pierdut independenţa după îndelungata luptă împotriva lui Juan de Aragón, când şi-a pierdut libertăţile şi, douăzeci de ani mai târziu, în 1492, eveniment nu mai puţin grav, evreimea, judecia; când, în sfârşit, deţinătorii săi de capital renunţară treptat la afacerile riscante preferându-le veniturile mai regulate provenite prin Taula de Cambii, sau cumpărările de terenuri în apropiere de oraş, atunci a avut loc, în acelaşi timp, decăderea marelui oraş comercial şi a coastei catalane, ataşată la viaţa acestuia, până la un asemenea punct încât comerţul catalan a dispărut aproape din câmpul mediteranean iar ţărmul Comitatului fu devastat, fără să se apere, de corsarii francezi, cu prilejul războaielor dintre dinastiile Valois şi Habsburg şi mai târziu de corsarii algerieni, la fel de prime] dioşi şi care se stabiliseră, aproape definitiv, în pustietăţile deltei Ebrului.

Rolul Barcelonei pe coasta catalană l-au jucat, pentru micile porturi care le înconjurau, Marsilia, Genova sau Ragusa. Se întâmplă chiar ca metropola să nu fie pe coasta

care depinde de ea50; acesta este cazul Veneţiei, în raport cu coasta Istriei, cu ţărmul dalmat sau îndepărtatele insule greceşti. Este, de asemenea, cazul Marsiliei care adună în jurul ei, în afară de lumea forfotitoare a coastelor provensale, aflate cu totul în slujba sa, şi o parte importantă a satelor marinăreşti de la capul Corse, sau cazul Genovei, folosind navele de transport ragu-sane…

Forţa centrelor de atracţie urbane este cu atât mai uşor de înţeles, cu cât populaţiile de marinari, în lumea mediteraneană, ca şi pretutindeni, sunt rătăcitoare, înclinate către migraţii şi strămutări. Este un adevăr al tuturor timpurilor şi al tuturor locurilor. În 1461, Senatul veneţian este neliniştit de lipsa echipajelor şi a vâslaşilor la galere şi se informează: marinarii „merg la Pisa… unde sunt bine plătiţi… spre paguba noastră şi folosul altora”. Mulţi dintre aceşti marinari fug pentru că au datorii sau condamnări la amenzi ridicate din partea celor Cinque Savii sau Signor de notte, adică a poliţiei nocturne a Veneţiei51, în 1526, discuţiile în justiţie au meritul de a ne fi păstrat contabilitatea navei Santa Maria de Bogona, care a călătorit în Atlantic, a poposit la Cádiz, a atins Lisabona şi insula São Tome înainte de a ajunge în insula Santo Domingo cu transportul său de negri52. Iată ceva care ne îndepărtează de Marea Interioară, dar printre marineros şi grumetes (muşi) aflaţi la bord, se întâlnesc greci, un toulonez, oameni din Li-pari, Sicilia, Mallorca, Genova, Savona… Ce întâlnire de aventurieri! La Haga, în mai 1532, la fel, există plângeri că marinarii „totdeauna gata să-şi schimbe locul” părăsesc Olanda şi Zeelanda pentru Lübeck53… în 1604 un grup de marinari veneţieni „nemaiputând să-şi ducă traiul pe navele Senioriei din pricina salariilor prea mici” fug la Florenţa şi, desigur, la Livorno54. Fapte diverse cotidiene. Dar graţie împrejurărilor, ele se acumulează şi astfel sc. 265 semnalează schimbări pe scară largă.

Fluctuaţii ale vieţii maritime

Aceste migraţii, reîncepute fără întrerupere, ajung să explice viaţa, în general destul de simplă, a sectoarelor

maritime. Legate de viaţa globală a mării, ele vegetează, mor, renaso, se însufleţesc urmând imperativele acesteia.

Să luăm, încă o dată, exemplul Cataloniei; la naşterea sa o mare contribuţie a avut-o un impuls venit din afară. Datorită învăţămintelor şi experienţei răspândite de imigranţii italieni – genovezi şi pisani – începând cu secolul al XI-lea, Catalonia s-a trezit la marea viaţă a mării, cu două secole înainte de glorioasa epocă a lui Pere Io Gran. Or, ceea ce dăruieşte marea istorie, tot marea istorie ceva mai devreme Sau ceva mai târziu ia înapoi. Decăderea catalană, perceptibilă odată cu secolul al XV-lea, este evidentă în cel de al XVI-lea. Viaţa sa maritimă se reduce atunci la transportul cu bărci către Marsilia şi Baleare. Rar ajunge o navă. până în Sardinia, la Neapole55, în Sicilia sau: până la fortăreţele din Africa. La sfârşitul secolului al XVI-lea, vor reîncepe câteva călătorii între Barcelona şi Alexandria din Egipt. Dar până atunci este atâta imobilitate pe ţărmurile catalane, încât când Filip al II-lea decide, la marele sfat din 1562, să întreprindă vaste înarmări maritime, este silit să-şi adreseze comenzile în Italia. Şi pentru a încerca să reînvie arsenalul din Barcelona, el aduce specialişti din Genova, de pe şantierele de la San Pier d'Arena56.

Aceste rapide decadenţe, atât de frecvente în lumea mediteraneană, unde atâtea populaţii de marinari şi-au transmis una alteia, în timp, ştafeta, înseamnă în esenţă următorul lucru: puţin bogate în oameni, provinciile maritime nu pot suporta multă vreme ceea ce numim perioadele de prosperitate şi care, în fond, sunt perioade de muncă şi uzură. Într-o largă măsură, viaţa maritimă este o viaţă proletară pe care bogăţia şi însoţitoarea sa, lenea, o degra2

267

dează sistematic; un proveditor al flotei vene-tiene spunea, în 1583, că marinarul este aidoma peştelui: nu poate rămâne mult timp în afara apei fără să se strice…57.

Or, din clipa când apare un semn de oboseală, acesta este adesea exploatat, agravat de concurenţă. Prezenţa

unor balaneros biscayene în portul Barcelonei, în cursul primilor ani ai secolului al XIV-lea, este un indiciu timpuriu al uzurii sau al concurenţei. Un astfel de indiciu este, deopotrivă, în istoria Genovei, înmulţirea navelor de transport şi a marinarilor din Ragusa, alergând în secolul al XVI-lea în serviciul Dominantei. Dar acest noroc uimitor, iată că epuizează, la rândul său, forţele generoase ale micii lumi ragusane, ţărmul doar de câţiva kilometri, dublat de insule puţin importante, între 1590 şi 1600 sunt suficiente câteva incidente pentru a se compromite o prosperitate până atunci debordantă…

Aceasta nu înseamnă că, odată cu perioadele de depresiune, viaţa maritimă din aceste regiuni privilegiate ar dispărea. Ea somnolează sub chipul unei umile vieţi cotidiene, aproape indestructibile, aşa cum în secolul al XVI-lea hibernează, într-o vitalitate diminuată, coastele Siriei şi Cataloniei, concomitent cu încetinirea activităţii „marinelor” siciliana, napolitană, andaluză, valenciană şi mallorcană. În ceea ce priveşte acest ultim grup, este clară legătura dintre declinul său şi intensificarea distrugătoare a raidurilor piratereşti nord-africane. El continuă totuşi să trăiască şi să furnizeze, chiar dacă faptul nu apare în sursele noastre obişnuite de informare, elementele unui cabotaj activ. Nu din nimic vor răsări, la sfârşitul secolului, ci din Alicante, Almería, acest vechi centru maritim, din Palma de Mallorca, rapidele fregate de luptă care au fost elementele unor eficace reyanşe creştine.

Doar câteva fapte mărunte semnalează pe al inferior al istoriei această viaţă tăcută, vorbit deja despre pescuitorii de corali

Şi

’1

din Trapani care, în ciuda piraţilor nord-africani se aventurează până la bancurile de pe coasta africană. Documentele consulatului Franţei la Tunis, creat în 1574, fac menţiuni frecvente despre bărci siciliene şi, deopotrivă, despre mici ambarcaţiuni napolitane58. În schimb, este interesant să notăm absenţa peseuitorilor napolitani de

corali, a celor din Torre del Greco între alţii, pe bancurile din Sardinia unde prezenţa lor era obişnuită în secolul al XV-lea. Există motive importante pentru această absenţă? Probabil că nu, de vreme ce bărcile napolitane nu lipsesc nici la Roma, nici la Givitavecchia, nici la Livorno, nici la Genova.

Aceeaşi forfotă a şalupelor de pescuit, a bărcilor şi brigantinelor există pe ţărmurile sudice iberice în direcţia Africii de nord. Un document din 1567 semnalează prezenţa la Alger a unui număr de marinari veniţi acolo să facă negoţ pentru că sunt fără angajament59. La sfârşitul secolului alţi valencieni se dedau aventuroasei meserii de organizare a evadării captivilor din temniţele Algerului, şi oricare din relatările lor este mai pasionantă decât cele mai frumoase povestiri ale lui Cervantes60.

Într-un cuvânt, moartea aparentă a unui sector maritim nu înseamnă decât o schimbare a ritmului vieţii sale. El trece alternativ de la cabotaj la călătoriile de cursă lungă sau, eventual, de la viaţa fără istorie la viaţa istorică, scăpând însă aproape în întregime atenţiei şi curiozităţii noastre ori de câte ori se reîntoarse la existenţa sa obscură. Totul se petrece ea şi cum ar fi vorba de o lege regulată, de un adevărat ciclu în viaţa populaţiilor şi a mării.

NOTE: zi

1. R. PFALZ, art. cât., p. 130, nota 1 arată că în 1928, pe coastele Genovei, au fost pescuite 10 280 chintale de peşte, în timp ce necesităţile oraşului sunt de 20.000 chintale. Pescarul italian câştigă de patru ori mai puţin decât pescarul francez şi de opt ori mai puţin decât pescarul englez şi totuşi în Italia peştele nu este mai scump decât în Franţa sau Anglia. 2 Despre pescuitul tonului, vezi Filip al II-lea către ducele de Alba, 4 mai 1580 (CODOIN, vol. 34, p. 455), 19 mai 1580 (ibidem, p. 430), 18 aprilie (op. cit., vol. 70, p. 108); A. de MORALES, în Les antigiiedades de las ciudades de España, Madrid, 1792, v° 41, în, afirmă că în 1584 pescuitul tonului aduce în Andaluzia 70.000 de ducat i ducilor de Medina Sidonia şi

Ar-cos. Iată şi un detaliu pitoresc: în momentul pescuitului „tocase a tambores y hazese gente para yr a su tiempo a esta pesqueria con el atruendo y ruydo que se apăraia una guerra”. Pescuitul la Conil menţine, din mai până în iunie, marea roşie de sânge, vezi PEDRO de MEDINA, hibro de grandezas y cosaş memo-rdbles de España, ediţia completată de D. PEREZ DE MESSA, 1595, p. 108.

3.E. LE DANOIS, op. cit., p. 197 – 198.

4. Danilo PRESOTTO, op. cit., p. 364.

5. Alberto TENENT1, Cristojoro da Canal, 1962, p. 82.

6. Brevet acordat de Filip al II-lea scoţianului Chasteniers care a echipat o galeră împotriva „necredincioşilor”, B.N., Paris, Fr., 16103, fos 69 şi 69 v°.

7.A.d. S. Firenze, Mediceo (referinţă incompletă).

8.G. VIVOLI, Annali di Livorno, vol. 4, p. 10 – 11.

9. Ibidem, vol. 4, p. 10.

10.F.C. LANE, Veneţian ships and shipbuilders of the Renaissance, 1934, p. 37 – 38.

11. Ibidem, p. 42.

12.B. HAGEDORN, Die Entwicklung der wichtigsten Schiţfstypen, Berlin, 1914, p. 1 – 3 şi 36; referinţe în F.C. LANE, op. cit., p. 41.

13. Instructions Nautiques, nr. 368, p. 66 – 70; Andrea NAVAGERO, ÎI viaggio tatto în Spagna, 1563, p. 2 (1525); drumuri mizerabile de la Genova la Rapallo, dar ţinutul este bine populat.

14 – V. LISICAR, Lopud. Eine Historische und zeit-genossische Darstellung, 1932; Lopud este insula Mezzo.

15. Museo CORRER, Dona delle Rose, vol. 21, f° 17 (1584), f° 19 (1586), f° 70, v° (1594).

16.A.d. S. Napoli, Sommaria Partium, vol. 559, fo’ 158, 9 octombrie 1567, cu titlu de exemplu.

se băteau tobele şi era mulţime de lume ce făcea atâta zgomot încât părea un adevărat război (lb. spân. – N. tr.).

17. Ibidem, vol. 532, 5 noiembrie 1551.

18. Ibidem, vol. 560. f° 209, 10 iunie 1568.

19. Ibidem, vol. 543, 1° 128, 10 ianuarie 1568.
20. Ibidem, vol. 575, 1° 40, 17 iulie 1567.
21. Ibidem, vol. 577, f° 37 – 39, 10 octombrie 1568; f° 89 – 93, 21 ianuarie 1569.
22. Ibidem, vol. 596, f 193 – 196, iulie 1572.
23. Bartolomeo CRESCENTIO ROMANO, Nautica mediterranea... 1607, p. 4.
24. Ibidem, p. 4.
25. Ibidem, p. 7.
26. FOURQUEVAUX, Dépêches, vol. 1, p. 12, lemne din pădurile din Quillan.
27. Arhivele Ragusei, Diversa de Foris, vol. 10, f°
81, v° şi următoarele. Conto di spese di me Biasio Vodopia...
28.A.d. S. Firenze, Mediceo, 4897 bis, f° 6 şi 6 v°.
15 ianuarie 1566.
29. Ibidem, 2840, f 3, 23 iulie 1560.
30. SIMANCAS E° 1056, f° 185, 22 august 1586.
31. Geographia General de Cataluñya, p. 336.
32.A.d. S. Napoli, Sommaria Partium, vol. 562, P
83, 10 septembrie 1567.
33.F.C. LANE, op. cit., p. 219 şi următoarele.
34. Robert MANTRAN, Istanbul dans la seconde moitié du XVIIe siècle, 1962, p. 445, nota 2, passim.
35.V. LAMANSKY, op. cit., p. 83 – 89, Simancas E°:
1329, Veneţia, 25 noiembrie 1571. Eforturile Veneţiei nu par să fi izbândit. Chiar dacă politica sa ar fi fost adoptată, ne putem îndoi de eficacitatea ei: o scrisoare a ambasadorului francez la Constantinopol din 8 mai 1572 anunţă că în cinci luni turcii au construit deja 150 de vase dotate cu artilerie şi echipaje (E. CHARRIÈRE, op. cit., vol. 3, p. 269).
36.F.C. LANE, op. cit., p. 232.
37.C. TRASSELLI, Sul naviglio nordico în Sicilia nel secolo XVII. Art. inedit; va apărea în volumul omagial pentru Vicens Vives (în curs de publicare).
38. Un studiu dificil asupra preţului de cost al navelor este posibil. Despre preţul lemnului nor-die,

informaţii preţioase se găsesc în: Dispacci scritti al Senato dai Secretario Marco Ottobon da Danzica dălii 15 novembre 1590 sino 7 settembre 1591, copie A.d. S. Venezia. Secreta Ar-chivi Proprii, Poloni a, 2.

39. Instructions Nautiques, nr. 368, p. 7. Zilele foarte neprielnice sunt puţine pe coasta dintre Nisa şi Genova. Informaţii despre portul Rosas ferit de toate vânturile, cu excepţia celor din sud care sunt destul de rare, în Instructions.

m 345, p. 135; Informaţii despre calmul constant al portului din Antibes, în Instructions, nr. 360, p. 175; Despre forţa mistralului la Va-lencia (adică în golful Valenciei) care nu e periculos pentru o navă aproape de uscat, dar, în larg adesea obligă aceeaşi navă să caute adăpost în insulele Baleare, în Instructions, nr. 345, p. 12.

40 Werner HELWIG, Braconniers de la mer en Grèce, trad. fr., 1942, p. 199.

41. Chiar şi în zilele noastre în anumite puncte ale coastei ligure nu se ajunge decât pe calea mării. Vezi R. LOPEZ, „Aux origines du capitalisme génois”, în Annales d'histoire economi-que et sociale, vol. 9, 1837, p. 434 nota 2. De asemenea calea ferată şi şoseaua continuă astăzi să se abată de la „costa brava” din Ca-talonia.

42. Amuzantul pasaj al lui Paul MORAND din Lewls et Irkne, 1931, p. 17, în legătură cu Sicilia. 43 E. FECHNER, în Bendorf, Das Mittelmeerbuch, p. 99.

44. Werner HELWIG, op. cit., passim.

45. Pierre VILAR, op. cit., vol. 1, p. 249.

46. Între satele aflate la înălţime şi cele de pe ţărmul mării există o permanentă circulaţie a oamenilor călare pe măgari. Vezi P. VIDAL de la BLACHE, Principes de Geographie hu-mâine, 1948, p. 86.

47. Observaţia ar fi la fel de întemeiată pentru „acea înfometată coastă liguriană” despre care vorbeşte MICHELET.

48.A.C. de CASSIS, B.B. 36. Bunuri comunale, 24

25 septembrie 1543. Refuză, în urma cercetării, că „viile sunt numeroase dar cu randament slab, măslinii

rămân uneori până la cinci ani fără să producă datorită uscăciunii; pământurile sunt în general imposibil de arat...”. Lui Jules SION îi aparţine această excelentă observaţie: „Provence a ajuns să fie una dintre regiunile mediteraneene în care puţinătatea pământurilor bune şi relieful accidentat al ţărmurilor îi determină pe riverani să trăiască la fel ca nord-africanii (France Mediter-rannée, 1934, p. 110).

49 – A.P. USHER, Deposit Banking în Barcelona, 1300 – 1700”, în: Journal of Economics and Business, vol. 4, 1931, p. 122.

o0. De aceea când se încearcă evaluarea importanţei populaţiei maritime unei insule precum e

Corsida, aşa cum face Jean BRUNHES, op. cit.

P69, mi se pare riscant să nu ţinem seama de

271 Marinarii corsicani din afara insulei. Şi astăzi Marsilia are numeroşi marinari corsicani.

51.A.d. S. Venezia, Senato Mar, vol. 7, f 2 v°.

52. Archivo General de Indias, Sevilla, Justicia, legajo nr. 7. Procesul este din 1530. Datorez acest frumos document amabilităţii colegului meu Enrique Otto. Provenienţa stabilită după numele marinarilor.

53.R. HÂPKE, Niederländische Akten und Urkunden, 1913, vol. 1, p. 35.

54. Domenico SELLA, Commerci e Industrie a Venezia nel secolo XVII, 1961, p. 24, nota 1.

55. La începutul secolului al XVI-lea, documentele napolitane pe care le-am consultat semnalează mult mai des negustori catalani instalaţi la Neapole decât nave catalane precum acea corabie a lui Joanne Hostales care încarcă grâu în Sicilia şi-l transportă la Neapole Capriliemai 1517, A.d. S. Napoli, Dipendenze della Som-maria, fascicula 548). Dincolo de jumătatea secolului asemenea menţiuni devin foarte rare.

56. Simancas E° 331, Aragón 1564: listă de 16 specialişti – dulgheri, călăfătuitori şi stăpâni de galere sunt trimişi de la Genova la Barcelona „para la fabrica de las galeras”.

57.V. LAMANSKY, op. cit., p. 564.

58. Siciliene: P. GRANDCHAMP, La France en Tunisie à la fin du XVe siècle. Tunis, 1920, p. 32, 36, 46, 63, 81, 95; Napolitane: Ibidem, p. 30.31, 33.

59.24 ianuarie 1560, A.N., K. 1494, B. 12, nr. 18.

60. Vezi mai departe.

pentru fabricarea galerelor (lb. spân. – N. tr.).

3. INSULELE1

273

Insulele mediteraneene sunt mai numeroase şi. mai ales, mai importante decât se presupune de obicei. Câteva, destul de întinse, sunt adevărate continente în miniatură: Sardinia, Corsiea, Sicilia, Cipru, Candia, Rodos... Altele, mai puţin întinse, alcătuiesc împreună cu vecinele lor arhipelaguri, familii de insule. Mari sau miei, importanţa lor vine din faptul că ele reprezintă escale indispensabile de-a lungul drumurilor maritime şi oferă, între ele, sau, uneori, între coastele lor şi continent ape relativ calme, căutate de navigaţie. Astfel sunt arhipelagul egeean, atât de risipit în spaţiul mării încât se pierde în ea2, la est, grupul insulelor dintre Sicilia şi Africa de nord, în regiunea mediană a mării, insulele ionice şi dal-mate, de-a lungul întregului ţărm balcanic şi care se înşiruie ca un convoi de „nave” unele în spatele altora, având la pupă pavilionul lui San-Marco.

Dar trebuie să vorbim nu atât despre una, cât despre două „flotile”: cea dintâi în Marea Ionică – Zante, Cefalonia, St. Maura şi Corfu; a doua în Marea Adriatică, cu insulele dalmate aproape îmbinate de la Meleda şi Lagosta, în sud, până la insulele din golful Quarnero, Ve-glia şi Cherso, în spatele Istriei, în nord. Între cele două convoaie, ionic şi dalmat, se află un interval destul de larg şi care înglobează coasta neprimitoare a Albaniei şi micul teritoriu al Ragusei. Înlănţuirea escalelor, adăugate una alteia, duce din Veneţia până în Creta! ar din Creta un important drum comercial întâlneşte Ciprul şi Siria. Pe marea axă a puterii sale, aceste insule reprezintă flota neclintită a Veneţiei.

Grupurile insulelor de la vest nu au o imami miă- Aeestea sunt: în vecinătatea ei, Stromboli, şi insulele Eoliene, insulelei!

Lipari; mai la nord, arhipelagul toscan unde Cosimo de Medici a construit, la mijlocul secolului al XVI-lea, fortăreaţa Porto Ferraio în insula Elba; în largul coastelor Provenţei, insulele Hyeres, insulele de Aur; mai spre vest, în mijlocul întinselor singurătăţi ale mării, arhipelagul Balearelor, Mallorca, Minorca, Ibiza – insula sării – şi stânca greu accesibilă a insulei Formentera. Acest grup a fost totdeauna de o însemnătate decisivă; un întreg sector al mării se învârteşte în jurul lui.

Acestea sunt insulele mari şi relativ mari. A le enumera pe celelalte, mărunte sau chiar minuscule (unele dintre ele, de altfel, celebre, de exemplu insuliţa Algerului, insulele Veneţiei, ale Neapolelui şi Marsiliei) înseamnă o trudă zadarnică! În realitate nu există nicio porţiune a ţărmului care să nu se fărâmiţeze în insule, insuliţe sau stânci3. Curăţirea coastelor Siciliei de piraţii care aşteaptă o ocazie favorabilă sau îşi reîmprospătează proviziile de apă de băut, este denumită în corespondenţa viceregilor Siciliei, timpiar las islas, curăţirea insulelor, adică verificarea locului de ancorare din câteva zeci de insuliţe care sunt tot atâtea puncte clasice de ambuscadă.

Lumi izolate?!

Mici sau mari, aceste insule de toate formele şi dimensiunile dau naştere unui mediu uman coerent în măsura în care asupra lor apasă constrângeri analoage ce le plasează într-un stadiu concomitent foarte întârziat şi foarte avansat în raport cu istoria generală a mării, dislocându-le, adesea cu brutalitate între doi poli opuşi, arhaismul şi noutatea.

Sardinia este un exemplu de mijloc: în ciuda dimensiunilor sale, ea nu are, desigur, o deosebită importanţă, orice-ar fi spus geografii din epocă şi cronicarii sarzi din toate timpurile Pentru a îndeplini un mare rol, ea este prea pierdută în mare, prea îndepărtată de acele contacte profitabile care, de pildă, leagă Sicilia de

Italia şi Africa. Muntoasă, compartimentată la exces, prizoniera propriei sărăcii4, ea trăieşte, esenţial izolată, ca un continent autonom, cu limba5, moravurile şi economia sa primitivă, eu copleşitoarea sa viaţă pastorală aidoma, în unele regiuni şi astăzi, celei pe care a cunoscut-o cândva Roma antică. S-a semnalat adesea acest arhaism al insulelor – cel al Sardiniei şi al altora, strania lor capacitate de a perpetua timp de secole, forme străvechi de civilizaţie, sau folclorul lor amestecat aşa încât este inutil să insistăm prea mult în această privinţă6.

Dar în acelaşi timp şi în opoziţie cu această izolare, câteodată se întâmplă ca insulele, prin hazardul vreunei schimbări de stăpân sau de noroc, să primească un fragment de viaţă, de civilizaţie: obiceiuri, mode, o limbă chiar, pe care ele sunt capabile să le înmagazineze şi să le păstreze intacte timp de multe secole, rămânând astfel o mărturie vie a unor revoluţii suprimate. „Izolarea” este un adevăr, relativ. Este adevărat că marea le înconjoară şi le separă de restul lumii mai mult decât oricare alt mediu atunci când sunt, efectiv, în afara circuitelor vieţii maritime. Dar când pătrund în această viaţă, când pentru un motiv sau altul (adesea superficial şi gratuit) devin o verigă a ei, insulele ajung, dimpotrivă, să fie implicate activ în viaţa exterioară, mult mai puţin izolate de ea decât unii munţi despărţiţi prin vreun defileu de nestrăbătut.

Revenind la exemplul Sardiniei, ea s-a găsit în Evul Mediu în circuitul Pisei, apoi al Geno-vei, minele sale de aur procurându-i bunăvoinţa lor interesată. Pe parcurs, în secolele al XIV-lea şi al XV-lea se cramponează de ea şi expansiunea catalană. În Alghero, pe coasta occidentală, se vorbeşte şi astăzi limba catalană iar eruditţii semnalează aici o curioasă ar-hitectură hispanogotică. În secolul al XVI-lea sau ceva mai devreme, insula este fără înti

doială, cel dintâi ţinut al lumii mediteraneene în ceea ce priveşte exportul brânzeturilor7; prin Cagliari, ea intră astfel în relaţii cu restul lumii occidentale, brânzeturile sale cavallo sau salso exportându-se cu bărcile şi galioanele către apropiata Italie, la Livorno, Genova,

Neapole sau chiar la Marsilia, în ciuda prezenţei aici a concurenţilor săi – brânzeturile de Milano sau Auvergne – şi la Barcelona. Până şi atacurile, neîncetate în secolul al XVI-lea, ale pirateriei musulmane constituie un aspect al înserării ei în viaţa Mediteranei. Piraterie nu totdeauna victorioasă de vreme ce are drept urmare câteodată capturarea unor corsari. Mai numeroşi totuşi sunt sarzii, pescari sau locuitori ai coastei care, răpiţi de piraţi musulmani, ajung în fiecare an să îndesească rândurile nefericiţilor captivi sau ale bogaţilor renegaţi din Alger.

Sardinia, care este înfăţişată aproape impermeabilă, a avut deci ferestre deschise în afară într-o asemenea măsură încât, uneori, din interiorul ei, ca dintr-un observator, se poate descoperi istoria generală a mării. Un istoric, P. Amat di S. Filipo, a descoperit documente referitoare la preţurile de sclavi musulmani la Cagliari în secolul al XVI-lea8. Ce dovedesc ele? O prăbuşire a preţurilor după 1580 care corespunde, în chip firesc, unei creşteri considerabile a numărului sclavilor pe piaţa din Cagliari. Înainte de 1580 nu se vindeau în insulă decât teâţiva musulmani, aruncaţi pe coastă de naufragii sau rămaşi, în cursul expediţiilor lor de jaf, în mâinile locuitorilor9. După 1580 captivii vânduţi la licitaţie au o altă origine. Ei sunt aduşi de vasele corsare creştine, mai ales de fregatele uşoare din America şi Alicante, întrucât Cagliari constituie pentru ele o escală comodă. Astfel, Sardinia este atinsă, în felul ei, de această reînviere a unei energice activităţi pirntereşti creştine – tip de contra-piraterie faţă de nord-africani şi având drept 2

centre active Balearele, sudul Spaniei, Neapole şi Sicilia. Desigur, se poate face observaţia că această mărturie se referă mai curând la Ca-tfliari decât la întreaga Sardinie; că, de asemenea, Cagliari are o poziţie oarecum marginală şi că, privind spre mare, el ignoră restul insulei… Este adevărat şi fals totodată, Cagliari fiind totuşi un oraş sard, legat de câmpia învecinată, de munţi, de ansamblul insulei.

Existenţe nesigure

Toate insulele au asemenea oraşe sensibile la viaţa difuză a mării şi, în acelaşi timp (dacă n-ar fi decât împrejurarea că ele stăpânesc importul şi exportul), orientate către interior, către acele aspecte ale insulelor pe care istoricul, legat de textele marii istorii, nu le observă de la prima vedere: viaţa lor retrasă în sine şi frământată, biologia lor izolată, semnalată de mult timp de naturalişti10. Nu există nicio insulă care să nu posede, în afara ciudăţeniilor omeneşti, particularităţi vegetale şi animale, pe care într-o bună zi le va împărţi cu ceilalţi. În a sa descriere a Ciprului care apare în 1580, călugărul franciscan Estienne11 (originar, după spusele sale, din spiţa regală de Lusignan) descrie „ierburile neobişnuite" şi „miresmele" insulei, opium alb, un fel de te-lină sălbatică, ce se mănâncă „însiropată cu zahăr", oldanum care slujeşte la fabricarea lichiorului cu acelaşi nume, arborele numit „de Cipru", cu funcţie asemănătoare rodiei, înflorind în ciorchine ca viţa-de-vie şi al cărui decoct de frunze produce o tinctură portocalie folosită la colorarea cozii cailor de nobili „cum se vede de obicei pe aici". Uimitor este şi că grăunţele de bumbac, amestecate cu paie fărâmiţate se folosesc ca hrană pentru animale. n. sfârşit, câte ierburi medicinale! Şi printre 277 arurnalele ciudate se numără „boi, măgari şi P°rei sălbatici" şi acele păsări „de vie" (orto

3 anii) care, vânate, sunt conservate în oţet şi transportate în mii de butoiaşe la Veneţia şi Roma...

Dar aceste resurse curioase nu semnifică niciodată abundenţa. Nicio insulă nu este asigurată pentru viaţa de a doua zi. Marea problemă pentru fiecare dintre ele, niciodată, sau rău rezolvată, este să trăiască din resursele proprii, din solul, livezile şi turmele sale şi, dacă nu poate, să se deschidă în afară. Aproape toate, cu câteva excepţii (Sicilia mai ales) sunt lumi flămânde. Cazul limită este cel al insulelor veneţiene din Levant – Corfu12, Candia13 sau Cipru – ameninţate permanent de foamete în a doua jumătate a secolului. Este o catastrofă alimentară pentru ele când aşteptatele caramusalis nu sosesc la timpul dorit,

cu încărcătura lor providenţială de grâu din Tracia şi când în hambarele fortăreţelor se termină rezervele de grâu şi mei. De altfel, în jurul acestor insule levantine este organizat un adevărat comerţ „la negru”, de unde nenumăratele prevaricaţiuni ale funcţionarilor pe care le semnalează anchetele.

Situaţia nu este, desigur, pretutindeni atât de precară14. Totuşi Balearele de-abia îşi pot susţine oraşele comerciale sau militare15, mai ales că exploatarea solului lor este puţin dezvoltată: desţelenirea ogoarelor din Minorca, în câmpia din spatele portului Mahon, nu va fi terminată înainte de secolul al XVIII-lea16. Ele trebuie deci să se bazeze pe importurile de cereale provenind din Sicilia sau chiar din Africa de nord. În Malta, la fel, viaţa este strâmtorată. Cu toate numeroasele privilegii care permit insulei să importe grâu în acelaşi timp şi din Sicilia şi din Franţa, Malta rămâne mereu în criză de provizii până la un asemenea punct încât, odată cu venirea verii, galerele Cavalerilor opresc navele cu grâu la părăsirea cheiurilor de încărcare – caricatori – din Sicilia, exact ca piraţii din Tripoli!

278

Ameninţate de foamete, insulele sunt ameninţate şi de mare, mai agresivă ca oricând, către mijlocul acestui secol al XVI-lea17. Ba-learele, Corsica, Sicilia, Sardinia, pentru a nu vorbi decât despre cele pe care le cunoaştem bine, sunt ţinuturi asediate. Trebuie să se apere fără contenire, să-şi ridice turnuri de pază, să-şi construiască şi să-şi reconstruiască fortificaţiile, să le echipeze cu artilerie (fie că le sunt trimise tunuri, fie că se încredinţează unor turnători sarcina de a le fabrica pe Joc după procedeele simple ale turnătorilor de clopote18...), să plaseze, în sfârşit, garnizoane şi trupe de întărire în lungul ţărmurilor, îndată ce se apropie timpul frumos şi, odată cu el, perioada atacurilor. Nu este deci o problemă uşoară pentru Spania să-şi păstreze Sardinia sau, chiar, să se asigure de o insulă atât de apropiată precum Minorca 19. Carol Quintul, după jefuirea oraşului Mahon din 1535 plănuia, prevăzând noi

primejdii, evacuarea pur şi simplu a populaţiei din Minorca în Mal-lorca20. Cazul insulei Elba, în arhipelagul toscan, nu este mai puţin tragic. Surprinsă brutal în secolul al XVI-lea de proliferarea pirateriei nord-africane, ea a devenit o frontieră maritimă permanent încălcată de inamic. Oraşele sale de pe coastă, de fapt, marile sate de pe ţărm, se desfiinţează de la sine. Populaţia trebuie să fugă în munţii din interior până în ziua când Cosimo de Medici va iniţia, în 1548, fortificarea lui Porto Ferraio.

Aceste situaţii explică sărăcia în evenimente istorice a centrului tuturor insulelor, chiar a celor mai bogate. Cu atât mai mult, afirmaţia e valabilă pentru celelalte, Corsica şi Sardinia, unde deja am semnalat extinderea unei economii pastorale primitive, pentru ţinutul muntos al Ciprului unde, la fel ca în munţii Cretei se întinde unul dintre no man's Zand-urile cele mai caracteristice ale lumii mediteraneene „refugiu al săracilor, al bandiţilor, al proscrişilor… Şi chiar în interiorul Siciliei, al bogaii tei Sicilii ce descoperim? Un ţinut fără drumuri, râuri fără poduri, o slabă dezvoltare a creşterii animalelor, şeptelul fiind de o calitate atât de scăzută, încât va trebui, în secolul al XVII-lea, pentru a-l ameliora, să se aducă oi din nordul Africii21.

Pe drumurile marii istorii";

Viaţă nesigură, strâmtorată, ameninţată, iată destinul insulelor sau, altfel spus, viaţa lor intimă. Şi totuşi cealaltă viaţă, exterioară, şi anume rolul pe care-l joacă în prim-planul istoriei, este de o amploare neaşteptată din partea unei lumi în fond sărmane. Marea istorie, într-adevăr, ajunge adesea în insule. Ar fi poate mai corect să spunem că se serveşte de ele. Să observăm rolul de verigi, de legătură al insulelor în transmiterea culturilor: trestia de zahăr, venită din India în Egipt, trece din Egipt în Cipru implantându-se aici în secolul al X-lea; din Cipru ea ajunge în Sicilia odată cu secolul al XI-lea, şi din Sicilia se îndreaptă spre vest, Henric Navigatorul căutând-o pentru a o transporta la Madera, care deveni prima „insulă cu zahăr" din Atlantic; din Madera, cultura trestiei de zahăr

atinge în curând insulele Azore, Canare, cele ale Capului Verde, apoi, mai departe, pământurile Americii. Acelaşi rol îl au insulele în răspândirea sericiculturii şi, în general, în majoritatea fenomenelor de propagare culturală dintre care unele sunt atât de complicate!

Nu oare din Cipru, de la somptuoasa curte a Lusignan-ilor se răspândesc în Occidentul secolului al XV-lea acele mode din vechea şi ostenita Chină a dinastiei rang, mai lent decât lumina stelelor către planeta noastră? încălţămintea cu vârfurile întoarse în sus, pălăriile conice ale femeilor care fixează atât de bine o vârstă a istoriei noastre, încât sunt suficiente pentru a evoca Franţa puţin nebună a lui Ca

rol al V-lea şi acele Riches Heures ale ducelui de Berry, toate acestea au făcut cândva desfătarea chinezilor din secolul al V-lea... Şi datorită regilor din Cipru, Occidentul avea să primească într-o zi această moştenire îndepărtată!

Trebuie oare să ne mirăm? Insulele, aflate în calea puternicelor drumuri maritime, participă la marile acţiuni. Un sector de istorie majoră se adaugă existenţei lor obişnuite. Economiile insulare suferă sistematic contralovituri din partea acesteia, incapabile cum sunt să reziste la anumite tentaţii. Câte insule n-au fost astfel invadate de culturi agricole străine care nu au nicio raţiune decât în legătură cu piaţa mediteraneană sau mondială? Produse pentru a fi exportate, aceste culturi primejduiesc sistematic echilibrul vieţii insulare. Ele sunt adesea răspunzătoare pentru perioadele de foamete despre care vorbeam mai înainte. Faptul se observă, cu o claritate izbitoare, în exemplul la scară mărită, al insulelor din „Mediterana Atlantică": Madera, insulele Canare, São Tome, care au fost, toate, literalmente pustiite de monocultura trestiei de zahăr, cum va fi mai târziu nord-estul Braziliei coloniale. Madera, la origine insulă a lemnului, îşi pierde rapid cea mai mare parte a pădurilor sale din pricina morilor de zahăr şi a nevoii lor de

combustibil. Or, această revoluţie se face doar în interesul unei Europe care reclamă preţiosul produs şi nicidecum pentru beneficiul insularilor. Dezavantajul culturilor de trestie de zahăr este că, acolo unde ocupă solul, ele împiedică orice cultură intercalată şi restrâng spaţiul altor culturi de plante nutritive. Distrugând vechiul echilibru, această nou-venită este cu atât mai periculoasă, cu cât e susţinută de un capitalism puternic, internaţional, apărut în secolul şi XVI-lea, din toate zările, din Italia ca şi s-au Anvers, căruia nu i se poate

„P rezista. În general populaţiile insulare au suportat greu această uzură vitală. În insulele Canare zahărul este, fără îndoială, la fel de vinovat ca şi brutalitatea primilor cuceritori pentru dispariţia indigenilor, guanşii. Şi în cele din urmă tocmai el a impus soluţia mâinii de lucru înrobite – sclavia berberilor de pe coasta africană pe care o prădau piraţii creştini veniţi din insulele Canare şi, mai ales, a negrilor din Guineea şi Angola – sclavie ce va atinge, la mijlocul secolului, datorită zahărului, ţărmurile marelui continent american. Acestea sunt exemple oceanice. Dar nici exemplele strict mediteraneene nu lipsesc. Iată cultura atotcotropitoare a griului în Sicilia, insula fiind cel puţin până în 1590 dar, desigur, şi după aceea, un fel de Canada sau Argentina pentru Occidentul Mării Interioare. La Chios este impus masticul, pentru răşină şi băutura care se fabrică din el? 3; în Cipru – bumbacul, viţa-de-vie şi zahărul24; în Candia şi Corfu, viţa-de-vie25, la Djerba – măslinii. Iată atâtea economii impuse din afară, străine, de multe ori vătămătoare pentru ceea ce nemţii ar numi Volkswirtschaft.

În Cipru, dovada va apărea în 1572, când turcii vor smulge insula de la veneţieni. În timpul Senioriei, bogăţia insulei provenea din vii, plantaţii de bumbac şi de trestie de zahăr. Bogăţie, dar a cui? A unei aristocraţii genoveze şi veneţiene ale cărei case venerabile şi somptuoase se văd încă şi astăzi în partea veche a Nicosiei, şi nu a indigenilor, grecii ortodocşi, în fapt, cucerirea turcă dezlănţuie o revoluţie socială. Un marinar englez o descrie într-o

interesantă mărturie din 1596. Un negustor din Cipru i-a povestit istoria insulei, arătându-i palatele în ruină ale vechilor stăpâni genovezi şi veneţieni pe care turcii i-au masacrat drept meritată pedeapsă, afirmă martorul nostru, pentru incredibilele lor abuzuri faţă de ţărani26. De altfel, chiar în clipa dezastrugospodărie autohtonă (lb. germ. – N. tr.).

282

lui, veneţienii s-au simţit abandonaţi de ţăranii şi orăşenii greei. În timpul atacului turcesc împotriva Nicosiei, „locuitorii din toate stările sociale., rămăseseră aproape toţi acasă să doarmă” 27. E adevărat că plecarea veneţienilor a fost urmată de o prăbuşire a exporturilor de bumbac, tors sau brut, de o decădere atât de puternică a podgoriilor, încât Veneţia îşi va răscumpăra preţioasele burdufuri din piele de capră folosite la fabricarea vinului, ajunse fără întrebuinţare în insulă. Dar, dincolo de aceasta trebuie să vorbim şi de un declin al Ciprului? Nimic nu dovedeşte că dominaţia turcească ar fi semnificat o scădere a nivelului de viaţă pentru locuitorii insulei28.

Candia şi Corfu oferă materie pentru reflecţii asemănătoare. Aici, la fel ca în Cipru, să ne imaginăm un peisaj modelat de mâna omului în folosul viţei-de-vie, adică al strugurilor uscaţi şi al vinurilor, aşa-numite de Malvasia. În Corfu, viţa-de-vie a părăsit munţii şi colinele spre a se instala în câmpii, pianure, mai uşor de lucrat29. Ea a izgonit grâul în profitul său. Dar în cazul acestor culturi exclusive sunt posibile crizele de supraproducţie şi de vânzare în pierdere. În Candia, viile sunt smulse, în urma ordinului din 1584, cu strigătele de mânie pe care le intuim. Victimele ajung să declare că nu fac nicio diferenţă între faptul de a fi supuşi Senioriei sau turcilor30. Această economie „colonială” are, evident, succesele şi eşecurile sale. Este necesară întrunirea multor condiţii pentru ca sistemul, format din podgoreni, proprietari de nave, negustori şi consumatori îndepărtaţi, să funcţioneze din plin. Vinurile şi strugurii sunt, într-adevăr, obiectul unui comerţ străvechi, cu o largă rază de răspândire. Anglia

însăşi consumă şi apreciază acest vin de Malvasia, marfă de lux, care joacă, în societatea secolului al XVI-lea, rolul vinului de Porto în societatea noastră. „Era atât de emoţionat şi de deprimat, spune Bandello despre un personaj din nuvelele sale, încât ea se duse să-i aducă un pahar cu vin de Malvasia”.

Un ultim exemplu de monocultură este cel din Djerba, în sudul coastelor tunisiene. Aşa cum insulele veneţiene sunt insule ale vinului, Djerba este insula uleiului. În împrejurări destui de neclare, în timp ce Tunisia continentală îşi pierdea livezile de măslini, atât de întinse în timpurile romane, Djerba şi le-a păstrat pe ale sale. Şi această salvgardare i-a atras în secolul al XVI-lea o importanţă specială31. Ea a devenit o oază a uleiului, în mijlocul ţinuturilor tunisiene şi tripolitane care erau, în general, dar mai ales către sud, domeniul untului rânced. Un ulei excelent, ieftin, potrivit pentru toate întrebuinţările, chiar şi pentru prelucrarea postavului şi stofelor, un ulei care se exporta cu uşurinţă, cum remarca Leon Africanul la începutul secolului. După 1590 englezii vor merge în Djerba să caute uleiul pe care, până atunci, li-l furniza Spania.

Dar geografia nu distinge o Djerba decât ca o insulă joasă, cu braţe de mare unde se înregistrează fluxuri mari32, iar istoria majoră decât un câmp de bătălie unde s-au desfăşurat luptele din 1510, 1520 şi 1560. Cu toate acestea, în cursul ultimei lupte, cea mai importantă, uleiul a avut rolul său: flota creştină se oprise la Djerba în loc să-şi prelungească drumul până la Tripoli. Şi dacă a fost aici surprinsă de armada lui Piali Paşa, deşi i se anunţase apropierea, motivul este că navele creştine întârziaseră cu încărcatul mărfurilor şi, mai ales, a uleiului, aşa a stabilit, după dezastru, raportul visitador-ului Quiroga33.

Totuşi când nu se desfăşoară cu preţul unei monoculturi prea distrugătoare, aceste activităţi cuprinzătoare constituie resursele esenţiale ale insulelor, măcar pentru faptul că ele asigură revenirile necesare la viaţa lor. Ele fG adevărata lor reputaţie. Ibiza este insula

sării: sarea de Naxos este la fel de vestită ca şi vinurile ei „atât cel alb cât şi cel spumos” 34, în sfârşit, Elba este insula fierului. Mai trebuie oare să reamintim Tăbârca, insula de coral, domeniul Lomellinilor, o insulă, de altfel, cu multiple vocaţii (export de grâu, de piei, răscumpărări de captivi care-şi găsesc aici refugiul)? Sau renumitele locuri de pescuit din Galita, pe coasta nord-africană? Sau locurile de pescuit ale insulei dalmate Liesena, căreia, brusc, după cum afirmă un document din 1588, i-au fugit bancurile de sardele, deplasându-se într-o bună zi către stâncile din Pelagosa35. Rodos găseşte o rezolvare în însăşi poziţia sa care-i asigură, în timpul Cavalerilor ioaniţi, apoi în perioadele ocupaţiei turceşti de după 1522, „dominaţia asupra altor Insule şi stăpânirea întregii lumi mediteraneene” 36. Patmos, în Arhipelag, în lipsă de altceva mai bun, îşi hrăneşte populaţia „cea mai afurisită dintre toate populaţiile insulare, după cea din Samos” şi nu trăieşte decât din jafuri „atât asupra creştinilor, cât şi asupra turcilor” 37.

Emigranţii insulari

Dar modalitatea cea mai obişnuită a insulelor de a se implica în lumea din afara lor este organizarea emigraţiei proprii. Toate insulele (la fel ca toţi munţii, multe insule mediteraneene fiind de altfel munţi) sunt exportatoare de oameni38.

Fără să revenim asupra acestui lucru, să reamintim, într-un cuvânt, acele migraţii greceşti care afectează Arhipelagul în întregul său, inclusiv marea insulă a Candiei. E îndoielnic totuşi ca el să fi avut în secolul al XVI-lea o amploare la fel de mare ca în Corsica, insulă de emigranţi prin excelenţă. Prea bogată în locuitori faţă de resursele sale, ea-i împrăştie în toate direcţiile încât, negreşit, nu există vreun eveniment mediteranean în care să nu fie amestecat un corsican39. Există corsicani şi la Genova, Dominanta detestata – căci trebuie să trăiască. Există şi la Veneţia. Încă din secolul al XV-lea, ei merg să muncească pe ogoarele din Maremma toscană. În secolul al XVI-lea, ţăranii din Miolo, pe care îi hărţuieşte Genova,

colonizează pământurile italiene, bântuite de malarie şi chiar Sardinia, unde adesea fao avere40. Sunt numeroşi la Roma, unii stabiliţi ca negustori de vite41 şi vasele lor vizitează portul roman de pe Tibru, Civitavecchia şi Livorno42. Imigranţii corsicani mişună şi în Alger, mai ales capocorsinii. Când Sampiero trece prin oraş în iulie 1562, în acea călătorie dramatică, ce avea să-l ducă până la Constantinopol, compatrioţii săi se grăbesc spre port, spre a-l saluta ca pe „regele lor”, după cum se exprimă un raport genovez43. Cu siguranţă că Sampiero, adversar al Genovei, prieten al Franţei, care merge să cerşească ajutorul Sultanului pentru compatrioţii săi a fost popular, iubit de ai lui! Cine sunt aceşti corsicani din Alger? Unii, ocnaşi, alţii, marinari şi negustori care fac negoţ în port. Câte unul s-a instalat definitiv printre bogaţii renegaţi ai oraşului. Hassan Corsicanul nu va fi unul dintre „regii” Algerului? Către 1568, un raport spaniol44 socoteşte 6.000 de renegaţi corsicani la un total de 10.000 abjuraţi din Alger. Oraşul este plin de intermediari corsicani, agenţi eficienţi pentru răscumpărări de captivi, după mărturia documentelor genove-ze, dar şi reprezentanţi oficiali ai puterilor străine. Astfel este acel enigmatic Francisco Gaspa-ro-Corsicanul, domiciliat, în principiu, în Valencia şi, în cursul anului 1569, stabilit la Alger unde a fost trimis de viceregele Valenciei. El discută aici cu Euldj Ali, încercând să-l convingă, în momentul destul de critic al războiului Granadei, în favoarea intereselor Regelui Catolic. Cine este el cu adevărat sub acest nume care aproape nu este un nume? Se ştie că face drumuri dus-întors între Valencia şi Alger cu o brigantină şi cu mărfuri autorizate, adică altele decât cele de „contrabandă”, pe care le 2

Interzice legea spaniolă: sare, fier, salpetru, praf de puşcă, vâsle, arme... Are un frate la Alger, unul sau mai mulţi alţii la Marsilia, un altul la Cartagena şi corespondenţa sa cu ei cuprinde astfel întreaga lume mediteraneană occidentală. Adăugăm, pentru a amesteca totul, că, printr-un act în regulă, întocmit în faţa unui notar improvizat, în ocnele din Alger un captiv spaniol îl acuza

pe Gaspero-Corsicanul că se ocupă cu contrabandă şi este agent dublu45. Fără să încercăm elucidarea unei asemenea mărunte probleme, să reţinem răspândirea acestei uimitoare familii insulare în jurul Mediteranei.

Alţi corsieani sunt la Constantinopol, Sevilla, Valencia. Dar oraşul lor preferat, în secolul al XVI-lea, ca şi astăzi, este Marsilia, oraş aproape pe jumătate corsican, dacă ne mărginim la portul său, aşa cum îl reînvie documentele de oare dispunem46.

În legătură cu această emigraţie, nu trebuie, desigur, nici să-i absolvim, nici să-i facem răspunzători pe stăpânii genovezi ai insulei. Faptul că locuitorii corsieani au suportat greu, în secolul al XVI-lea, guvernarea genovezilor este evident. Oricum ar fi, o asemenea motivaţie, bazată sau nu pe dreptate, nu ne poate deloc convinge să desemnăm ca sursă a răului intrigile franceze şi aurul dinastiei de Valois. Departe de noi ideea de a nega legătura insulei cu Franţa, de a respinge atâtea informaţii, care concordă, despre trimiteri repetate de emisari, fregate, praf de puşcă sau chiar bani. Franţa face în Corsica acelaşi joc pe care îl întreprinde, la rândul său, cu mai multă consecvenţă în idei; şi mijloace mult mai mari, dar cu mai puţin noroc, Cosimo de Medici. Or (acesta este esenţialul discuţiei şi el ne readuce la subiectul nostru) dacă politica franceză agită populaţia munţilor corsieani cu (atâta uşurinţă, aproape involuntar, faptul sc. 267 – atorează mai puţin unor planuri premeditate, Cât legăturii vitale între o Franţă, pe atunci bogată în spaţiu, şi o insulă prea bogată în oameni. Franţa s-a deschis emigraţiei corsicane ca unul dintre cele mai întinse şi mai fructuoase câmpuri de expansiune, în timp ce Italia era prea populată şi considera, dimpotrivă, Corsica, drept un teritoriu colonizalbil pentru folosinţa proprie.

Nu mai socotim şi avantajul, pentru corsicani, al protecţiei eficace pe mări a Prea Creştinului. Instalaţi la Marsilia, ei devin supuşi ai regelui Franţei şi, în această calitate, participă la avântul oraşului de după anii 1570. În secolul al XVII-lea nu găsim oare corsicani stabiliţi şi în

Bastionul Franţei faţă în faţă cu Tabarca, insula genoveză a Lomellinilor, pe acel ţărm pe care un document emis de aceştia îl numeşte costa che guardano îi jrancesi în Barberi4 i. Este interesant, de altminteri, că pe această coastă a pescuitorilor de mărgean, corsicanii îşi regăsesc inamicul, Dominanta, sub chipul fortăreţei Tăbârca, în faţa căreia avea să piară Sanson Napollon în încercarea sa de cucerire din mai 1633.

Insulele pe care nu le înconjoară marea

În acest univers mediteranean, compartimentat excesiv, unde ocuparea uscatului lasă goluri întinse, fără a le mai socoti pe cele ale mării nu există oare alte insule decât cele propriu-zise, alte lumi, îndeajuns de izolate, peninsule – termenul este sugestiv – precum Grecia şi alte regiuni care, închise prin pereţi stâncoşi, nu au, într-adevăr, altă ieşire decât marea? Barat la nord de masivitatea munţilor care formează graniţele sale cu Roma, regatul Neapolelui nu este, în acest sens, o insulă? Există, înscrisă în manuale, o „insulă" din ţărmul pe care-l păstrează francezii în Mă-ghreb (lb. ital. – N. tr.).

Maghreb, Djezirat el Moghreb, Insula lui Soare-Apune, între Ocean, Marea Mediterană, Marea Syrtelor şi Sahara, o lume a transformărilor neaşteptate, aşa cum evidenţia Emile-Felix Gautier.

Vom spune despre ţinutul lombard că este, în felul său, o insulă continentală între Alpi şi Appenini, între Piemontul rustic şi ţinutul pe jumătate bizantin al Veneţiei. Vom spune, abia exagerând, că o serie întreagă de insule periferice – Portugalia, Andaluzia, Valencia, Catalonia – sunt unite prin Castilia de masele iberice. Să privim cum Catalonia, deschisă la mare, este gata să se orienteze după vânturile istoriei, când spre Franţa în vremea Carolin-gienilor, ori, mai târziu, în epoca trubadurilor şi a Tribunalelor Dragostei, când spre lumea mediteraneană, în secolele al XIII-lea, al XIV-lea şi al XV-lea, când, în cele din urmă, în secolul al XVIII-lea, către ţinuturile aspre şi încă neindustrializate (ale Peninsulei… Cât despre Spania însăşi, Maurice Legendre ajunge până la a o numi o

suprainsulă vrând să marcheze prin aceasta inaccesibilitatea, originalitatea sa ireductibilă.

La cealaltă extremitate a Mediteranei, către est, tot o insulă este Siria, acest popas între mare şi pustiu. Din ea se răspândesc toate: oamenii, tehnicile, ambiţiile de cotropire, civilizaţiile, religiile. De asemenea, ea a adus în lumea mediteraneană alfabetul, arta sticlei, vopseaua purpurie pentru stofe, secretele de dry-farming (în timpul fenicienilor), a dat împăraţi Romei şi apoi Bizanţului, a dominat, cu vasele sale, cândva, marea feniciană – prima au aproape prima dintre Mediteranele lumii, în sfârşit, în 1516, la fel ca în 634. Islamul în expansiune (arabii în secolul al VII-lea. turcii în al XVI-lea) se ridică brusc până la nivelul cultivarea pământului fără canlale de irigaţie (lb. engl. – N. tr.).

marii istorii mediteraneene tocmai pentru că ocupă această lume fundamentală.

Desigur, nu am albuza prea mult în această interpretare de ideea insulari taţii, dar ea ne sprijină demonstraţia. Ţinuturile mediteraneene sunt colecţii de regiuni izolate unele de altele48, care totuşi se caută reciproc. Rezultă, în ciuda distanţelor în zile de mers Stau de navigaţie care le separă, un du-te-vino între ele, facilitat de nomadismul oamenilor. Dar contactele pe care le stabilesc sunt ca descărcările electrice, violente şi fără continuitate. În legătură cu această viaţă mediteraneană, istoria insulelor se dovedeşte, ca anumite imagini mărite, mijlocul cel mai simplu de explicare. Ea ne ajută, poate, să înţelegem mai bine de ce fiecare provincie mediteraneană a reuşit să-şi păstreze o atât de ireductibilă originalitate, un parfum regional atât de puternic, în mijlocul unui extraordinar amestec de rase, religii, moravuri şi civilizaţii.

Peninsulele

!? =

Viaţa mării nu antrenează în urma sa doar acele fragmente ale uscatului care sunt insulele şi fâşiile subţiri care sunt coastele. Ea se repercutează până în inima continentelor. Viaţa mării combină, fără efort în

desfăşurarea ei, aceste lumi întoarse către ea şi, mai ales, aceste vaste blocuri ale uscatului, care sunt peninsulele. Având în vedere că sunt amestecate între masele lor, spaţiile marine le mărginesc pe fronturi extrem de dezvoltate. Peninsulele formează tot atâtea „continente” autonome: peninsula Iberică, Italia, Peninsula Balcanică, Asia Mică, Africa de nord, aceasta din urmă, în aparenţă, integrată în ansamblul african, dar separată în fond de el prin întinderea Saharei. Ceea ce Theobald Fischer a afirmat despre Iberia – „ea este o lume de sine stătătoare” – este valabil şi pentru alte peninsule, comparabile în29°

tj-e ele şi alcătuite din aceleaşi materiale: omniprezenţii munţii, podişuri, câmpii, ţărmuri dantelate, şiruri de insule. Între peisajele ca şi între modurile lor de viaţă se instituie corespondenţe fireşti. La auzul cuvintelor: Medite-rana, climatul, cerul mediteranean se ivesc imagini strălucitoare. Ele se raportează la aceste mari blocuri ale uscatului, care înaintează mai mult sau mai puţin, dar înaintează, toate în mare. Prin intermediul lor, dar mai ales prin intermediul Italiei şi Spaniei, călătorii Occidentului au luat regulat contact cu Marea Interioară. Şi, desigur, este o greşeală să nu mai! observăm, urmându-i sub impresia primelor imagini, decât asemenea zone privilegiate, ca şi cum ele singure ar constitui întreaga lume mediteraneană. Esenţialul, da, dar nu totul.

Căci de la o peninsulă la alta se desfăşoară ţinuturile de legătură: spre golful Lion, Languedocul mediteranean şi Ronul inferior, asemănătoare Olandei; spre Marea Adriatică, sudul provinciei Emilia şi Veneţiile; mai la est, în nordul Mării Negre, ţinuturile descoperite şi goale care merg din Delta Dunării până la extremitatea Cauoazului; în sfârşit, către sud, de astă dată, acea aproape nesfârşită panglică de ţărmuri oarbe, unde de atâtea ori este greu să acostezi, care duo din Siria meridională în Tunisia la Gabes şi Djerba ca o lungă şi stearpă faţadă a unei lumi străine Mării Interioare.

Faptul nu împiedică peninsulele să reprezinte regiunile mediteraneene cele mai bogate în oameni şi

posibilităţi. Ele sunt personajele principale, acelea care permanent s-au aflat în frunte, au acumulat forţe pentru ca apoi, fiecare la rândul său, să le risipească. Sunt aproape nişte persoane, ca să reluăm expresia lui Michelet în legătură cu Franţa, dar nişte persoane mai mult sau mai puţin conştiente de sine. Unitatea lor este evidentă: ele nu au totuşi nici coerenţă, nici încrederea în sine a Franţei îi din timpul dinastiei de Valois, nici vehemenţa acceselor sale de pasiune politică şi naţională din 1540, când a fost înlăturat de la putere Montmorency, partizan al colaborării cu Habsburgii49, sau din vremea îndelungatei crize dintre 1570 – 1572 pe care a curmat-o, fără a-i găsi dezlegarea, noaptea Sfântului Bartolomeu; sau, mai ales, ca la sfârşitul secolului, când cealaltă criză a avut drept consecinţă izbânda fulgerătoare a lui HenriG al IV-lea.

Dar oare aceste unităţi peninsulare, marcate de natură, n-au fost ele dorite cu aceeaşi pasiune de oameni precum unitatea mai artificială a Franţei?

Există astfel şi un evident naţionalism spaniol. El este cel care i-a înlăturat din principalele posturi pe consilierii nespanioli ai lui Filip al II-lea. Tot el a impus acele judecăţi, de atâtea ori repetate, asupra francezilor de atunci în care nu se poate avea niciodată încredere, certăreţi, cârcotaşi, gata să se descurajeze la primul eşec, dar revenind îndârjiţi asupra înfrângerilor sau concesiilor lor. Mai trebuie însă timp până când acest naţionalism spaniol să devină omogen sau larg exprimat. Atunci când anii de măreţie se vor adăuga unii altora, el va ieşi încetul cu încetul la lumina zilei, îşi va afla ideile directoare, va cădea pradă mirajului ideii imperiale. Sub această formă compozită el va înflori nu în epoca lui Carol Quintul sau Filip al II-lea, aceşti monarhi constructori, ci mai târziu, în secolul al XVII-lea, când Imperiul începe să se degradeze în timpul regelui „Planetă”, Filip al IV-lea şi al consilierului său, contele duce de Oliva-res, în epoca lui Velázquez, Lope de Vega, Cal-deron.

Nimic nu este la fel de coerent în Italia. Cu toate acestea şi acolo se dezvăluie un naţionalism oare nu poate

fi negat sau cel puţin un sentiment de mândrie pentru ideea de italienitate, acea credinţă a fiecărui italian că aparţine lumii celei mai civilizate, cu trecutul cel

29

3 o, S3

mai glorios. Cât despre prezent, este oare chiar atât de jalnic? „Se repetă toată ziua că spaniolii şi portughezii au descoperit Lumea Nouă, în timp ce, de fapt, noi italienii le-am deschis primii drumul” scria Bandello la începutul uneia dintre nuvelele sale50. Istoricul di Tacco a enumerat minuţios plângerile şi dezlănţuirile de mânie pe care le inspiră italienilor patrioţi, avânt la lettre, sfârşitul libertăţilor Peninsulei, după tratatul de la Cateau-Cambrésis şi victoria, din acel moment „iremediabilă” a spaniolilor51. Şi cum să ignorăm atâtea visuri de unitate: strigătele pasionate ale unui Maochiavelli sau Guicciardini prezentând într-un singur bloo trecutul italian al anilor pe care-i trăise52? Oricât de răzleţe ar fi, ele reprezintă semne sigure de naţionalism şi unitate.

Şi mai este un factor, mai important chiar – fiindcă politica nu reprezintă esenţialul în aceste destine coerente –, avântul limbii toseane. Şi, la fel, cel al limbii castiliene care se răspândeşte în toată Peninsula Iberică în secolul al XVI-lea. Ea devine limbă de expresie literară, întrebuinţată de scriitorii din Aragón începând cu domnia lui Carol Quintul. Un nobil aragónez, contemporan cu Fi-lip al II-lea, îşi scria în castiliană registrul său de conturi53. Limba castiliană cucereşte chiar şi mediile literare din Lisabona, în marea epocă a lui Camões. Concomitent, este adoptată de societatea înaltă a întregii Spânii, trăgând după sine, odată cu temele literare din Castilia, temele religioase, formele sale de cult. Este interesantă istoria sfântului Isidro, sfântul-ţăran din Madrid, care i-a detronat până în Catalonia pe străvechii sfinţi ai evlaviei ţărăneşti, sfinţii Abdon şi Senne, Patroni ai mai multor confrerii. Statui de-ale lor au rămas în fiecare biserică veche, dar ţăranii din Catalonia le-au abandonat, încefând eu secolul al XVII-lea în favoarea noului venit54.

Iată ce atrage atenţia asupra coerenţei spaţiilor istorice la adăpostul îngrădirilor peninsulare. Aceste îngrădiri nu au nimic de nestrăbătut, nimic din acele frontiere „electrice” pe care le imagina odată Ramón Fernández în jurul Spaniei. Astfel de frontiere n-au existat niciodată, nici în Pirinei, nici în Alpi şi nici chiar pe Dunăre, în Balcani, sau în Munţii Armeniei, regiune de drumuri şi amestecuri etnice, ori în munţii Taurus, în Atlas, în Sahara, în sudul Africii Minore.

Nu e mai puţin adevărat că, faţă de continentul de care ele se detaşează cu hotărâre, peninsulele sunt mărginite de obstacole ce stânjenesc schimburile comerciale şi relaţiile. Este un fapt important. Parafrazând formula lui Metternich, Augustin Renaudet spunea despre Italia secolului al XVI-lea, îmbucată – ţiţă, cu contururile imprecise (cel puţin cele dinspre Piemont) că ea nu era decât o expresie, geografică55. Dar această expresie geografică înseamnă oare atât de puţin? Ea reprezintă conturul unui ansamblu istoric pe care l-au frământat şi l-au parcurs cu uşurinţă aceleaşi mari evenimente, într-un fel prizoniere ale acestui spaţiu, izbindu-se, fără a-l învinge totdeauna, de obstacolul limitelor sala

Pentru Gioacchino Volpe cam aşa trebuie să înţelegem lucrurile când vorbim despre unitatea italiană. Acelaşi este şi cazul Iberiei: drama cuceririi musulmane şi a Reconquistei, dramă aflată în centrul vieţii sale timp de şapte secole, i-a rămas prinsă în capcana frontierelor. Ea a constituit esenţa unităţii iberice, a făcut-o capabilă să transforme influenţele altora, să accepte goticul european, supraîncărcându-l însă cu ornamentele stilului plateresco şi ale artei mudejar, să-şi însuşească apoi Barocul din care extrage stilul numit churriguerisyno. La fel Africa de

Africa de nord (N. tr.).

nord, invadată de Islam, i-a dat acestuia tonalitatea sa specifică, şi s-a lăsat treptat „dezistamizată, dezorientată şi berberizată” de către asceţii săi musulmani, aşa-numiţii mă-rabu.56

Marile îngrădiri ale peninsulelor fac din fiecare o

lume periferică, cu originalităţile, savoarea şi accentul lor propriu57.

Ori de câte ori vreuna dintre aceste unităţi peninsulare s-a afirmat pe plan politio, au fost observate începuturile unor mari transformări. Să privim în trecutul îndepărtat consecinţele unităţii Greciei, realizată de macedoneni, sau unitatea Italiei în beneficiul Romei. La începutul secolului al XVI-lea Regii Catolici făuresc unitatea spaniolă; ea a devenit o forţă explozivă.

Căci dacă peninsulele sunt în cea mai mare parte închise faţă de masele continentale ale Europei, Asiei şi Africii, ele sunt, dimpotrivă, larg deschise către mare, agresive când sunt puternice, cucerite când se dovedesc incapabile să se apere.

Acesta să fie oare motivul care le face să trăiască asociate, în chip ciudat, două câte două? Desigur s-a întâmplat ca Italia să le domine pe toate, în timpul Romei antice, pentru că devenise stăpâna mării, dar excepţia rămâne excepţie. În general, cuceririle de la o peninsulă la alta nu au o asemenea amploare. Ele se reduc la simple abordaje între nave, ca de exemplu cel care a permis Asiei Mici să cucerească enorma penisulă a Balcanilor la sfârşitul secolului al XIV-lea şi la începutul celui de al XV-lea, deschizând drumul marii cureriri turceşti, sau, acela, şi mai rapid, care a aruncat Africa de nord asupra Iberiei învecinate la începutul secolului al „III-lea. Astfel sau format, pentru perioade mai mult sau mai puţin îndelungate, aceste – continente despre care vorbeam mai înainis Anatoa şi Balcanii în timpul Bizanţului, s apoi al Imperiului Otoman; Africa de nord şi învecinată Iberie în Evul Mediu, asociere solidă58 pe care ruptura din 1492 a distrus-o pentru secole întregi, dar totuşi atât de fructuoasă încât nu va dispărea niciodată complet... În secolul pe care-l studiază cartea de faţă, se produc două noi abordaje: între Spania şi Italia, a căror uniune, chemată să dureze mai mult de un secol, se pecetluieşte în 1559, în ciuda suprafeţelor despărţitoare ale lumii mediteraneene occidentale şi a atâtor ostilităţi întâlnite59;

între Balcani şi acea navă, mult timp fără stăpân, care a fost Africa de nord (căci turcii, se ştie, nu o cuceriseră decât pe jumătate).

Aceste legături, aceste duble existenţe, unele care se desfac, altele care se întemeiază, rezumă istoria mării. Rând pe rând cucerite şi cuceritoare, universurile penisulare pregătesc, în timpul fazelor tăcute ale vieţii lor, exploziile viitorului. Astfel, înainte de cucerirea Spaniei în secolul al VIII-lea de către berberi, a avut loc o creştere demografică a Maghrebului, tot aşa cum, se constată mult mai târziu, înainte de cucerirea Balcanilor de către turci, s-a petrecut o suprapopulare progresivă a Asiei Mici, zonă în care pare să se realizeze trecerea, în sine semnificativă, de la nomadism la viaţa semisedentară. În schimb orice cucerire înseamnă uzură: Italia se depopulează din ziua când, prin Roma, a desăvârşit monstruoasa cucerire a tuturor regiunilor mării.

În felul acesta, întâietatea politică trece de la o penisulă la alta şi, împreună cu ea toate celelalte, a economiei, ca şi a civilizaţiei. Dar transferurile de întâietate nu se fac toate în acelaşi moment: rareori ele copleşesc o peninsulă cu toate darurile dintr-odată, de unde rezultă imposibilitatea de a clasifica, unele în raport cu altele, aceste lumi în mişcare. Sunt unele mai; puternice, mai strălucite sau mai evoluate decât altele? Răspunsul este dificil de dat. Astfel Maghrebul n-a fost veşnicul întârziat pe are îl prezintă Emile-Feţix Gautier în cărţile sale: a avut şi el perioadele sale de măreţie, chiar de întâietate. Cartagina punică înseamnă totuşi ceva. Iar cucerirea Spaniei în secolul al VIII-lea, a Siciliei în al IX-lea, a Egiptului în al X-lea, toate acestea nu reprezintă nimic? Pe plan spiritual, în vremea lui Apuleius şi a sfântului Augustin, Africa de nord a fost cel mai important sprijin al Bisericii şi al culturii latine. Italia, în această epocă, era inGomparabil mai puţin bogată decât ea63.

Ipotezele lui L.M. Ugolini64, construite repede ca urmare a importantelor săpături ar-heologice de la Malta, presupun că civilizaţia Mării Interioare s-ar fi născut nu în

Orient cum se credea, ci în Occident – în Spania şi în Africa de Nord – cu mult înainte de al doilea mileniu care a precedat era noastră. Din Spania şi Africa, civilizaţia ar fi atins Italia şi Orientul. După aceea, dar numai după aceea, mişcarea s-ar fi întors spre apus. Ne place să ne imaginăm, chiar dacă itinerarul nu este exact, această cursă de ştafete de-a lungul ţărmurilor şi drumurilor mării, flacăra trecând de la o insulă la alta, de la peninsulă la altă peninsulă. La distanţă de secole sau poate de milenii, flacăra trece din nou prin locurile unde s-a aprins cândva. Dar nu este niciodată aceeaşi…

Toate acestea sunt oare o reverie? Totuşi, în această lungă noapte a trecutului a acţionat o lege a fizicii, mai mult sau mai puţin apăsătoare: ne putem imagina şi este posibil62 ca viaţa mării, această forţă, să fi cucerit mai întâi locurile cele mai accesibile, cele mai imateriale (insule, porţiuni ale litoralului) pe care le-a tras după sine, le-a rostogolit fără contenire aşa cum marcele din mările nordului îşi rostogolesc pietrişul. Mai puternică apoi, mai pretenţioasă, această viaţă a ansamblului atrage în mişcarea sa corpuri mai grele, Precum peninsulele: atunci istoria mării îşi 29 ridică vocea… Cele mai însemnate ceasuri sunt acelea când, marea datorită atracţiei pe care o exercită, face să se reverse asupra ei mase întregi continentale: Cezar în Galia, Germanicus dincolo de Elba, Alexandru pe Indus, arabii în China sau marocanii pe Niger.

În aceste momente măreţe Mediterana istoriei se lărgeşte la nesfârşit. Până unde atunci trebuie să-i extindem domeniul? Problema este dificilă şi contestabilă iar dacă este vorba de elucidarea destinului lumii mediteraneene, este, poate, chiar problema cea mai importantă?

NOTE

1. Despre insule vezi un articol ciudat şi impresionant de inspiraţie ratzeliană al lui Franz OLS-HAUSSEN, „Inselpsychologie”, în: K6 lnische Zeitung, nr. 12, lui. 1942. Cia punct de plecare al observaţiilor sale cazul

insulei chiliene Mas-a-Tierra care a fost adevărata insulă a lui, Robinson Crusoe.

2. Şi invers, d'acă ne gândim la sensul etimologic

al cuvântului arhipelag.

3. Despre un exemplu localizat – insulele şi ostroavele din strâmtoarea Bonifacio – vezi în –, structions nautiques, nr. 368. p. 152 şi următoarele. Despre un exemplu mai cuprinzător

— Insulele şi ostroavele coastei nord-africane

— Vezi Instructions Nautiques, nr. 360, p. 225.

231, 235, 237, 238, 241, 242, 244, 246, 247, 257.

262, 265, 266, 267, 277, 282, 284, 285, 287, 291.

297, 305, 308, 309, 310, 311, 313 – 314, 331.

4. E. ALBERI, op. cit., vol. I, cap. III, p. 267, despre ieftinătatea traiului, despre populaţia sa „brutta". În 1603, aceasta este de 66 669 familii, adică 266 676 locuitori (cu coeficientul 4), vezi Francesco CORRIDORE, Storia documentata della popolazione di Sardegna, Torino, 1902, p. 19, 20.

5. Despre limba sardă şi cele trei dialecte ale sale, vezi OVIDIO şi MEYER LUBKE, în Grund-riss der romanischen Ph.il., de G. GROEBER, ed. a 2-a, p. 551.

6. Se ştie, de exemplu, că insula Chios, ocupată de turci din 1566, şi-a păstrat mult timp religia catolică şi a meritat să fie celebrată drept

„Mica Romă" a Levantului. CHÂTEAUBRIAND remarca şi în secolul al XIX-lea aspectul său italian. Totodată se cunoaşte modul în care Malta, oraşul Cavalerilor şi Pantelleria şi-au păstrat populaţia şi dialectele arabe până în zilele noastre. Am cita cu plăcere, ca o curiozitate lingvistică analoagă, cazul Crimeei, păstrând până în epoca lui Luther dialectele sale gotice. Dar Crimeea nu este o insulă veritabilă şi faptul nu este suficient dovedit.

7. Legătura este regulată cu Livorno. Brânzeturile sale se exportă până la Valencia, vezi Siman-cas E" 335, 6 septembrie 1574 f° 46.

8. Pietro AMAT di SAN FILIPPO, „Della schiavitù e

del servaggio în Sardegna”, în Miscel-lanea di storia italiana, seria a 3-a, vol. 2, 1895.

9. Stefano SPINOLA către marchizul de Mantova.

Genova, 30 aprilie 1532, A.d. S. Mantova, A. Gonzaga, Genova 759; timpul neprielnic a aruncat pe coastele Sardiniei două galere, patru galiote şi o fusta cu turci. Aceştia se salvează aproape toţi.

10.P. VIDAL de la BLACHE, Tableau de la geographie de la France, 1908, p. 25 – 26; Theodore MONOD, L'hippopotame et le philosophe, 1943, p. 77.

11.R.P.F. ESTIENNE de LUSIGNAN, Description de toute l'isle de Chypre, Paris, 1580, p. 223, verso şi următoarele.

12. Corfu duce lipsă şi de carne. Vezi Philippe de

CANAYE, Le voyage de Levant, 1573, p.p. H. Hauser, 1897. p. 191. Despre Corfu în 1576, vezi relatarea lui GIUSTINIANO, B.N. Paris, Ital. 1220, f° 35 şi următoarele. Insula numără 17.000 locuitori. Cu şesurile sale fertile, dar necultivate, ea nu produce decât pentru patra luni cantităţile necesare de grâu, dar exportă pe continent vin, ulei şi turme.

13. Chiar şi în secolul al XVIII-lea Creta duce lipsă de grâu (TOTT, Mémoires, vol. 4, p. 3). În cazul acesta, Creta ar fi o insulă exportatoare, înainte de toate, de ulei şi săpun (ibidem, P. 3). Despre caramusalis aducând grâu la Candia, oarecum prin contrabandă, vezi Hieronimo FERRO, 6 octombrie 1560, A.d. S. – Venezia, Se-nato Secreta Const., Fza 2B, f° 274. Fără ajutorul vecinilor săi, Candia nu poate trăi decât a treia parte a anului. De unde rezultă perioade frecvente de foamete şi o panică permanentă: recolta este proastă în Candia, nu există grâu de cumpărat, explică Giacomo Fos-carini, proveditor general al regatului Candiei. Consiliului celor Zece (Candia, 15 noiembrie 1574, A.d. S. Venezia, Capi del Consiglio dei Dieci, Lettere, Busta 286, f° 5). În 1573, foamete la Zante, vezi Philippe de CANAYE, op. cit., p. 184.

14. În mod deosebit, ceea ce poate să pară paradoxal,

în insulele primitive şi sărace, mai puţin popul ale, şi, mai ales, mai puţin exploatate prin culturi bogate de export. Astfel, Sardinia îşi poate oferi uneori luxul de a exporta grâu. Vezi G. RIBA Y GARCÍA, op. cit., p. 317 – 318 (1587) sau p. 320 (1588). În anii nefavorabili ea este supusă totuşi ca şi celelalte foametei (V.R. din Sardinia către S.M., Caller, 22 septembrie 1576, Simancas Estado, 335, f° 356). În Corsica, exportul de grâu este declarat liber pentru cinci ani în 1590. Trebuie să fie curând suspendată din pricina recoltelor proaste, vezi A. MARCELLI, „Intorno al co-sidetto mai govemno genovese dell'Isola", în Archivio Storico di Corsica, 1937, p. 146.

15.E. ALBERI, op. cit., vol. 1, cap. 3, p. 226 afirmă că totuşi Mallorca, în 1558, îşi asigură ea însăşi tot ce-i trebuie. Insula, în această epocă, are 45 până la 90 de mii de locuitori (30 oraşe de de 500 până la 600 focuri fiecare). Dar anii de foamete nu sunt nici aici mai rari. Vezi în 1588 şi 1589, de exemplu, când insula nu a putut obţine grâu din Oran, în G. RIBA Y GARCÍA, EI Consejo supremo de Aragón, p. 228 – 289.

16. Pierre MONBEIG, „Vie de relations et specialisation agricole, Les Baleares au XVIII-e siècle, în Ann. d'hist. ec. et soc, vol. 4, 1932, p. 539.

17.V.R. de Mallorca către M.S., 20 dec. 1567: „...

que todo el ano estan cercades de fustas de moros de maniera que muy pocos bâteles entran o salen que no se pierdan y este ano se han tornado siete o ocho bergantines y toda su sub stancia se va en Argel...". Despre această încercuire a Balearelor vezi, da TOMICIANA, vol. 8, p. 301; asemenea, 10 ianuarie 1524, în: M. SANUDO, op. cit., vol. 6, p. 236, 16 martie 1532.

18. Ciudadela, 10 iulie 1536, A.N.K. 169. O Ciuda-dela după raidul fraţilor Barbarossa, vezi şi n legătură cu turnătorul care greşeşte turnarea, ibidem, Mallorca, 29 august 1536.

Că tot anul sunt încercuiţi de corăbii ale maurilor astfel încât foarte puţine bărci intră sau ies fără să se piardă, iar în anul acesta s-au capturat 7 sau brigantine şi

toată încurcătura lor merge în Alger (lb. spân. – N. tr.).

19 Pentru apărarea Sardiniei, vezi mai departe pasajele legate de construirea turnurilor. Pentru trupele plasate în insulă în timpul verii, cu titlu de mostre, câteva documente: 8 septembrie 1561, Simancas Estado 328; 25 iulie 1565, ibidem, Estado 332, 6 august 1565 şi 5 iulie 1566.

20. Informaţii pe care ni le-a comunicat la Simancas, Federico CHABOD. Despre Insula Minorca, vezi Cosmo PARPAL Y MARQUES, La isla de Menorca en tiempo de Felipe II, Barcelona, 1912.

21.B. Com. Palermo, Qq D 56, fos 259 – 273. Serie de scrisori ciudate şi interesante.

22.G. BRATIANU, op. cit., p. 269 şi următoarele.

23.L.F. HEYD. Histoire du Commerce du Levant au

Moyen Âge, 1885 – 1886, p. 336; Th. GAUTIER, Voyage a Constantinopole, p. 541; J.W. ZIN-KEISEN, op. cit., vol. 2, p. 901, nota 2; Jeros-me JUSTINIAN, La description et l'histoire de Visle de Scios, 1606. Insula Chios, după cucerirea sa de către turci în 1566 cu oraşele, străzile pustii şi palatele prăbuşite, vezi în Jacobus PALEOLOGUS, De Rebus Constantinopoli et Chil, 1573. Despre masticul care se mestecă, vezi J.B. TAVERNIER, op. cit., vol. 1, p. 264.

24. În anumite momente, grâul. Cât despre Cipru, insula firelor de aur şi argint, cred, la fel ca J. LESTOCQUOY (în Melanges d'histoire sociale, vol. 3, 1943, p. 25) că nu este decât un apelativ. Cipru exportă şi butoaie cu ortolani. J.B. TAVERNIER, op. cit., vol. 1, p. 181.

25. Baronul de BUSBEC, op. cit., bea la Constantinopol „mult vin din insula Creta”.

26.R. HAKLUYT, The principal navigations… London, 1600, p. 309. Despre complicitatea ţăranilor semiiobagi din insulă, în 1570 – 1571, în timpul cuceririi turceşti, vezi Juli în LOPEZ

către M.S., Venezia, 26 octombrie 1570, Relacibn de Venecia, 28 sept. 1570, Simancas, Es tado 1327. Cardinalul de Rambouillet către Oarol al IX-lea, Roma, 5

noiembrie 1570, E. CHAR-RIERE, op. cit., vol. 3, p. 124. Nemulţumire la

Chios în 1548 – 1549, locuitorii, dorind să se elibereze de Mahonna, oferiseră insula lui Cosimo de Medici, dare, prudent nu acceptase

(DORONI, L'isola di Chio offerta a Cosimo dei

Medici, Rassegna Nazionale, 1912, p. 41 – 53).

Ce carte frumoasă s-ar putea scrie despre sulpuşii Veneţiei şi Genovei şi exploatarea lor, economică şi socială. Documente bogate în această privinţă în preţioasa culegere a lui V. LAMANSKY.

27.A.d. S. Venezia, Anuali di Venezia, Fantagusta

8 octombrie 1570.

28. Despre soarta Ciprului sub dominaţia turcească nu trebuie uitat, înainte de orice, că insula este pustie, puţin populată în epoca veneţiană (existau în 1570, 180.000 de locuitori dintre care 90.000 iobagi şi 50.000 villani liberi „e îi restante e nelle città e terre", B.N., Paris, Ital. 340, f° 55. Turcii au efectuat repopulări cu ţărani anatolieni (H. KRETSCHMAYR, Gesch. von Venedig, 1920, vol. 3, p. 62). Ţăranii sunt cu toţii subordonaţi aceluiaşi statut, cel de supuşi, vechile categorii sunt confundate, iar clerul latin decade. Mulţi dintre ciprioţi se fac turci pentru a scăpa de „haraci". Totuşi, cum totul este complex, civilizaţia italiană supravieţuieşte. J.B. TAVERNIER scrie către 1650: „... sunt toţi îmbrăcaţi – ca italienii, atât bărbaţii cât şi femeile", op. cit., vol. 1, p. 180.

29. MUSEO CORRER, D. delle Rose, vol. 21, f° 32

V°.

30. Marciana, 7299, 9 iunie 1584. Despre tulburările din Candia, din 1571, există o documentaţie amplă, mai ales în Annali di Venezia, 20 august, 22 august, 30 august, 16 septembrie 1571.

31. La Djerba, alături de măslini, se găsesc palmieri dar şi meri şi peri. Şi din acest punct de vedere este o lume deosebită. Să adăugăm că Djerb a, ca un depozit insular, adăposteşte comunităţi evreieşti care datează, se spune, din timpul persecuţiilor lui Titus şi, mai ales, că ea

este o mică lumi kharedjită la fel ca Mzab, depozitară de vechi rituri şi străvechi practici arhitecturale.

32. Instructions Nautiques, nr. 260, p. 338, 359 – 363.

33. Vezi mai departe.

34.J.B. TAVERNIER, op. cit., vol. 1, p. 286.

35. Museo CORRER, D. delle Rose, vol. 21, f° 29.

36. Contele de BREVES, op. cit., p. 18.

37. Ibidem, p. 15.

38. La fel în prezent: exemplul celor din Djerba, răspândiţi în toată Africa de nord şi în întreaga lume sau al grădinarilor din Malta şi Mahon. Vezi P. VIDAL de la BLACHE, Principes de Geographie humaine, p. 97.

39. Există chiar un Sylvestro Corso pe listele ofiţerilor artilerişti din Goa în 1513 (Fortunato de ALMEIDA, Historia de Portugal 1926 – 1929, vol. 3, p. 267).

„Ţărani liberi" şi restul sunt la oraşe şi la ţară. ital. – N. tr.).

40 B. RUSSO, „La politica agraria dell'officio di San Giorgio nella Corsica (1490 – 1553)". În: Riv St. itol., 1934, p. 426.

Al Carmelo TRASSELLI, art. cât., în Archivio storico di Corsica, 1934, p. 577.

42 La Livorno, Mediceo 2908. La Roma, sosirea a numeroase bărci corsicane încărcate cu vin. H° de Torres către Zuniga, Roma, 29 şi 30 ianuarie 1581, Cartas y Avisos, p. 33.

43. Va sosi la Constatinopol în ianuarie 1563. Despre trecerea sa spre Chios, în A.d. S. Genova, Se-zione Segreta, n.g., 5 iunie 1563.

44. Simancas, E° 487.

45. Despre Francisco Gasparo vezi mai sus.

Despre familie şi Francisco (care are o părere proastă, despre corsicani, vezi Contele de BENAVENTE către M.S., Valencia, 13 noiembrie 1569, Simancas E° 333. Information hecha en Argel a 1° de juni 1570, a pedimo del cap. Don Geronimo de Mendoca, 13 iunie 1570, Simancas

E° 334. Don Geronimo de Mendoga către M.S., Valencia, 7 iunie 1570, Simancas E° 334; Contele de BENAVENTE către M.S. Valencia, 8 iulie 1570. Francisco este, probabil, spion dublu... Estos son cria-dos en Francia y traten alli en Argel y Valencia y tienen şi correspondancia en Marsella". În sââr sit, există scrisori ale fraţilor Francisco din Marsilia, cu datele de 24 şi 29 iulie 1579, cu noutăţi fără mare interes din Levant (copie A.N., K 1553, B 48, nr. 77).

46. Despre Lenche şi importanta problemă a coralilor, vezi în afară de P. MASSON, Les Compag-nies du Corail, Paris, 1908 şi cartea lui P. GI-RAUD, Les origines de l'Empire français nord-africain... Marseille, 1939. Despre rolul lui Thomas Corso la Marsilia în Savoarea insurgenţilor corsicani, există numeroase indicaţii în corespondenţa lui Figueroa, ambasador spaniol la Genova şi, mai ales, în scrisoarea sa către rege, Genova, 9 ianuarie 1566, Simancas, E° 1394.

7. La Bastion de France, Alger, 1930, nr. 1.

8. A. PHILIPPSON, op. cit., p. 32. „Jedes Land ist ein Individuum fixr sich". Este ceea ce spune, în legătură cu marile insule din Arhipelag.

Informaţie obţinută în Alger, la 1 iunie 1570 la cererea

„Cap. Don Geronimo de Mendoţa (lta. spân. – N. tr.).

„Aceştia sunt crescuţi în Franţa şi fac negoţ acolo în

Alger şi în Valencia şi corespondează cu Marsilia ftbs Pan – N. tr.).

ecare ţară este pentru sine aidoma unui individ (lb-germ. – K. tr.).

I

J.W. ZINKEISEN, op. cit., vol. 3, p. 7: „.). jedes filr sich... cine eigene WeW".

49. Lipseşte un studiu despre acest sentiment naţional. Lui RABELAIS, îi aparţine, în Gargantua, această frumoasă violenţă de limbaj: „Sfinte Dumrezeule, mi ţi i-aş lăsa ca pe nişte javre ciudate pe toţi fugarii de la Pavia". Şi în Cartea a 4-a (ed. Les Belles Lettre, Prolog, p. 11). „Acest atât de nobil, atât de vechi, atât de frumos, atât de

înfloritor, atât de bogat regat al Franţei”.

50.M. BANDELLO, op. cit., vol. 2, p. 208.

51. VITTORIO DI TOCCO, Ideali d’indipendenza în

Italia, durante la preponderenza spagnola, Messina, 1926, p. 1 şi următoarele.

52.A. RENAUDET, Machiavel, Paris, 1942, p. 10.

53. Algunas efemerides de Miguel Pérez de NUEROS. În Francisco Belda y Pérez de Nuerros, margues de Cabra, Felipe Secundo, s.d. (1927), p. 30 şi următoarele.

54. Geographie General de Cataluñya, p. 496 şi următoarele.

55.A. RENAUDET, L’Italie et la Renaissance italienne (curs ţinut la Sorbona, Dedes, 1937, P1).

56. Augustin BERQUE, Un mystique moderne, în:

2 e Congres des Soc. Savantes d’Afrique du Nord, Tlemcen, 1936, Alger, 1938, vol. 2, p. 744. În acelaşi sens, vezi R. MONTAGNE, op. cit., p. 410.

57. Despre originalitatea Balcanilor datorată poziţiei lor euro-asiatice, vezi BUSCH-ZANINER, op. cit., p. IV. Despre modul în care ea pare stranie occidentalilor, ibidem, p. 111. Despre unitatea Asiei Mici, această altă peninsulă Iberică, vezi ULRICH von HASSEL, Das Drama des Mittelmeers, Berlin, 1940, p. 22.

58”. Afrida de nord va fi totdeauna dominată de

Peninsula Iberică şi insulele sale”, în: PACHARD, Barberousse, p. 53, nota 1; „Lumea iberică pare de nedespărţit de ţinuturile Atlasului, până la insulele Canare, inclusiv, şi chiar până la marile insule din Mediterana occidentală, Sardinia şi Corsica, în: P. VID AL DE LA BLACHE, Tableau géographique de la France, p. 28; „Andaluzia… apare ca o prelungire a Maghrebului”, în Georges MARCAIS, Histoire du Moyen Âge, vol. 3, 1936, p. 396; (în: Histoire générale, de Gustave GLOTZ).

— Flecare pentru sine… o lume aparte (lb. germ.

3 X

59. Pentru von HASSEL (op. cit., p. 20 – 22), pătrunderea Spaniei în Italia are un caracter mai mult dinastic decât politic (în sensul unei politici dinastice).

Opinia aceasta este foarte discutabilă. Pentru legătura culturală dintre ele, vezi lucrările lui Benedetto CROCE; pentru contribuţia Spaniei pe plan instituţional, vezi Fausto NICCOLINI, Aspetti della vita italo-spagnuola nel Cinque e Seicento, Napoli, 1934. Pe planul raporturilor literare, vezi Hu-gues VAGANAY, L'Espagne en Italie în: Revue Hispanique, vol. 9, 1902; Leopold von RANKE, Les Osmanlis et la monarchie espag-nole pendant les XVI-e et XVIII-e siècles, 1839, p. 383 – 387. Pentru W. PLATZHOFF, geschichte des Europäischen Staaten sistem, 1828, p. 32, pacea de la Le Cateau-Cambrésis pecetluieşte destinul Italiei. Ceea ce nu evidenţiază poate suficient această succesiune de cărţi este necesitatea în care se află Peninsula de a rămâne legată de Spania pentru motive economice (bogăţiile Americii) şi militare (protecţia împotriva turcilor). Ar fi nedrept să vorbim doar, cum face STENDHAL (Promena-i des dans Rome, vol. 2, p. 191) „de invazia (în Italia) a despotismului spaniol".

60.E. ALBERTINI, în Melanges Paul Thomas, Bruges, 1930.

61.L.M. UGOLINI, Malta, origini della civilta mediterranea, Roma, 1934.

62.A. PHILIPPSON, Das Mittelmeergebiet, p. 37.

III

(.1

HOTARELEISAU

CEA MAI ÎNTINSĂ LUME

MEDITERANEANĂ

Acest capitol ridică mai multe dificultăţi. Totuşi parcurgându-l cititorul riscă să nu le sesizeze. I se propun incursiuni până foarte departe de ţărmurile Mediteranei. Ca plimbare, îiu-i rău, va gândi el, dar faptul echivalează cu acceptarea imediată a unei amplificări, aparent excesive, a câmpului de cercetare. Să pretinzi că într-un anume sens lumea mediteraneană din secolul al XVI-lea se referă, global, deopotrivă la insulele Azore şi la ţărmurile Lumii Noi, la Marea Roşie şi la Golful Persic, la Marea Baltică şi la bucla Nigerului, înseamnă a concepe tărâmul

mediteranean ca un spaţiu-mişcare, extrem de elastic.

Şi mai înseamnă respingerea demarcaţiilor uzuale. Cea mai cunoscută şi mai restrictivă aparţine geografilor. Pentru ei, lumea mediteraneană ţine de la limita nordică a măslinului până la cea a marilor plantaţii de palmieri din sud. Odată cu primul măslin întâlnit1 în drum, venind dinspre nord, ai atinge şi Marea Interioară, iar la apariţia celei dintâi plantaţii de palmieri, spre sud, ai părăsi-o. Procedând astfel, dăm întâietate climatului, factor esenţial desigur, al vieţii oamenilor. Dar în această schemă, marea lume mediteraneană trece neobservată. N-o vedem conturându-se mai bine nici prin demarcaţiile, totuşi 30

ample, ale geologilor şi biogeografilor. Şi unii şi alţii o schiţează ca o lungă zonă filiformă, a o simplă linie, raportată la scara imensă a scorţei terestre. Pentru geologi, ea este aidoma unui fus ce pare că nu se mai termină, alungit de la Oceanul Atlantic până la Oceanul Indian, în care rupturile tectonice se asociază cu încreţiturile recente; pentru biogeografi, ţinutul mediteranean cuprinde o zonă îngustă în sensul paralelelor, din insulele Azore până în foarte îndepărtata vale a Caş-mirului, unde se găsesc pretutindeni anumite plante şi animale caracteristice.

O lume mediteraneană la dimensiunile istoriei

Dar, urmând exigenţele istoriei, lumea mediteraneană nu poate fi decât un tărâm larg, continuat firesc dincolo de ţărmurile mării şi simultan în toate direcţiile. În funcţie de imaginile noastre, ea va evoca un câmp de forţe, magnetic sau electric, ori, mai simplu, un foo strălucitor a cărui lumină s-ar estompa treptat, fără să putem marca precis, o dată pentru totdeauna, cumpăna dintre lumină şi întuneric într-adevăr, ce fel de frontiere să trasezi când e vorba nu atât de plante sau animale, de relief sau de climat, cât despre oameni pe care nu-i opreşte nicio delimitare şi care străbat toate barierele? Lumea mediteraneană (şi Marea lume mediteraneană, ce i se aso-oiază) este aşa cum o fac oamenii. Roata destinului lor i-l precizează pe-al său, îi lărgeşte sau îi restrânge aria.

Roma a reuşit să organizeze lumea mediteraneană propriu-zisă într-un sistem pe jumătate închis, să controleze drumurile care pleacă şi vin către ea, renunţând totodată (ceea ce a fost, probabil, 7 una dintre greşelile sale) să cucerească hotaqr

12. MEDITERANA LA SCARA PLANETEI]

Potrivit orientării acestei Jiărţi, care se poate roti în jurul axei sale, accentul va fi. pus succesiv pe diversele legături mondiale ale Mediteranei, cu Oceanul Atlantic, Sahara, Oceanul Indian, Europa. Am ales orientarea neobişnuită cafe plasând Sahara deasupra Mediteranei, sugerează cât este strivită marea de imensitatea pustiului. Acesta duce de la Marea Interioară până la pădurile tropicale din Africa. Rolul apei mediteraneene este de a delimita aceste ţinuturi nelocuite, de a le separa de Europa meridională care, în ceea ce o priveşte, continuă până spre pădurile din nord, şi; dacă adăugăm şi Marea Roşie, Oceanul Indian şi Golful Persic, de a-i sfărâma masivitatea. Partea punctată mărunt corespunde zonelor unde omul a instalat mai devreme sau mai târziu colectivităţile sale dense, prilej de a semnala, prin contrast, pustietatea regiunilor muntoase ale peninsulelor mediteraneene. Legăturile terestre şi maritime ale căror reţele şi locuri de popas cititorul şi le va imagina în toate direcţiile, creează spaţiul-mişcare ale celei mai întinse lumi –., mediteraneene. Hartă desenată de Jacques Bertin.

rele Europei, să ajungă nestingherită la Oeea-nul Indian sau în interiorul Africii şi să stabilească relaţii vitale şi libere cu aceste lumi îndepărtate. Dar o asemenea închistare, în fond relativă, nu reprezintă o normă a vieţii mediteraneene. Norma constă, dimpotrivă, în răspândirea vieţii mării până departe de ţărmurile ei prin vaste expansiuni compensate de întoarceri neîncetate. Există ceea ce pleacă de la mare, se întoarce la ea şi apoi se îndepărtează din nou. Piesele de opt reali, de ocho reales, mici monede de argint, bătute în Castilia din metalul alb al Americii, copleşesc pieţele mediteraneene în timpul celei de a doua jumătăţi a secolului al XVI-lea, dar piese de ocho

reales se regăsesc şi în Indii, în China… Circulaţia oamenilor, a bunurilor, fie materiale, fie imateriale, conturează astfel în jurul lumii mediteraneene frontiere succesive, aureole. Trebuie să ne referim simultan la numeroase frontiere: unele delimitează politica, altele economia sau civilizaţia. Când Goethe merge în Italia, întâlnirea sa cal lumea mediteraneană, nu înseamnă, orice ar fi zis el în această privinţă, doar străbaterea pasului Brenner, sau, mai târziu, a Appeninilor toscani. Nu avusese ea loc deja, mai la nord, la sosirea la Regensburg punct avansat al catolicismului, la acel important hotar natural care este Dunărea? Sau, şi mai la nord, la plecare, chiar în Frankfurt, oraşul lui Roemer?

Dacă nu implicăm acest vast teritoriu de viaţă propagată, această lume mediteraneană în sens larg, de multe ori ne va fi greu să înţelegem istoria Mării Interioare. Lumea mediteraneană – concentrare de schimburi comerciale, de bogăţii acumulate, apoi retransmise şi câteodată definitiv pierdute – se măsoară după zona de iradiere. Destinul său este adesea mai uşor de descifrat la perife – ne decât în focarul activităţilor diverse ce o caracterizează. Stânjenită într-un sector, viaţa generală a mării îşi găseşte compensaţia necesară într-altul, după o lege a echilibrului pe care oamenii epocii nu o înţeleg totdeauna şi pe oare câţiva istorici au impresia că o recunosc. Astfel înaintarea otomană, în secolul al XV4 ea, tulburând ţările Levantului, comerţul mediteranean se îndreaptă cu mai multă insistenţă ca înainte spre Africa de nord2. La fel, spre sfârşitul secolului al XVI-lea, o certă dezvoltare economică antrenează viaţa mediteraneană în direcţia sudului Germaniei şi a Europei centrale şi orientale. Şi în acest exemplu este vorba de o compensaţie. Supravieţuirea Italiei până în 1620, sau peste această dată, este de neconceput fără aventura mediteraneană către nord şi nord-est. Veneţia a fost mult timp o poartă deschisă către aceste posibilităţi. În ceea e priveşte decăderea, la urma urmei relativă, ea se va evidenţia de timpuriu tocmai în raporturile la mare distanţă, între

Ocean şi Marea Interioară. Pe ssurt, istoria mării se imprimă sub diverse forme în totalitatea pământurilor şi spaţiilor maritime care o înconjoară, de aproape sau de departe.

NOTET t:

1. Felix şi Thomas PLATTNER, Journal, p. 22. La

26 octombrie Felix ajunge la Montelimar „şi noaptea, în oraşul Pierrelatte, unde văzui primii măslini. Pomii erau încărcaţi de măsline, unele verzi, altele roşii şi coapte pe jumătate, în sfârşit, altele negre şi în plină maturitate. Le gustai pe toate dar mi se părură rele la gust şi foarte amare”.

2. Robert BAUNSCHVIG, La Berberie Orientale sous Ies Hafsides, Paris, 1940, vol. 1, p. 269.

I SAHARA, AL DOILEA CHIP X LUMII MEDITERANEENE

Lumea mediteraneană se leagă prin trei laturi cu imensul lanţ al pustiurilor care străbat neîntrerupt întreaga masivitate a Lumii Vechi, din Sahara atlantică până la nordul Chinei: prin sudul ţărmurilor libiene, unde se desfăşoară Sahara, prin estul munţilor Anti-Liban, unde începe deşertul Siriei, în vecinătatea „uneia dintre cele mai impunătoare mulţimi de nomazi care se află în lume” 1, prin nordul Mării Negre, unde se întind stepele sudice ruseşti, avanscenă a Asiei centrale. Pe aceste vaste faţade, animata circulaţie caravanieră întâlneşte negoţul specific mediteranean, i se impune şi, la rândul ei, depinde de el. Legăturile nu se realizează doar prin porţile cele mai importante precum Egiptul şi Siria, zone de trecere în secolul al XVI-lea pentru faimosul comerţ al Levantului, ci pe întreaga întindere a hotarelor. La Oran, pe care cucerirea spaniolă din 1509 l-a izolat practic de ţinuturile din interior, se desfăşoară încă, la mijlocul secolului al XVI-lea, un negoţ nu prea bogat cu sclavi negri, dar suficient de important totuşi pentru a nelinişti autorităţile din mica fortăreaţă.

Astfel, în zona de acţiune a istoriei mediteraneene există un imens pol deşertic, după cum există şi un pol

european. Lumea mediteraneană este atrasă către aceste tărâmuri pustii şi, la, rândul ei, le atrage către sine. Paradoxul, originalitatea sa constă în a etala o masă enormă de apă la marginea unui continent arid şi prin intermediul Mării Roşii şi al Oceanului Indian, în a sensinua până în miezul său.

Sahara: limite apropiate şi îndepărtate

Lanţul deşerturilor de la ţărmurile Atlanticului

311 Până? China este dublu, de o parte şi de alta a podişurilor muntoase ale Iranului. La vest.

Se întind deşerturile fierbinţi, la nord şi est, deşerturile reci, între aceste spaţii descoperite şi circulaţia lor caravanieră există continuitate, cămila luând locul în Anatolia şi Iran, dromaderului din deşerturile centrale şi occidentale.

Este evident că Sahara în sens larg (adică totalitatea deşerturilor calde până în Iran şi Arabia) este aceea care interesează în primul rând lumea mediteraneană. Drumul stepelor sudice ruseşti conduce către marile pustiuri îngheţate din Centrul Asiei, dar nu se interferează, în fond, cu legăturile importante ale mării şi nu joacă decât un rol intermitent, ca în secolele al XIII şi al XIV le-a, în timpul strălucirii „drumului mongol” 3.

Sahara, în accepţia sa largă, africană şi asiatică, se încadrează între limite apropiate de Marea Mediterană şi altele situate la distanţe imense de aceasta. Trebuie să trasăm sumar aceste două feluri de limite, apropiate şi îndepărtate, pentru ca silueta personajului nostru să înceapă a se preciza.

În vecinătatea Mediteranei, deşi trecerea este rareori bruscă, linia de demarcaţie, uşor de urmărit, coincide cu graniţa nordică a unei lungi zone punctiforme de oaze compacte de palmieri care duce, de la est la vest, aproape fără întrerupere, din Punjab, apoi din Irak, Siria, Egiptul de Jos, Tripolitania şi diferite ţinuturi din sudul Atlasului, până la Oceanul Atlantic. Ca o delimitare sumară, această graniţă este identică cu aceea ce s-ar deduce din indicii de ariditate4. Schiţa noastră (fig. 14) o demonstrează:

întregul teritoriu al plantaţiilor de palmieri a fost lent, foarte lent amenajat de mâna omului.

Dar până unde se întinde imensitatea sahariană către sud şi est? Evident, până la mii de leghe de Marea Interioară. Trebuie să ne deplasăm cu gândul până la bucla Nigerului, la Nilul de Sus, în ţinuturile muntoase ale Abisiniei, până la Marea Roşie, în Arabia, în Iran, în Indus sau în Turkestan, în India, până la 3

13. IMPLANTAREA OAZELOR DIN INDUS PÂNĂ ÎN MAREA ADRIATICĂ

Cifrele romane indică mileniile, cifrele arabe, secolele. Precedate de semnul – ele se referă la epoca dinaintea erei noastre. Cifrele cursive semnalează nu atât apariţia oazelor ci o simplă dată când existenţa lor a fost constatată de un document. Această hartă este luată din Atlasul provizoriu al istoriei plantelor cultivate, întocmit de J.J. HEMAR-DINQUER, M. KEUL şi W. RANDLES, în curs de apariţie. Ea demonstrează încetineala evidenta a unei creaţii umane dificile: oazele şi drumurile sunt fără îndoială legate unele de altele în cuprinsul vastei zone a palmieruluicurmal din Indus până la Marea Adriatică.

Oceanul Indian… Acest univers pustiu te uluieşte prin dimensiunile sale colosale. Un drum care, în lumea mediteraneană, îţi cere, de la un oraş la altul, o zi sau o săptămână de călătorie, reclamă aici săptămâni şi luni, Când veneţianul Giacomo Saranzo vorbeşte despre Persia, în relatarea sa din 15765, el defineşte imensitatea sa copleşitoare printr-o singură frază: poţi să umbli fără a ieşi din ea timp de patru luni”. Calendarul distanţelor pe care ni-l furnizează vechea lucrare erudită6 a lui Aloys prenger, afirmă de asemenea cu claritate: din 13 Mediterana în Sahara există o creştere a Lungimii etapelor şi a, întinderii pustiurilor, O schimbare a perspectivei. Necesitatea transporturilor se accentuează, domină totul. pe parcursul acestor interminabile itinerare, trebuie, notează şi Didier Brugnon, „să te orientezi cu busola şi astrolabul, ca pe mare” 7. Preponderenţa teritoriilor aride condamnă societăţile şi economiile la o mişcare perpetuă, mai’s

împovărătoare ca în alte părţi. Mobilitatea l extremă a oamenilor, amploarea migraţii-.”} lor pastorale, vechea şi animata circulaţie ca-ravanieră, activitatea oraşelor, totul răspunde, încearcă să răspundă acestui imperativ. Oraşele de aici sunt vlăguite. Dacă „părăsirea satului” este una dintre caracteristicile Occidentului european, părăsirea oraşelor reprezintă o trăsătură însemnată a istoriei ţinuturilor secetoase, în câţiva ani, nisipul dunelor acoperă o capitală, cu casele, străzile şi apeductele ei8... Spaţiul vorace este aidoma „mării nevânturate” a lui Homer, omul nu are acces la el decât „în chip de călător sau de oaspete trecător” 9, nu poate să se oprească decât cu titlu provizoriu. „Este marea fără apă” mult mai întinsă decât Marea Interioară.

Lipsuri şi sărăcie

Imensitate şi pustiu, adică lipsuri, sărăcie...

„Ştiu să-mi ţin strâns foajnea în străfundurile măruntaielor, spune un proverb arab, precum o iscusită ţesătoare ţine strâns în mână firele pe care le răsucesc degetele sale”. Un discipol

lal lui Mahomet, Abu Horaâra spun e despre projj. fet: „El a plecat din această lume fără să se fi îndestulat măcar odată cu pâine de orz” 10. Chiar în inima ţinuturilor opulente, la Bagdad, câţi sărmani nu visează, ca acei umili din „O mie şi una de nopţi”, o plăcintă cu unt şi făină albă! Nici măcar pâinea neagră sau ordinarul cuşcuş – meach – al săracilor din Maghreb nu se mănâncă pretutindeni; de multe ori treb să te mulţumeşti cu o turtă de grăunţe, sfărâmate grosolan, primitiva kessera, făcută din orz, rareori din grâu.

Ţinut sărac, ţinut fără apă. Izvoarele, râurile, plantele, arborii lipsesc aici. O vegetaţie măruntă îşi ia numele de „păşune”. Lemnul este foarte rar aşa încât, odată cu zona pustie, încep să apară şi casele de lut, interminabila înşiruire de oraşe care din India până în Africa tropicală nu sunt decât nişte „tabere de pământ”. Construcţiile din piatră, când există, sunt realizări de excepţie, urmând o tehnică prin care blocurile de piatră se

suprapun fără să fie sprijinite de nicio şarpantă. Nu există lemn: ce rare sunt în ţările Islamului preţioasele sipete de cedru! Să ne gândim, prin contrast, la frumoasele mobile ale Renaşterii italiene, cu sipetele şi acele „secretaire1” pe care arta toledană le pune în valoare prin ferecaturi şi aur. Nu există lemn: nu construirea galerelor, a navelor, ca în lumea mediteraneană, ridică probleme, ci simpla preparare cotidiană a hranei, umilul foc de tabără aprins între două pietre. H alimentează orice: câteva rămurele, ierburi uscate, paiele sau alfa, scoarţa palmieruluicurmal, baliga de cămilă, de cal sau de bou, uscată la soare” 11. Nici oraşele privilegiate nu scapă de această lipsă constantă. La Cairo drept combustibil se foloseşte bălegarul uscat sau „paiul” trestiei de zahăr sau lemnul foarte rar şi scump pe care-l aduc navele sau galerele din Asia Mică la Alexandria. Dar totul este nesigur: în 151212, datorită neaprovizionării chiar şi bucătăriile ofiţerilor încetează să funcţioneze. Unde să cauţi combustibil în jurul marelui Cairo?

v în acest spaţiu ostil, de multe ori aproape sălbatic, plantele, animalele, oamenii s-au păstrat însă, ca şi cum din partea naturii n-ar în limba arabă, halfă. Specie de iarbă din Afri-3 is n nord şi din Spania, întrebuinţată la confectio „area frânghiilor, odgoanelor etc. (N. tr.).

exista doar o ură fizică ci şi una biologică faţă de gol. Astfel vorbeşte un biolog13. În realitate, în cursul marilor oscilaţii şi catastrofe climatice din cuaternar, omul, ca întreaga lume vie, a fost adesea luat pe neaşteptate, prins în capcane, obligat, să se adapteze cu orice preţ. Resturi de populaţii străvechi se găsesc atât în mijlocul arabilor din Arabia cât şi alături de tuaregi… în orice caz, în afara oazelor, de obicei puţin întinse, omul nu poate să se menţină decât în grupuri mici. Fără turme, miracolul ar fi imposibil. De mii de ani aceste pustiuri sunt patria măgarului, calului, cămilei, droma-derului. În Sahara, dromaderul joacă rolul principal. „Omul este aici un parazit al dromaderului”, potrivit formulei uzuale. Şi marea istorie a deşertului începe cu el. Totuşi, „permiţând

viaţa nomadă şi, paralel, o prezenţă omenească mai puţin localizată, dromaderul a dat omului capacitatea de a exploata vegetaţia pe întinderi din ce în ce mai mari şi mai variate”... ar fi, adaugă un bun cunoscător14, „intermediarul răspunzător pentru înmulţirea zonelor de deşert”. Ceea ce este foarte posibil.

Dar orice socoteală am face, cămilarul reuşeşte cu greutate să trăiască din laptele, untul sau brânza turmelor sale; carnea lor o mănâncă rareori. El cunoaşte toate „alimentele sărăciei”. Tuaregii din Air15 folosesc mai mult de douăzeci de plante sălbatice, mai ales seminţe de drinn, mrokba, fonio sălbatic, cram-cram, tawit, rizomi şi tulpini tinere de berdvt. Vecinii lor, dacă ne putem exprima astfel, populaţiile tubu „îşi fac pâinea din fructul dumv. La acestea se adaugă produsele vânatului. În secolul al XVI-lea existau încă oi, măgari, bivoli, cămile sălbatice, gazele şi antilope, iar în Farsul iranian vânătoarea de dropii şi potârnichi dădea loc unor competiţii animate18. „Între Babilon şi Alep, notează un călător din secolul al XVII-lea151, nu există altceva decât ţinuturi nisipoase, cu tufe de caperi şi tamarix servind drept hnaja A cămilelor... şi nu am văzut nici 31

un fel de fiare sălbatice, ci doar măgari, cai, gazele şi cerbi care treceau uneori atât de mulţi prin mijlocul caravanei (cafila) încât ne împiedicau să ne continuăm drumul”. În inima pustiului sirian, vânatul căutat este un şobolan a cărui carne este o hrană de lux20. Că această viaţă este grea, ne putem imagina; că ea are, de asemenea, farmecul său datorită poeziei şi iluziei, de acord. Cutare scriitor iranian de astăzi afirmă: „Oricine a gustat mâncarea beduinilor nu va mai putea părăsi niciodată pustiul” 21

Nomazii sunt deci legaţi de păşuni, de această peregrinare între două popasuri cu apă de băut. În timpul perioadelor secetoase nicio turmă nu se poate îndepărta la mai mult de 50 km de o fântână. Traversarea unui tanez-ruft rămâne o faptă eroică, ea obligă cămilele să transporte rezerve de nutreţ şi apă. Şi bineînţeles că

izbucnesc conflicte pentru folosirea chiar şi a celor mai sărmane păşuni. Aceste pământuri, în aparenţă res nullius sunt grevate de drepturi tradiţionale, bine statornicite dar care trebuie să fie apărate, de unde rezultă certuri şi jafuri.

Însă a-i ataca pe sedentari este şi mai rentabil. Contra acestor jefuiri, acestor pişcături de insecte, Siria şi Egiptul se apără ineficient în secolul al XVI-lea. Pierre Martyr d'Anghiera, acest umanist pe care Regii Catolici îl trimit în Sudan şi care ajunge în Egipt în 1582 observă îndată: dacă această gloată extrem de numeroasă, semper versans semper in motu n-ar fi dezbinată, ea ar cuceri fără întârziere ţinuturile Nilului22. Dintr-o expediţie de pedepsire reuşită împotriva lor câţi nu revin cu mâinile goale sau doar cu o pradă neînsemnată, de câţiva captivi, femei şi copii de beduini! 23. În fiecare zi, sau oricum, de fiecare dată când vor, noma-Mucruri sub jurisdicţia nimănui (lb. lat. – N. tr.). 17 N mereu rătăcind, mereu în mişcare (lb. lat. – zii se apropie de Alep24, Alexandria25, Cairo până sub porţile lor. În noiembrie 1518 va trebui să se trimită soldaţi, în garnizoană la Aka-ba pentru a proteja, de acolo, bagajele pelerinilor „împotriva tâlhăriilor beduinilor care sunt din ce în ce mai multe26.

Văzute din interior, în lumina cercetărilor pe viu, toate aceste societăţi ale pustiului, atât de simple, la primul contact, revelă o organizare, ierarhizări, practici complicate, construcţii juridice miraculoase... Dar din afară câtă ţă-rână omenească purtată de vânt! Prin comparaţie, ceea ce în lumea mediteraneană ne apărea atât de mobil, societăţile muntene în primul rând, brusc ne pare acum greoi şi anchilozat.

Marii nomazi

t

Mai trebuie să deosebim printre populaţiile deşerturilor două tipuri de nomazi: în primul rând nomazii munteni, cu o rază de deplasare mică, care părăsindu-şi înălţimile, iernează în deşert. Este cazul, astăzi, al populaţiilor Ulad Sidi Şeic din sudul Oranului, al tuaregilor

din Ajjer sau din Hoggar, al populaţiilor Rgueibat care ajung în Sahara spaniolă până la „faleza Zemmour”. A doua categorie: nomazii care-şi petrec vara în afara Saharei, la marginile ei acoperite cu vegetaţie de stepă, adesea mari nomazi. Astfel sunt triburile Rwalla care se îndreaptă, din pustiul Siriei, către Marea Mediterană, Beni Iarba rătăcind în ritmul anotimpurilor, 800 de kilometri între Laghouat şi platourile muntoase din Tiaret, unde ajung în mai sau iunie, ori în sfârşit, maurii care lasă marea în urmă şi soseso în timpul sezonului uscat pe malurile fluviului Senegal27.

Ne interesează doar marii nomazi care se întorc periodie în funcţie de anotimpuri, către

Marea Interioară...

În fiecare iarnă, Mediterana este invadată de cicloanele atlantice care îi aduc ploaia. Către sud şi est, această ploaie depăşeşte limitele propriu-zise ale mării. În regiunea Meca, precipitaţiile din timpul iernii, de origine mediteraneană, sunt scurte, uneori violente. „Am văzut ape de aproape un metru pe străzile din Djedda” notează generalul Bremond. Evident, suntem departe de o regularitate a precipitaţiilor. Aversele (o ploaie la doi sau, în regiunile mai îndepărtate, la patru ani) dau naştere stepelor care asigură hrana animalelor, păşuni de dimensiuni uriaşe, dar cu ierburi rare, efemere. Chiar şi în întinsele văi ale ued-urilor, tufele se află la circa douăzeci de metri unele de altele. Iarba, crescută din timpul iernii, se usucă progresiv dinspre sud spre nord, de la sfârşitul primăverii. Ea fuge din faţa turmelor şi le conduce spre ţărmurile Mediteranei unde vor ajunge după seceriş. Căci miriştile şi ierburile uscate reprezintă, la rândul lor, o hrană pentru vite. La sfârşitul verii, turmele coboară din nou către păşunile cu iarbă nouă care urmează să apară în curând... Această peregrinare dintr-un loc într-altul nu se desfăşoară fără greutate. Pentru etapele lungi, trebuie să se profite de primele ploi de toamnă ori de ultimele ploi de primăvară, fiindcă timpul ploios începe în lumea mediteraneană înaintea iernii şi se termină după trecerea

ei. Iar pe drum pot surveni şi survin întârzieri frecvente şi totdeauna porţiuni lipsite de cea mai mică posibilitate de păşunat, traversări obligatorii de zone moarte. În anii de secetă (1945 a fost unul dintre aceştia, deosebit de pustiitor) păşunile din sud se usucă mult înainte de vreme. Oile mor cu miile de-a lungul drumurilor, cocoaşa cămilelor se topeşte ameninţător şi nomazii se abat, dincolo de itinerarele lor obişnuite, în căutarea ierbii care Pentru ei înseamnă viaţă.

820

În secolul al XVI-lea păstorii nomazi ajung în număr mult mai mare decât astăzi la ţărmurile mării. Barajul pe care l-au realizat sedentarii, Gonsolidându-l până şi în zilele noastre, este încă fragil în această epocă. În Asia Mică, în Siria, nomazii se află la ei acasă. Be-lon du Mans i-a văzut vara în apropiere de Adana28. În întreg Maghrebul, marile drumuri ale nomazilor taie regiunea de la sud la nord, mai ales prin mijlocul stepei tunisiene, lipsită de apărare în faţa lor, sau străbat, la vest, întinsele podişuri aride şi lipsite de vegetaţie din jurul Oranului. În fiecare an, către sfârşitul lui iulie, Diego Suárez îi observă sosind în mare grabă în vecinătatea Oranului, unde el va fi atâta vreme încartiruit, pe nomazii din triburile Uled Abdala; cu o toamnă înainte, ei au însămânţat câteva ogoare pe ţărmurile mării şi încearcă să-şi apere recoltele împotriva triburilor vecine. Soldatul cronicar, care a văzut arabii cu cămilele lor atacându-i pe archebuzierii spanioli, i-a observat, şi paşnic şi, relativ, de aproape, pentru a cunoaşte modul lor de a pregăti hrana, de a conserva carnea friptă în propria-i grăsime, felul în care mănâncă alcuscuzu (cuşcuş) şi beau laptele acru pe care ei îl numesc lebent29.

În Tunisia, aceeaşi alternanţă. Dacă Don Juan de Austria cucereşte Tunisul fără luptă în decembrie 1573, explicaţia este că nomazii părăsiseră de-acum ţărmurile nordice ale Tunisiei, în august 1574, dimpotrivă, turcii pun stăpânire pe oraşul şi fortăreaţa La Goulette pentru că nomazii sunt alături de ei şi le servese drept auxiliari la

terasamente şi transporturi. Istoria se repetă de secole: încă din 1270 nomazii care slujeau în rândurile armatei tunisiene ameninţau la sfârşitul toamnei (Lu' dovic cel Sfânt murise de curând) „că se vor reîntoarce potrivit obiceiurilor lor, către păşunile din sud" 30.

I

presiuni şi infiltraţii din stepă

Cum ar putea oare această imensă frământare care împinge nomazii din stepe către mare şi apoi dinspre mare către deşert să nu reprezinte una din marile presiuni ale istoriei lumii mediteraneene sau, eventual, unul dintre ritmurile sale? Totul ar decurge bine dacă fluxul şi refluxul nomad s-ar succede cu precizia mareelor. Dar, în afară de secetele intermitente, există o mie de alte motive pentru a deregla mecanismul şi a incita nomadul să nu se mulţumească cu domeniul care i se cedează, aşadar o mie de prilejuri de a intra în conflict cu locuitorii sedentari. Evident, vieţii nomade îi sunt necesare păşuni dar, probabil, şi pământuri arabile şi chiar oraşe care să-i servească drept puncte de aprovizionare şi, să constituie, totodată, fundamentul construcţiilor sale politice.

Iată un exemplu: în jurul anului 1550, în sudul deşertic al Tunisului, se încheagă istoria destul de încâlcită a micului stat al tribului Chabbia31. La origine, Chabbia era un simplu trib nomad. În condiţii greu de precizat el reuşeşte să se apropie către nord de Kairuan, aproape un autentic ţinut mediteranean, cu măslini şi ogoare cu orz şi grâu; să adăugăm şi existenţa unui oraş sfânt, o altă puternică atracţie. Tribul se instalează aici, profitând de neorânduielile şi decăderea Hafsizălor, stăpânii Tunisului şi ai Regatului său din secolul al III-lea. Loviţi însă de regresul economic al Africii Minore şi de intervenţia străinilor – creştini şi apoi turei –, sprijiniţi doar de oraşul Kairuan (încercaseră în zadar să pună stă-ţi nire la est pe marile sate urbanizate din unei şi pe eventualii lor contribuabili) cei în tribul Chabbia au fost uşor înlăturaţi când ™re şi Drăguţ intrară în oraş în 1551. dezrădăcinat, statul Chabbia dispare în

™11 – Dinastia sa a dispărut spre vest, spun documentare fără mai multă precizie, lăsând în urma ei o rază de sfinţenie. Aceasta a fost tot: ieşit din neant, tribul s-a întors în neant, nej-euşind să se cramponeze decât o clipă de viaţa sedentară.

Istoria s-a repetat de nenumărate ori. Astfel în jurul oraşului Tripoli în secolul al XVI-lea alte state nomade au apărut în aceleaşi condiţii şi au pierit la fel de rapid, fără a avea timp să dea roade. Dar în fond marile aventuri ale Almoravizilor, Merinizddor şi Fi-lalienilor care au modificat radical lumea marocană sunt de o natură diferită? Almoravizii ajung în câţiva ani de pe malurile Senegalului în centrul Spaniei, până sub zidurile Valenciei Cidului. Ce exemplu spectaculos, de mare şi dorită izbândă nomadă!

Însă alături de asemenea evenimente tumultuoase, de aceste brutalităţi, se petrec şi invazii paşnice. Este cazul Anatoliei, la sfârşitul Evului Mediu32.

Când o străbate Marco Polo, ţăranii se răsculaseră împotriva oraşelor unde locuiau marii landlords greci. În momentul în care au trecut la religia islamică şi rândurile lor se deschid nomadismului turcesc, iar oraşele sfârşesc prin a trece, la rândul lor, la islamism, se petrece marea transformare despre care am mai vorbit: această lume populându-se, liniştindu-se, devine încetul cu încetul sedentară33. Căci nomadul prinde rădăcini… El care nu se adaptează agriculturii evasitropicale a oazelor, se lasă îmblânzit, uneori de sedentarii mediteraneeni, se deprinde cu metodele lor simple, adesea rudimentare, de cultivare a pământului. Marocul ne-ar putea oferi exemple de acest fel.

În cursul secolelor, trecerea s-a făcut deci, de multe ori, de la stepă către lumea mediteraneană. Astăzi sedentarizarea a făcut progrese enorme şi, ca atare, obstacolul faţă de presiunea stepei s-a întărit considerabil. Şi totuşi el nu-i împiedică pe sanarieni, în 1912, să încerce a repeta aventura Almoravizilor cu El Hiba, „Sultanul Albastru”, fiul marabu-ului 32

IVla El Ainin. Ei intrau victorioşi în Marrakeoh de

unde armata franceză avea să-i arunce în curând în deşert34. În 1920 şi 1921, de această dată în sudul algerian, autorităţile franceze au avut înţelepciunea de a primi în tabere marele trib Iarba, care murea de foame şi-şi pierduse două treimi dintre animale. Să ne imaginăm ce ar fi putut face aceşti înfometaţi dacă ar fi fost lăsaţi să se salveze prin mijloace proprii? La fel în 1927, în Nedid, care este un fel de acumulator automat al populaţiilor nomade din Peninsula Arabică, pentru a relua expresia lui T.E. Lawrence, forţele în creştere şi fără întrebuinţare ale deşertului ameninţau să explodeze: „fără controlul poliţiei engleze, scrie Alfred Hettner35, reîncepeau invaziile arabe", cu atât mai mult cu cât din Siria aceste populaţii ar fi putut să-şi îngroaşe irândurile cu elemente noi, frontierele siriene fiind, din pricina relativei abundente a ploilor în munţii Libanului, şi astăzi prin excelenţă, o importantă zonă de confluenţă a nomadismului.

Exemple dramatice de acest fel există destule. Din 1940 până în 1945, Africa de nord, lipsită de mijloacele sale normale de transport a văzut apărând iarăşi transporturile nomade, la o scară mai largă şi, mai ales, mai departe spre nord decât în anii care au precedat războiul. Gamioanele fiind părăsite din pricina lipsei de benzină, grâul era transportat, ca odinioară, în enormi saci dubli, de o parte şi de alta a samarului cămilelor, saci din păr de capră sau cămilă, ţesuţi manual de către femeile pustiului. Această reînviere a nomadismului a contribuit, desigur, la noua răspândire în Africa de nord a marilor epidemii de altă dată, în primul rând a tifosului exantema-tis…

Astfel, raporturile beduinilor cu populaţiile sedentare nu se reduc la un conflict continuu.

beduinul este adesea chemat în casa pe care

313° nvne Ste-Agricultura, în lumea mediteraneană.

? acum este şi era practicată aici, antrenează o uzură rapidă a solurilor; ea le epuizează mai grav decât devastările de care au fost acuzate oile şi caprele nomazilor. Fixarea acestora din urmă poate corespunde

atunci necesităţii unei odihne îndelungate pentru ogoare: „Bineînţeles că nomadul şi sedentarul sunt adversari neîmpăcaţi, scrie un geograf36, dar, în acelaşi timp, ei se completează şi mai mult decât atât, apelează unul la altul. Prin absurda sa încăpăţânare de a ara totdeauna acelaşi ogor – absurdă, se înţelege, într-un ţinut arid – cultivatorul care se aventurează dincolo de Teii deschide o cale pentru păstori; dar, îndată ce se statornicesc stăpânirea şi securitatea acestora, iar transporturile devin regulate şi uşoare, nomadul alunecă spre viaţa sedentară, aşa cum face astăzi în stepa tunisiană”. E sigur că perfecţionarea agriculturii, apariţia unor tehnici moderne practicând asolamentul culturilor elimină viaţa nomadă. Începutul cultivării de către fermieri a podişurilor muntoase din Tiaret, transformarea acestora în ogoare cu grâu, i-a izgonit pe parcursul a câtorva zeci de ani aproape în totalitate pe cămilarii care, altă dată, mişunau nestingheriţi prin aceste locuri.

Totuşi, conflictul dintre lumea mediteraneană şi deşertul din apropiere înseamnă şi altceva decât rivalitatea dintre plug şi turmele de animale. Se confruntă economiile, civilizaţiile, societăţile şi modurile de viaţă. Pentru istoricii sovietici orice dezvoltare a stepei are drept prefaţă o schimbare a structurii societăţilor ei, ca de exemplu, trecerea, de la stadiul primitiv, la forme „feudalizate” 37. Se cunoaşte, de asemenea, rolul anumitor intensificări ale misticismului religios în istoria deplasărilor expansioniste ale Islamului, şi. nu mai puţin, rolul creşterilor demografice. Nomadul profită de toate greşelile, de toate slăbiciunile sedentarului – de cele ale agriculturii sale, desigur, dar şi de celelalte. Fără aceste complicităţi, voite sau nu, ale civilizaţiilor bine consolidate, nimic nu poate fi înţeles din această dramă nestatornică.

Emile-Felix Gautier consideră că Africa de nord este, în secolul al XVI-lea, mai mult ca oricând, copleşită de nomazi38. Peninsula trece atunci printr-o serie de crize: criza economică însoţită de perturbarea schimburilor comerciale sahariene, criza războaielor străine, marcată

de cuceriri portugheze, spaniole, turceşti. Acestea din urmă vor restabili ordinea în centrul şi estul Maghrebului, nu fără opoziţie, întrucât tulburările prelungite creaseră o situaţie dramatică, revoluţionară. Refugiaţi până în oazele din Tuat, exilaţii andaluzi vor ajuta metropolele religioase ale pustiului să propovăduiască războiul sfânt şi să acţioneze. În orice caz, retragerea către sud a centrelor religioase marabu, atât de netă din secolul al XV-lea până în al XVIII-lea, este un mare eveniment istoric39. Astfel vom asista la acest fapt neaşteptat: restabilirea ordinii în Maroc de către şerifii veniţi din Sous, într-un cuvânt din deşert. În timpul Regenţelor din Alger, Tunis şi Tripoli, tulburărille de la sfârşitul secolului al XVI-lea sunt în legătură cu agitaţia Alarabilor, după cum afirmă textele spaniole, adică a arabilor nomazi, adesea înţeleşi cu moros din oraşe împotriva invadatorului turc. Este tocmai ceea ce explică importanţa frământărilor care în ultimii ani ai secolului al XVI-lea sunt endemice pe ţărmul sudic al Mediteranei, din împrejurimile Gibraltarului până în Egipt. Nomadul pare deci să joace un rol crescând în Africa Minoră, dar aceasta nu este de fapt, captată de avântul secolului, viaţa nomadă progresând aici ca şi celelalte moduri de viaţă? În cele din urmă, nomadul nu va avea, însă, argumentul archebuzelor şi artileriei turcilor, nici tunurile şerifilor marocani. El va putea să obţină succese locale ba ici, ba colo, să reuşească lovituri prin surprindere, să răscoale regiuni enorme. Dar nu va avea ultimul cuvânt pentru că, vorbind din punct de vedere militar, regula jocului s-a schimbat: nomadul până aaum învingător, călăreţ incomparabil fără egal, este înlăturat de praful de puşcă! Acest fapt este tot atât de valabil pentru nomazii din Cazan de pe Volga sau pentru mongolii din nordul Chinei ca şi pentru triburile din Africa şi din Orientul Apropiat40.

fir

Caravanele aurului şi ale mirodeniilor

Trebuie făcută distincţia între istoria obişnuită a nomazilor şi marile legături earavaniere, călătoriile pe

distanţe lungi de la o margine la alta a deşerturilor şi care unesc de secole Mediterana, pe de o parte, cu Orientul îndepărtat, iar pe de alta, cu Bled es Sudan, cu Africa neagră. Ele se deosebesc între ele precum marea navigaţie se deosebeşte de cabotaj. Caravanele sunt afaceri de negustori şi deci aparţin oraşelor, economiilor active la scară mondială. Sunt un lux, o faptă eroică, un produs complicat. Secolul al XVI-lea le-a moştenit. El s-a slujit de un instrument pe care nu l-a creat, păstrându-l intact şi pe care secolele viitoare îl vor prelua fără să-l mai transforme. Descrierile lui Gobineau, G. Schweinfurth41, Ren (Ş Caille, Brugnon42, Flachat43 le reproduc pe cele ale lui Tavernier. Ele chiar se potrivesc, fiind de altfel asemănătoare cu cele ale unui englez anonim care, în preajma anului 1586, urmează somptuoasa caravană a pelerinilor către Mecca44. Aceasta se formează la „Birka”, la trei leghe de Cairo, după douăzeci de zile de la încheierea Ramadanului, adunând până la 40.000 de catâri şi cămile şi 50.000 de oameni – negustori grijulii să-şi păzească mărfurile şi care merg în avangardă, vânzând uneori, de-a lungul 3

drumului, mătasea, mărgeanul, cositorul, griul – au orezul cu care vor face negoţ, mai ales ia Mecea – şi pelerini nepăsători neocupându-se decât de ei înşişi şi care formează arier-i garda... Această mulţime de săraci şi bogaţi are conducătorul său de arme, „căpitanul” caravanei şi ghizi care poartă, în timpul nopţii, pentru luminarea drumului, bucăţi de lemn aprinse fiindcă, de preferinţă, se merge de la ora două dimineaţa până la răsăritul soarelui pentru a profita de răcoarea nocturnă. împotriva arabilor jefuitori de pe ţărmurile Mării Roşii este prevăzută o escortă: 200 spahii şi 400 soldaţi, plus artilerie de câmp (şase piese trase de douăsprezece cămile) care slujesc la îngrozirea beduinilor şi pentru a produce zgomot în timpul intrărilor triumfale în Meca, to make triumph, cum spune povestitorul... Este, după cum se vede, o caravană enormă, jumătate religioasă, jumătate comercială şi care se deplasează într-un ritm lent; ea

parcurge dificilul itinerar de la Cairo la Meca în patruzeci de zile. De fiecare dată trebuie să ne imaginăm o mare aglomeraţie de vite de povară (aprovizionarea armatei turceşti ajunge să rechiziţioneze dintr-odată între 30 şi 40 de mii de cămile) şi un număr imens de călători supuşi disciplinei stricte de convoi, trăind prin propriile lor mijloace, fără să pretindă ţinuturilor străbătute altceva decât apa şi combustibilul necesare pregătirii hranei şi întreţinerii animalelor... Pentru a realiza asemenea costisitoare şi puternice mijloace de transport sunt necesare însă legături comerciale rentabile: negoţul cu sare, sclavi, pân-zeturi, aur în Sahara; faimosul negoţ al mirodeniilor, drogurilor şi mătăsii în Siria, la urma urmelor toate legăturile comerciale sistematice.

A Probabil că negoţul saharian s-a intensificat, în ansamblu, odată cu secolele al XV-lea şi

317 al VI-lea chiar şi după marile descoperiri

Portugheze şi în pofida lor. Desigur, începând cam de prin 1460, instalarea portughezilor pe coastele Guineii a îndreptat în această direcţie o parte din comerţul Saharei, de unde acea criză a aurului despre care va trebui să mai vor, bim. Cu toate acestea, marile drumuri sahariene au continuat, în secolul al XVI-lea, să răspândească preţiosul metal în direcţia Africii Minore şi a Egiptului45 şi, în conseeinţă, să atragă spre sud curente compensatorii, de oameni sau mărfuri. Ar fi ispititor să explicăm prin discontinuitatea exporturilor de aur, incursiunea lui Salah Reis, „rege” al Algerului, împinsă, în 1556, până la Ouargla; sau raidul, fără îndoială mai important pentru că traversează Sahara dintr-o parte în alta, pe care Paşa Djuder cu marocanii şi renegaţii săi spanioli5, l-a întreprins în 1591, până la Tombuctu. Această expediţie ar explica oare faptul că trei ani mai târziu, în 1594, englezul MadoG ar fi văzut sosind la Marrakech treizeci de catâri încărcaţi cu aur? 47.

Secvenţe fragmentare ca şi documentaţia noastră. Nu putem identifica perfect legăturile comerciale care însufleţese cursul superior al Nilului, drum natural pentru

comerţul din Abisinia către Egipt şi invers. Pe acolo sosesc până în Turcia penele de struţ ce alcătuiesc panaşul ienicerilor şi spahiilor48. Este, totodată, şi unul dintre drumurile aurului. Avem dovada despre acest rol al lui în secolul al XVI-lea, iar Tavernier îl semnalează şi în secolul al XVII-lea49. În vremea lui Fi-lip al II-lea, când Europa trecuse la argintul american, Islamul turcesc a supravieţuit, pare-se, cu ajutorul aurului Africiii. Nu se poate spune că dobândeşte acest aur din abundenţă de vreme ce importă, tot mai mult, metale preţioase din lumea creştină. E interesant totuşi că la sfârşitul secolului, Turcia se afirmă ca o zonă a aurului, în raport cu Persia Safevizilor, zonă a argintului50.

În Orientul Apropiat există două zone cară vaniere principale: una corespunde drumu3

14. CARAVANE SAHARIENE, SECOLELE XV-XVI

Schemă preluată în cea mai mare parte din lucrarea lui Vitorino MAGALHAES GODINHO, OS descombrtmientos e o economia mundial, 1963 care se referă mai ales la secolul al XVI-lea. Drumurile de-a curmezişul Africii de nord către Oran sau Tunis sunt abia schiţate. Prosperitatea Algerului nu se instituie decât odată cu secolul al XI-lea şi cu întârziere. Fireşte, drumurile din Maghreb către ţările negrilor au cunoscut deplasări şi activităţi schimbătoare. Către Abisinia există marele drum al Nilului.

rilor spre Mecea, plecările făcându-se fie din Siria, fie din Cairo; cealaltă duce de la Alep la Tigru51. Eufratul, după spusele lui Tavernier, este abandonat de navigaţie din pricina lorilor sale, cel puţin până în 1638, dată la care armata turcească îl va folosi drept cale de comunicaţie52. Tigrul nu este utilizat decât în aval de Bagdad53.

Cele două mănunchiuri de drumuri tind către Oceanul Indian, unul în direcţia Golfu lui Persio, celălalt în direcţia Mării Roşii, ajungând în porturile egiptene Tor şi Suez şi mai departe, la Djedda, port de pelerini şi punct terminus al itinerarelor care leagă Marea Roşie de India şi Insulânda54. Aceste legături există de secole şi

prosperitatea lor începută cu secolele al XII-lea şi al XIII-lea, continuă şi în cel de-al XVI-lea. Ele asociază transportul maritim şi caravana cu decalaje, în funcţie de împrejurări, popasuri şi etape, de unele rivalităţi care însă se adaptează permanent pentru ca sistemul protejat să rămână eficace. Asta nu înseamnă că Medite-rana şi lumea care o prelungeşte către Oceanul Indian ar fi „o singură fiinţă”, potrivit formulei lui Jacob Burckhardt, frumoasă dar desigur exagerată. Fără îndoială, geografia a fixat cu anticipaţie trecerile având în vedere scurtimea distanţelor pe uscat din Golful Persic până la coasta Siriei şi, mai departe, peste istmul Suezului. Dar asemenea înlesniri naturale nu sunt întru totul determinante şi străbaterea pământurilor deşertice rămâne un obstacol care poate fi învins cu preţul unui mare efort.

Astfel sunt puse în contact două economii care, deşi autonome, şi obişnuite să trăiască prin ele însele, au avantaje enorme întâlnindu-se. Înainte ca şi după Vasco da Gama, Oceanul Indian este un univers de sine stătător şi, aproape, autarhic: grâul este furnizat de Din, stofele de bumbac de Cambaia, caii de Ormuz, orezul şi zahărul de Bengal, fildeşul, sclavii şi aurul de coasta Africii australe. El are, deci, în cuprinsul său la ce să-şi adapteze necesităţile şi producţia. Din exterior, Oceanul Indian cere lucruri de lux; din Pacific mătăsuri, porţelanuri, cupru, cositor, mirodenii; din Occident ţesături şi, mai ales, monede de argint. Fără continua ispită a nedelor albe, marea viaţă a Oceanului

dian nu s-ar lăsa atât de uşor abătută din drumul ei. Exista în lumea mediteraneană o cerere de piper, mirodenii, mătase, o cerere acută şi febrilă. Dar fără pasiunea metalului alb în India şi China, cererea ar fi rămas poate zadarnică…

Rezultat dintr-o tensiune extremă, comerţul Levantului nu este în niciun caz natural sau abundent. El implică o succesiune de eforturi, de puncte de legătură fără de care progresul său n-ar fi deloc posibil. E suficient

un şoc violent şi sistemul se deregleează. Să ne gândim câte manipulări trebuie să suporte un sac de piper venit din India, sau unul de cuişoare din Insulânda pentru a ajunge într-o prăvălioară din Alep, apoi la Veneţia, şi, în sfârşit, la Nürnberg…

jăi

Oazele

Nomadismul oamenilor şi turmelor, transporturi caravaniere, populaţii în mişcare – toate par, pentru omul occidental, caracteristicile cele mai izbitoare ale regiunilor aride.

Totuşi deşertul nu înseamnă doar mişcare. Dacă am uita acest lucru, am neglija oraşele statornice şi fertilele ogoare care le înconjoară, capodopere de civilizaţie rurală, savantă, create prin exploatarea apei fluviale, a izvoarelor şi a apei subterane. Această victorie a omului din Orientul Apropiat, obţinută de milenii, cine ştie unde şi când începută, dar iată, cu foarte mult timp în urmă, atât în Egipt cât şi în Mesopotamia sau în Iran, atât în Turkestan cât şi pe malurile Indului, transmisă, studiată – şi astfel, reînnoită şi îmbogăţită – s-a propagat în direcţia nordu-lUI Africii şi a sudului Mediteranei.

9 azele nu sunt decât minuscule puncte de sprijin. Egiptul din secolul al XVI-lea este o J! şie dublă de câmpuri cultivate, cu o deltă ompit cucerită de om. Mesopotamia, în timpul măreţiei sale antice, însemna 20 – 25.000 de km² de grădini55 roditoare, ceea ce pe hartă se rezumă la aproape nimic. Dar a-eeste oaze sunt cele dintâi locuri de acumulare a populaţiei, adevărate oraşe agricole în care străzile merg paralel cu canalele de irigaţie. Viaţa lor poate fi înţeleasă după imaginile de astăzi ale livezilor grădini din sudul algerian, închise cu ziduri de pământ şi după savanta legislaţie a apei, cu administraţii atente, cu o organizare şi mai tiranică decât cea din câmpiile mediteraneene.

Ce reprezintă spiritul de colaborare din ore-zăriile Lombardiei faţă de viaţa strict reglementată din Codul lui Hammurabi? Chiar şi la Valenoia şi în alte regiuni, unde

irigaţia introduce legile sale severe, există loc pentru o semilibertate. Oaza impune, în schimb, o constrângere totală şi la fel ca şesurile cele mai autentice, ea pretinde şi consumă un mare număr de oameni.

Omul aici se degradează într-un mediu ostil; el este prada unei serii de boli endemice printre care paludismul. În Egipt, Belon du Mans are faţa acoperită cu atâtea pişcături de ţânţari, încât i se pare că ar suferi de rujeolă56. O astfel de viaţă solicită deci o reîmprospătare constantă de oameni. Cu mult timp înaintea Americii, oazele sahariene au cunoscut sclavia negrilor. Chiar şi în Egipt, ea întreţine de-a lungul întregii sale istorii o legătură durabilă cu Sudanul şi Abisinia, de unde provine aportul de sânge negru care marchează atâţia felahi de pe malurile Nilului. Cât despre Mesopotamia, ea pare chiar să fi fost tributară munţilor care o înconjoară la nord şi la est. Nu este ea, în Evul Mediu, o sucursală a Persiei care a găsit aici câmpul potrivit pentru înflorire a civilizaţiei sale, şi şi-a fixat, în aceste locuri, obiectivele marilor sale pelerinaje şi capitalele? Se spune că tureii au distrus grădinile persane ale Mesopotamiei prin nepăsarea lor. În realitate, smulsă Iranului, Mesopotamia era lipsită de indispensabila sa aprovizionare ou oameni. Beduinul nu mai este împiedicat de nimic să-şi împingă turmele către marginile acestui ţinut muribund şi să instaleze aici agricultura sa expeditivă de începător sedentar…

Este o ocazie excelentă pentru a evalua cât de plăpânde sunt grădinile – de la şes sau din oaze – în măsura în care ele înseamnă o operă ce trebuie făcută tot timpul şi apărată împotriva unor duşmani mereu activi – în cazul Mesopotamiei, nisipul, împotmolirea canalelor, ruperea digurilor, la care se adaugă acele grupuri cvasi-primitive de nomazi care rătăcesc prin stepele învecinate şi de care trebuie să se apere ca de lăcuste. Nu există sat mesopotamian, chiar la sfârşitul secolului al XVI-lea, care să nu aibă turnul şi pândarii săi pentru a semnala incursiunile păstorilor57. Dar beduinul s-ar putea adapta oare la viaţa tropicală a oazei, la hrana sa, cu precădere

vegetală? El întruchipează tipul a-tletiG de nomad, cu picioarele subţiri şi pieptul larg, acea Brustrasse a antropologilor germani. Locuitorul oazei este, în schimb, Bauchrasse, ţăran rotofei ca Sancho Panza, balonat de alimentele sale vegetale. Să observăm în istoria Ferghanei rolul pe care l-au avut sedentarii de origine iraniană. Ei sunt, pare-se, cei care au amenajat valea fluviului Sîr Daria, au defrişat pantele, adesea acoperite de păduri de nepătruns, au secat mlaştinile acoperite de stufărişuri dese, ei şi nu lumea împestriţată a nomazilor şi seminomazilor care forfotesc prin împrejurimi58.

Desigur că, mari sau mici, oazele sunt fundamente ale puterii. Cucerite de timpuriu, ele au fost ostroave fertile în care s-a constituit civilizaţia orientală” faţă de care Islamul nu est decât o reluare, la mii de ani după naşi au ost Primiee „paradisuri” cu f? aş aparat aici au fost găsite cele mai multe

P” p

333 f?

apa izvoare şi trandafiri şi dacă nu neplante folositoare şi unelte agricole, precum plugul, tot acest material aici a fost foarte de timpuriu utilizat…

Asta nu înseamnă, cum susţine Alfred Hettner, că oazele ar reprezenta întreaga temelie a Orientului. Între cele două elemente, opuse şi complementare, ale vieţii deşertului, se pare că geografii au perseverat de prea multe ori în a opta fie pentru unul, fie pentru altul pentru a-şi sprijini demonstraţiile, ca şi cum aceste elemente ar putea fi separate, ca şi cum nomadul nu s-ar întreţine din stabilitatea oraşelor şi oraşele din incursiunile nomadului, ca şi cum, mai ales, n-ar fi, şi unul şi altul, factori asociaţi într-o istorie globală mai importantă decât cea proprie, şi totodată realităţi necesare pentru înţelegerea, în primul rând, a marii şi straniei istorii a Islamului, fiu al pustiului.

Aria geografică a Islamului”.

Căci „Islamul înseamnă pustiul”, reafirmă e-seistul Essad Bey59, vidul său, duritatea sa ascetică, misticismul care-i este inerent, de-voţiunea către soarele neîndurător,

principiul unitar al miturilor; şi mai înseamnă miile de consecinţe ale acestui vid uman. În acelaşi fel, civilizaţiile Mediteranei se vor fi dezvoltat supuse determinismului pustiului mării. Aici totul se însufleţeşte prin circulaţia navelor şi bărcilor ca dincolo, prin circulaţia caravanelor şi a populaţiilor veşnic nomade. Aidoma mării, deşertul este mişcare, Islamul este mişcare. Moscheile şi minaretele, spunea Vidal de la Blache, bazarele şi caravanseraiurile sunt caracteristicile civilizaţiei sale60... Şi deşertul datorează acestei mobilităţi o incontestabilă omogenitate umană. „Alăturaţi un tătar din Manciuria, seria baronul de Tott, unui tătar din Basarabia, veţi căuta zadarnic acel interval de o mie cinci sute de leghe care-i separă; climatul diferă puţin, modul de cârmuire este acelaşi...” 61.

Totuşi să nu avem încredere în reducerea de la complex la prea simplu. Islamul însumează ceea ce deşertul implică drept realităţi umane, concordante şi totodată discordante, familia de probleme geografice pe care am semnalat-o. Să le mai enumerăm: marile drumuri caravaniere, zonele riverane (căci Islamul şi-a procurat hrana din aceste Saheluri, din aceste fâşii marginale ale vieţii sedentare, situate în faţa Mediteranei, de-a lungul Golfului Persic, Oceanului Indian sau Mării Roşii precum şi la întâlnirea cu ţinuturile sudaneze), oazele cu acumularea lor de putere pe care Hettner o consideră a fi fost e-senţială. Islamul este în întregime aceasta; un drum lung care de la Oceanul Atlantic la O-eeanul Pacifio străpunge masa puternică şi rigidă a Lumii Vechi. Roma nu a făcut mai mult când a realizat unitatea lumii mediteraneene.

Islamul este deci chipul acelei şanse a istoriei care, începând din secolul al VII-lea, a făcut din el unificatorul Lumii Vechi. Între masele dense de oameni – Europa în sens larg, Africa Neagră, Extremul Orient – el deţine punctele de trecere inevitabile şi trăieşte din funcţia sa fructuoasă de intermediar. Nimic nu trece dacă el nu vrea sau nu îngăduie. Pentru această lume solidă unde lipseşte, în centru, supleţea întinselor drumuri marine, Islamul este ceea ce va fi mai târziu Europa triumfătoare la scara

întregii planete: o economie şi o civilizaţie dominante.

Prin forţa lucrurilor, această măreţie îşi are

abiciunile ei: lipsa cronică de oameni, o tehnică imperfectă, conflicte interne în care religia este în egală măsură pretextul şi cauza; dlicultatea funciară a primului Islam de a stăpâni pustiurile reci, de a închide trecerea

33 s – într” unul în altul de a le controla cel puţin Turkestan sau în Iran. Acolo este punctul slab al întregului, în vecinătatea sau în spatele Dzungariei, între dublul pericol mongol şi turcesc.

Ultima slăbiciune: Islamul va deveni în curând prizonierul unei izbânzi reale, sentimentului confortabil că se află în centrul lumii, că a găsit soluţiile cele mai bune, că nu are pentru ce să caute altele. Navigatorii arabi cunosc cele două feţe ale Africii Negre, a-tlantică şi indiană, presupun că Oceanul le u-neste şi nu-şi mai bat capul cu ele62.

În aceste împrejurări survine în secolul al XVI-lea imensul succes al turcilor – un al doilea Islam, o a doua societate islamică legată, de astă dată, cu pământul, călăreţul şi soldatul, un Islam „nordic” şi care, prin cucerirea Balcanilor, este foarte bine implantat în Europa.

Primul Islam, la sfârşitul înaintării sale, atinsese Spania. Acum, centrul aventurii os-manliilor se fixează în Europa şi într-un oraş maritim care îi va duce la pierzare. Această îndârjire a Istanbulului de a se sedentariza, organiza şi planifica este de stil european63. Ea îi atrage pe sultani în conflicte perimate, le ascunde adevăratele probleme: în 1529, să nu sape un canal al Suezului care totuşi fusese început; în 1538, să nu se angajeze total în lupta împotriva portughezilor şi să se macine în Persia într-un război fratricid în mijlocul pustiului de la hotare; în 1558, să rateze cucerirea Volgăi inferioare şi să nu redeschidă drumul mătăsii şi să se piardă în războaie inutile în Mediterana, în timp ce problema era de a ieşi din această lume vrăjită; iată tot atâtea ocazii pierdute...64.

I

I

NOTE

1. Jacques WEULERSSE, Paysans de Syrie et Proche Orient, ediţia a 4-a, Paris, 1947, P

2. Această informaţie mi-a fost furnizată de RUIZ MARTIN. Am pierdut referinţa

3.

4.

9.10.11.

12.

13

14.15.

20.

21, 22

23

337

Despre negoţul cu negri al caravanelor către Tlemcen şi Mostaganem, în Diego SUARBZ, Manuscris B.N., Madrid, capitolul 35.

Maurice LOMBARD, „La commerce italian et la route mongole”, în Annales E.S.C., 1948, p. 382; „Drumul continental către Indii este cercetat de italieni cu două secole înainte de deschiderea pe mare făcută de portughezi”.

Fritz JAEGER, „Trockengrenzen în Algerien”. În: Pet. Mitt., Ergănzungsheft, 1935, şi Natur-wissenschaft, Berlin, 29, 31 octombrie 1941. Izohieta de 100 milimetri trece între Laghouat şi Ghardaia şi între Biskra şi Touggourt.

E. ALBERI, op. cit., vol. 3, p. 199.

Aloys SPRE NGER, Vie Postund Reiserouten des Orients, Leipzig, 1864.

Didier BRUGNON, Relation exacte concernant les caravanes en cortege des marchands d’Asie, Nancy, 1707, p. 73.

Margueritte van BERCHEN, „Sedrata, une ville en Moyen Âge ensevelie spuses sables du Sahana algerien”. În Docuraents Algeriens, 11 septembrie 1953.

Arnold TOYNBEE, L’Histoire. Un essai d’interpretation, Paris, 1951, p. 187.

Citat de generalul Édouard BREMOND, Berberes et Arabes, Paris, 1942, p. 37.

Jean THENAUD, Le voyage d'Outremer, Paris, 1884, p. 7. La Cairo „... lemnul este extrem de scump şi trebuie mulţi bani pentru a-ţi procura o cantitate mică", p. 209 – 210.

Journal d'un bourgeois du Cairo, Chronique d'Ibn Iyâs, transcris şi adnotat de Gaston WIET, vol. 1, 1955, p. 266.

Konirad GUENTHER; în Geographische Zeitschrift, 1932, p. 213.

Vincent MONTELL, vezi mai jos nota 27.

16, 17. Jacques BERQUE, „Introduction". În: Revue Internaţionale des Sciences Sociales, XI, 1959, nr. 4, p. 504 – 505. Numărul este consacrat nomazilor şi nomadismului din zonele aride.

Jacques BERQUE, art. cât., loc. cit., nota 5.

Anonim. Brieve description d'un voyage fait en Levant, Perse, îndes Orientales, Chine, f.d. (secolul al XVII-lea), B.N. Fr. 7503, n.a.

H. POHLHAUSEN, Das Wanderhirtentum und seine Vorstufen, Braunschweig, 1954, p. 109.

Jacques BERQUE, art. cât., p. 509.

Una embajada de los Reyes Catolicos a Egipto.

Traducere, prolog şi note de Luis GARCÍA Y GARCÍA, Valladolid, 1947, p. 90 – 92.

Journal d'un bourgeois du Caire, vol. 1, p. 27

(noiembrie, decembrie 1468), p. 112 (iulie 1507).

1 1

24. Alonso de la CUEVA către M.S. Venezia, 6 iunie 1609, N.K. 1679, „Ios Arabes que cornan la campana robando todos Ios pasageros".

25. Daniele BADOER către doge, Pera, 8 aprilie 1564.

A.d. S. Venezia, Senato Secreta Constantinopoli 4 D.

26. Journal d'un bourgeois du Caire, vol. 2, p. 266

27. Vincent MONTEIL, „L'évolution et la sedentarisation des nomades sahariens", în Revue Internaţionale Ies Sciences Sociales, 1959, p. 600

28. BELON du MANS, op. cit., p. 163.

29. Diego SUAREZ, Historia del Maestre ultimo que fue de Montesa... Madrid, 1889, p. 46, 284 – 285.

30.R. BRUNSCHVIG, La Berberie orientale sous Ies

Hafsides, des origines o la fin du XV-e sfecle, Paris, 1940, vol. 1, p. 61.

31. Charles MONCHICOURT, „Études Kairouannaises”. În: Revue Tunisienne, 1932 – 1936.

32. Cari BROCKELMANN, Geschichte der islamischen Völker und Staaten, München, 1939, p. 284.

33. Vezi mai sus.

34. Henri-Paul EYDOUX, L'Homme et le Sahara.

Paris, 1943, p. 101.

35”. Der Islam und die Orientalische Kultur”, în

Geogr. Zeitschrift, 1932, p. 402.

36.R. CAPOT-REY, în Revue Africaine, 1944, p. 129, recenzie a cărţii lui Jean DESPOIS, La Tunisie Orientale, Sahel et Basse Steppe, 1940.

37.B. GREKOV şi A. IAKUBOVSKI, La Borde d'or

(traducere de François THURET), Paris, 1939.

38. Dincolo de indicaţiile imprecise ale cărţilor sale pe marginea acestui subiect, mă refer la discuţiile pe care le-am avut cu el la Alger, mult mai explicite.

39. Robert MONTAGNE, Les Berberes... p. 410.

40. René GROUSSET, L'Empire des steppes, Paris.

1941, p. 11.

41.G. SCHWEINFURTH, Im Herzen von Afrika.

Leipzig, 1874, p. 50 şi următoarele.

42. Didier BRUGNON, Relation exacte... loc. cit.

43. Jean-Claude FLACHAT, în Observations sur le commerce et sur les arts d'une pârtie de l'Europe, de l'Asie, de l'Afrique et des îndes Orientale, Lyon, 1766, vol. 1, p. 345 vorbeşte despre caravane pornind de la Bochorest (Bucureşti): noaptea”... un vas mare cu foc pe care un om din caravană îl ducea înaintea noastră”.

arabil care cutreierau ţinutul, jefuind trecătorii (lts Pan330 – N. tr.).

44. B-HAKLUYT, op. cit., vol. 2, p. 280. A description

of the yearly voyage or pilgrimage of the Mahumitans Turkes and Moores into Meca în Arăbia.

4, Vitorino MAGALHAES-GODINNO, L'économie de l'Empire portugais aux XIVE et XVe siècles. Teză dactilografiată, Sorbonne, 1958, p. 14 şi următoarele. Potrivit surselor portugheze, aurul din Tacrour, adică Sudanul occidental, alimentează în 1511 două caravane anuale care, prin Fezzan, aduc în Egipt metalul galben „în mare cantitate", ibidem, p. 43.

46. Emilio GARCÍA GOMEZ, „Españoles en el Sudan", în Revista de Occidente, 1935, p. 93 – 117: intrarea în Tombuctu la 30 mai 1591; J. BERNAUD-VILLARS, l'Empire de Gao. Un Erai soudanais aux XVe et XVIe siècles, Paris, 1943, p. 144.

47 Roland LEBEL, Le Maroc et les écrivains en-glais aux XVI-e, XVII-e et XVIII-e siècles, Paris, 1927; J. CAILLE, „Le commerce anglais avec le Maroc pendant la seconde moitié du XVIe siècles. Importantions et exportations", în Revue Africaine, 1941.

48... BELON du MANS, op. cit., p. 98, 189 v° şi 190; N. IORGA, Ospiti romeni în Venezia, Bucarest, 1932, p. 150.

49. Calea Nilului – unul dintre drumurile aurului, vezi: J.B. TAVERNIER, op. cit., vol. 2, p. 324.

50.R. HAKLUYT, op. cit., vol. 2, p. 171 (1583).

51. De notat permanenţa pe Tigru, chiar şi la sfârşitul secolului al XIX-lea a luntraşilor nestorieni, originari din satul Teii Kel, aproape de Mossoul. (Vezi Édouard SCHAU, Am Euphrat und Tigris, Leipzig, 1900, p. 24). Există unele dificultăţi pentru a urca pe Tigru la mijlocul secolului al XVII-lea; navele trebuie să fie remorcate de oameni şi sunt necesare 60 de zile pentru a merge de la Bassora la Bagdad, vezi, I-B. TAVERNIER, op. cit., vol. 1, p. 200.

52 – J.B. TAVERNIER, op. cit., vol. 1, p. 125.

53. W. HEYD, Histoire du commerce du Levant (traducere de FURCY-REYNAUD), Leipzig, 1885 – 1886, 1936, vol. 2, p. 457.

51 A. PHILIPPSON, op. cit., p. 46 – 47, notează importanţa transporturilor din Marea Roşie şi greutăţile navigaţiei pe această mare. Din mai

Până în octombrie vânturile din nord nu lângă duie drumul de la Djedda la Tor sau la Suez decât în timpul acalmiei vântului predominant.

33? 51 atunci datorită vântului de uscat. În legătura cu concurenţa dintre Marea Roşie şi itinerarele siriene, vezi în continuare clasica în crare a lui W. HEYD, Histoire du commerce du Levant, şi studiul, mereu util, al lui Q PESCHEL, „Die Handelsgeschichte des Roteii Meeres”, în Deutsche Vierteljahrschrift, voi 3 1855, p. 157 – 228. Despre dificultăţile întâlnipilnate de caravane în istmul Suez, vezi, BELON du MANS, op. cit., p. 132.

55. După Hermann WAGNER, „Die Überschätzung der Anbauflâche Babyloniens”, în Nachrichten K. Ges. Wissensch., Göttingen, Ph. hist. Klasse 1902, vol. 2, p. 224 – 298.

56. BELON du MANS, op. cit., p. 107.

57.E. SACHAU, op. cit., mai ales p. 43 – 44.

58.V. NALIVKINE, Histoire du Khanat de Khokand. Paris, 1889.

59. ALLAH est grand, Paris, 1937, p. 11.

60. Tableau geografique de la France, p. 290.

61. Mémoires sur les Turcs et les Tartares, vol. 1 p. 111.

62. Richard HENNIG, Terrae Incognitaie, ed. a 2-a. Leyda, 1956, vol. 4, p. 44 şi următoarele.

63”. Stilul european” în ochii unei istorii desigur.

Pentru un călător european, germanul Salomon SCHWEIGGER, care a străbătut Turcia în 1577 (Eine neue Reissbechreibunp auss Teut-schland nach Konstantinopel und Jerusalem, ed. a 4-a, Nürnberg, 1939), situaţia este inversă: „Obişnuinţa vieţii nomade, care este una din trăsăturile distinctive ale popoarelor asiatice, Îi caracterizează încă pe turcii de astăzi”, citat de Ivan SAKAZOF, Bulgarische Wirtschafts-geschichte, Berlin-Leipzig, 1829, p. 206.

64. Este ceea ce explică, dar în felul său strălucitor şi original, micul eseu al lui W.E.D. ALLEN, Problems of Turkish Potoer in the Sixteenth Century, London, 1963.

X

ţi-yjh 110 Ai

2. EUROPA ŞI MEDITERANA

pin Marea Neagră până la strâmtoarea Gibral-tanilui, Mediterana este însoţită, pe frontul nordic, de pământurile Europei. Şi aici, la fel ca în alte părţi, dacă va voi să o delimiteze, istoricul va avea mai multe ezitări decât geograful. „Europa este o noţiune confuză", scria Henri Hauser. Este o lume dublă sau triplă, alcătuită din oameni şi teritorii modelate diferit de istorie. Mediterana, în măsura în care impregnează cu putere sudul Europei, a contribuit mult la zădărnicirea unităţii acesteia. Ea o atrage către sine, o sfărâmă în folosul său.

Istmurile şi drumurile lor meridiane

Masa pământurilor pe care Europa le interpune între apa albastră a Mării Mediterane şi cele ale altor „Mediterane" din nord – Marea Baltică, Marea Nordului şi Marea Manecii – această masă se, subţiază progresiv către vest. Ea este tăiată de o serie de drumuri meridiane, de istmuri naturale, şi astăzi hotărâtoare pentru schimburile comerciale: istmul rusesc, cel polonez, german, francez.

Către vest, Peninsula Iberică oferă în mod asemănător drumuri transversale, dar orientate de la vest la est, de la mare spre ocean. Astfel sunt drumurile de la Barcelona la Na-varra sau către provinciile basce pe calea Ebrului; sau importantul itinerar transversal de la Valencia către Medina del Campo şi Portugalia; sau, de asemenea, acele scurte drumuri de uscat din Alicante şi Málaga la eviliai care îngăduie evitarea trecerii Gibral-i Deocamdată, aceste drumuri ale Spa? şi nu ne vor interesa. Orientarea lor le eon-era o situaţie foarte aparte şi se pune meeT1 veghea problemă: Spania este în întregime europeană? De aceea revenim la marea linie trasată de geologi între golful Gasconi-ei şi Caucaz. Pentru noi, drumurile aflate la nord de această linie ridică adevărata problemă sau, mai bine

zis, seria adevăratelor probleme.

Căci această Europă, nordică faţă de tărâmul mediteranean, nu este încă omogenă, deşi ea contrastează violent eu ţinuturile mediteraneene, în comparaţie cu livezile şi viile din sud, ea înseamnă, prin excelenţă, ţinutul pădurilor dese2, al şesurilor descoperite, al păşunilor, al marilor fluvii navigabile şi nu posedă decât extrem de rar pomii şi arbuştii fructiferi care ocrotesc viaţa mediteraneană. Europa nordică este, pe suprafeţe întinse, un tărâm al transportului cu vehicule aşa încât Dantiscus mergând din Anvers la Bruges şi la Calais, în toamna anului 1522, scrie cu naturaleţe: ex Antverpia per currus ut Mc fieri solet, cum este obiceiul pe aici3. Dimpotrivă, sudul este domeniul caravanelor de catâri. Viitoarea regină a Spaniei, Elizabeta de Valois şi suita sa, sosind la frontiera Spaniei, în ianuarie 1560, cu căruţe şi bagaje, acestea din urmă au fost transbordate pe vite de povară, convoiul urmând să le ducă spre centrul Peninsulei4. La fel s-a întâmplat în 1502, cu o jumătate de secol mai înainte în timpul primei călătorii în Spania a lui Filip cel Frumos.

Nordul este ţinutul berii, al băuturilor din grăunţe fermentate. Aşa era Germania încă din timpul lui Taeit. În secolul al XVI-lea s-au instalat primele berării la Konstanz5; în Lorena berea era introdusă de dominicani şi în curând pătrunde şi în Anglia, în acelaşi timp, cum spun refrenele populare, eu hameiul – ceea ce se înţelege de la sine – şi cu Reforma6. La Danzig, secretarul pe care-l trimisese Veneţia, în iarna anului 1590

Biscaya (N. tr.).

din Anvers cu căruţa… (lb. lat. – N. tr.) –

1591 pentru cumpărări de grâu, Marco Ottobon, este uimit, odată cu venirea verii, de apariţia a două sute de nave olandeze, foarte mărunte, slab înarmate şi care vin să ridice cereale de calitate inferioară „gli grani per birra”.

Pentru un mediteranean, în nord există ţări ciudate (şi nu numai Polonia) în care vinul este un lux, la un preţ incredibil. Prizonier puţin timp în Ţărilede-Jos, în 1513, Bayard deşi nu este bogat, are mereu oaspeţi la masă dar

„într-o bună zi i se întâmplă să cheltuiască douăzeci de scuzi pe vin” 7. Dacă străinul care călătoreşte în aceste ţări se întâmplă să fie un mediteranean, el le va considera grosolane, lipsite de rafinament, populate de barbari, adesea de „buni” barbari, de o mare devoţiune religioasă (cum era Germania înainte de Luther8 sau Normandia în timpul lui Francisc I9); de asemenea, cinstiţi (acelaşi Marco Ottobon afirmă despre Polonia că se poate călători prin ea „l’oro în mano senza pericolo de essere offeso). Şi mai există un avantaj important: viaţa este aici mai puţin scumpă decât în Italia. La Danzig, remarcă veneţianul nostru, „în schimbul a doi taleri de persoană pe săptămână pot spune că îmi ofer câte un ospăţ şi dimineaţa şi seara” 10.

Dar să nu generalizăm. Lumea meditera neană nu este domeniul exclusiv al animale lor de povară, la fel cum Europa care o continuă spre nord nu este zona de necontestat nici a berii, nici a circulaţiei cu vehicule. În

Franţa, şi în alte părţi, vita de povară îşi asumă o parte importantă a transporturilor.

Adesea căruţele nu circulă decât în apropie rea oraşelor, în perimetrul restrâns al oazelor urbane favorabile cărăuşiei, exceptări care se stâlpână în inima ţinuturilor mediteragrăunţe pentru bere (lb. ital. – N. tr.).

! iuU aurul în mâini fără primejdia de a fi prădb. ital. N. tr.).

neene. Şi apoi lumea mediteraneană are şi ea propriile-i regiuni rămase în urmă, de credinţă primitivă şi viaţă ieftină.

Trebuie să spunem din nou: Europa înseamnă diversitate. Civilizaţia a pătruns în ea pe căi şi la date diferite: foarte devreme pe drumurile din sud şi atunci cu un evident accent mediteranean; mai târziu, din Occidentul creştin, urmând linia paralelelor concomitent pe drumurile mării (să observăm cum se răspândeşte dreptul Lübeckului în Marea Baltică) şi pe drumurile uscatului (de exemplu cum se extinde până foarte departe, dar mai încet, dreptul cuceritor din Magdeburg).

Rezultă că pe cadranul european, lumea mediteraneană are în faţă regiuni, societăţi, civilizaţii care nu sunt identice nici prin origini, nici prin nivelul lor cultural sau economic. Acestea nu au nici aceleaşi culori, nici aceeaşi vârstă şi resimt în diverse grade forţa de atracţie mediteraneană.

În linii generale, există cel puţin patru grupuri europene despre care trebuie să vorbim, corespunzând marilor legături meridiane ale istmurilor, pentru „fusuri” istorice, legate fiecare, mai mult sau mai puţin puternic, de marea caldă, purtătoare de bogăţie. Şi totodată legate între ele, ceea ce nu simplifică observaţia.

Istmul rusesc: spre Marea Neagră sau Marea Caspică iirf

Ar fi uşor să afirmăm şi să dovedim că, în secolul al XVI-lea, nu exista un istm rusese, un istm care să joace un rol de legătură şi să călăuzească spre lumea Mediteranei curente importante de schimburi comerciale-Sudul Rusiei este în întregime pustiu, străbătut doar de hoardele nomade ale tătarilor din Crimeea care, în goana cailor lor se avântă, deopotrivă, spre marginea nordică a Caucazului, spre ţărmurile Mării Caspice, spre Moscova – incendiată în 1571[11] – sau în adâncul ţinuturilor dunărene pe care le devastează cumplit[12]. La sfârşitul secolului al XVIII-lea colonizarea rusească întâlnea prin aceste părţi pustietatea unui nesfârşit teritoriu, doar cu câţiva nomazi jefuitori, crescători de cămile şi cai[13].

Incursiunile acestor tâlhari nu duc la o mai mare populare a stepei – în care nu se găseşte niciun oraş – aşa cum forfota piraţilor nu duce la popularea mării, dar sunt suficiente pentru a face din ea un ţinut primejdios. Sprijiniţi pe Crimeea, apărată dinspre uscat de relieful său muntos, susţinuţi de turci care deţin acolo câteva fortăreţe puternice (printre care Caffa), aceşti tătari din sud n-au putut fi supuşi de „Marele Cneaz” precum cei din Cazan şi Astrahan. Turcii i-au înarmat cu archebuze şi artilerie, anulând singurul avantaj pe care ruşii ar fi putut să-l aibă asupra lor[14]. Totodată, la sfârşitul expediţiilor lor tătarii

furnizează tuturor caselor şi satelor turceşti servitori şi muncitori slavi. Mase enorme de sclavi ruşi şi, câteodată polonezi, ajung, prin grija lor, la Constantinopol, unde sunt cumpăraţi la un preţ bun15. Aceste expediţii prădalnice pentru obţinerea de marfă u-mană sunt atât de importante, încât Giovanni Botero în 1591 le semnalează ca una dintre cauzele slabei populari a Rusiei16. Lipsa de oameni explică poate de ce ruşii nu încercau, în secolul al XVI-lea, să pună stăpânire pe ţărmurile Mării Negre, ci se mulţumesc, în aceste ţinuturi ostile omului, să lanseze câteva contra-incursiuni în timpul iernii când fluviile îngheţate nu se mai opun mişcărilor trupelor. La începutul secolului al XVII-lea, Proscrişii ruşi, cazacii, un fel de uscoci sau de haiduci, vor pregăti ambarcaţiuni uşoare 3 fi Vor ven's tulbure negoţul tursesc din Marea Neagră. Încă în 1602 nişte cazaci „pocu".

au]ntuj acestor

1558

m

9 când

„Ia nu se va bine vaorii rance cari lranoeză din IT În iunie de la SIT e îndre Pta spre N & Ppe ™P &

mmm

„X centrul de? +".

apropie estul „" " în sens iart

— Păstrează 05, 2?

portano maj-oră 346

347

Există Ja Moscova negustori greci, tătari, valahi, armeni, perşi, turci25. Există şi un trafic comercial, îndeosebi în lungul Volgăi: la coborâre, de soldaţi, artilerie, grâu; la urcare, de sare, nisetru uscat26. După ocuparea Ka-zanului şi Astrahanului în 1551 şi 155627 cursul fluviului a fost stăpânit în întregime de ruşi şi schimburile comerciale regulate nu mai sunt tulburate decât la rare intervale de incursiunile cazacilor şi tătarilor nohai28. De aceea când turcii, sprijiniţi de tătari, vor încerca să ajungă până la Astrahan (proiectând să sape un canal de la Don la

Volga şi să-şi aprovizioneze astfel prin Marea Caspică trupele angajate împotriva Persiei29, tentativa lor se va termina prin înfrângerea din 1569 – 1570, în faţa unei notabile rezistenţe ruseşti. Această antenă meridională îi asigură Moscovei legăturile cu nomazii din sud-est, cu Persia şi vechile sale economii monetare. Din aceste provincii sudice îşi scoate ţarul tributurile în bani în timp ce acelea din nord nu furnizează adesea vistieriei sale decât piei şi blănuri30. Blănurile întreţin, de altfel, un comerţ rusesc important către Balcani, Constantinopol şi Persia3, raporturile ruso-turce îmbunătăţindu-se în 1570, odată cu solia lui Novossiltsof32.

Dar cel mai interesant fapt pentru istoria generală este, totuşi, încercarea englezilor, între 1556 – 1581, de a stabili o legătură în direcţia nu a Mării Negre (la ce poate folosi un lac turcesc şi încă bine păzit?) ci a Mării Caspice. A fost o tentativă efectivă de a ocoli lumea mediteraneană, nu pe un drum de apă, cum reuşiseră portughezii în 1498, ci pe o cale mixtă, continentală şi maritimă33.

Într-adevăr, către mijlocul secolului, navele engleze dispar din Mediterana şi, odată cu ele, câştigurile schimburilor comerciale cu Orientul pe care aceste călătorii le aduceau negustorilor englezi. Aceştia devin cu atât mai Preocupaţi să-şi asigure o participare la fructuosul comerţ al Indiilor, monopol al mediteraneenilor şi ibericilor. Asociaţia Merchants Adventurers din Londra, lansează atunci nave şi exploratori către regiunile arctice cu speranţa de a descoperi o cale nouă şi de a realiza, prin nord, periplul lui Magellan. Una dintre aceste nave va acosta, din întâmplare, în 1553, cu Chancellor, în golful Sfântul Nicolae, nu departe de Arhanghelsk. Această şansă nu a rămas neexplorată şi resursele ţinutului (ceară, ulei de balenă, blănuri, în cânepă, dinţi de focă, lemn, morun) luară foarte curând drumul Angliei în schimbul stofelor şi al banilor.

Extrem de repede Compania Moscoviei îşi dă seama că proiectul iniţial era realizabil străbătând teritoriul rusesc şi că se puteau atinge, prin Marea Caspică,

ţinuturile mirodeniilor, ale piperului şi mătăsii... În 1561, un agent englez sosea în Persia cu mărfuri şi în curând se stabiliră călătorii regulate: timp de câţiva ani, toate minunăţiile Orientului urcară pe Volga pentru a se îngrămădi în navele londoneze din golful Sfântul Nicolae. Ce-i drept, numai câţiva ani. Eşecul final al proiectului s-a datorat unor raţiuni politice şi faptului că, începând din 1575, englezii regăsesc drumul direct al Mediteranei. Lungile călătorii către Marea Caspică şi Persia îşi pierd interesul. Dar ele continuă: ruşii nu renunţă la Persia, principalul lor partener oriental34. După aceea, izgoniţi din Narva, ei ajung să se intereseze de Arhanghelsk, această ultimă fereastră care le rămâne în Nordul îndepărtat35, şi peste puţin timp olandezii îşi împing navele prin aceste locuri36.

Dar să revenim la aventura engleză. Ea nu s-a bazat, în mod cert, pe cantităţi însemnate de mărfuri (suficiente totuşi pentru a fi procurat câştiguri bune negustorilor englezi şi unele nelinişti spaniolilor din Londra). Cu toate acestea ea oferă o mărturie despre ansamblul vieţii mediteraneene, despre dificili”.

tatea legăturilor comerciale dintre Ocean şi Marea Interioară, în sfârşit, despre redeschiderea Mediteranei pentru nordici. Prin Rusia, în fond, timp de câţiva ani comerţul anglo-niediteranean a încercat să-şi deschidă o trecere, în concepţia promotorilor săi, întreprinderea trebuie să fie chiar mult mai considerabilă: era vorba de a contracara comerţul portughez, pe de o parte, şi pe cel sirian pe de alta. În 1582 se mai punea încă, la Londra, problema unei înţelegeri anglo-turce care ar fi permis devierea în Marea Caspică, trecând prin Marea Neagră, a comerţului de mirodenii, concentrându-l la Constantinopol. Proiect grandios al unui monopol, de această dată în parte englez, irealizabil de altfel din mai multe motive. Lucru curios, părintele Jo-seph va visa, la rândul său, în 1630, să utilizeze ocolul prin Rusia. Desigur, nu pentru a se înţelege cu turcii oi, dimpotrivă, pentru a evita, prin intermediul său, poziţiile şi privilegiile lor comerciale. Acest proiect, la

fel ca şi cel precedent, subliniază valoarea istmului rusesc ca drum spre Levant şi interesul care există, pentru istoria mării, în exploatarea anumitor profunzimi continentale. Să observăm rolul aceloraşi itinerare ruseşti în Evul Mediu38 în câteva curioase proiecte italiene, anterioare tentativei englezilor39 sau ulterioare, în secolul al XVIII-lea40: adăugându-se împrejurările favorabile, ele sunt capabile să perturbe traficul mării în ansamblu.

Şi cum aceste drumuri determină ritmurile economiei ruseşti, ele o şi leagă de întreaga viaţă a lumii. Este ceea ce demonstrează un studiu recent asupra dinamicii preţurilor în statul rus din secolul al XVI-lea41; Preţurile variază în funcţie de fluctuaţiile generale ale

François Le Clerc du Tremblay, supranumit Pă –, ril? tele Joseph (1577 – 1638), consilier şi confident al 1UI Richelieu. (N. tr.).

Europei. O dată stabilită o asemenea legătură ne vom gândi (în limita prudenţei) că marele regres din secolul al XVII-lea are partea sa de vină în dezorganizarea Rusiei, devorată în acel timp de tulburări sociale, expusă în exterior, unor înfrângeri, cel puţin din 161742 Cu toate aceste avataruri, cu toate atacurile grupurilor de cazaci în lungul Volgăi împotriva unor stanţa (caravane), activitatea şa-landelor, a vitelor de povară, a săniilor, la venirea iernii, nu contenesc să însufleţească marele drum43.

I;

Din Balcani la Danzig: istmul polonez™

Istmul pe care-l numim polonez nu este, sau nu mai este axat, în secolul al XVI-lea, pe Marea Neagră ci pe Peninsula Balcanică. Deviat cu claritate spre vest, el duce de la Marea Baltică la Dunăre şi, întrucâtva până la Istanbul, poate şi mai departe. Trebuie să presupunem oare că Marea Neagră, după ce a devenit din genoveză turcească a pierdut pentru Polonia forţa sa de atracţie? Da şi nu. Dacă e adevărat că ocuparea de către turci a Caffei (1475), Chiliei (1484) şi a Cetăţii Albe (1484) 45, a întrerupt un negoţ până atunci activ, trebuie să avem în vedere şi crizele comerţului din Levant. În sfârşit,

nesiguranţa drumurilor sudice din pricina tătarilor îşi are şi ea partea sa de vină. Atunci slăbeşte acel trafic continental la mare distanţă care de la Marea Neagră, mai ales de la Caffa, aprovizionase Polonia încă din secolul al XIII-lea cu produse din Levant, în principal cu piper şi mirodeniive Ghea legătură se menţine totuşi: către mijlocul secolului al XVII-lea, Tavernier vorbeşte încă despre transporturi eu care, de la Varşovia la Caffa, ce solicitau 50 de zile de călătorie4 5. Dar aceste drumuri străvechi precum şi acelea active care, prin Moldova, deschid Poloniei o cale de pătrundere directa

3$1

În Balcani şi, în acelaşi timp, un acces nemijlocit către mărfurile din Turcia şi Levant nu trebuie supraevaluate. Dacă Polonia se prezintă, curios, ca un fel de „zonă a liberului schimb” cum s-a zis, de trecere liberă, cu un număr minim de puncte vamale şi taxe, ea este, de asemenea, şi un teritoriu imens, „de două ori cât Franţa”, afirmă raportul lui Jean de Monluc, episcop de Valence, asupra Poloniei, adresat lui Carol al IX-lea şi Caterinei de Medici (1572) 47. Pe uscat, transporturile sunt, prin forţa lucrurilor, extrem de costisitoare. De la Cracovia la Vilna un last de grâu îşi dublează de departe preţul48. Trebuie deci să foloseşti la maximum drumurile pe apă, să profiţi de traficul regulat (cel al sării, de pildă) sau să te mărgineşti la transporturi de mărfuri uşoare dar de mare valoare. Iată o mulţime de obstacole.

Mai curând, Polonia se află în aceeaşi situaţie cu Moscova: ea este subjugată de economia cuceritoare a Mării Baltice şi, dincolo de ea, de cerinţele pieţii din Ţărilede-Jos, cumpărătoare de grâu, secară şi produse forestiere. Amsterdamul impune de la distanţă preţurile şi fluctuaţia lor49. În aceste condiţii, rolul Danzigului este totodată crescut şi limitat. Situat „dincoace de strâmtoarea Danemarcei” el reprezintă piaţa cea mai prosperă şi mai comodă. Acolo este bine să cumperi, notează un veneţian50 în 1591, şi nu în micile pieţe învecinate din Koenigsberg sau Elbing „din pricina mai marei siguranţe a

oamenilor cu care tratezi, roai bogaţi şi mai puţin barbari decât în alte părţi”. Este, de asemenea, relativ uşor să ajungi la Danzig pentru depunerile de bani, la bâlciul de Sfântul Dominic care se ţine chiar în oraş, sau la bâlciurile de Sfântul Bartolomeo a Gniezno sau de Sfântul Mihail la Poznan (Posen). În plus există facilităţile de plată ale 1 din Nürnberg onorate la Viena, Breslau, covia şi chiar Danzig.

Dar, între economia puţin evoluată a Poloniei şi a regiunilor vecine pe care Danzigul le exploatează în numele principiului sfânt freie Handel und Commercien pe de o parte şi Amsterdam care o domină, pe de alta, piaţă are un rol limitat, aCela al unui intermediar într-un sistem care în mod constant o depăşeşte. Rolul ei este să achiziţioneze grânele (şi alte produse, dar mai ales grânele) în timpul târgurilor de iarnă care se ţin la Torun (Thorn) şi Lublin. Atunci nobilii îşi vând recoltele (treierate în timpul iernii ele vor fi transportate după dezgheţ, în aprilie-mai). Danzigul le stochează, le supraveghează calitate comercială şi se grăbeşte să le vândă căci e vorba, în cel mai fericit caz, despre grâul din anul trecut şi este imposibil să-l păstrezi mult timp în hambar.

Sono bisognosi di danaro, adaugă Ottobon, au nevoie de bani gheaţă pentru noi cumpărări, reinvestiri şi chiar pentru depuneri în numerar la Nürnberg, cu un beneficiu curent de 3 la sută. Să fie aceasta cauza câştigului moderat pe care-l obţin locuitorii Danzigului, după spusele veneţianului nostru care a locuit şapte luni în mijlocul lor? În plus, nu sunt ei oare prinşi între pretenţiile vânzătorilor de grâu şi cele ale cumpărătorilor – olandezi, englezi, francezi, portughezi, spanioli şi în curând oameni din lumea mediteraneană – la discreţia, în fond, a celor care le furnizează indispensabilii bani lichizi, singurii ce îngăduie intrarea pe aceste pieţe încă arhaice din Polonia şi ţi” nuturile învecinate? Aşa afirmă Marco Ottobon când defineşte cele două condiţii majore ale comerţului cu grâne la Danzig, adică situaţia conjuncturală: recolta anului precedent, fiindcă doar grâul vechi se comercializează şi cererea portugheză (aş spune mai bucuros iberică) care

influenţează piaţa atât prin relativa al tranzacţiilor şi comerţului liber (lb. germ.

N. tr.).

scurtime a drumului şi posibilităţile oferite, de plată în bani gheaţă, cât şi prin volumul său, incomparabil cu livrările din lumea mediteraneană, în afara anilor de criză de la sfârşitul secolului51. În sfârşit, dacă Danzigul, într-un cuvânt, se cantonează într-un rol de intermediar, şi lasă să-i decadă marina, cauza este beneficiul prelevat, la trecere, asupra unor cantităţi imense de grâne, aproape 80.000 de tone începând din 156252. În orice caz, Polonia se deschide către acest oraş hotărâtor: Danzigul este „ochiul" prin care ea vede lumea, evident, nu totdeauna în avantajul ei.

Centrul de greutate al ţării se deplasează încetul eu încetul către nord. În 1569 s-a raliat unirea între Polonia şi Lituania, până atunci legate doar prin identitatea suveranului. În 1590, capitala a fost mutată din Cracovia la Varşovia53. Această neaşteptată şansă a unui oraş care în secolul al XV-lea era încă un modest burg ducal, denotă o puternică transformare economică şi, în consecinţă, politică. Polonia va lupta în timpul ultimilor ani ai secolului împotriva Suediei şi Rusiei într-un război „à l'espagnole", pierdut dinainte, care evocă încercarea lui Filip al II-lea, la sfârşitul domniei sale, de a pune simultan la respect Franţa şi Anglia.

Politica şi economia înclină în acelaşi 1 sens, după cum o mărturisesc statisticile comerţului polonez, aduse la zi de cercetările lui R. Ry-barski54. Balanţa de plăţi este favorabilă Poloniei, acumularea de capital făcându-se atunci w favoarea nobilimii, a şlehtei, szlechta, Preocupată să-şi vândă grâul, secara, vitele (boii îngrăşaţi în timpul iernii, numiţi „boi de nobili") şi sg obţină câştiguri din orice, chiar şi din vânzarea berii ieftine, fabricate pentru consumul ţăranilor. Totul se asociază pentru ca „olonia să se deschidă – şi ea se deschide – în faţa comerţului de lux, a negustorilor străzi care-i cutreieră oraşele şi bâlciurile ei, în a acelor intermediari rătăcitori, de origine scoţiană,

„szkoci” 55, ce urmează Curtea în deplasările sale, ocrotiţi de marii nobili, oarecum asemănători cu acei „Mascates” din Brazilia colonială din trecut, pe care-i favorizau clienţii lor, marii proprietari, şi acolo, „foarte generoşi şi strălucitori” 56 ca în Polonia.

Dar către sud, două zone comerciale reclamă atenţia noastră, una apropiată, destul de activă, cealaltă îndepărtată, greu de controlat.

La mică distanţă, începând din Moravia şi Ungaria e vorba, mai întâi despre afluxul regulat de vinuri către o Polonie care, practic, nu are podgorii. Sosirea vinului nou devine aici, în fiecare an, un prilej de bucurie. Pentru preîntâmpinarea eventualelor înşelătorii ale cârciumarilor, la Cracovia fiecare prăvălie trebuie să arboreze pe firmă fie un şomoiog de paie, fie o creangă verde după cum în ea se vinde vin morav sau unguresc57. La Lvov, vinul soseşte din Ţara Românească, produs de coloniile maghiare stabilite în sud58.

Acest comerţ apropiat furnizează, mai ales din Moldova, şi turme, în majoritate de bovine căci nenumăratele oi de la şes sunt rechiziţionate sistematic de lăcomia fără limite a Constantinopolului. Boii moldoveni reprezintă moneda de schimb a unui ţinut care-şi procură astfel fie din oraşele Transilvaniei, fie din Polonia, bunurile textile obişnuite, confecţionate local, indispensabilele unelte din fier pe care; le solicită viaţa ţărănească – brăzdare şi fier de plug, seceri, coase, cuie – precum şi sfoară, frânghii, chingi, hamuri59. Aceste schimburi se fac în iarmaroacele de graniţă, mai ales la Sniatyn, Sipeniţi, Linteşti60. Boii albi din Moldova se exportă însă şi către Germania, Veneţia şi, afirmă un istoric, până la Danzig de unde, din secolul al XV-lea, luau drumul Angliei. În 1588, ambasadorul englez la Constantinopol încheia un acord potrivit căruia postavurile englezeşti erau schimbate pentru „vitele albe” care treceau prin Danzig destinate Angliei61.

Aceste cirezi moldovene întâlneau pe drumurile nordului boii din Podolia, Rutenia, Vol-hinia, Lituania şi

chiar din Polonia, toate, regiuni puţin atinse de traficul comercial obişnuit şi care mulţumindu-se să producă cereale doar pentru folosul propriu, exportă vite. Acestea au avantajul de a se transporta singure, în convoaie lungi în direcţia oraşelor din vest, de la Poznan la Leipzig sau la Frankfurt-pe-Main. După Rybarski62, 40 până la 60 de mii de bovine pleacă în fiecare an din Polonia. Documente privitoare la relaţiile polono-tur-ceşti vorbesc despre sute de mii de animale, exagerând poate, dar lăsând impresia unei vieţi animale forfotitoare, potrivită cu imaginea A-mericii coloniale, într-un decor uneori asemănător: suprafeţe vaste ce nu sunt încă stăpânite de om, mlaştini enorme, păduri dese, drumuri fără sfârşit şi convoaie care nu se mai termină, cu vite pe jumătate sălbatice.

Către sud, dincolo de Cracovia, Lvov, Galaţi, pe drumul care ocoleşte Ungaria şi desele sale războaie, o lungă arteră comercială ajunge în Balcani şi apoi la Constantinopol. Într-un sens sunt dirijate blănurile, pieile, cantităţi mici de ambră, ţesături poloneze (ieftine) sau de lux, dar reexportate, fier şi, probabil, monede, din aliaje inferioare63... în schimb, negustorii armeni şi evrei (mai ales începând din 1550) şi negustorii turci sau greci (un negustor grec din Constantinopol, Andrea Carcândella64 obţinea în 1534, cu sprijinul sultanului, dreptul de a face comerţ liber în toată Polonia) transportă cai şi cel mai adesea, mirodenii şi mătăsuri. O dispută în ajunul zilei Sfântului Toma în 1538 dezvăluie, la Cracovia, încurcăturile unui negustor polonez, Stanislas Zijemijanij, întors din Turcia care aduce 40 bucăţi de stofă din lână de proastă calitate, Petias czambeloti integras, preţuite la 10 florini una, 34 bucăţi mici a 4 florini, 102 livre 55 de flori de nucşoară, 24 livre de nucşoară65.

Dacă înţelegem exact diferendul care-l opune creditorului său, acesta îi avansase, la plecarea din Cracovia, bani şi mărfuri.

Vedem, de asemenea, în 1530 şi 1531 negustori armeni din Kamieniec, aducând la iarmarocul din Lublin şofran şi orez de origine turcească66. În 1548, Lublin

obţine privilegiul de a testa diversele res aromaticae, aduse din Grecia şi Turcia67. Micul oraş cunoaşte atunci o prosperitate deosebită despre care aduc măr-l turie iarmaroacele sale. Între Lvov la sud şi Varşovia el reprezintă un popas comod pe drumul Danzigului, având avantajul de a fi un oraş fără drepturi „de etapă”, de sklad, spre deosebire de Lvov care-şi are privilegiile sale şi le apără. La Lublin, mărfurile intră şi ies, după voia negustorilor. La Lvov aceste trebuie să se oprească şi să fie puse în vânzare.

În acest ultim oraş, în care se adună negustori evrei, levantini şi italieni se revarsă odată cu ei comerţul sudului. În 1571 un agent al firmei Hureau, negustori originari din Va-lenciennes, dar stabiliţi la Anvers, merge de la Danzig la Lvov pe urmă, de acolo, la Constantinopol68. În 1575, un italian aflat în slujba unuia dintre compatrioţii săi, stabilit la Cracovia, cumpără vin de Malvasia şi vinuri tămâioase la Lvov; aceste băuturi preţioase sosesc, evident, ca şi vinul dulce grecesc consumat în oraş, de pe ţărmurile Mediteranei orientale69. În sfârşit, destul de regulat trece prin Lvov, îndreptându-se spre Constantinopol, ceea ce se cheamă „caravana din Polonia”, convoi de căruţaşi şi negustori, oprindu-se în hanurile oraşelor, beneficiind sau nu de protecţia autorităţilor, făcând popasuri şi în plin câmp, în jurul focurilor de tabără. Dar nu ştim totdeauna ce transportă până la Bosfor aceste, grele căruţe, trase de boi70 sau cai.

Pe astfel de drumuri grele călătoreşte Tom-maso Alberti, negustor din Bologna care ne-a lăsat relatarea foarte conoisă a peregrinărilor sale. El a ajuns la Constantinopol pe mare; il 3S

părăseşte la 26 noiembrie, 1612, trece prin Adrianopol, traversează Dobrogea. Deoarece cărăuşii sunt turci, în ziua Bairamului îl părăsesc ducându-se să petreacă în satul vecin. Aceste şesuri româneşti nesfârşite i-au lăsat călătorului impresia că sunt „asemănătoare unei mări de pământ”. Se rătăceşte când lipsesc urmele căruţelor care să-i indice drumul bun şi soseşte la Iaşi

odată cu zăpada. Şase zile mai târziu ajunge la Lvov, îşi vinde aici mărfurile, cumpără altele şi, în primăvară, porneşte din nou spre Constantinopol cu 60 de căruţe, trase de câte şase cai. La 23 mai 1613 o căruţă se răstoarnă în timpul dificilei traversări a Balcanilor. „Se găseau în ea treizeci de saei, fiecare având 500 de reali spanioli, blănuri de zibelină şi alte mărfuri”. A fost recuperat totul şi la 1 iunie convoiul ajungea la Constantinopol de unde negustorul nostru pleca iarăşi la 21. Din nou sosea la Lvov la 27 iulie, apoi îşi continua drumul prin Cracovia, Praga, Nürnberg şi Milano şi ajungea la 25 octombrie la Bologna71.

În pofida unor asemenea amănunte pitoreşti şi în ciuda deficitului evident al balanţei comerţului polonez spre sud, aceste legături comerciale nu sunt comparabile cu numeroasele schimburi lăturalnice care unesc Polonia cu apropiata Germanie, cu Frankfurt-pe-Oder, cu Nürnberg – care cumpără blănuri – sau cu Silezia şi disputele sale asupra tarifelor care stârneso ambiţia uneori dezamăgită a negustorilor din Wroelaw (Breslau) 72. Nu sunt comparabile nici cu negoţul în diagonală care, prin Breslau, Leipzig, Nürnberg, Augsburg şi sudul Germaniei se îndreaptă către Italia, ajunge la Veneţia şi se întoarce pe acelaşi drum. În iunie 1564, Senioria din Veneţia consimte în faţa împuternicitului regelui Poloniei să livreze o cantitate de arme dintre care 100 platoşe, 500 archebuze, 30 halebarde73... Din Italia74 vin necontenit artişti, negustori, meşteşugari. rei dintre aceştia construiesc o cărămidărie la

Cracovia în 155375. Vin, de asemenea, stofe de lux şi imitaţii. La Veneţia şi la Neapole se fabrică76 mătăsuri cu urzeală rară cărora li se redă consistenţa muindu-le într-un apret: sunt cunoscute sub numele de robba per Polonia. Către 150577 în întreaga Polonie există 15 – 20 botteghe d’Italian? printre care şi cea a extrem de bogaţilor negustori Soderini. Dar pe măsură ce secolul înaintează, oamenii şi mărfurile provenind din Italia sunt tot mai numeroase. Evoluţia este analoagă celei pe care o vom

nota de-a lungul Germaniei meridionale ca şi cum, o invazie de oameni şi mărfuri italiene, străbătând Europa centrală şi, încă de pe acum pe cea orientală, compensa invazia lumii mediteraneene de către nordici la sfârşitul secolului. Negustorii italieni se află pretutindeni şi stabiliţi pentru mult timp în Polonia, la Cracovia, Lvov, Varşovia, Lublin, Sandomir. Marea perioadă a prezenţei lor ţine de la sfârşitul secolului al XVI-lea până la mijlocul secolului al XVII-lea78. Registrul de socoteli al unuia dintre ei, din 164579 dezvăluie activitatea sa la bâlciurile poloneze, mai ales la cele din Lublin. El indică monedele folosite, preţurile, cantităţile, transporturile cu căruţele şi uimitoarea listă a stofelor de toate provenienţele, vândute la Lublin: verdegaio a onde din Neapole, catifea verde piano din Florenţa, cara-vaccio nerra din Neapole, un raso azuro pianodin Veneţia, o stofă roşa seccha şi un raso nero din Lucea… Aceste denumiri nu sunt uşor de identificat şi nici provenienţele indicate nu sunt cu certitudine autentice, dar ele aduc mărturie, la fel ca amintesături pentru Polonia (lb. Hal. – N. tr.). prăvălii de italieni (lb. ital. – N. tr.).

verzui cu ape (lb. ital. – N. tr.). verde deschis (lb. ital. – N. tr.). Ţesătură neagră (lb. ital. – N. tr.). un altaz albastru deschis (lb. ital. – N. tr.). – roşu stins (ib. ital. – N. tr.). altaz negru (lb. ital. – N. tr.).

358

tirile lui Tommaso Alberti, asupra prezenţei italiene în Polonia, mult timp după secolul al XVI-lea. Aceleaşi observaţii s-ar putea face şi despre apropiata Transilvanie unde negustori, lucrători, arhitecţi, zidari, cioplitori în piatră, soldaţi, toţi italieni menţin o remarcabilă activitate80.

Schema precedentă ne ajută să înţelegem întregul destin al Poloniei. Ceea ce-i lipseşte acesteia în secolul al XVI-lea nu este un elan vital, despre care avem dovezi numeroase ci o economie monetară activă şi întinsă. Dacă statul polonez este atât de fragil în profunzime iar regele există „mai mult pentru reprezentare decât pentru

exercitarea puterii”, 81 cauza decurge din ordinea socială şi politică a „Republicii” şi din imposibilitatea sa de a concentra resurse importante în bani şi, ca urmare, de a avea o armată modernă. La graniţele cu turcii şi tătarii, apărarea frontierelor este încredinţată cazacilor, bzndoleros agregaţios de todas naciones, adunătură de bandiţi aparţinând tuturor neamurilor, afirmă un text spaniol82, „populaţie războinică, mertşu agitată şi neliniştită, adaugă el, crudă, capabilă să îndure oricât şi, de asemenea, cea mai scelerată din lume”. Este, în orice caz, o gloată nestingherită în actele sale şi nu o armată modernă. În ianuarie 1591 plata soldaţilor de la frontiera moscovită ridică probleme dificile Dietei, reunită atunci la Varşovia. În aşteptare, soldaţii trăiesc din resursele regiunii pe care o ruinează fără deosebire, de o parte şi de alta a graniţei83, ceea ce, după cum ştim, se întâmplă şi în ţările cele mai bogate ale Occidentului. Economia explică de ce politica poloneză, aşa cum am notat, se interesează mai ales de treburile din nord, în acelaşi sens în care se îndreaptă comerţul, şi de ce intră în conflict Cu Moscova, atât din pricina Narvei şi a Mării Baltice, cât şi a graniţelor, imprecise, dintre 9 cele două mari ţări.

În consecinţă, politica poloneză este în chip firesc paşnică spre sud. Turcii şi polonezii nu sunt, cu siguranţă, grăbiţi să se lupte. Aliaţii din Liga sfântă, în 1572, îşi pierd timpul vrâiâd să împingă Polonia împotriva Padişahului. La rândul lor, în 1573, turcii contribuie la alegerea ducelui de Anjou ca rege al Poloniei. În 1590, în preajma războiului turco-imperial, englezii vor interveni pentru a înlesni un aranjament prin bună înţelegere între turci şi polonezi. Aceştia din urmă, ştiu spontan să se arate concilianţi. În ianuarie 1591, la imputările Padişahului ca urmare a hoţiilor comise de cazacii polonezi, regele, cu acordul nobililor din Dietă, acceptă să plătească sau mai bine zis, să ofere cento timpani de zibellini, evaluate la considerabila sumă de 30.000 florini. Este adevărat că imediat pentru a anula această cheltuială, se instituie un impozit individual de un florin, doar pentru anul 1591,

asupra evreilor din regat84.

Astfel este obţinută pacea spre sud, ceea ce nu explică întru totul ciudata răspândire în Polonia a modei vestimentare şi a somptuoaselor corturi turceşti din care muzcele păstrează încă şi astăzi mostre. Am subestimat oare raporturile comerciale cu sudul?

Istmul german: o schemă de ansamblu

Prin istmul german înţelegem toată Europa centrală, în sens larg, din Franţa la vest până în Ungaria şi Polonia la est, de la Marea Nordului şi de la Marea Baltică în nord, până la Marea Adriatică şi cea Tireniană în sud. În total, o succesiune prodigioasă de ţări, de schimburi comerciale, de drumuri despre, care harta extrasă din F. von Rauers85 ne dă o idee preliminară86.

Vom limita acest spaţiu prin două linii: una trasată din Genova (eventual din Marsilia) la O Londra şi alta din Veneţia la Danzig, linii arbitrare evident, dar problema care trebuie a-bordată este realizarea unei schiţe generale. Acest vast bloc al Europei mediane este limitat, la nord şi la sud, de ţărmuri – ale Mărilor Nordului, Baltice şi Mediterane – sau şi mai exact, se prelungeşte prin aceste întinderi marine esenţiale. Bineînţeles că nu greşim dacă-l extindem şi dincolo de mările septentrionale până în Suedia (pe care o explorează cu atâta curiozitate comerţul veneţian la sfârşitul secolului al XVI-lea şi începutul celui de al XVII-lea) 87, Norvegia şi, mai ales, până în Anglia care, deşi prinsă în marea aventură a Atlanticului nu rămâne, prin aceasta mai puţin solid legată de Europa. Una dintre marile componente ale comerţului englez se bazează pe postavurile al căror export, de o însemnătate hotărâtoare, se realizează, în funcţie de împrejurări, prin Eden88, Hamburg89, Brenien sau Anvers90 (şi, ocazional, prin Rou-en). Astfel Anglia – şi postavurile sale reprezintă cel mai bun dintre exemple – se asociază continentului învecinat, anume acestei zone specifice pe care o separăm pentru o clipă de tot ce o înconjoară. Este, desigur, o zonă activă, realizarea de excepţie, poate, a unei economii fundate pe transporturile, terestre, echivalentul a ceea ce

însemnase în secolele al XII-lea şi al XIII-lea întâlnirea bâlciurilor la Champagne, formă deja explozivă a raporturilor dintre sud şi nord.

În mare, acest teritoriu are o formă ciudată: îngust din sud până în nordul Italiei, el se lărgeşte dincolo de Alpi într-o imensă masă continentală. O scrisoare pe care regele. Polonei o expediază la 25 iulie 1522 la Anvers unde Dantiscus, ambasadorul său pe lângă Carol Quintul o aşteaptă cu nerăbdare, nu soseşte decât la 12 septembrie, după o călătorie de aproape cincizeci de zile91. Altă dimensiu-ne: de la Veneţia la Danzig, Marco Ottobon (590), călătoreşte, e drept, pe timp de iarnă, e zile consecutive, incluzând popasurile92.

15. DRUMURILE ISTMULUI GERMAN Reprodusă la o scară prea mică, harta întocmită de F. von Rauers semnalează totuşi foarte bine densitatea reţelelor rutiere din Germania secolului al XVI-lea şi marile căi transalpine. Trebuie să ne imaginăm o reţea la fel de deasa către vest, în Franţa despre care indicaţiile sunt reduse aici i câteva linii esenţiale. Punctele mari negre indica satele o căruţaşi şi cărăuşi. Ele apar cu claritate pe drumurile Al Puze şi subliniază importanţa drumurilor mari. Harta pune ° – asemenea bine în relief legătura Praga-Linz despre ea textul nostru nu vorbeşte, dar asupra căreia o excelentă o cumentaţie este adusă prin articolul lui Josef JANACEK –, „Handelsbeziehungen zwischen Prag und Linz im 16. Juâi Historischen Jahrbuch der der stadt Linz, 1960.

Nu există, cu siguranţă, nicio măsură comună între câmpiile alipite ale Piemontului, Lom-bardiei, Veneţiei, puţin îndepărtate de apele mării şi aceste întinse ţinuturi continentale la nord de Alpi. Către sud, drumurile se apropie, spre nord, evantaiul lor se lărgeşte. Alpii taie astfel Europa centrală printr-o iinie lungă şi groasă93 şi cele două fragmente de o parte şi de alta sunt, în funcţie de suprafaţă şi secole, de o importanţă inegală.

16. BARIERA ALPILOR

Această hartă, desenată schematic, descrie îngustimea teriwiuiui Italiei de nord în raport eu

pământurile de dinij de Alpi. Această Italie de nord este închisă de munţi

Pest St. nord şi la est; (Al Pii dinarici). Marile drumuri altel. e (Cenis, Simplon, Saint-Gothard, Tarvis şi câteva alflecât spară barajul. Schiţa nu redă traseul marilor fluvii.

„Pornind din punctul de la care sunt larg folosite pentru navigaţie.

„Istmul german" înseamnă deci succesiv: Italia, îndeosebii Italia de nord, Alpii, apoi imensele câmpii şi podişuri ale Europei centrale între Meusa sau Rin pe de o parte, Oder şi Vistula pe de alta. Italia nu are nevoie să fie prezentată. Această carte va mai avea deseori prilejul să revină la oraşele şi câmpiile sale extrem de importante. Trebuie, în schimb, să fixăm în câteva trăsături Alpii, aceşti munţi miraculoşi, unde totul se împlineşte firesc. Pereţii lor stânjenind Europa mediană, ei sunt străpunşi foarte de timpuriu. Întrucât străbaterea lor e anevoioasă, deplasarea se organizează de la sine. Societăţile, şi satele Alpilor nu par să existe decât pentru a pune la cale trecerea munţilor şi pentru a prelungi în depărtare, spre nord şi sud, o circulaţie benefică.

Alpii-w.

Fapt este că Alpii evidenţiază o geometrie în spaţiu care leagă unele de altele societăţi şi economii etajate: cătune, şi sate la limitele superioare ale culturilor; orăşele în văile adânci; târguri modeste în defileurile fluviale cu, uneori, o prăvălie lombardă şi câteva dughene de meseriaşi; în sfârşit, la poale, la întâlnirea cu câmpiile, unde circulaţia cu şalande pe lacuri, râuri şi fluvii ia un avânt rapid, se află oraşele piemonteze: Geneva, Basel sau Zürich, Salzburg, Villach sau Klagenfurt, Susa, Vercelli, Asti, Como, Bergamo, Brescia sau Ve-rona, adesea oraşele în care se ţin târguri (Zurzach, Halle, Linz, Bolzano) sau cele animate frecvent de mari firme de transport (Coire, Chiavenna, Plurs, întotdeauna „mediatoare" între sud şi nord, şi unde munteanul găseşte produsele indispensabile; vieţii sale de toate zilele... „stofe obişnuite pentru

îmbrăcăminte, metale pentru unelte şi, mai presus de orice, sarea care îndeplineşte un rol esenţial în creşterea animalelor” 94.

Există astfel o circulaţie specific alpină care pune în mişcare oamenii, vitele, turmele, mărfurile. Peste această forfotă zilnică se grefează o alta care utilizează aceiaşi oameni, aceleaşi mijloace şi străbate lanţul muntos dintr-o parte în alta. Aceste traversări ar fi imposibile fără satele de cărăuşi şi catârgii, foarte dornici de câştigurile pe care le adus drumurile. În lungul văii râului Brenta, în Alpii Vicenzei, Primo-lano este, în 1598, un sătuc abia de cincizeci de vetre ai cărui locuitori „trăiesc aproape toţi din simbriile pe care le obţin din transportarea mărfurilor cu caretele lor pe două roţi” 95. Sute de alte sate ar putea fi citate. Obiceiul vrea ea satele de pe un itinerar pe cale să se impună sau cel puţin să se precizeze, să colaboreze, să-şi împartă sarcinile, să fixeze etapele, să asigure transportul şi securitatea călătorilor şi mărfurilor şi, uneori, pentru o sumă suplimentară, să-i călăuzească direct, zi şi noapte… Drumul prin pasul Septimer96 ar fi în acest sens un bun exemplu, nu singurul…

De atunci totul pare să meargă de la sine în aceste deplasări coordonate. Nici chiar iarna nu le întrerupe, ea oferă înlesnirea săniilor97. La 16 decembrie, 1537 un antreprenor de transport din Vercelli, se încărca la Geneva CU 132 de baloturi de mărfuri dintre care promitea să livreze 42 la Ivrea, la 4 ianuarie 1538, „să economisească timp”. Marco Dandolo, care merge să reprezinte în Franţa, Senioria Veneţiei, străbate Mont Cenis, dus în litieră, în decembrie 154098. El păstrează despre acest drum, este adevărat, o amintire neplăcută la fel ca Girolamo Lippomano care îl va traversa în aprilie 1577: „Caii şi măgarii intrau în zăpadă până la burtă şi nu puteau să iasă decât cu mare cazn㔠dar, adaugă el, „o mulţime numeroasă de călători, trec pe aici în fiecare zi spre Italia, Franţa, Anglia şi mulţi, de ase-nienea, spre Spania”. Satul Novalesa, neavând nici grâne, nici vin, furnizează ghizi – marroni – care nu duc lipsă de activitate. Şi ce straniu

ţinut, gândeşte el, această amărâtă să-voie muntoasă „care nu are soare decât trei luni pet an şi care de pe ogoarele sale semănate cu grâu recoltează o cantitate de 2 la 1” şi aceasta până la Lanslebourg unde se coboară cu sania, sau, mai precis, până la Saint-Jeande-Maurienne”.

Ce concluzii să tragem din aceste imagini familiare, din atâtea altele şi din dosarele pe care le-a adunat de curând, pentru Evul Mediu, răbdarea scrupuloasă a lui Aloys Schul-te100? Că 21 de păsuri din Alpi pot fi folosite cu condiţia ca împrejurările să fie favorabile. Nenumărate reuşite şi semireuşite, încercări şi renunţări ne sunt cunoscute; o întreagă istorie comparativă şi arhive imense se oferă curiozităţii noastre.

Fireşte, oraşele, negustorii au, fiecare, cuvântul lor de spus. Negustorii din Mijano sunt aceia care, în secolul al XIII-lea, au construit drumul, revoluţionar pe atunci, prin Saint-Gothard. În consecinţă, ei vor folosi deopotrivă, pentru a atinge valea muntoasă a Rinului, păsurile Splügen, Maloia şi Sqptimer pe care istoria politică din secolul al XVII-lea le va face celebre, în timpul ocupaţiei Valte-linei. Aceste drumuri, prea învecinate, se concurează şi se înlocuiesc după capriciul conjuncturilor politice sau comerciale şi chiar ca urmare a transformărilor rutiere la mare depărtare de Alpi. Când în 1464101 Lyonul obţine de la rege autorizaţia de a primi direct piperul şi mirodeniile, faptul echivalează cu sfârşitul avantajelor oraşului Aigues-Mortes şi ale drumului Honului, în favoarea lui Mont genevre, Mont-Cenis, a trecătorilor Petit şi Grand Saint-Bernard. Sunt mari şi minuscule conflicte pe care trebuie să le observăm cu lupa în 1603 când Veneţia a încheiat cu grizonii o alianţă politică s-a terminat drumul de] a Morbegno la Chiavenna şi ea va lua în stăpânire în folosul oraşului Bergamo o parte a traficului în direcţia ţinutului milanez, prilej de a descoperi, într-un amănunt, vigilenţa Veneţiei faţă de relaţiile comerciale alpine102.

Evident, nu se schimbă totul într-o singură zi fiindcă geografia creează obstacole şi avantaje permanente, greu de ocolit: astfel sunt necesitatea de a uni drumurile

lacustfe şi fluviale, (Isere, lacurile Bourget, Geneva, Constanţa, Ronul, Rinul, Innul său, dinspre sud, lacurile italiene – care au rolul lor – şi, mai ales, un râu ca Adige), unde îngrădirile pe care le întind jurisdicţiile succesive nu împiedică nici plutaritul, nici transportul cu bărcile. Sunt avantaje permanente, dar ele acţionează unul contra altuia. Statistici privind transporturile din Anvers în Italia semnalează, între 1534 – 1545103 prioritatea netă a pasului Saint-Gothard, care profită de poziţia sa centrală; el conduce în aceeaşi măsură spre Genova ca şi spre Veneţia. La est, Brenner este o altă mare cale transversală, cel mai jos dintre toate defilcele transalpine (1 374 m) şi are avantajul de a utiliza două cursuri de apă deosebite (Inn şi Adige) şi de a duce la Veneţia. El oferă, în plus, un drum accesibil acelor mari care germane – carretoni li se spune în această parte a Alpilor – umblând, după culesul viilor, în căutarea vinului nou al veneţienilor şi chiar al celor din Istria. Este un trafic de mare anvergură, repetat în fiecare an afară de cazul, mai curând rar, când Veneţia îl interzice, ca în 1597104. De obicei ea manifestă îngăduinţă, preferând pentru sine vinurile mai tari din Marchi sau din insule… Datorită vinului, Brenner este, de la începutul secolului al XVI-lea şi, cu atât mai mult de când amenajarea lui ia sfârşit, unul dintre drumurile cele mai animate ale Alpilor, dar fără întâietate absolută. Din 1530, arhiepiscopul de Salzburg105 transformase drumul din Tauern, Care până atunci nu era decât un Saumweg, 7° potecă pentru catârgii, într-un drum care-Sabil. Statele provinciale din Tirol apărătoare, din motive temeinice, ale Brennerului, se împotrivesc acestei concurenţe şi încearcă să-l atragă pe regele romanilor Ferdinand într-o opoziţie categorică, zadarnică de altfel. Exemplul poate fi suficient. El dezvăluie, chiar luat izolat, supleţea acestor drumuri alpestre. Omul le construieşte, le întreţine şi le poate transforma după împrejurări.

Al treilea personaj: Germania cu înfăţişările sale diverse

Dincolo de Alpi se desfăşoară o Europă înverzită,

tăiată de păduri, de fluvii întinse încă de pe acum purtătoare de corăbii mari, brăzdată de căruţe şi extrem de rece în timpul iernii. În 1491 a căzut atâta zăpadă încât negustorii din Nürnberg au putut merge din oraşul lor până la Geneva cu săniile106.

Germania poate fi abordată fie din sud spre nord, urmând meridianele, fie din vest la est, urmând paralelele. Aceasta va însemna să o examinăm, succesiv, în mod diferit căci ea are mai multe faţete.

Să urmăm meridianele înseamnă, venind din Italia, să punem accentul pe o Germanie muntoasă care, după opinia noastră cel puţin, ţine până la Köln, Frankfurt şi Nürnberg. îmbibată de contactele cu Italia, clientă a vinurilor din sudul Alpilor, ea are, de secole, legături cu oraşele din Peninsulă, mai ales cu Genova, Milano, Florenţa, Veneţia, dar şi cu Roma, Neapole, Aquíla – oraşul din care se cumpără şofran – şi cu toate oraşele pe care trebuie să le străbatem în drum. Această Germanie ajunge astfel către sud-est la Fontego dei Todeschiw, o Germanie în miniatură, controlată şi privilegiată totodată, o construcţie enormă pe Canal Grande, în faţa podului şi pieţei Rialto şi care va fi reconstruită cu somptuozitate după incendiul din 1505. Negustorii germani au aici încăperi rezervate108, î? 1

Înmagazinează în ele mărfurile, şi uneori se întâmplă ca Fontego să fie umplut până la acoperiş de barcheturi (aceste ţesături revoluţionare, confecţionate dintr-o bătătură de in şi o urzeală de bumbac). La Fontego se găsesc, de asemenea, cupru, cositor, argint, articole de fierărie. Către nord se reexpediază mirodeniile, piperul, drogurile, bumbacul, fruotele sudice (Sudfriichte) 109.

Veneţia este plină astfel de călători germani, iluştri sau mai puţin iluştri, pelerini gata să pornească spre Pământul Sfânt, negustori începători ca Jacob Fugger, artişti ca Albrecht Dürer, studenţi sau valeţi ai unor studenţi care merg la Universitatea din Padova, ca acel Bernard Müller din Dillingen cu archebuza la spate şi pe care poliţia veneţiană socoteşte potrivit să-l aresteze110.

Sunt şi soldaţi, deşi, după pacea de la Cateau-Cambrésis (1559) marea epocă (în această parte a Alpilor) a mercenarilor elveţieni şi a pedestraşilor din Würtemberg a luat sfârşit. Cel mai adesea sunt însă oameni simpli: pitari, servitori, ţesători, slujitori în taverne şi hanuri care îi concurează, în această meserie, pe cei din Florenţa sau Ferrara111. Veneţia are, în mod firesc, hanurile sale germane, Leul alb, Vulturul negruM, la fel ca şi alte oraşe din Italia în 1583. II Falcone la Ferrara sau Tre' Rei la Milano113. Astfel sudul Germaniei a luat avânt şi s-a maturizat la umbra măreţiei şi, adesea, profitând de deficienţele nordului Italiei. În astivitatea comună, ei i-au fost încredinţate sarcini secundare: prelucrarea bumbacului, confecţionarea materialelor textileersatz din seulul al XIV-lea, a ţesăturilor ieftine, prelucrarea fierului, a cuprului, a pieilor... Fără ajutorul ei constant, nici comerţul Genovei, nici cel al Veneţiei, nici activitatea Milanului nu pot fi concepute: „Germani şi veneţieni, scrie Girolamo Prinli în 1509, suntem deopo – trivă datorită veohiului nostru negoţ" 114. Germani şi italieni ar fi trebuit să spună.

Această viaţă în comun se află la originea unei iradieri foarte intense a civilizaţiei italiene spre nord, identificabilă şi astăzi până şi în faţadele caselor115. I-a urmat, de asemenea, o evidentă exploatare în folosul sudului. Dar şi crizele italiene au fost uneori prielnice Germaniei muntoase. Protestanţi care au fugit din Italia au adus la Nürnberg industria brocarturilor şi a catifelelor de mătase116. În secolul al XIV-lea, falimentele florentine au adus unele avantaje negustorilor germani. Pe de altă parte şi civilizaţia germană, s-a răspândit spre sud şi a ocupat foarte de timpuriu muntoasa vale a Adigelui până în sudul oraşului episcopal Trento. Acel veneţian care în 1492 este primit aici de episcop nu poate să se înşele în privinţa aceasta: cele trei mese întinse sunt quadre, more germanico: prânzul a început prin salată după obiceiul german, carnea şi peştele sunt servite împreună cu pâinea neagră după moda din Bavaria117.

Dacă vrem acum să abordăm Germania în sensul paralelelor pornim de la Rin. Pe măsură ce vom înainta spre est, Germania ne va apărea ca o ţară din ce în ce mai nouă, din ce în ce mai puţin construită. În secolul al XV-lea şi în timpul primelor decenii ale secolului al XVI-lea un avânt minier rapid a creat aici o serie de noi oraşe efemere, grăbite să se constituie şi care vor decade ca urmare a concurenţei metalului alb, provenit din America, după 1530 sau, mai precis, după 1550 dacă nu cumva declinul de la jumătatea secolului al XVI-lea nu este singurul responsabil de acest lucru.

Odată cu avântul care va urma şi va dura până la sfârşitul secolului şi chiar şi după aceea, Germania şi, în general, Europa centrală va cunoaşte o dezvoltare industrială diversificată al cărei capitol, foarte important, dar nu singurul, îl va constitui industria te

— Îi

„Pătrate, după stilul german (lb. lat. – N. tr.) –

săturilor de in din Boemia, Saxa şi Silezia. Nu este deci adevărat că Germania (şi cu atât mai puţin regiunile vecine) s-ar ofili imediat după moartea lui Luther (1546) 118. Pacea de la Augsburg (1555), care a fost îndelungată, a adus binefaceri evidente. Şi chiar extrem de departe, spre est, bunăstarea, strălucirea oraşelor, sunt semne care nu înşală. Pierre Lescalopier, în 1574, admiră oraşele germane din Transilvania şi primul pe care-l întâlneşte, Braşovul, „pe care saxonii îl numeau Coronestat” îi dă iluzia de „a fi sosit la Mantova, într-atât de frumos este oraşul, eu exteriorul caselor în întregime zugrăvit în ulei” 119.

Cele două itinerare urmate ne-au arătat două Germanii. La contactul cu Ţărilede-Jos se afirma încă o Germanie, pe ţărmurile Mării Nordului, la Emden, Bremen, Hamburg. Aceste oraşe profită concomitent de viaţa a-tlantică, ajunsă până la ele, de apropierea Ţărilor-de-Jos (a Anversului şi apoi a Amsterdamului), de înaltul lor potenţial economie şi, de asemenea, de neînţelegerile care vor izbucni în curând. Mai viguros, Hamburgul începe o

mare carieră pe care nici chiar Războiul de Treizeci de Ani nu o va întrerupe120. Negustorii săi s-au folosit de revolta Ţărilor-de-Jos, fiind neutri sau, cum afirmă un corespondent al Preşedintelui Viglius, „fiind îndemânatici obţin un mare câştig şi profit” 121. De altfel, pornind din Ţărilede-Jos şi de la această Germanie aflată în contact cu apele Mării Nordului, se pregăteşte o mare acţiune de cucerire a ţinutului germanic până, adânc, în interiorul său. Pe marginile Mării Baltice o veche ordine, din mai multe puncte de vedere colonială, păstrează aparenţe frumoase.

Aceste adevăruri succesive se rezumă destul de bine în imaginea, cunoscută de acum (1908), pe care o propune un vechi istoric Jonannes Miiller122. Pentru el, centrul diverselor Germanii, cândva la Köln, pe Rin, s-ar fi deplasat spre est până la Nürnberg, între Germania de vest şi cea de est, în inima unei Germanii mediane, la jumătatea drumului dintre sudul italienizat şi nordul unde triumfă suflul lumii moderne. În centru se află Nürnbergul, şi nu Augsburgul, oraşul bancherilor Fugger. Toată această imagine reprezintă un mod de a vorbi şi o ispită. În cartea sa recentă, Jean-François Bergier cedează şi el în faţa ei: „Germania meridională devine, în zorii epocii moderne, scrie el, adevăratul centru de greutate al lumii occidentale, mai mult decât Italia de nord, decât Ţărilede-Jos, decât Franţa cu Lyon sau, chiar Marsilia, mai mult decât Viena imperială” 123. Evident, este o exagerare. Dar, desigur, nu trebuie să privim la începutul timpurilor moderne doar spre izbân-zile zgomotoase, noutăţile capitalismului comercial de la Lisabona, Sevilla şi Anvers, pe ţărmurile privilegiate ale mării. Avântul secolului al XVI-lea a modelat Europa până în profunzimile sale continentale.

De la Genova la Anvers, de la Veneţia la Hamburg: condiţiile de circulaţie

Astfel viaţa lumii mediteraneene este reluată, captată şi prelungită către nord printr-o circulaţie pe uscat de proporţii excepţionale având în vedere mijloacele epocii. Nu totul în acest spaţiu de la nord de Alpi, între Lyon şi

Viena înseamnă modernitate, activitate de vârf, dar pretutindeni circulă un sânge viu, poate mai viu decât în Franţa, mai ales dacă anexăm zonei noastre de observaţie Lyonul, acest oraş al Alpilor şi al văii Ronului. Este, desigur, o zonă cu numeroase trăsături moderne. Aici s-au întemeiat firme numeroase înrădăcinate simultan în oraşele Italiei, Ţărilor-de-Jos şi Peninsulei Iberice. Marile fir-me familiale, oarecum închise faţă de intruşi. 3

adevăraţi „monştri” (Fugger, Hochstetter, Welser, Affaitati) au cedat locul unor între-jprinderi de mai mici proporţii, dar mai ac-Itive, despre care istoriile noastre generale nu [vorbesc: della Faille, în Ţărilede-Jos asupra jeărora a apărut nu de mult, o carte124, Torri-Igiani, Bartolomeo Viatis (şi asociatul său Fürst) la Nürnberg şi Breslau, Pestalozzi, Bartolomeo Castello la Viena, Montelupi la Cracovia125, pentru a nu cita decât câteva firme italieneşti, în diverse ţări străine, la sfârşitul secolului. Acestora li s-ar putea adăuga alte zeci de nume126.

Ele instaurează o nouă practică: lucrează prin comision, bazându-se pe alţi negustori care acceptă să le reprezinte şi să acţioneze pentru ele, ceea ce înseamnă a opera cu cheltuieli mai mici: „Creşterea enormă a numărului de negustori intermediari, scrie un istoric127, reprezintă aspectul nou şi important al evoluţiei comerciale din secolul al XVI-lea”. Or, această evoluţie se impune în întreaga Europă central. Totodată unele firme se specializează în transport şi acesta se eliberează de alte activităţi. Cunoaştem la Anvers şi Hamburg însemnate firme de transport: Lederer128, Cleinhaus129, Annoni130 şi multe altele, adesea de origine alpestră. La Lyon131, la Veneţia, de asemenea, întâlnim aceeaşi evoluţie. Este ceea ce afirmă şi un document veneţian nedatat din secolul al XVII-lea: „Mărfurile care se transportă din Veneţia în Lombardia132 şi în Germania sunt încredinţate de negustori unor cărăuşi (conduttori). Aceştia, pentru un preţ stabilit prin bună înţelegere, se angajează şi le ducă la locurile indicate, în bune condiţii şi în termenele fixate de

părţile contractante”. Aceşti conduttori utilizează şi ei servieiile unor spazzadori care însoţesc încărcăturile aflate în

373 vt nsotit; oricare înlesnesc călătoria (lb. ital. – bărci, căruţe sau purtate de vite de povară, din han în han unde hangiul le furnizează animalele şi căruţele necesare133. Ultimul detaliu: condutt07 i şi, desigur, spazzadori nu sunt veneţieni ci „străini”, oameni din Alpi şi din nord, fără îndoială. În orice caz, există o diviziune a muncii, o specializare şi o raţionalizare. În acelaşi fel, odată cu secolul al XVI-lea, s-a organizat şi poşta, nu numai prin contribuţia marii şi celebrei familii Tassis, care va avea monopolul transportului scrisorilor în domeniile Habsburgilor134. Rezultă o viaţă comercială mai activă, mai deschisă pentru negustorii începători, deţinători de puţini bani lichizi135. Totodată, în acest spaţiu median se dezvoltă necontenit o industrie textilă de tip capitalist, de o importanţă hotărâtoare136, aflată în legătură cu pieţele îndepărtate, cum este industria deja citată a ţesăturilor de in din Saxa137, şi-l ezia şi Boemia138. Profitând de războaiele din Ţărilede-Jos, iau avânt industriile din Germania ca şi din cantoanele elveţiene ce produc mătăsuri şi articole de semilux139.

Schimburile comerciale pe asemenea distanţe întinse nu se pot baza decât pe mărfuri de un anumit preţ, capabile să compenseze şi să amortizeze cheltuielile de transport: cuprul, argintul, articolele din fier, piperul, mirodeniile, bumbacul din Levant (al cărui port important de import şi reexpediere spre nord este totdeauna Veneţia), mătasea, fructele sudice (Siid-friichte), în sfârşit, şi mai ales, ţesăturile permanent prioritare. Dintr-un sens vin carisee din Anglia („unul dintre cele mai importante temeiuri ale comerţului din indiferent care parte a lumii”, spunea încă de pe atunci un document veneţian din 1513) 140, stofe, serjuri (din Hondschoote, apoi din Leyda), stofe cu firul gros (din Lille), ţesături mixte (barche”.

stofă subţire (N. tr.).

37

turi, burate, bombasine), stofe din oraşele germane sau elveţiene. Din celălalt sens – pornind din Italia – catifele, taftale, postavuri din lână fină, ţesături de mătase, amestecuri cu fir de aur sau argint, stofe de mare lux. Firma della Faille din Anvers va instala o filială la Veneţia şi o alta la Verona unde vor fi cumpărate borangicuri toarse apoi pe loc cu o grijă atât de mare, încât calitatea produselor va fi fără egal141. Cifrele de afaceri ale firmei nu dau impresia unui comerţ în descreştere „dimpotrivă.

Această dinamică a mărfurilor antrenează o deplasare a banilor de la nord la sud şi de la sud la nord142. Astfel marele eveniment din

1585, promovarea localităţii Frankfurt-pe-Main, cunoscut până atunci prin târgurile sale de mărfuri, la demnitatea de oraş şi bursă de tranzacţii monetare soseşte la momentul potri vit. Evenimentul este urmat de altele: între meierea Băncii din Austerdam – în 16G9 (se ştie, de importanţă mondială), a băncilor din

Hamburg în 1619 şi din Nürnberg în 1621143.

Toată această circulaţie nu se realizează atunci, dar ajunge să-şi fixeze itinerarele, mijloacele, punctele de legătură.

Balanţă şi emigraţie comercială

Dincolo de toate aceste operaţii, politice sau nu, dincolo de toate aceste conjuncturi, şi astăzi mai curând intuite decât înţelese, se poate oare desprinde un bilanţ? L-am reduce cu plăcere la două constatări: 1. există o balanţă pozitivă a schimburilor în favoarea sudului, 2. se remarcă o masivă invazie de mărfuri italiene de-a lungul întregii Germanii, începând, probabil, din 1558144 ea pare să nu-şi atenueze forţa t ţesătură din lână relativ subţire (N. tr.). Ţesătură deasă din bumbac sau mătase, amesleoată cu lână (N. tr.).

compensatoare înainte de dezastrul oare a însemnat pentru Germania Războiul de Treizeci de Ani.

Nimic nu este mai firesc decât această balanţă defavorabilă nordului. Oraşele, negustorii, meşteşugarii din nord sunt învăţăcei cu ochii aţintiţi către oraşele

sudului. Oamenii de afaceri din sud iau exploatat mult timp ignoranţa şi subdezvoltarea locală. Ceea ce a reprezentat negustorul din Nürnberg în Europa centrală, pe care a exploatat-o metodic, ai fost. – la Nürnberg şi aiurea – negustorul din Milano sau Veneţia. Dar orice învăţătură se plăteşte şi încă vreme îndelungată. Mai numeroase şi, îndeosebi, mai scumpe pe bucată, produsele sudului nu se echilibrează cu cele importate din nord. Despre acest dezechilibru şi despre plăţile în numerar care rezultă din el posedăm dovezi concrete: la Veneţia şi la Florenţa, circulă permanent poliţe (trase asupra ţinuturilor din nord) aflate la dispoziţia doritorilor să le cumpere, ceea ce ştiu genovezii care, prin acest subterfugiu, au adesea prilejul să plătească în nord sumele pe care le prevăd Ios asientos cu monarhul Spaniei. Mai există o dovadă despre balanţa incontestabil favorabilă Italiei sau, oricum, celor două oraşe esenţiale, o dovadă chiar şi mai concretă, furnizată de plângerile repetate ale oraşelor germane în secolul al XVII-lea. Către 1620 (deci la o dată târzie) se reproşează negustorilor din Augsburg că trimit „mari cantităţi de monede bune în Italia” 145. Acelaşi reproş este făcut mai târziu negustorilor din Frankfurt146. Şi mai există şi alte exemple147-Când olandezii ajung în Italia, la Veneţia, balanţa lor continuă să fie, în 1607, după mărturiile celor Cinque Savii deficitară148.

Astfel Germania şi nordul în general, colaborează la o anumită prosperitate italiană, îi oferă sprijin, avantaje şi o asociază direct la activitatea proprie. Or aceasta a fost încă în

poliţe (lb. spân. – N. tr.).

37

tensă în timpul primelor decenii ale secolului al XVII-lea. Augsburgul cunoaşte nivelul cel mai înalt al bogăţiei sale efective în 1618149, Nürnberg vede progresând afacerile băncii sale până în 1628150. Şi astfel Veneţia continuă să joace rolul său de piaţă de clearing pentru compensaţiile plăţilor, cum spune pe scurt un negustor italian (din Cremona): auf Frankfurt gezogen und... gen

Venedig remittiert, tras la Frankfurt şi remis Veneţiei151...

În sfârşit, o probă impunătoare o constituie pătrunderea negustorilor italieni pe pieţele germane în perioada de expansiune a Veneţiei, începând din 1558152. Până atunci, negustorii germani din Fondaco au deţinut, la nord de Alpi, monopolul achiziţiilor destinate Veneţiei în afară de cai, arme şi merinde153. Odată cu a doua jumătate la secolului al XVI-lea, vechea prescripţie cade în desuetudine şi negustorii veneţieni intervin din ce în ce mai mult pe pieţele germane. Şi sunt implicaţi nu atât veneţienii din Veneţia, cât cei din Terra Ferma, dintr-o nouă promoţie comercială. Este cazul lui Bartolomeo Viatis din Bergamo, venit la vârsta de doisprezece ani la Nürnberg, în 1550, şi oare, dobândeşte, prin energia sa, primul loc alături de negustorii Koch154. El comercializează din abundenţă stofe, produse din Levant, pene de struţ, piei de capră; posedă la Fontego dei Todeschi mai multe încăperi şi în timpul misiunii lui Marco Ottobon la Danzig, lăsându-şi la o parte interesele, ajută Senioria din Veneţia cu creditul său care este mare. Când moare, în 1644, încărcat de ani şi înconjurat de o familie numeroasă, lasă în urmă o avere evaluată la peste un milion de florini. Nu toţi reuşesc într-un asemenea mod spectaculos, dar afacerile lor au de multe ori un volum destul de important, atât la Köln (în ciuda numeroaselor falimente) cât şi la Nürnberg, Praga155 sau Augsburg, atât la Frankfurt cât şi 77 la Leipzig, cele două oraşe aflate în ascensiune.

Cu siguranţă, negustorii imigraţi au ajutat oraşele lor de origine să se adapteze la această Germanie care, treptat, în secolul al XVII-lea, îşi găseşte „noile sale puncte cardinale” şi a cărei articulaţie între nord şi sud se va fixa peste puţină vreme pe noua linie Frankfurt – Leipzig şi, mai mult sau mai puţin, pe axa Hamburg – Veneţia. Lupta pe care o duc negustorii italieni împotriva negustorilor locali şi, mai ales, a celor olandezi – aceşti oalvinişti împotriva cărora se revoltă Leipzigul în mai 1593156 este sortită să dureze timp îndelungat. În 1585, în timpul

creării bursei de schimb, dintre cele 82 de firme care cer această transformare a oraşului, 22 sunt italiene157. E un adevăr al secolului care se sfârşeşte şi al celui care începe. Un raport olandez din 1626 prezentat în faţa Statelor Generale ale Olandei semnalează că veneţienii aprovizionează nu numai vecinii, ci şi Germania mult mai ieftin 1 decât olandezii, cu toate mărfurile din Levant153.; La K6 ln, la Frankfurt, la Nürnberg, la Leipzig prezenţa negustorilor italieni mai sensibilă începând din 1580, se menţine şi după 1600. În 1633, încă, la Nürnberg, pe care suedezii îi iau cu asalt, veneţienii înalţă foarte sus stindardul lui San Marco pentru a-şi proteja magazinele, dovadă, cel puţin, că mai sunt acolo159. În 1604, de asemenea, Veneţia, care a păstrat (sau aproape a păstrat) monopolul aprovizionării cu bumbac a industriilor germane de barcheturi, solicită de cinci ori mai multe mijloace de transport pentru drumul către Germania decât pentru drumul de întoarcere.

Astfel Italia, şi prin ea lumea mediteraneană, pătrunde pentru o perioadă îndelungată în acest spaţiu întins şi rămâne solid implantată la Am-vers, piaţă de bani, care-şi îndeplineşte şi în continuare menirea în ciuda (sau tocmai datorită) războiului ruinător din Ţărilede-Jos. În 1603, misiunea lui B.G. Scaramelli160 a restabilit relaţiile cu Anglia. În curând, în 161016 l-între Veneţia şi Amsterdam se statornicesc raporturi prieteneşti. În 1616 proconsulii şi senatorii din Hamburg cer Veneţiei să instaleze în oraşul lor162 un consul. Din 1599, Sebastián Koch, consul al Hamburgului la Genova, se oferea să reprezinte aici, concomitent, şi interesele căpitanilor din Danzig163. Pe scurt, oricât de înşelător poate fi uneori un tablou descriptiv, este posibil ca negoţul din Europa centrală să-şi fi ţinut cu generozitate porţile larg deschise în ambele sensuri încă mult timp după începutul secolului al XVII-lea.

Istmul francez din Rouen la Marsilia

Istmul francez se poate schiţa începând cu drumurile care duc de la Marsilia164 la Lyon165, apoi, prin

Burgundia166, până la Paris şi, în sfârşit, mai departe până la Rouen. Dacă îl privim de aproape, acest prim eroohiu, exagerat de simplu, nu ne poate satisfaee.

De la Lyon la Marsilia există patru drumuri: Ronul însuşi pe care se grefează, la Beaucaire, marele drum al Spaniei prin Montpellier şi Narbonne, un drum larg, mai ales pentru catâri care urmează malul stâng; un altul, deplasat spre est, ajungând prin Carpentras, la Aix; în fine, un drum care străpunge prin Alpi trecătoarea Croix-Haute şi, prin Sisteron, ajunge tot la Aix-en-Provenee.

De la Lyon la Paris există trei trasee: unul care prin Roanne utilizează Loara cel puţin până la Briare167 şi, mai departe, până la Orléans; încă două drumuri care se despart la Chalon, unul prin Dijon şi Troyes, celălalt prin Auxerre şi Sens.

În plus, această reţea se leagă, către est şi nord, de drumurile Europei centrale. De la Lyon două drumuri ajung în Italia prin Grenoble şi Chambéry; ele se uneso la Mont-Cenis şi mai departe în defileul Suse care deschide poarta Italiei în aceeaşi măsură negustorilor ca şi soldaţilor, Suse este unul dintre popasurile rutiere cele mai active din Alpi, de unde pleacă şi vin atelajele de catâri sau, cum li se spune, „căruţele mari”. Din Lyon, încă unul sau două drumuri întâlnesc Rinul, străbătând munţii Jura şi conducând spre Anvers, prin Lorena sau Champagne.

Faptul că reţeaua istmului francez este astfel atrasă spre est şi captată de o circulaţie activă, este important şi-l putem ilustra cel puţin prin două exemple. Mai întâi statistica stabileşte că Lyonul primeşte încă prin Mont-Cenis o parte importantă din piperul şi mirodeniile sale, e drept, între 1525 şi 1535, într-o perioadă în care bogăţia Marsiliei rămâne destul de modestă. În al doilea rând, este vorba despre importanţa legăturii cu Anversul 168 dovedită convingător printr-o hartă de distribuire şi redistribuire, prin Anvers a mărfurilor, aparţinând negustorilor francezi, sosite în portul de pe Esoaut pe uscat ori pe mare sau care, depozitate aici, pot sosi evident, din alte părţi decât Franţa. Dar legătura este

clară.

Reţeaua franceză este, de asemenea, orientată şi către sud-vest, spre Spania. Am semnalat drumul prin Beaucaire, un drum activ, scurt, care, de la Lyon la Bayonne străbate Masivul Central prin Limoges unde se întretaie cu marele drum ce se îndreaptă de la Paris spre Spania. Acest mare drum care începe în capitală cu strada Saint-Jacques este nu numai străvechiul drum spre Santiago de Compostella, ci şi axa cea mai activă a Franţei din a doua jumătate a secolului al XVI-lea. Demonstraţia acestei afirmaţii este sugerată de cartea lui Frank Spooner169: întreg vestul atlantic este, desigur, atras în plasa argintului spaniol pentru care Bayonne, ca oraş de frontieră, reprezintă unul – nu singurul – dintre relcele esenţiale. Celălalt este Rennes datorită forfotei bărcilor bretone care transportă grâul din care se hră-neso Lisabona şi Sevilla… Nicio comparaţie nu este posibilă între acest vest, bogat în 38°

monedă de argint şi sărmana Burgundie, redusă la mărunţişul său de aramă170.

Mult timp, această cale a argintului spaniol va fi fost de folos Lyonului. Greaţie a capitalismului italian, ca Geneva, şi nu doar creaţie genială a lui Ludovic al XI-lea, Lyonul, oraş de bâlciuri în centrul tuturor meşteşugurilor, adună bani gheaţă cu care se soldează activul negustorilor italieni în Franţa. Este o poartă deschisă cu generozitate vreme îndelungată, în faţa scujrgerii capitalului în numerar… şi acest rol reprezintă încununarea unor multiple activităţi. Din acest motiv, când centrul financiar al ţării va trece de la Lyon la Paris, faptul va reprezenta unul dintre marile evenimente ale destinului Franţei171. Este o mişcare la fel de importantă, la fel de greu de explicat ca şi trecerea de la întâietatea Anversului la cea a Amsterdamului. Pe scurt, a vorbi despre istmul

381

17. LYON ŞI MIRODENIILE, DUPĂ CÂTEVA EXTRASE DIN 1533 PÂNĂ LA 1534

După R, GASCON, „Le siècle du coramerce des

eprices a Lyon, fin XV-e fin XVI-e sifecle”, în Annales E.S.C, iulie-august 1960. La întâlnirea drumurilor comerciale la Lyon, predomină drumurile din Marsilia şi din Alpi, începând de la Chieri.

francez, înseamnă, mai devreme sau mai târziu, să punem în discuţie întreg spaţiul francez. Bănuiam dinainte acest lucru. Schiţa o dată conturată, putem reveni la culoarul Ronului care interesează, în primul rând, lumea mediteraneană. La coborâre pe fluviu se realizează un trafic important. Orange, construit departe de Ron, năzuieşte în 1562 să sape un canal până la Camaret172 pentru a avea acces la transportul cu şalande. Ceea ce se transportă este în esenţă grâu, mai ales grâul burgund care călătoreşte în butoaie, ca în Toscana (o altă regiune viticolă), şi se îndreaptă spre Arles. Datorită Ronului, Provence a furnizat astfel vreme îndelungată un export Important de grâne lumii mediteraneene. Grâul din Provence a fost adesea pentru regele Franţei un mijloc de presiune asupra Genovei. După 1559, dimpotrivă, nici urmă aproape de export important, în afară de câteva excepţii, ca de exemplu coborârea bărcilor încărcate cu grâu de la Avignon până la Roma. Grâul Ronului şi cel provensal va fi fost după această dată consumat pe loc? Trebuie notat, de asemenea, prezenţa pe navele fluviului, alături de butoaiele cu grâu, a unor vase mari cu cărbune de pământ (provenind, desigur, din bazinul Ales) care aduce Marsiliei privilegiul de a fi în secolul al XVI-lea, poate singurul oraş din lumea mediteraneană care se încălzeşte cu cărbuni173.

Un comerţ rutier terestru dublează, la coborâre, comerţul fluvial: cel al cărţilor, ieşite în mare parte din tiparniţele lioneze şi din are se exportă baloturi întregi în direcţia Italiei şi Spaniei; cel al postavurilor de toate provenienţele, englez174 şi flamand, din Paris şi din Rouen… Ne aflăm în prezenţa străvechilor curente de schimburi comerciale şi care se se celerează în secolul al XVI-lea, în folosul unei producţii artizanale a vestului şi nordului Franţei, ce înlătură totul din cale, deopotrivă

produsele catalane şi italiene. O sumedenie de negustori de bâlci şi rurali se îndreaptă spre ora

382

şale şi bâlciurile din sud. La Pezenas şi la Montagnac, în Languedoe numai ţesăturile venite din nord pot fi enumerate pe pagini întregi: „postavuri din Paris şi Rouen, roşii, negre, galbene, violete sau gri cenuşiu”… stofe din Auvergne, Berry, Burgundia şi, mai ales, din Bretagne… pentru a-i îmbrăca pe săraci, pentru a căptuşi mantiile, pentru a eroi cearşafurile şi saltelele din spitale… „175.

În sudul apei, transporturile fluviale se îmbină cu cele pe catâri. Navigaţia cu şalande de pe Ron poartă mari cantităţi de sare pentru ţinuturile din nord. Din vremea lui Ludovic al XI-lea, deţinătorii de capitaluri din Montpellier se interesau de acest comerţ rentabil Cpe care, mai târziu, nici războaiele religioase inu-l vor întrerupe176. Pe apă, de asemenea, J poate fi vehiculată lâna brută din Languedoc lori Provence, aoetatul de cupru din Montpellier. Pe drumurile de uscat, destul de proaste, frecvent brăzdate de hârtoape, urcă tot ceea ce Marsilia expediază către interiorul Franţei: mirodenii, piper, droguri, lână şi piei tăbăcite din nordul Africii, brânzeturi sarde, butoaie de peşte, uneori lăzi de curmale şi portocale din Hyeres177, covoare din Turcia, mătăsuri şi orez din Levant, arme din Piemon, alaun din Civitavecchia, vin de Malvasia178. Facem acest rezumat după un registru marsiliez din 1543 păstrat din întâmplare179. El indică, de asemenea, oraşele care, cliente directe ale acestui negoţ, conturează pe hartă zona economică a Marsiliei. Axa acesteia este Ronul, până la Lyon. Câteva expedieri, dar rare, se fac şi către Toulouse şi foarte puţine la Paris. În ansamblu, comerţul marsiliez, este asumat, spre interior, de o serie de oraşe-releu. El se stinge la o distanţă mai mare sau mai mică de mare – la Arles, Beaucaire, Pezenas – şi dispare, în sfârşit, cu totul, înghiţit de marea piaţă din Lyon. Constatarea era valabilă, fără îndoială pentru toate celelalte oraşe din lumea mediteraneană, niciunul nefiind atunci în măsură să însoţească, până la capătul drumului lor, mărfurile

expediate în interior.

18. MARSILIA ŞI PIAŢA INTERNA FRANCEZA, 1543

lvopsele

2 piei tăbăcite şi netăbăcite.

3 mirodeniit

Cantităţile indicate sunt calculate foarte aproximativ”.

Nu există vreo îndoială nici asupra volumului mic al comerţului Marsiliei, aşa cum apare el în acest registru din 1543. Şi totuşi oraşul este, în această epocă, stăpânul incontestabil al râurilor provensale: porturile vecine se află în slujba sa, unele pentru a-i aduce grâul din Arles, altele pentru a transporta, în ajunul sezonului de pescuit, indispensabilele butoaie aduse din Frejus... încă de pe acum el exercită o forţă de atraoţie asupra promontoriului corsican. Avântul marsiliez nu a avut nevoie, cu toate acestea, să devanseze capitulaţiile din 1569 şi, chiar mai limpede, războiul dintre 1570 – 1573 care a imobilizat Veneţia, stânjenind-o extrem de mult în raporturile sale cu Levantul. Această criză a însemnat şansa Marsiliei, înmulţind deplasările flotei sale corner38

ei ale simultan cu sporirea traficului din Culoarul Ronului, cu scopul, cel puţin, de a abate o parte a pomerţului german via Lyon prin Marsilia180. Către 1580, Mediterana, în întregime este brăzdată de „bărcile” şi galioanele oraşului.

Evident, înflorirea Marsiliei nu este alimentată exclusiv prin drumurile istmului181. Ea se hrăneşte, de asemenea, din traficul mării. „Bărcile” Marsiliei se află la dispoziţia oraşelor italiene – Genova, Livorno, Veneţia –, a porturilor Spaniei şi Africii. Aidoma navelor ragusane ele trăiesc pe seama mării şi a comerţului său interior, cu atât mai mult cu cât secolul al XVI-lea nu este încă epoca lui Colbert. Nu există, îndărătul Marsiliei o industrie franceză puternică, dar există de acum Franţa, Franţa şi pieţele ei. Şi există, de asemenea, un drum important care taie Franţa dintr-o parte în alta şi care face din Marsilia una

dintre porţile de ieşire la Marea Mediterană a postavurilor englezeşti sau a saialelor flamande. Tulburările civile de după 1563 nu au întrerupt aceste curente comerciale. Crize şi perturbări de lungă durată nu au existat decât după 1589, fapt ce ne-ar îndemna, dacă ar fi nevoie, să ne revizuim aprecierile generale asupra crizei interne franceze182.

Dar un mare drum continental nu este doar un drum destinat negoţului. Axa franceză înseamnă concomitent atât transportul în amonte al sării şi în aval al postavurilor nordului, cât şi expansiunea irezistibilă după 1450, a limbii franceze, pătrunzând spre sud, străbătând limba şi civilizaţia provensală, până la Marea Interioară183, revărsarea în secolul al XVI-lea a valului amestecat de italieni – negustori, artişti, lucrători, meseriaşi, aventurieri – a acestor sute şi mii de meridionali, certăreţi şi întreprinzători pe care ni-i imaginăm simţindu-se în largul lor în hanurile franceze, a căror abundenţă trezeşte entuziasmul lui Girolamo 5 Lippomano însuşi, ambasador al opulentei Veneţii. Există la Paris, spune el, „cârciumi care îţi dau să mănânci la orice preţ: pentru una sau două parale, pentru un ban, pentru patru sau zeoe, pentru douăzeci chiar, de persoană, dacă vrei” 184. Aceşti italieni au scris importante capitole de istorie: asanarea văii joase a Honului; dezvoltarea băncii şi a bursei din Lyon; şi în bloc, Renaşterea, arta Contrareformei, viguroase promontorii ale civilizaţiei mediteraneene.

Istmul francez a cunoscut multe alternanţe. El atrage întreaga viaţă a Occidentului din secolul al XII-lea până în secolul al (XIII-lea, prin importanţa bâlciurilor din Champagne. Urmează apoi o eclipsă îndelungată. Culoarul Ronului se reînsufleţeşte însă la sfârşitul Războiului de 100 de anv, începând din 1450 şi, mai ales, din 1480. Ocuparea Provenţei şi a Marsiliei conferă atunci Franţei regale larga sa faţadă către Mediterana şi o influenţă franceză crescândă se afirmă pe ţărmurile mării.

Această influenţă a fost mai întâi cea a unei mari forţe politice. Repede însoţită de o nouă răspândire a

culturii franceze, încă modestă în secolul Renaşterii şi al Barocului, dar vizibilă prin mii de semne mărunte, ea anunţă ceea ce peste puţin timp va reprezenta o influenţă debordantă: este entuziasmul care pune stăpânire pe doamnele de la curtea Spaniei când „Regina Păcii”, micuţa Elizabeta de Valois, pe care Filip al II-lea tocmai o luase în căsătorie, îşi despachetează toaletele; este moda franceză făcând carieră chiar şi la Veneţia, capitala eleganţei feminine şi masculine până în secolul al XVII-lea186; este marchiza de Gast desfăşurându-şi întregul farmec la Neapole pentru a-l cuceri pe Marele Prior care o vizitează în 1559. „Doamna marchiză, scrie Brantome care asistase la scenă, salută după obiceiul franţuzesc şi apoi întrevederea se desfăşoară mai departe. Ea îşi rugă fetele să-i ţină (Marelui Prior) tovărăşie, după moda franceză, adică să râdă, să danseze, 3

să cânte, să discute fără stingherească, cu modestie şi francheţe cum se face la Curtea Franţei” 187; este cântecul francez începând spre sud o campanie cuceritoare, destul de timpurie pentru a nu se întâlni pe drum cu opera italiană, răspândită în toate direcţiile către sfârşitul secolului. Sunt indicii mărunte şi care par superficiale. Dar este oare atât de puţin important faptul că în această Italie a secolului al XVI-lea exista deja francezul, tipul de francez cel puţin astfel cum îl imaginăm, gesticulând, înclinându-şi capul prin reverenţe complicate, trăind în oraş într-un ritm năucitor, înnebunindu-şi lacheii şi scoţându-le sufletul, tipul de francez oare serveşte drept model societăţii civilizate188?

Europa şi Mediterana

Istmurile europene conturează astfel liniile esenţiale de transmitere a influenţei mediteraneene, linii care grupează, fiecare în jurul său, o masă continentală mai mult sau mai puţin autonomă, pentru că faţă în faţă cu Mediterana nu există o Europă ci Europe, cadrane europene adesea defectuos legate între ele prin drumuri transversale, cu debit limitat. Căci drumurile de la nord la sud, cu toată însemnătatea lor, n-au reuşit să modeleze

întreaga masă a ţinuturilor şi populaţiilor pe care le străbat. Li se opun distanţele, de multe ori relieful. Pereţi muntoşi interpuşi între lumea mediteraneană şi Europa de nord au jucat un rol negativ, deoarece influenţele din sud către nord nu se propagă în curente continue, în valuri (oricare ar fi imaginile ce ne vin în minte). Când pătrund profund în interiorul continentului, o fac prin strâmtele fuse meridiane pe care le urmează marile drumuri comerciale, înfundându-se, odată cu ele, în cele mai îndepărtate ţinuturi. Şi uneori până acolo trebuie să căutăm, pentru a o explica, istoria mării.

Totuşi, aceste linii, angajate adesea adânc în mijlocul unor pământuri complet străine – cele ale Rusiei de exemplu – nu reprezintă decât armătura unei Europe mai mult sau mai puţin mediteraneene. Influenţa mării nu se desfăşoară şi nu se extinde, prin numeroasele ramificaţii ale acestor artere esenţiale decât la o mică distanţă de ţărmuri. Numai acolo există un adevărat domeniu de impregnare mediteraneană. Zonă privilegiată dar mobilă: e suficient să medităm la religia, cultura, economia sa pentru a o vedea lărgindu-şi sau restrângându-şi suprafaţa. Un exemplu luat din istoria economică ne poate lămuri această observaţie: vorbeam puţin mai sus despre Marsilia şi pe scurt despre toate porturile comerciale situate la marginea mării şi ale căror servicii sunt preluate, la o distanţă anumită, de către alte centre urbane. În Europa Occidentală şi centrală o linie ce-ar întâlni aceste relee interioare ar trece din Lyon prin Geneva, Basel, Ulm, Augsburg, Viena, Cracovia, Lvov. Dar nu este aceasta însăşi lista oraşelor, în chip curios, mixte, aparţinând în acelaşi timp nordului şi sudului şi ale căror priviri şi mod de a trăi sunt îndreptate deopotrivă către „Mediteranele” nordului şi către întinsa Mare Internum? Nu se poate nega că acest ax median este o mare cicatrice, o importantă articulaţie a complexului european. În plus, se poate oare contesta că Europa, oare în cele din urmă va fi ostilă lumii mediteraneene, începe în nordul acestor oraşe mixte, acea Europă deschisă Reformei, Europa ţinuturilor noi189,

agresive în dezvoltarea lor şi a căror apariţie va maroa într-un mod specific începuturile a ceea ce numim Epoca modernă?

Afirmăm toate acestea fără să dorim o schematizare exagerată. Europa înseamnă, de asemenea, mările nordului şi imensului Ocean A-tlantic şi, după marile descoperiri, un Atlantic cuceritor, legat prin Magellan de Oceanul Pacific şi prin Vasco da Gama de indieni.

388

I

NOTE

1. Gonzalo MENENDEZ PIDAL, Los caminos en la historia de España, Madrid, 1951, p. 85, Despre drumul Málaga – Sevilla, vezi de exemplu: Theodore de MAYERNE TORQUET, Sommaire description de la France, Allemagne, Italie et Espagne, Rouen, 1629, p. 309.

2. Vezi frumoasele pagini ale lui Jean BRUNHES

asupra Europei împădurite din nord şi a celei golaşe din sud în Geographie Humaine, ediţia a 4-a, p. 51.

3. Dantiscus către regele Poloniei, Londra, 12 oct.

1522, Biblioteca Czartoriski, 19, fos 33 – 34.

4.L. PARIS, Negociations… relatives au regne de

François 11, Paris, 1841, p. 187.

b. Friedrich WIELANDT, Die Bierbrauerei în Constanz, 1936. Primul berar, Jacob Wuederfrianck vine aici din Budwitz.

6. Cum zice un refren popular al timpului (George

MACAULAY TREVELYAN, History of En-gland, London, 1943, p. 287, nota 1): „Hops, Reformation, bays and beer Came into England all în one year”.

7. La tres joyeuse et tres plaisante. Histoire, composee par le Loyal Serviteur des faits, gestes, triomphes… du bon chevalier sans paour et sans reprouche Le gentil seigneur de Bayart, p.p. J.C. BUCHON, col. „Le Pantheon litte-raire”, Paris, 1886, p. 106.

8. Don ANTONIO de BEATIS, Voyage du Cardinal d’Aragon (1517 – 1513), tradus din italiană de M. HAVARD de la MONTAGNE, Paris, 1913, p. 74.

9.A.d. S. Mantova, Serie E., Francia 637, decanul din Bayeux către marchizul de Mantova, Bayeaux 16 aprilie 1529: „che a din îi vero îi vescovi di qui son havuti în maggior reve-rentia che în Italia”.

10. Copia corespondenţei lui Marco OTTOBON formează un registru. Dispacci scriţi al Senato dai Segretario Marco Ottobon da Danzica delii 15 novembre 1590 sino 7 settembre 1591, A.d. S. Venezia, Secreta Archivi Proprii, Polonia. Registrul nu este numerotat. Scrisorile în cauză sunt cele din 13 şi 22 decembrie 1590.

Hameiul, Reforma, dafinul şi berea I În Anglia intrară toate într-un an (lb. engl. – N. tr.).

BBQ ca să spunem adevărul, episcopii de aici sunt ţinuţi în mai

7 multă consideraţie ca în Italia (lb. ital. – N. tr.).

11.R. HAKLUYT, op. cit., vol. 1, p. 402. Paolo LAMBERTI către ambasadorul Veneţiei la Paris, Rouen, 11 august 1571, C.S.P., p. 473 – 474; Moscova incendiată, 150.000 de persoane masacrate printre care negustori flamanzi, englezi, germani, italieni, rezidenţi aici. Cucerirea Moscovei face imposibil ani întregi comerţul Narvei pentru care se întrebuinţau, în contul lui Lamberti, nave navlosite la Dieppe. Karl STÂHLIN în: Geschichte Russlands von den Anfängen bis zur Gegenwart, 1923, vol. 1, p. 282 – 283, explică cifrele de necrezut care au fost date despre numărul victimelor (800.000 morţi, 130.000 captivi).

12. Şi în timpul lui J.B. TAVERNIER, (Voyages, vol.

1, p. 310) aceste raiduri sunt întreprinse de către o mână de călăreţi: „Am remarcat... mergând de la Paris la Constantinopol, am întâlnit între Buda şi Belgrad, două bande dintre aceşti tătari, una de şaizeci de călăreţi, cealaltă de optzeci...”. Despre rolul acestor luptă tori „de strânsură” în spatele armatelor turceşti, vezi J. SZEKFU, Etat et Nation, Paris, p. 156

157. Iernările lor sunt groaznice. Trăiesc pe seama ţinutului unde se aşază împreună cu femeile, copiii şi turmele de animale. Cronologia isprăvilor lor este urmărită

îndeaproape la Ve neţia (A.d. S. Venezia, Annali di Venezia, 9 ºC tombrie 1571, 7 martie 1595; Marciana 7299.

15 aprilie 1584; 5837 C. II. 8, 11 ianuarie 1597;

Museo Correr Cicogna 1993, f° 135, 23 iulie

1602 etc); în Polonia: Muzeul Czartoryski, 2242, f° 256, 1571; Johann GEORG TOCHTERMANN.

„Die Tartaren în Polen, ein antropogeographischer Entwurf", în Vet. Mitt., 1939. Orice atac al tătarilor asupra Poloniei declanşează reac ţii vii, de exemplu în 1552, vezi Acta Tomiciana, vol. 6, p. 121; sau în 1650, vezi THEO-PHRASTE RENAUDOT, Recueil des Gazettes, nouvelles ordinaires et extraordinaires, p. 25

36.

13. Baronul de TOTT, Mémoires, vol. 2, p. 29.

14.G. BOTERO, Relazioni univ., vol. 2, p. 39 – 40;

W. PLATZHOFF, op. cit., p. 32, îi consideră, exagerat, pe tătari drept un stattampon inert între ruşi şi turci. Despre căruţele şi călăreţii tătari, despre nenumăraţi călăreţi ruşi, capabili să se slujească de archebuze, vezi: E. ALBERI, Relazioni degli ambasciatori... voi. 3.

2, p. 205, 1576.

15.G. BOTERO, op. cit., vol. 2, p. 34. În legătură cu acest subiect, vezi textele importante publicate de V. LAMANSKY, op. cit., p. 380, 381 (nota 1), p. 382, 383.

16.G. BOTERO, op. cit., vol. 2, p. 34.

17. Museo Correr, 1993, 11 septembrie 1602.

18.L. BEUTIN, în VierteljahrschriH filr S.u. W. Geschichte, 1935, p. 83, în legătură cu cartea lui Axei NIELSEN, Dänische Wirtschaftsgeschichte, 1933.

19.P. HERRE, Europäische Politik în cyprischen

Krieg, 1902, p. 152.

20.A. BRUCKNER, Russische Literaturgeschichte.

1909, vol. 1, p. 51.

21. Walter KIRCHNER, The rise of the Baltic Question, 1953, p. 70 – 73.

22.R. HAKLUYT, op. cit., vol. 1, p. 237 – 238.

23. Carol BI IX-lea către oraşul Danzig, Blois, 16 octombrie 1571, Arhivele din Danzig, 300, 53630.

24.J. JANSSEN, Geschichte des deutschen Volkes, seit dem Ausgang des Mittelalters, 1885, p. 313, nota 1.

25.J. von HAMMER, Histoire de l'Empire Ottoman depuis son origine jusqu'a nos jours, 1835 – 1839, vol. 6, p. 118. Sultanul scrie ţarului în 1538 pentru a-i recomanda negustorii turci care vin la Moscova ca să cumpere blănuri, în: R. HAKLUYT. op. cit., vol. 1, p. 257.

26.R. HAKLUYT. op. cit., vol. 1, p. 364.

27.F. LOT, Les invasions barbares, 1937, vol. 2, p.

36; W. PLATZHOFF, op. cit., p. 31, situează în 1532 cucerirea Kazianului; Werner PHILIPP, Ivan Peresnetov und seine Schriften zur Erneuerung des Moskauer Reiches, 1935; Heinrich von STADEN, Aufzeichnungen über den Moskauer Staat, p.p. F. EPSTEIN, Hamburg, 1930, date importante despre încorporarea celor două oraşe tătare din regiunea Volgăi inferioare.

28. De exemplu în iulie 1568 (R. HAKLUYT, op. cit., vol. 1, p. 394).

29. Amănunte utile în corespondenţa ambasadorului veneţian, Constantinopol, 30 aprilie 1569, 8 ianuarie 1570, în A.d. S. Venezia, Annali di Venezia. Vezi W.E.D. ALLEN, op. cit., p. 26 şi următoarele.

30.E. POMMIER, „Les Italiens et la decouverţe de la Moscovie", în Melanges d'Archéologie et d'Histoire publies par l'École Française de Rome, 1953, p. 267.

31. NICOLAY (Nicolas de), Les quatre premiers livres des navigations et peregrinations orienj. tales, Lyon, 1568, p. 75 despre piaţa foarte bună a blănurilor la „Besestan".

32.J. von HAMMER, op. cit., vol. 6, p. 340 – 341.

33. O excelentă punere la punct în I. LUBIMENKO.

Les relations comerciales et poutiques de l'Angleterre avec la Russia avânt Pierre le Grand, Paris, 1933, Bibliothèque de l'École des Hautes Études. Un rezumat de Karl STÄHLIN, în op. cit., vol. 1, p. 279 şi următoarele. Cu 30 de ani înaintea englezilor, Genova prin Paolo Centurione încercase să ocolească, folosind drumurile ruseşti în direcţia Asiei, monopolul geografic turcesc al comerţului din Levant.

34. Horst ŞABLONOWSKI, „Bericht über die Soviet-Russische Geschichtswissenschaft in der Jah-ren 1941 – 1942”, în Historische Zeitschrift, 1955, vol. 180, p. 142.

35”. Russia land the World Market in the Seventeenth

Century. A discussion of the Connection bet-ween Prices and Trade Routes” de Arne OH-BERG VADSTENA, în Scandinavian Economic History Rewiew, vol. 3, nr. 2, 1955, p. 154.

36. Jacques ACCARIAS de SERIONNE, La richesse de la Hollande, London, 1778, vol. 1, p. 31.

37.P.J. CHARLAIT. Trois sfecles d'economie maritime française, Paris, 1931, p. 19.

38.W. HEYD, Histoire du commerce du Levant (traducere) (1885 – 1886, tirajul al 2-lea, 1936), vol. 1, p. 66 şi următoarele.

39.E. POMMIER, art. cât., p. 253 şi următoarele.

40. Paul MASSON, Histoire du commerce française, dans le Levant au XVIII-e siècle, Paris, 1911, p. 396.

41.A.G. MANKOV, Le mouvement des prix dans

V & tat russe du XVIe siècle (traducere), Paris, 1957.

42.B. PORCHNEV, în Les rapports poutiques de l'Europe occidentale et de l'Europe orientale à l'époque de la Guerre de Trente Ans (Congres International des Sciences Historiques, Rapports Stockholm, 1960. voi. 4, p. 142) pune accentul pe pacea de la Stolbovo din 1617, care consacră succesul suedezilor.

43. Recueil des Voyages de l'abbé Prévost, Voyage des ambassadcurs de Holstein, vol. 2, 1939, p. 76 – 77 (traducere de WICQUEFORT).

44. N-am avut timp să utilizez valorosul articol al lui

M. MALOWIST, „Die Problematik der sozial-Wirtschaftlichen Geschichte Polens vom 15. bis zum 17. Jh.”, în La Renaissance et la Reformation en Pologne et en Hongrie, Studia Historica, vol. 53, Budapest, 1963.

45. Numele oraşului – în slava veche Bialograd, Akermann în turcă, are acelaşi sens. A fost cu-cerit la 7 – 8 august 1484 de turci (N. BEL. DI

33

CEANU, „La campagne ottomane de 1484, ses preparatifs militaires et sa chronologie”, în Revue des Études Roumaines, 1960, p. 67 – 77.46. J.B. TAVERNIER, op. cit., vol. 1, p. 277.

47. Muzeul Czartoryski, Cracovia, 2242, f° 199. Raportul lui Jean de Monluc, episcop de Valence.

48. Roman RYBARSKI, Handel i polytika handlowa

Polski w XVI Stulecin Poznan, 1928, p. 14.

49.W. ACCHILLES, „Getreide, Preise und Getreidehandelsbeziehungen europäischer Răume im 16. und 17. Jahrhundert”, în Zeitsch. fur Agrargesch. un Agrarsoziologie, aprilie 1959.

50. Scrisorile lui Marco OTTOBON citate până acum.

A.d. S. Venezia, Secreta Archivi Proprii, Polonia, 2.

ol. M. MALOWIST, „The eeconomic and Social Development of the Baltic Countries from the 15th to the 17th Centuries”, în The eeconomic History Rewiew, 1959, p. 179, nota 2.

52.M. MALOWIST, „Les produit des pays de la Baltique dans le commerce internaţional au XVI-e siècle”, în Revue du Nord, aprilie-iunie 1960, p. 179.

53. DOMANIEWSKI, „Die Haupstadt in der Geopolitik Polens”, în Geopolitik, mai 1939, p. 327.

54. Ibidem, p. 246, 248.

55. Ibidm, p. 208, 228.

56. Expresia îi aparţine lui Anthony SHERLEY (1622), vezi X.A. FLORES, Le „Peso politico de todo el mundo” d’Anthony Sherley ou un aventurier anglais au service de l’Espagne, Paris, 1963, p. 80.

57. Arhivele Cracoviei, Senatus Consulta (1538 – 1643).

1213, f° 3, 17 decembrie 1540.

58.I.N. ANGELESCU, Histoire économique des Roumains, Genève, 1919, vol. 1, p. 311.

59. Ibidem, p. 300 – 301.

60. Ibidem, p. 317.

61. Ibidem.

62.R. RYBARSKI, op. cit., p. 62 – 64.

63.X.A. FLORES, op. cit., p. 81 (1622).

64.R. RYBARSKI, op. cit., p. 286.

65. Arhivele Cracoviei, 437, fila 69 – 70, 1538; Feria sexta vigilia Thomae Apostoli. Vezi la fel şi 437, f° 86, 1539. Feria sexta die S. Antonii.

66.R. RYBARSKI, op. cit., p. 153.

67. Ibidem.

68. Emile COORNAERT, Les Français et le commerce internaţional a Anvers, fin du XV-e – XVI-e siècle. Paris, 1961, vol. 1, p. 187. Despre această firmă vezi şi K. HEERINGA, Bronnen tot geschiedenis levantschen Handel, S'Gravenhage, 1917, vol. 1, 1917, 1, nr. 35 şi Alberto TENENTI.

Naufrages, corsaires et assurances maritimes a Venise (1592 – 1609), 1959, p. 560.

69. Arhivele Cracoviei, 447, f° 22 – 23, 1575, Feria quinta post festum S. Jacobi.

70.I.N. ANGELESCU, op. cit., p. 326 şi următoarele.

71. Tommaso ALBERTI, Viaggio a Constantinopoli.

1609 – 1621, Bologna, 1889.

72.R. RYBARSKI, op. cit., p. 197 şi 323.

73.A.d. S. Venezia. Senato Terra, 40, 13 iunie 1564

74. Jan PTASNIK, Gli Italiani a Cracovia del XVI-e secolo al XVIII, Roma, 1909.

75. Arhivele Cracoviei, 151, 24 decembrie 1533.

76.R. RYBARSKI, op. cit., p. 180.

77. Paolo EMILIO GIOVANNI, Relazione di Polonia

(1565), în: Scriptores Rerum Polonicarum, Ana-lecta Romană, 15, 196.

78. Hermann KELLENBENZ, „Le declin de Venise et les relations de Venise avec les marches au Nord des Alpes”, în Decadenta economică veneziana nel secolo XVII, 1961, (Fondazione Giorgio Cini), p. 156.

79. Arhivele Cracoviei, Italia, 382.

80.S. GOLDENBERG, Italieni şi ragusani în viaţa economică a Transilvaniei din secolul al XVI-lea”, în: Revista de istorie, 1963, p. 3.

81.X.A. FLORES, op. cit., p. 79.

82. Ibidem, p. 81.

83. Marco Ottobon către dogele Veneţiei, Torun 12

Ianuarie 1591 şi Danzig, 1 februarie 1591, în: A.d. S. Venezia, Secreta Archivi Proprii, Polonia 2.

84. Acelaşi, către acelaşi, Danzig, 1 februarie 1591.

85". Karte der alten Handelstrassen în Deutschland", în: Petermann's Mitteilungen, 1906.

86. Pentru referinţe bibliografice, cel mai bun ghid este Hermann KELLENBENZ, art. cât. mai sus nota 78.

87.A.d. S. Venezia, Cinque Savii, 142, i° 6 şi 6 v°.

28 august 1607. Alberto TENENTI, în Naufrages, corsaires et assurances maritimes o Venise, 1592 – 1609, 1959, semnalează două nave veneţiene mergând în Suedia în 1591 şi 1595, p. 23 şi 159. Vezi şi Giuseppe GABRIELLI, „Un medico svedese viaggiatore e conservatore în Italia nel secolo XVII", în Rendiconti della R. Academia dei Lincei, 7 – 12 noiembrie 1938.

88.B. de MENDOZA către Filip al II-lea, 10 mai

1559, Collección de documentos ineditos para la historia de España (CODOIN), Madrid, 1842 – 1896, vol. 91, p. 356, 364.

89.J.A. van HOUTTE, „Les awisi du fonds Urbinat"... În Bulletin de la Commission Royale d'Histoire, vol. 89, p. 388, 24 septembrie 1569.

90. Feria către Filip al II-lea, 10 mai, CODOIN, vol.

88, p. 184: 90.000 bucăţi de postav englezesc sunt aduse la Anvers cu „flota de panos".

91. Johannes Dantiscus către regele Sigismund, Anvers, 18 septembrie 1522, Muzeul Czartoryski, 274, nr. 16.

92. Referinţa indicată mai înainte nota 10.

93. Jean-François BERGIER, Les foires de Genève et l'économie internaţionale de la Renaissance, Paris, 1963, p. 17.

94. Ibidem, p. 31.

95. Marciana 5838, C. II, 8, f° 37. Raportul lui Francesco Caldagno, 598.

96. Aloys SCHULTE, Geschichte des mitte alterlichen

Handels und Verkehrs zwlschen Westdeutschland und Italien, Leipzig, 1900, vol. 1, p. 37 şi următoarele.

97.J.F. BERGIER, op. cit., p. 131.

98. Marco DANDOLO către doge, Lyon, 12 decembrie 1540; B.N. Ital. 1716, P 11, copie.

99. Voyage de Jérôme Lippomano, în: Collection de documents inedits sur l'histoire de France, Relations des ambassadcurs venitiens, adunate de N. TOMMASEO, 1838, vol. 2, p. 274 – 275.

100. Vezi mai sus nota 96.

101. Marc BRESARD, Les foires de Lyon aux XV-e et

XVI-e siècles, Paris, 1914, p. 44 şi 168.

102. Hermann KELLENBENZ, art. cât., p. 124 – 125.

103. Wilfrid BRULEZ, „L'exportation des Pays-Bas vers l'Italie par voie de terre, au milieu du XVI-e siècle, în Annales E.S.C., 1959, p. 469 – 470.

104.A.d. S. Venezia, Cinque Savii, 21, f° 45, 25 octombrie 1597.

105. Otto STOLZ, „Zur Entwickiungsgeschichte des

Zoliwesens innerhalb des alten Deutschen Reiches", în Viertelj. fur Sozial-und Witschaftsge-schichte, 1954, p. 18, nota 40.

106.J.F. BERGIER, op. cit., p. 121.

107. Fontego este forma veneţiană pentru Fondaco, la fel cum este Todeschi pentru Tedeschi. Cartea clasică a lui Henry SIMONSFELD, Der Fondaco dei Tedeschi und die deutsch-vene-tianischen Handelsbeziehungen, Stuttgart, 1878, 2 vol., se resimte de mediocritatea documentelor păstrate.

108. Un detaliu mărunt: la 30 noiembrie 1489 „prudentes mercatores Henricus Focher et fratres" solicită ca încăperea pe care o ocupă „jam din" şi pe care au amenajat-o cu mari cheltuieli, să le fie atribuită definitiv; şi fiindcă sunt recomandaţi de Suveranul Pontif şi de regele

Romanilor, li se acordă satisfacţie. E vorba, bineînţeles, de bancherii Fugger. A.d.s. Venezia, Notatorio di Collegio, 14 – 1.

109. Nu numai din Veneţia şi din regiunea venetă, ci din întreaga Italie de nord (Fritz POPELKA, „Siidfruchte vom Gardasee nach Graz”, în Blă-tter fur Heimatkunde, 1951.

110.A.d. S. Venezia, Senato Terra, 88, 16 august 1583.

Documentul semnalează două hanuri germane: II Falcone la Ferrara şi Tre’ Rei la Milano.

111. Henry SIMONSFELD, op. cit., vol. 2, p. 263, şi următoarele; M BANDELLO, op. cit., vol. 7, p. 169.

112.R. ROHRICHT, Deutsche Pilgerreisen nach dem Heilingen Land, Berlin, 1880, p. 11.

113. Vezi mai sus, nota 110.

114. Citat de H. KRETSCHMAYR, Geschichte Venedigs, 1905 – 1920, vol. 2, p. 467.

115.E. HERING, Die Fugger, Leipzig, 1939, p. 204

205. La Augsburg, în lungul Lechului, arhitectura este veneţiană; în lungul Vertachului faţadele caselor sunt construite în stil genovez.

116. Josef KULISCHER, Allgemeine Wirtschaftsgeschichte des Mittelalters und der Neuzeit, München, 1958, p. 251.

117. Marciana, Ital., VII, 7679, f° 30, 1492.

118. Decadenţă chiar, afirmă John U. NEF, art. cât., p. 431, nota 1.

119. Voyage fait par moi Pierre Lescalopier… Bibliothèque de la Faculté de Médecine de Montpellier, Ms. H. 385, f° 49 v°, vezi mai înainte secţiunea I, capitolul 1, nota 9. Fragmentele omise în publicaţia lui Edmond CLE-RAY, au fost reproduse cu multă grijă de Paul I. CERNOVODEANU, în Studii şi materiale de istorie medie, Bucureşti, 1960, vol. 4.

120. Gfinther FRANZ, Der Dreissigjährige Krieg und das Deutsche Volk, Jena, 1940, p. 16.

121. Dr. Gehr van OESTENDORP, către Preşedintele Viglius, Bremen, 30 ianuarie 1574, p.p. Richard HÂPKE, op. cit., vol. 2, p. 308 – 309.

122. Johannes MULLER, „Der Umflang und die

Hauptrouten des Nürnbergischen Handelsgebietes im Mittelalter”, în Viertelj. fur Sozial-und XVirtschaftsgeschichte, nr. 6, 1908, p. 1 – 38.

123.J.F. BERGIER, op. cit., p. 155.

124. Wilfrid BRULEZ, De firma della Fatlle en de internaţionale Bandei van vlaamse Firma'se în de 16-e Eeuw, Bruxelles, 1959.

125. Pentru aceste indicaţii luate din scrisorile lui

Marco Ottobon 1590 – 1591, vezi referinţa de la nota 10. Bartolomeo Viatis se desparte de asociatul său în 1591. B. Castello „mercante conosciutissimo qui (la Viena) e di molto negocio în Ongaria”.

126. Hermann KELLENBENZ, art. cât., p. 131 şi următoarele.

127. Wilfrid BRULEZ, De firma della Faille, p. 53

55, 106 – 108, 363 – 365 şi în excelentul rezumat în limba franceză care încheie cartea, p. 580 – 581.

128. Stofe subţiri trimise de firma ragusană Menze către Ragusa „per via d'Amburgo în condotta di Lederi”, în Arhivele Ragusei, Diversa de Foris, vol. 15, f° 119 v° şi 120, 24 iunie 1598.

129. Despre firmele Cleinhaus şi Lederer, vezi Wilfrid BRULEZ, op. cit., p. 577 şi numeroase referinţe în indice.

130. Wilfrid BRULEZ, op. cit., p. 467.

131.R. GASCON, op. cit., (încă inedit), citează „scrisori de trăsură”, încredinţate unor negustori lionezi.

132. Museo Correr, Cicogna 1999, Afringhe Varie (s.d.).

Drumul Mantovei, spune această relatare, a fost folosit „al tempo de la peste”. Ne putem gândi la fel de bine la ciuma din 1629 – 1630 ca şi la aceea din 1576. Alternativa nu ne ajută să fixăm data documentului.

133. Ibidem; mărfurile pentru Lombardia călătoresc în barcă până la Este; pentru Germania, ele ajung în acelaşi mod până la Porto Gruaro.

134. Josef KULISCHER, op. cit., vol. 2, p. 377.

135. Wilfrid BRULEZ, „D'exportation des Pays-Bas vers l'Italie par voie de terre du milieu du XVI-e siècle”, în

Annales, E.S.C., (1959), p. 465.

136. Arnost KLIMA, „Zur Frage des Übergangs vom

Feudalismus zum Kapitalismus in der Industrieproduktion in Mitteleuropa (vom 16, bis 18. Jh)”, în Probleme der Okonomie und Politik în den Beziehungen zwischen Ost-und Westeuropa vom 17 Jahrhundert bis zur Gegen-wart, Hgg. von Karl OBERMAIW, Berlin, 1960. Această trezire la viaţa modernă se datorează mai curând textilelor decât minelor, p. 106 – 107.

137.G. AUBIN şi Arno KUNZE, Leinenerzeugung und

Leinenabsatz im Sstlichen Mitteldeutschland zur Zeit der Zunftkăufe. Ein Beitrag zur Kolo-nisation des deutschen Ostens, Stuttgart, 1940, G. HEITZ, Lăndliche Leinenproduktion in Sach-sen, 1470 – 1555, Berlin, 1961.

negustor foarte cunoscut aici şi cu multe afaceri în Ungaria (lb. ital. – N. tr.).

(7 pe drumul Hamburgului transportate de firma Lederer (lb. ital. – N. tr.).

138. Arnost KLIMA, op. cit., mai sus, nota 136 şi G.

AUBIN, „Aus der Entstehungsgeschichte der nordbohmischen Textilindustrie”, în Deutsches Archiv fur Landes-und Volksforschung, 1937.

139. Hermann KELLENBENZ, art. cât., p. 114.

140.A.d. S. Venezia, Senato Mar, 18, f° 35, 8 iulie

1513.

141. Wilfrid BRULEZ, op. cit., p. 579.

142.G. AUBIN, „Bartolomăus Viatis, Ein nurnberger Grosskaufmann vor dem Dreissig jăhrigen Kriege”, în Viertelj. filr Sozial-und Wirtschafts-geschichte, 1940, p. 145 şi următoarele.

143.R. FUCHS, Der Bancho publico zu Nürnberg.

Berlin, 1955, 86 p. (Niimb. Abh. zu den Wirt-schafts-und Sozialwissenschaften, Heft 6). Data de 1621 este furnizată de S. Savary des BRULONS, Dictionnaire Universel de Commerce, d'Histoire Naturelle et des arts et metiers, Co-penhague, vol. 5, 1765, p. 373.

144. Vezi mai jos nota 153.

145. Hermann KELLENBENZ, art cât, p. 119.

146. Ibidem.
147. Ibidem.
148.A.d. S. Venezia, Cinque Savii, Riposte, 1602
1606, fos 189 v – 195, 1 ianuarie (1607).
149. Hermann KELLENBENZ, art cât, p. 135.
150. Ibidem, p. 147.:
151. Ibidem, p. 152; italienii – stăpâni ai tranzacţiilor monetare la Nürnberg în 1625, p. 149.
152. Ibidem, p. 128.
153. Ibidem, p. 128.143 şi următoarele.
154. Ibidem, p. 144.
155. Josef JANACEK, Istoria comerţului din Praga înaintea bătoliei de la Muntele Alb (în limba cehă), Praga, 1955.
156. Ernst KROKER, Handelsgeschichte der Stadt
Leipzig, 1926, p. 113, 19 – 20 mai 1593.
157.A. DIETZ, Frankfurter Handelsgeschichte, vol.
3, 1921, p. 216.
158. Haga către Statele Generale, în HEERINGA.
Bronnen tot Geschiedenis levantschen Handel, La Haye, vol. 1, 1910, partea 1, nr. 251, p. 532 – 533.
159.B. BENEDETTI, intorno alle relazioni commerciali delle Repubblica di Venezia e di Norim-berga, Venezia, 1864.
160.A.d. S. Venezia, Dispacci, înghilţerra, 2.
161.P.J. BLOK, Relazioni veneziane, 1909; A.d. S.
Venezia, Cinque Savii, 3, p 35, 7 februarie 1615. Edigio Overz – recunoscut consul al Ţărilor-de-Jos.
162. Ibidem, 144, f° 74, 30 aprilie 1616.
398
399
163. Genova, 28 februarie 1599, Arhivele din Gdańsk.
300 – 53147.
164. Din colecţia Histoire du commerce de Marseille, vol. 3, 1951. Îngrijit de Joseph BILLIOUD, p. 136 şi următoarele.
165. Despre Lyon, în afară de René GASCON, vezi şi R. GÂNDITHON, La politique économique de Louis XI,

1941, p. 236, şi, pentru perioada din jurul anului 1573, Nicolae de NICOLAY, Description generale de la viile de Lyon et des anciennes provinces du Lyonnais et du Beaujolais, ed. 1883 (?)

166.H. DROUOT, Mayenne et la Bourgogne (1587

1596), contribution à l'histoire des provinces françaises pendant la Ligue, Paris, 1937, vol. 1, p. 3, 4.

167. Canalul din Briare, început în 1604.

168. Emile COORNAERT, Les Français et les commerce internaţional o Anvers, fin du XV-e-XVI-e siècle, Paris, 1961, 2 vol.

169. Frank SPOONER, L'économie mondiale et la frappes monetaires en France, 1493 – 1680, Paris, 1956, p. 275 şi următoarele.

170. Henry HAUSER, „La question des prix et des monnaies en Bourgogne pendant la secondo moitră du XVI-e siècle", în Annales de Bourgogne, 1932.

171. Frank SPOONER, op. cit., p. 279.

172.A. YRONDELLE, „Orange, port rhodanian", în

Tablettes d'Avignon et de Provence, 9 – 16 iunie 1928, extras, 1929. Indicaţia referitoare la anul 1562 a fost luată din Arhivele comunale din Orange.

173. Cărbunele poiate servi şi „vărarilor" şi potcovarilor, la fabricarea armelor, vezi Achilie BAR-DON, L'exploitation du bassin houiller d'Al-lais sous l'ancien regivie, Nîmes, 1898, p. 13 şi 15. Marsilia importă fier, turnat în formă de sfere, din Cafelonia (A. des BOUCHES-DURHONE, Amiraute de Marseille, B. IX, 14). Prima sosire indică 300 sfere de fier venind din Collioure la 2 mai 1609 (registrul nu este paginat). Există deci forje.

174. După le portate din Livorno, A.d. S. Firenze, Mediceo, 2080. Vezi şi Jakob STRIEDER, „Levantinische Handelsfahrten", p. 13. Cred că istoricul german face o interpretare greşită în legătură cu carisee.

175.E. LE ROY LA DURIE, op. cit., p. 125.

176.J.F. NOBLE de la LAUZIERE, Abrege chronologique de l'histoire d'Arles, Arles, 1808, p. 393, 420.

177.A. des BOUCHESdu-PHONE, Amiraute de Marseille, B. IX, 198, ter.

178. Nicolas de NICOLAY, op. cit., p. 164, 175, 188 189.

179. Vezi nota 177.

180. Jakob STRIEDER, art. cât., passim; vezi şi studiul lui Karl VER HESS în Viertelj. fur S.u. W. Cesch., 1934, p. 235 – 244, despre firmele germane prezente pe piaţa din Lyon (Arch. municipales de Lyon, H.H. 292, nr. 14), în total 73 de firme, 24 din Nürnberg, 35 din Augsburg, 6 din Ulm, 6 din Strassbourg, 1 din Costanza, 1 din Köln fără a mai socoti, evident, negoţul intermediar.

181. Pentru Ţărilede-Jos s-a pus cu acuitate, mai ales între 1550 – 1580, marea problemă a legăturilor lor cu lumea mediteraneană. Ea nu a fost rezolvată prin micul exemplu al Piemontului, pe care îl vom cita, dar poate că astfel, destul de curios, s-a făcut lumină în privinţa unui punct de detaliu: nu se încheiase între Emmanuele Filiberto, ducele Savoiei şi guvernul Ţărilor-de-Jos un acord în 1575? (P. EGIDI, Emmanuele Filiberto, 1559 – 1580, Torino, 1928). Se reduceau la jumătate toate taxele referitoare la mărfurile schimbate şi, de asemenea, la cele aflate nu te & nzit. În anii precedenţi ducele Savoiei încercase să dea un impuls statelor sale prin acorduri cu Geneva şi Valtelina (ibidem, p. 127). În acelaşi timp se străduia, împreună cu un spaniol, Vitale Sacerdoţi să stabilească relaţii cu Levantul şi Indiile şi, în acest scop, să se înţeleagă cu turcii. Să observăm că aceste prime negocieri sunt angajate în 1572, într-un timp în care Veneţia (războiul ligii durează din 1571 până în 1573) are greutăţi în rezolvarea problemelor sale. Tentativa lui Emmanuele Filiberto, de altminteri, nu va reuşi. Succesul nu era posibil decât cu ajutorul negustorilor evrei, el încercă deci să-i ocrotească şi să-i atragă dar nu a putut să înfrângă opoziţia, în această privinţă, a Romei şi Spaniei (1574). Faptul nu-l împiedică totuşi să aibă o politică comercială cu o mare deschidere şi ideea, cum notează Pietro Egidi, de a abate către Piemont şi Nisa o parte

dintre acele mari curente transcontinentale care, prin Franţa sau Milano scăldau astfel marginile statului savoiard (ibidem, p. 127).

182. Vezi partea a II-a capitolul 6.

183.A. BRUN, Recherches historiques sur l'introduction du français dans les provinces du Midi, Paris, 1923, vezi recenzia lui Lucien FEBVRE, în Rev. de Synthèse, 1924.

400

184. Edmond BONNAFFE, Les Arts et les mocurs d'autrefois. Voyages et voyagcurs de la Renals-sance, Paris, 1895, p. 92 (1577).

185. Yves RENOUARD, „Les relations économiques frianco-italienne à la fin du Moyen Âge". În: Cooperazione intelletuale, sep. -oct. 1936, p. 53 – 75.

186.H. KRETSCHMAYR. op. cit., vol. 2, p. 378.

187. BRANTOME, Mémoires, ed. MSrimee, vol. 12, p. 263.

188. Gonzaque TRUC, Leon X et son siècle, Paris.

1941, p. 127.

189. Vezi frumoasele observaţii ale lui Marc BLOCH

despre vechile oraşe din sud şi noile oraşe din nord, în Revue historique, 1931, p. 133.

3. OCEANUL ATLANTIC

Poate părea paradoxal să sfârşim un capitol despre graniţele mediteraneene prin Oceanul Atlantic ca şi cum acesta n-ar fi decât o anexă a Mării Mediterane. Dar în secolul al XVI-lea Oceanul nu exista încă în autonomia sa deplină. El abia începe să fie stăpânit şi amenajat de oameni, treptat cu ajutorul a ceea ce aceştia puteau scoate din Europa, aşa cum Robinson Crusoe şi-a construit casa cu ceea ce scotea din nava sa.

Mai multe Oceane Atlantice

Atlanticul din secolul al XVI-lea reprezintă asocierea, coexistenţa mai mult sau mai puţin desăvârşită a mai multor teritorii, în parte independente. Există astfel oceanul transversal al englezilor1 şi francezilor pentru care Curentul Golfului, ou drumurile sale bântuite de

furtuni, este axa obişnuită iar Terra Nova, primul loc de întâlnire. Oceanul spaniolilor este o elipsă al cărei contur îl marchează Sevilla, insulele Canare, Antile şi Azore, relcele şi totodată punctele sale vitale2. Atlanticul portughezilor3 este acel imens triunghi al Oceanului central şi austral, de la Lisabona în Brazilia, prima latură, apoi până la Capul Bunei Speranţe – a doua, a treia fiind ilinia pe care o urmează corăbiile la întoarcerea din Indii pornind din insula Sfânta Elena în lungul coastei africane.

Aceste diverse oceane Atlantice, legate de istoriile naţionale, şi-au găsit cu uşurinţă istoricii proprii. Dar mai există unul ce înmănunchează aceste vieţi particulare, pare-se ignorat sub acest aspect, şi care nu şinar putea dobândi sensul decât la scara unei istorii globale, încă 402

aşteptată, a oceanului. El este totuşi cel mai vechi dintre toate: oceanul navigaţiei medievale şi chiar antice, de la Coloanele lui Hercule la Cassiterides, acea mare strâmtă agitată de furtuni frecvente şi violente, între coastele Portugaliei, Spaniei, Franţei, Irlandei şi Angliei, într-un cuvânt drumul de la nord – la sud, rivalul drumurilor pe uscat ale istmurilor europene. Din el au ieşit toate oceanele Atlantice din secolele al XV-lea şi al XVI-lea. El le-a proiectat dincolo de sine.

Este de fapt o mare posomorâtă, în care călătoriile sunt dificile: golful Biscaya, cu hula sa prelungă şi apele sale furioase, are o proastă reputaţie, la fel de îndreptăţită ca şi cea a golfului Lion, în Mediterana. Nimeni nu este sigur, părăsind sudul Spaniei, că nu va rata intrarea, atât de largă totuşi, în Marea Manecii, la nord-est. Ferdinand, tânărul frate al lui Carol Quintul, în 1518 se trezeşte, fără să vrea, cu flota care l-a adus din Laredo, în largul coastelor neprietenoase ale Irlandei4. Venind din nord, ca Filip al II-lea în 1559, el nu are nicio siguranţă că va ajunge în linie dreaptă în porturile din adâncimea coastei cantabrice5. Ambasadorul Dantiscus, atât de mult timp reprezentant al Poloniei pe lângă Carol Quintul, face, în decembrie 1522, experienţa acestei navigaţii, din Anglia în Peninsulă. El afirmă că nimic nu este comparabil în

Mediterana sau în Baltica cu groaznica violenţă a „Mării Spaniei”. „Dacă ar trebui să dobândesc stăpânirea lumii cu preţul unei asemenea navigaţii nu m-aş arunca într-o aventură atât de periculoasă” exclamă el6.

Or, efectiv „stăpânirea lumii” a fost plătită cu preţul primejdiilor apropiatului Atlantic şi ale golfului Biscaya. Pe aceste ape ostile Europa a făcut cea mai dură ucenicie a mării şi s-a pregătit pentru cucerirea lumii.

Oceanul la şcoala Mediteranei:

bum sunt atrase „oceanele” la viaţa Mediteranei şi cum acţionează aceasta peste imensele lor întinderi?

Istoria tradiţională prezenta, până de curând, toate aceste oceane în bloc, drept inamicul numărul unu al Mării Interioare, întinderea cea mai vastă aservind-o pe cealaltă de dimensiuni minuscule.

Este un mod de a simplifica lucrurile. Dar dacă exagerării îi opunem o altă exagerare, preferabil ar fi să spunem că Marea Mediterană şi-a dominat vreme îndelungată uriaşul vecin şi că decăderea sa, în afara altor cauze, devine explicabilă din ziua în care această autoritate „TTA fost pierdută. Să repetăm ideea: nu supraj feţele geografice fac istoria ci oamenii, stăpâni sau descoperitori ai acestora”. În secolul al XVI-lea, Marea Interioară păstrează faţă de vestul Atlantic prerogative evidente. O favorizează prosperitatea oceanică la care, în orice caz, ea este părtaşă. Din toate bogăţiile îndepărtate – butoaiele cu morun din Terra Nova, zahărul insulelor (Madeira, São Tome), zahărul şi lemnul băcan venind din Brazilia, aurul şi argintul Americii spaniole, piperul, mirodeniile, perlele sau mătăsurile din Oceanul Indian şi transportate pe la Capul Bunei Speranţe – din tot acest negoţ recent, lumea mediteraneană îşi are partea sa. De-a lungul întregului secol al XVI-lea, ea nu este încă acel tărâm abandonat şi sărăcit pe care îl vor fi ruinat subit călătoriile lui Columb şi Vasco da Gama. Dimpotrivă, Mediterană modelează Atlanticul şi reinventează proiectându-şi imaginile în Lumea Nouă a ibericilor. Un istoric, vorbind despre prima ediţie a acestei cărţi, regretă

că măgăruşul, simbol al vieţii cotidiene din lumea mediteraneană, nu şi-a găsit în carte un loc mai însemnat7. Să descrii câţiva ţărani mexicani trecând călare pe măgari 404

Înseamnă să evoci irezistibil, adaugă el, oameni şi peisaje din lumea mediteraneană.

Atunci câte alte ocazii n-ar exista pentru asemenea evocări! Grâul semănat de îndată ce vremea îngăduie, viile plantate de timpuriu din Perú şi Chile, caravanele de catâri ale numeroşilor arrieros, bisericile, Piaza Mayor din oraşele spaniole, turmele venite din Peninsula Iberică şi înmulţindu-se în curând în stare sălbatică, uimitoarea înflorire a barocului colonial... Toată această viaţă nouă are rădăcini mediteraneene8.

Legăturile şi schimburile despre care vorbim s-au realizat, în cursul secolului, cu ajutorul navelor fie mediteraneene, fie atlantice şi constituie o problemă importantă în sine. Nu este însă suficient să observăm interesele care se confruntă. Ar fi excesiv să socotim, de fiecare dată când o navă sau un negustor din Atlantic ajunge în lumea mediteraneeană, că aceasta din urmă ar pierde un punct. Astfel la sfârşitul secolului al XVI-lea avântul Neapolelui centru de achiziţie a unor produse nordice şi de export al produselor mediteraneene s-a datorat tocmai sosirii unor asemenea nave şi negustori la fel, corăbiile olandeze care transportă lâna Spaniei direct la Veneţia explică, în parte, înflorirea spectaculoasă, la sfârşitul secolului al XVI-lea, a industriei veneţiene de postavuri9. Pe scurt, nu este uşor să contabilizezi pasivul şi activul celor două părţi.

Destinul oceanic în secolul al XVI-lea

Este mai util pentru scopul nostru, să schiţăm o istorie a Atlanticului văzut în legăturile sale cu Mediterana.

De la începuturile secolului până la 1580, ibericii, adică mediteraneenii au făcut ordine în marele ocean transversal care ţine din Se-villa până la Antile – „Atlanticul Sevillei”, ca să reluăm o expresie a lui Pierre

Chaunu.

În egală măsură au organizat, pornind din Lisabona, nesfârşitul „ocean al portughezilor”. Cu excepţia câtorva corsari francezi, nimeni nu se amesteca în aceste teritorii bine păzite. Nimeni nu întrerupe sau nu le deviază prosperitatea. Atlanticul sevillan, de dincolo de istmul Panamá, stăpâneşte prin drumul maritim din Perú până în Africa, portul minier din Potosi. Începând cu 1564 galionul din Manila străbate Oceanul Pacific de la Acapulco în Filipine şi întâlneşte într-un mod eficace economia chineză10. Portughezii şi-au împins, de la intrarea în scenă, navigaţia până în Indii şi apoi mai departe, până în Insulânda, China, Japonia11. Ei au organizat în plus, marele comerţ cu sclavi între Africa şi America şi, totodată, prin intermediul drumurilor interioare ale Braziliei şi, mai ales, prin B-uenos Aires cu micile ambarcaţiuni de pe Rio de la Plata, ieşirea clandestină a argintului din Potosi12.

Au organizat adică un vast şi complex sistem de drenaj al economiei mondiale. El va cunoaşte câteva opriri şi „încetiniri” dar în ansamblu, avântul acestei economii a ibericilor se menţine până în 1580 şi chiar până mai târziu… Dovezile: înmulţirea, la Sevilla a transporturilor de argint şi de diverse mărfuri trimise din „Indii”: piei, lemn de băcan, cârmâz – acesta din urmă figurând printre „mărfurile regale” ai căror negustori îşi dispută câştigurile şi supraveghează cursurile. Altă dovadă: numeroasele exemple de asigurări maritime ale Consulatului din Burgos în care dobânda primei este mult mai scăzută în Atlantic decât în Mediterana13. Şi Lisabona şi-a menţinut importanţa în comerţul cu mirodenii mult după 1600. În sfârşit, când lucrurile se încurcă, odată cu primele atacuri serioase ale piraţilor protestanţi, cei doi coloşi, Portugalia şi Spania, se reunesc. Nimeni nu se gândea în 1530 că aceasta era asocierea a doua imense slăbiciuni.

La acest tablou optimist trebuie să adăugăm umbre, şi chiar umbre întunecate. Atlanticul 4°6

Învecinat, Atlanticul de la nord la sud, este pierdut

foarte curând. Drumul lui fusese cucerit de mediteraneeni cu câteva secole mai înainte. În 1297 galioanele genoveze realizaseră prima lor călătorie directă până la Burgos, urmate, vreo douăzeci de ani mai târziu, de galere da mercato veneţiene (între 1310 – 1320, cu siguranţă, în 1317) şi de multe alte nave14. Acest val coincide (fără a fi prin aceasta neapărat o cauză sau o consecinţă), cu sfârşitul prosperităţii iarma-roacelor din Champagne; el aduce în Ţărilede-Jos şi în Anglia numeroşi negustori italieni care se instalează în ele ca în nişte ţinuturi cucerite. Acest triumf avantajează imediat Italia. Sprijinindu-se pe coloniile din Levant şi pe oficiile comerciale din nord, ea s-a desprins de lumile care o înconjoară, devenind mai modernă şi mai bogată decât oricare dintre ele. O altă consecinţă, dar neprevăzută, a fost că înviorarea frontului atlantic al Europei, cel puţin a unora dintre sectoarele sale (Andaluzia, Portugalia) a pregătit, în fapt, Marile descoperiri geografice15.

Când se înfiripă lentul dar puternicul avânt de la mijlocul secolului al XV-lea, tot sistemul italian este acela care, continental şi maritim totodată, trage folos din el. Veneţia, Genova sunt atunci stăpâne ale pieţelor engleze şi flamande. Acest sistem nu se deteriorează decât odată cu secolul al XVI-lea. Către 155016, într-adevăr, traficul între Marea Nordului, Portugalia şi Andaluzia revine navelor nordice. Douăzeci de ani mai târziu, în timpul crizei hispano-engleze din 1568 – 156917, ibericii, neavând încotro, vor fi aproape în situaţia să abandoneze călătoriile spre nord. Lansate, corăbiile nordice vor relua în curând drumul Gibraltarului şi vor realiza acea cucerire a Mediteranei pe care o reuşiseră, pe jumătate şi înainte de 1550. Dar acest avânt a fost tardiv. Un bătrân spaniol (în vârstă de 87 de ani) care-şi deapănă amintirile în 1629, vorbeşte despre timpurile de altă dată, când Anglia nu putea echipa cincisprezece nave de război18.

În total este vorba, în ceea ce priveşte Marea Interioară, de pierderi directe sau indirecte, dar nu neapărat catastrofale pentru ţinuturile mediteraneene.

Spania şi Portugalia îşi mobilizează forţele pentru a-şi asigura, ca o primă urgenţă, marile circuite atlantice. Gazul Biscayei este revelator: ea furnizează cele mai bune nave pentru Carrera de Indias, galioanele sale iau drumul Indiilor, dar, în schimb, aşa-numitele zabras care înainte de 1569 transportau lâna şi argintul din Spania la Anvers devin mai rare pe itinerarele nordice. Totuşi, legătura vitală între Sevilla şi nord este menţinută în ciuda transformărilor sale. Pentru nordici, care livrează grâu, peşte, lemn, fier, cupru, cositor, praf de puşcă, postavuri, stofe, articole din fier, nave gata construite, călătoria în Spania se soldează, la întoarcere, cu sare, vin, argint... Peninsula poate plăti cu inima uşoară serviciile primite.

Astfel pierderi există, dar compensate, într-un sistem mondial larg deschis negustorilor din Italia. Aceştia se află la Lisabona şi Sevilla din primele momente. Genovezii au lansat Sevilla şi au organizat indispensabila şi lenta rulare a capitalurilor, fără de care nimic nu s-ar putea face dintr-o parte în alta a Atlanticului 19. Economia spaniolă suportă intervenţia lor şi alături de ea, aceea mai discretă, dar importantă, a florentinilor. „Capitaliştii" din Italia, veneţieni şi milanezi, colaborează în armonie, stăpânese drumurile hotărâtoare către Ţărilede-Jos. îi regăsim, pe unii sau pe alţii, la Anvers, Nürnberg şi chiar la celălalt capăt al lumii, la Ormuz sau Goa... Pe scurt, lumea mediteraneană nu se află în afara acestui joc. Sau, mai bine zis, nu se află în afara nici unui joc. Ea deţine, prin genovezi, până şi finanţele imperialilor din Spania şi, prin iarmaroacele 40$

numite de la Besançon20, întreaga mişcare, la cel mai înalt nivel a capitalurilor în Europa.

Şi acest sistem general va avea o viaţă dură. Nu există nicio mare catastrofă pentru lumea mediteraneană înainte de ocolirea Capului Bunei Speranţe de către navele olandezului Cornelius Houtmann, în 1596, la ducere, în 1598, la întoarcere. Sistemul este numai atunci atins în realizările sale concrete, când, era mai devreme sau mai târziu conjunctura seculară îşi schimbă sensul. Cu prilejul

unor asemenea răsturnări izbânzile cele mai importante sunt de obicei primele lovite.

Nimic totuşi, în acest reflux, nu va fi rapid. Datele cele mai caracteristice sunt, poate, 1620 – 1630, când în inima finanţelor spaniole se instalează maranii portughezi, aceşti novos christaos rău convertiţi şi adesea, oameni de paie ai capitalismului nordic. Ei dobândesc un loc hotărâtor alături de hombres de negocias genovezi. La 8 august 1628, în largul portului Matanzas, aproape de Havana, „armada y flota” Noii Spanii este încercuită şi capturată de navele olandeze ale lui Piet Heyn[21].

Aceste evenimente târzii diminuează din punctul nostru de vedere tradiţionalul moment de răscruce al anului 1588, anul Invencible Armade. Există, în această privinţă, câteva argumente cu greutate: 1. Spania a fost capabilă după eşecul din 1588, datorat de altfel, atât inamicului cât şi vântului şi furtunii, lipsei de piloţi experţi în navigaţia de-a lungul bancurilor de nisip ale Mării Nordului, să lanseze încă două expediţii împotriva Angliei, în 1597[22] şi în 1601[23], precum şi să întreţină în Irlanda un război de diversiune care a secat finanţele reginei Elizabeta[24]; această înfrângere s-a produs într-o vreme cu o conjunctură generală favorabilă, orice rană putându-se încă cicatriza; 3. pirateria engleză a scăzut de la sine; ea va da încă, evident, lovituri foarte dure adversarului (masacrul de la Cádiz în 1596 afectează mai 409 mult decât prestigiul, bogăţia Spaniei), dar treptat, insulele, coastele Spaniei se înarmează iar expediţiile piratereşti ale corsarilor englezi devin o industrie ale cărei venituri se reduc, cum a demonstrat un istoric englez[25]; contele de Cumberland, după cincisprezece ani de luptă şi de incursiuni împotriva Spaniei, copleşit de datorii, renunţă la aceste aventuri costisitoare şi se retrage pe domeniile sale: „Trebuie de acum să nu mă mai gândesc la atacarea convoaielor, ci să cresc oi...”; 4. Dacă Anglia a pregătit înfrângerea Spaniei, ea totuşi nu a profitat curând de pe urma ei. Un amănunt important: Anglia semnează pacea cu Regele Catolic, în 1604, şase ani după Franţa şi cinci ani

înainte de Provinciile Unite.

Iată lucruri care concordă cu impresiile ce ni le lasă documentele spaniole de la sfârşitul secolului. Împotriva Angliei lupta s-a dus adesea în pustietatea Oceanului. Englezii care stăpânesc Marea Manecii ies din ea înainte ca escadrele guvernatorului Castiliei să fi fost pregătite, la rândul lor, la Cádiz sau la Lisabona; ei ajung fără nicio dificultate până în Canare sau în Azore, chiar şi până în strâmtoarea Gibraltar, păzită de galerele, galioanele şi trupele Spaniei. Abia după întoarcerea navelor engleze, în ultimele zile ale verii, urcă navele spaniole din Gibraltar până la Ferrol. Operaţiunea lor de izgonire a englezilor se desfăşoară adesea în gol. S-au petrecut câteva ciocniri desigur, dar de multe ori inofensive. Astfel, în noiembrie 1602 şase galioane spaniole părăsesc Lisabona „pentru a străbate apele din jurul portului La Coruña"; ele întâlnesc vreo câteva nave duşmane care, bine înar-matet mai îndrăzneţe decât! ele în manevrele lor, le lasă să se apropie, trag câteva lovituri de tun apoi „îşi ridică pânzele şi fug ca în joacă", quasi scherzando, povesteşte un martor veneţian26. Război costisitor dar nu îndârjit şi nu totdeauna inutil. Trecerea strâmtorii Gibraltar este forţată de navele engleze 410

şi olandeze, dar nu cu uşurinţă. Navele engleze, potrivit responsabililor lui Levant Company o străbat iarna pentru mai multă siguranţă „când marea este foarte agitată în strâmtoare şi când nu se ciocnesc de galioanele spaniole de pază, ancorate pe o asemenea vreme" 27. Şi în fiecare an sosesc flotele din Lumea Nouă, din ce în ce mai bogate ca şi cum „mâna Domnului le-ar conduce". Acesta este esenţialul pentru Spania şi asociaţii săi din lumea mediteraneană.

O decădere târzie

Această ultimă călătorie în căutarea celor mai îndepărtate hotare ale lumii mediteraneene se potriveşte astfel cu celelalte. Lumea mediteraneană propriu-zisă, strâmtă, în centrul acestei întinderi imense care o înconjoară rămâne până prin 1600 o economie plină de

energie, suplă, dominantă. Marea istorie nu a părăsit-o grăbită decât după începutul secolului cu armele şi bagajele sale. Adevăratul recul nu va sosi decât mai târziu.

Am schiţat în felul acesta o primă schemă a întregului va trebui să reluăm direcţiile importante şi, mai ales, amănuntele.

NOTE

1.D.A. EARNIE, „The commercial Empire of the

Atlantic, 1607 – 1783”, în The eeconomic History Review, 15, 1962, vol. 2, p. 205 – 206.

2. Pierre CHAUNU, Seville et l'Atlantique de 1601

a 1650, Paris 1959, 3 vol.

3. Fredefic MAURO, Le Portugal et l'Atlantique au

XVII-e sfecle, 1570 – 1670, Paris, 1960.

4. Laurent VITAL, Premier voyage de Charles Quint en Espagne, Bruxelles, 1881, p. 279 – 283.

5. Vezi infra.

6. Muzeul Czartoryski, Cracovia, vol. 35, f° 35, f° 55, Valladolid, 4 ianuarie 1523.

7. Robert RICHARD, în Bulletin Hispanique, 1949, p. 79.

8. Charles VERLINDEN, „Les origines coloniales de la civilisation atlantique. Antecedents et types”, „de structures”, în Cahlers Internationaux d'Histoire, 1553. Acest articol rezumă alte articole ale aceluiaşi autor, p. 382, nota 4.

9. Vezi intra.

10. Pierre CHAUNU, Les Philippines et le Pacifique des Iberiques (XVI-e, XVIl-e, XVIII-e siècles). Introduction methodologique et indicei, d'activite, 1960.

11.C.R. BOXER, The great Ship jrom Amacon, Lisabona, 1959.

12. Alice PIFFER CANABRAVA, O comercio portugues no Rio da Prata, 1580 – 1640, São Paulo, 1344.

13. După primele concluzii ale lucrării, încă inedite, a lui Marie Helmer, asupra asigurărilor maritime din Burgos.

14. Renée DOEHAERD, Les relations commerciales entre Genes, la Belgique et VOutremont, Bruxelles-Rome,

1941, vol. 1, p. 89.

15.G. de REPARAZ (hijo), La epoca de los grandes descubrimientes españoles y portugueses, Bue-nos Alres, 1931, p. 90.

16. Din 1549, vezi A. BALLESTEROS, Historia de

España, y au influencia en la historia universal, Barcelone 1927, tom. 4, p. 180.

17. Vezi mai departe.

18. COD01N, vol. 55, p. 7 – 8.

19. Andre-E. SAYOUS, „Le rble des Génois, lors des premiers mouvements reguliers d'aââaires entre l'Espagne et le Nouveau Mende", în C.R. de VAcadeinie des Inscriptions et Belles-Lettres.

1830.

20. Vezi mai departe.

21. Huguettect Pierre CHAUNU, op. cit., vol. 5, p.

169, notele 10, 11 şi 12.

22.R. BALLESTEROS, op. cit., loc. cit., p. 169.

23. Ibidem, p. 200.

24. George MACAULAY TREVELYAN, History o]

England, p. 361.

25.L. STONE, „Anatomy of Elizabethan Aristocracy, in The eeconomic History Review, 1948, p. 17.

26. Contarini către doge, Valladolid, 24 noiembrie

1602.

27. Domenico SELLA, op. cit., p. 10, nota 5.

CUPRINS

193
2.
3 insulele
Sicilia manne
193 193 199 199 201 207 209 211 216 222 234 236
238 240
254
254
257
263
266
273 274
277 280 285 288 290
306 307
Sahara teraneene
Sahara: Lipsuri părtate
Marii
Aria 2. Europa muri aurului fică a islamului l ltera drumunte meridiane Neagra sau
318
321
326 331 334 341 341
344
vsonare Atlantice
364
368
372
375
379
387
402
402
404
405
411